

UNIwersytet WArmińsko-MAZurSKI W OLSZTYNIE
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

PRZEGLĄD

WSCHODNIOEUROPEJSKI

V/1
2014

Wydawnictwo
Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego
w Olsztynie

Rada Programowa

Zbigniew Anculewicz (Olsztyn), Selim Chazbijewicz (Olsztyn), Milosav Čarkić (Belgrad/
/Serbia), Józef Dębowski (Olsztyn), Jim Dingley (London/Wielka Brytania), Victor Dönninghaus
(Lüneberg/Niemcy), Włodzimierz Dubicznyński (Charków/Ukraina), Michael Fleischer
(Wrocław), Helmut Jachnow (Bochum/Niemcy), Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew (Olsztyn),
Ēriks Jēkabsons (Ryga/Łotwa), Ała Kamałowa (Olsztyn), Norbert Kasperek (Olsztyn),
Andrzej de Lazari (Łódź), Piotr Majer (Olsztyn), Adam Maldzis (Mińsk/Białoruś),
Rimantas Miknys (Wilno/Litwa), Iwona NDiaye (Olsztyn), Aleksander Nikulin (Moskwa/
/Rosja), Alvydas Nikžentajtis (Wilno/Litwa), Marek Melnyk (Olsztyn), Grzegorz Ojcewicz
(Olsztyn), Predrag Piper (Belgrad/Serbia), Zbigniew Puchajda (Olsztyn), Andrzej Sitarski
(Poznań), Ales' Smaljančuk (Grodno/Białoruś), Ewa Starzyńska-Kościusko (Olsztyn),
Klaus Steinke (Erlangen/Niemcy), Henryk Stroński (Olsztyn), Andrzej Szmyt (Olsztyn),
Józef Śliwiński (Olsztyn), Daniel Weiss (Zürich/Szwajcaria), Alexander
Zholkovsky (Los-Angeles/USA), Bogusław Żyłko (Gdańsk)

Adres redakcji

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Centrum Badań Europy Wschodniej
ul. Kurta Obitzta 1, 10-725 Olsztyn
tel. ++48 89 5246347, fax ++48 89 5351486 (87)
e-mail: komunikacjam@uwm.edu.pl
www.uwm.edu.pl/cbew

Tytuł angielski: EAST EUROPEAN REVIEW

Kolegium Redakcyjne

Aleksander Kiklewicz (redaktor naczelny), Roman Jurkowski (sekretarz naukowy),
Norbert Kasparek, Helena Pocietchina, Dariusz Radziwiłłowicz, Marek Szczepaniak

Recenzenci

Adam Bezwiński (Bydgoszcz), Rustem Ciunczuk (Kazań/Rosja),
Piotr Fast (Katowice), Sergiusz Grinev-Griniewicz (Białystok),
Grzegorz Hryciuk (Wrocław), Wojciech Kajtoch (Kraków),
Artur Kijas (Poznań), Zbigniew Klimiuk (Lublin), Eugeniusz Koko (Gdańsk),
Mariusz Korzeniowski (Lublin), Tomasz Kośmider (Warszawa),
Michaił Kotin (Zielona Góra), Ała Kożynowa (Mińsk/Białoruś), Oleg Leszczak (Kielce),
Zbigniew Leszczyński (Warszawa), Aleksander Nikulin (Moskwa/Rosja),
Zoja Nowożenowa (Gdańsk), Ludmiła Safronowa (Ałmaty/Kazachstan),
Henryk Stroński (Olsztyn)

Redaktorzy językowi

Język polski – Aneta Świder-Pióro
Język angielski – Iwona Hetman-Pawlaczyk
Język białoruski – Aleksander Kiklewicz
Język niemiecki – Alina Kuzborska
Język rosyjski – Helena Pocietchina
Język ukraiński – Mirosława Czetyrba-Piszczako

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe

Czasopismo wdrożyło procedurę zabezpieczającą przed zjawiskiem ghostwriting
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Strona internetowa czasopisma

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Zasady recenzowania

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Projekt okładki

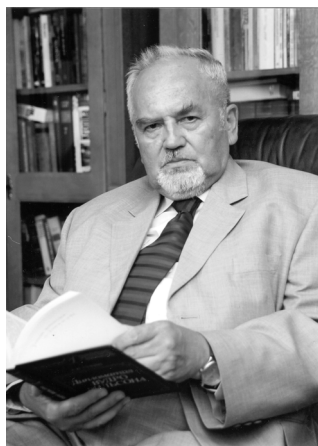
Maria Fafińska

ISSN 2081–1128

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. ++48 89 523 36 61, fax ++ 48 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład: 200; ark. wyd. 23,67; ark. druk. 20,06
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. nr 309

In memoriam
Jan Sobczak (3 czerwca 1932 r. – 8 sierpnia 2013 r.)

8 sierpnia 2013 r. w Olsztynie zmarł nagle, w pełni sił twórczych, prof. dr hab. Jan Sobczak, ceniony historyk dziejów Rosji i ruchu robotniczego, zasłużony profesor Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, wieloletni dyrektor Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych UWM.

Profesor Sobczak urodził się 3 czerwca 1932 r. w Gorzynie pod Łaskiem (województwo łódzkie) w wielodzietnej rodzinie chłopskiej. W 1950 r. ukończył z wyróżnieniem Państwowe Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcące w Łasku, w 1955 r. Uniwersytet Warszawski. Doktorat, napisany pod kierunkiem prof. Jana Ochmańskiego (*Współpraca SDKPiL z SDPRR w latach 1893–1907*), obronił w Instytucie Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w 1975 r., a cztery lata później na tym Uniwersytecie uzyskał tytuł doktora habilitowanego w oparciu o rozprawę *Lenin a Polacy i sprawa polska. Studium z zakresu polskich kontaktów Lenina oraz percepcji idei leninowskich w polskim ruchu robotniczym 1887–1924*. W 2000 r. uzyskał tytuł naukowy profesora nauk humanistycznych w oparciu o dorobek naukowo-organizacyjny i rozprawę *Cesarz Mikołaj II. Młodość i pierwsze lata panowania 1868–1900*. Postać ostatniego cara Rosji będzie od tego czasu najważniejszym kierunkiem badań naukowych Profesora Jana Sobczaka. Poświęcił mu kilka monografii, w tym dwie w językach obcych. Ale zanim na stałe związał się z Olsztynem i naszym środowiskiem naukowym, przez wiele lat pracował w Warszawie: najpierw jako starszy asystent na Uniwersytecie Warszawskim (1953–1955), potem adiunkt w Zakładzie Historii Partii (1961–1971), adiunkt w Wyższej Szkole Nauk Społecznych (1971–1980), docent, zastępca rektora i dyrektor Instytutu Ruchu Robotniczego w WSNS (1980–1989). Dwukrotnie przez wiele lat studiował i pracował

w Moskwie: jako doktorant na Uniwersytecie im. M. Łomonosowa 1956–1959 oraz jako profesor kontraktowy w Instytucie Słowianoznawstwa i Bałkanistyki Akademii Nauk ZSRR 1989–1992. Zaowocowało to m.in. zebraniem bogatego materiału naukowego do wielu późniejszych książek i artykułów, a także cennymi dla historyków zapisami *Dziennika*, który Profesor Jan Sobczak prowadził przez całe czynne życie naukowe, i którego obszernie fragmenty opublikował w dwóch książkach: *Warszawski epizod w życiu profesora Antoniego Czubińskiego. Z kart dziennika 1971–1974* – Poznań 2005 oraz *Zmierzch ery Gorbaczowa i triumf Jelcyna. Mój znikający świat...* (z *Dziennika moskiewskiego 1990–1992*) – Warszawa 2012.

Od 1993 r. był na stałe związany z olsztyńskim środowiskiem naukowym. Pracował jako profesor nadzwyczajny i kierownik Zakładu Historii Europy Wschodniej w Wyższej Szkole Pedagogicznej, a po utworzeniu Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego jako dyrektor Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych (2000–2001). Równoległe z pracą na Uniwersytecie w Olsztynie prowadził także zajęcia w Wyższej Szkole Historyczno-Pedagogicznej w Łowiczu, a po przejściu na emeryturę pracował w Akademii Humanistycznej im. Aleksandra Gieyszтора w Pułtusk.

W Olsztynie powstały jego kolejne, jedyne w polskiej historiografii, książki o ostatnim cesarzu Rosji: *Liberał z usposobienia, autokrata na tronie. Postać i pierwsze lata panowania cesarza Mikołaja II* – Toruń 2003; *Mikołaj II – ostatni car Rosji. Studium postaci i ewolucji władzy* – Pułtusk/Warszawa 2009; *Nicholas II – the last emperor of all Russias. Study of personage and the evolution of power* – Olsztyn 2010; *Николай II – последний царь России* – Olsztyn 2011. Dwie ostatnie wydane zostały przez Centrum Badań Europy Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, z którym Profesor Jan Sobczak był związany od samego początku, uczestnicząc w sympozjach i seminariach organizowanych przez Centrum. Był też członkiem Rady Programowej naszego czasopisma; wielce ceniliśmy sobie jego doświadczenie redaktorskie i szeroką wiedzę o Rosji i Wschodzie Europy. Wiele jeszcze można pisać o odznaczeniach państwowych, licznych nagrodach ogólnopolskich i uczelnianych otrzymywanych przez Profesora Jana Sobczaka, ale przecież najważniejsze są jego prace naukowe – setki artykułów, omówień i recenzji zamieszczonych w polskich i zagranicznych czasopismach naukowych, książki, z których wymieniliśmy tylko kilka. Pozostanie też wspomnienie o nim zachowane przez setki słuchaczy: studentów, przez dziesiątki wypromowanych licencjatów i magistrów, liczną grupę doktorów oraz wielu przyjaciół i znajomych, dla których był rektorem, dyrektorem, profesorem, ale przede wszystkim Historykiem.

Redakcja

Spis treści

HISTORIA

Zbigniew Opacki (Gdańsk) Pogranicze jako determinanta historii Białorusi. Uwagi na marginesie monografii <i>Белорусы: нация пограничья</i>	13
Rafał Czachor (Polkowice) Transformacja systemu politycznego Białorusi w latach 1990–1996	31
Karol Sacewicz (Olsztyn) Sprawa tzw. rosyjskiej delegacji Czerwonego Krzyża w świetle publikacji prasy komunistycznej w Polsce (1918–1919)	45
Malwina Mazan-Jakubowska (Olsztyn) Rodzina Medarda Kończy na zesłaniu w Wielkim Uściugu (1841–1843) – w świetle korespondencji i relacji pamiętnikarskich	61

STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE

Paweł Letko (Olsztyn) W cieniu autokracji: Białoruś	77
Paweł Pietnoczka (Olsztyn) Elekcja parlamentarna 2012 roku na Ukrainie	91

EKONOMIKA

Adam Oleksiuk (Olsztyn) Atrakcyjność regionu Europy Środkowej i Wschodniej dla rozwoju globalnego rynku <i>offshoringu</i>	113
--	-----

SPOŁECZEŃSTWO, KOMUNIKACJA

Наталья Данилова (Olsztyn) Польша и поляки глазами современной российской публицистики (по материалам журнала «Огонек»)	133
Яков Г. Шемякин (Москва) Мыслеобраз границы: социокультурные проекции	149
Ф. Н. Блюхер, С. Л. Гурко (Москва) Интенциональный анализ идеологии	163

KULTURA I LITERATURA

Е. А. Агеева (Москва) Старообрядческая «полоса» Михаила Кузмина (по дневникам писателя 1905–1907 годов)	181
Александр Кравецкий (Москва) История русской гимнографии: осуществленные и неосуществленные проекты	189

Александра Никифорова (Москва)	
Подобны в византийской гимнографии. Этапы развития (на материале воскресных, рождественских, богоявленских песнопений)	199
Наталья Тарумова (Москва)	
Неопубликованные мемуары И. И. Пузанова	213

JEZYK

Надежда Калужнина (Москва)	
Греческие параллели и русские переводы в лексикографическом описании церковнославянских слов	235
Алексей Евгеньевич Поляков (Москва)	
Корпус церковнославянских текстов: проблемы орфографии и грамматики	245
Aleksander Kiklewicz (Olsztyn)	
Semantyka a pragmatyka: dialektyka wzajemnych relacji w perspektywie lingwistyki interkulturowej	255
Феодор Людоговский (Москва)	
Рефрены кондаков в церковнославянских и греческих акафистах	283

RECENZJE, OMÓWIENIA, PUBLIKACJE ŹRÓDŁOWE

Bartłomiej Garczyk (Poznań)	
Jan Sobczak, <i>Zmierzch ery Gorbaczowa i triumf Jelcyna. Mój znikający świat...</i> (z <i>Dziennika Moskiewskiego 1990–1992</i>). Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Aspra-JR”, 2012; 845 ss. + ilustr.	291
Michail Kotin (Zielona Góra)	
Helena Pocietchina, <i>Грамматическая вариативность в славянских языках: морфонологический аспект</i> . Olsztyn: Wydawnictwo UWM, 2009; 390 ss.	295
Roman Jurkowski (Olsztyn)	
<i>O sposobach mających wzmocnić świadomość narodową Białorusinów i przeciwdziałać ich polonizacji</i> . Tajny memoriał mińskiego gubernatora Aleksieja Girsy o polityce rosyjskiej wobec Białorusinów i Polaków w przededniu I wojny światowej. Część II	302

Table of Contents

History

Zbigniew Opacki (Gdańsk) Borderland, as a determinant of the history of Belarus. Notes on the margin of the monograph <i>Belarusians: the Borderland's Nation</i>	13
Rafał Czachor (Polkowice) Transformation of the political system of the Republic of Belarus between 1990–1996	31
Karol Sacewicz (Olsztyn) The case of the so-called ‘Red Cross delegation’ in the light of publications in the communist press in Poland (1918–1919)	45
Malwina Mazan-Jakubowska (Olsztyn) The family of Medard Kończa in exile in the Great Ustiug (1841–1843) in light of the correspondence and memoirs’ statements	61

INTERNATIONAL RELATIONS

Paweł Letko (Olsztyn) In the shadow of autocracy: Belarus	77
Paweł Pietnoczka (Olsztyn) 2012 parliamentary election in Ukraine	91

ECONOMICS

Adam Oleksiuk (Olsztyn) The attractiveness of Central and Eastern Europe for the development of global market of <i>offshoring</i>	113
--	-----

SOCIETY, COMMUNICATION

Natalia Danilova (Olsztyn) Poland and Poles in the eyes of contemporary Russian journalists (on the basis of the articles published in “Ogoniok” between May 2009 and December 2012)	133
Yakov Shemiakin (Moscow) The mental image of the boundary: sociocultural projections	149
F. N. Blyukher, S. L. Gourko (Moscow) Intentional analysis of ideology	163

CULTURE AND LITERATURE

E. A. Ageeva (Москва) Mikhail Kuzmin and Old Believers’ page of his life	181
Alexandr Kraveckij (Moscow) On an unknown attempt to write the history of Liturgical Creative Activity of the Russian Orthodox Church	189

Alexandra Nikiforova (Moscow)

“Рспуѣмїѣ” in Byzantine hymnography. The phases of method development (Easter, Christmas, Epiphany chants from the Tropologion Sinait. gr. МГ 56–5, 8th–9th c.) 199

Natalia Tarumova (Moscow)

Unpublished memoirs by Ivan Puzanov 213

LANGUAGE**Nadezhda Kaluzhnina** (Moscow)

Greek parallels and Russian equivalents in the lexicographic description of Church Slavonic words 235

Aleksey Polyakov (Moscow)

Church Slavonic corpus: spelling and grammar problems 245

Aleksander Kiklewicz (Olsztyn)

Semantics and pragmatics: the dialectics of mutual relations in the perspective of intercultural linguistics 255

Fedor Lyudogovskij (Moscow)

Refrains of the Kontakions in Church Slavonic and Greek Akathists 283

REVIEWS, ELABORATIONS**Bartłomiej Garczyk** (Poznań)

Jan Sobczak, *Zmierzch ery Gorbaczowa i triumf Jelcyna. Mój znikający świat...* (z *Dziennika Moskiewskiego 1990-1992*). Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Aspra-JR”, 2012; 845 ss.

+ ilustr. 291

Michail Kotin (Zielona Góra)

Helena Pocięcina, *Грамматическая вариативность в славянских языках: морфологический аспект*. Olsztyn: Wydawnictwo UWM, 2009; 390 ss. 295

Roman Jurkowski (Olsztyn)

O sposobach mających wzmocnić świadomość narodową Białorusinów i przeciwdziałać ich polonizacji. Tajny memoriał mińskiego gubernatora Aleksieja Girsy o polityce rosyjskiej wobec Białorusinów i Polaków w przededniu I wojny światowej. Część II 302

HISTORIA

ZBIGNIEW OPACKI
Uniwersytet Gdański

Pogranicze jako determinanta historii Białorusi. Uwagi na marginesie monografii: *Белорусы: нация Пограничья**

Słowa kluczowe: historia Białorusi, pogranicze polsko-białoruskie, Wielkie Księstwo Litewskie, polonizacja, świadomość narodowa, dyskurs polityczny

Keywords: history of Belarus, the borderland's nation, the Grand Duchy of Lithuania, the Russian Empire, polonization, national identity, political discourse

Wydana w języku rosyjskim w Wydawnictwie Europejskiego Uniwersytetu Humanistycznego w Wilnie publikacja przygotowana przez trzech białoruskich historyków jest próbą nietradycyjnego ujęcia dziejów kraju i narodu białoruskiego. Odmienność podejścia polega na próbie spojrzenia na dzieje Białorusi przez pryzmat „pogranicznego” jej położenia na styku Wschodu i Zachodu, prawosławia i rzymskiego katolicyzmu, w tym również i ekspansywnych kultur – rosyjskiej i polskiej. Przyjęta perspektywa poznawcza stanowi, zdaniem autorów, swego rodzaju klucz do wyjaśnienia i zrozumienia specyfiki procesu narodotwórczego, mentalności narodowej i kultury pamięci. „Poddani krzyżowemu oddziaływaniu Zachodu i Wschodu, Białorusini z wielkim trudem budowali swoją narodową i cywilizacyjną tożsamość” (s. 5), a krzyżowe oddziaływanie kojarzyć się może również z symbolem cierpienia – krzyżem. Pojęcie pogranicza autorzy ujmują jako strefę „zadawnionego cywilizacyjno-kulturowego konfliktu Zachodu i Wschodu Europy. Przy tym Białoruś występuje tu jako część »wschodnioeuropejskiego pogranicza«” (s. 5).

Praca pod względem czasoprzestrzennym jest niedomknięta. Jej część pierwsza obejmuje okres od początku formowania się obszaru terytorialnego zasiedlenia i kształtowania się etnosu białoruskiego, funkcjonowania w ramach szeroko rozumianego kontekstu wpływów bizantyjskich, a następnie, po dokonanym zwrocie polityczno-cywilizacyjnym w ramach kultury zachodnioeuropejskiej, jako komponentu Wielkiego Księstwa Litewskiego [dalej WKL] i szerzej

* A. Кравцевич, А. Смоленчук, С. Токть, *Белорусы: нация Пограничья*, Вильнюс 2011.

– Rzeczypospolitej Obojga Narodów do jej likwidacji w wyniku rozbiorów. Tytuł tej części: *Pogranicze jako los* (autor A. Krawcewicz) jednoznacznie kojarzy się z biernością, pasywnością. Rozumieć je można następująco, że oto niezależny od ludzi demiurg historii decyduje o losie jednostek i społeczności, a ona może tylko biernie mu ulegać. W moim przekonaniu, założenie to jest nie tylko fałszywe w sensie historycznym, ale i błędne jako przesłanie edukacyjne. Część druga, autorstwa S. Tokcia, nosi tytuł *Białorusini w epoce formowania się nowoczesnych narodów europejskich (XIX – pocz. XX w.)*, część trzecia pod tytułem *Pamięć na pograniczu (na przykładzie pamięci o drugiej wojnie światowej)* napisana została przez A. Smolenczuka.

W związku z tym rodzi się pytanie, czy Białoruś z chwilą zakończenia II wojny światowej i objęcia granicami Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej ziem należących uprzednio do II Rzeczypospolitej przestała być krajem i narodem pogranicza, leżącym w strefie konfliktu cywilizacyjno-kulturowego Wschodu i Zachodu. Czy czynniki, które stanowiły determinanty procesów społeczno-narodowych Białorusinów, utraciły swój potencjał?

Na to niestety nie mamy odpowiedzi, a cząstkowe ujęcie zarysu dziejów budzi duży niedosyt. Wynika on z jednej strony z braku konsekwencji problemowej w prowadzeniu narracji. I o ile część drugą można w jakimś stopniu traktować jako kontynuację zagadnienia kształtowania się identyfikacji narodowej w zmienionym otoczeniu cywilizacyjno-ideologiczno-politycznym, innymi słowy w ramach imperium rosyjskiego, to niezrozumiały jest brak kontynuacji tych zagadnień dla wieku XX. Tematyka przedstawiona przez Smolenczuka ma charakter cząstkowy, tak w wymiarze chronologicznym, jak i problemowym, i – niezależnie od jej istotnych walorów poznawczych – nie podejmuje zasadniczej dla tej epoki kwestii wpływu cywilizacji rosyjsko-sowieckiej na białoruską tożsamość oraz znaczenia dwudziestoletniego funkcjonowania części narodu białoruskiego w ramach II Rzeczypospolitej i cywilizacji zachodniej.

Kolejna generalna refleksja wiąże się z kontekstualnym elementem narracji. Przyjęta perspektywa badawcza zakłada traktowanie historii Białorusinów jako „efektu”, skutku oddziaływania stykających się, krzyżujących się, ścierających się systemów kulturowo-cywilizacyjnych Wschodu i Zachodu. Uosobieniem czy też nośnikiem tych wartości, symbolicznie określanych Wschodem i Zachodem, na przestrzeni dziejów minionego tysiąclecia były instytucje państw, Kościołów oraz prywatne. W moim przekonaniu nie da się przybliżyć procesu ich oddziaływania na kształtowanie się narodu białoruskiego, jeśli po pierwsze – nie zostaną one, jako podmioty sprawcze, dookreślone chociażby w bardzo syntetycznej formie, po drugie – nie zostaną przybliżone relacje, jakie zachodziły między tymi podmiotami.

Trudu nakreślenia kontekstu cywilizacyjno-kulturowego Wschodu i Zachodu, w ramach których białoruski etnos (substrat narodowy) – naród funkcjonował, autorzy nie podjęli, co rzutuje na poziom argumentacji, mającej momentami

bardziej charakter arbitralnych stwierdzeń niż wniosków opartych na szerszej analizie istniejącego stanu badań. Odnosi się to głównie do kwestii funkcjonowania Białorusi w ramach Wielkiego Księstwa Litewskiego, charakteru tego państwa oraz procesów akulturacji zachodzących w obrębie Rzeczypospolitej Obojga Narodów i jej partykularnych części składowych¹. Pominięcie tego zagadnienia, ważnego dla wszystkich stron – narodowych podmiotów procesów kulturowych na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego – Litwinów, Białorusinów, Polaków i mniejszych społeczności narodowych, zubaża analizę, a wnioski czyni dyskusyjnymi.

„Wybór” miejsca zasiedlenia plemion wschodniosłowiańskich, które stały się matecznikiem przyszłego narodu białoruskiego, był pochodną przemieszczania się na tereny już zasiedlone przez plemiona Bałtów. W basenie Dniepru, Zachodniej Dźwiny i Niemna następował proces asymilowania elementu bałtyckiego i częściowo ugrofińskiego, którego efektem finalnym było ukształtowanie się cech specyficznych języka i kultury, właściwych Białorusinom. Proces ten przebiegał pokojowo i miał trwały charakter. Obszar zasiedlony przez kształtujący się substrat narodu białoruskiego znalazł się w kręgu silnego oddziaływania bizantyjskiego ośrodka cywilizacyjnego, czego konsekwencją było wprowadzenie wschodniego chrześcijaństwa. Tym samym, zdaniem Krawcewicza, tereny Białorusi już w dobie X–XIII w. stały się obszarem krzyżowania się wpływów zachodnich i wschodnich, z umocnieniem tych ostatnich. Było to pogranicze Europy (s. 20).

Można by domniemywać, że z inną cywilizacją? Przesada w eksponowaniu pogranicznego charakteru nie wyklucza mylnych wniosków, jakby w tym miejscu kończyła się Europa. Tylko jaka? Ponadto podział na wschodnie i zachodnie chrześcijaństwo nie miał w tym okresie charakteru antagonistycznego, szczególnie na odległych od centrów życia religijno-politycznego obszarach. Zresztą mimochodem Krawcewicz sygnalizuje ten fakt, zwracając uwagę, że tradycja kultury bizantyjskiej na obszarach Białorusi nie miała charakteru „głębinowego”, w odniesieniu zarówno do kultury ludowej, jak i elitarnej (s. 23). I znowu decydowała o tym odległość od ośrodka bizantyjskiego, po drugie – zderzenie z wpływami zachodnioeuropejskimi i po trzecie – słabnięcie oraz kryzys Cesarstwa Bizantyjskiego.

¹ Zob. M. B. Topolska, *Spółczesność i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*, Poznań–Zielona Góra 2002; *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy, praca zbiorowa*, Kraków 2005; A. Naumow, *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*, Kraków 2002; idem, *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewno-słowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich*, Kraków 1996; J. Niedźwiedź, *Kultura literacka Wilna (1323–1655). Retoryczna organizacja miasta*, Kraków 2012; idem, *Humanitas na styku kultur. Kwestia dyskursów kolonialnych we wschodniej Europie*, w: *Humanizm. Historie pojęcia*, pod red. A. Borowskiego, Warszawa 2009.

Istotne zmiany nastąpiły w XIII i XIV w., a związane były z opanowaniem i zniszczeniem Kijowa w 1240 r. przez najazd mongolski oraz z unią zawartą w 1385 r. w Krewie między Królestwem Polskim a Wielkim Księstwem Litewskim. Fakty te miały charakter polityczny, ale ich konsekwencje były daleko idące w sferze kulturowo-cywilizacyjnej. Krawcewicz powiązał te fakty z nowymi zjawiskami polityczno-cywilizacyjnymi, mianowicie z uformowaniem się na wschodnim pobrzeżu Bałtyku państwa zakonu krzyżackiego oraz silnych ośrodków osadnictwa zachodnioeuropejskiego z jednej strony, a z drugiej, pojawieniem się na krańcach wschodnich potęgi tataro-mongolskiej i jej wpływem na więzi cywilizacyjne ze wschodnim chrześcijaństwem.

W XIII i XIV w. uformował się również silny politycznie i militarnie ośrodek państwowy Wielkiego Księstwa Litewskiego, który doprowadził do konsolidacji ziem białoruskich. Dokonany przez wielkiego księcia Jagiełłę wybór polityczny, za sprawą którego Litwa weszła w unię z Królestwem Polskim, był zarazem wyborem zachodniej orientacji cywilizacyjnej. Zdaniem autora, reorientacja w sferze kultury, dostrzegalna w XIV w., dokonała się w pełni w wieku następnym.

Znamienne jest przewartościowanie ocen zakonu krzyżackiego i osadnictwa z Europy Zachodniej, kiedy to z instrumentu niemieckiego „Drang nach Osten” (s. 35) stały się „aktywnymi pośrednikami zachodnioeuropejskich wpływów na białoruskich ziemiach” (s. 50).

Czasy rozkwitu polityczno-kulturalnego Wielkiego Księstwa Litewskiego stanowią zarazem szczyt rozwoju społeczno-kulturalnego Białorusi². Zachodnia orientacja tego obszaru przyczyniła się do rozwoju gospodarczego i politycznego znaczenia państwa. Status języka i kultury białoruskiej, jako oficjalnych narzędzi komunikacji państwa, przyczynił się do zbudowania mocnych fundamentów, które mogły stanowić podstawy jego zachowania i odrodzenia w następnych wiekach, po rozbiorach oraz włączeniu ziem WKL w obręb Cesarstwa Rosyjskiego. Wielkim osiągnięciem myśli prawniczej była kodyfikacja prawa w kolejnych redakcjach Statutu Litewskiego, które regulowały porządek prawny na tych ziemiach przez 300 lat³. Rozkwit kultury białoruskiej w czasach świetności WKL czynił z tego państwa bastion Europy na jej wschodnich rubieżach, innymi słowy, *antemurale christianitatis* przed wschodnią – rosyjską ekspansją.

² Rozdział pod tytułem: *Беларусь как часть Центрально-Восточной Европы (XV–XVIII вв.)* został opublikowany wcześniej w formie rozbudowanego o kilka zagadnień artykułu w czasopiśmie „Regiony i Pogranicza”, Centrum Badań Wschodnich Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, Olsztyn 2008, nr 1, s. 21–45.

³ W tekście jest ewidentny błąd, autor na s. 63 podaje informację o tym, że statut funkcjonował powyżej 400 lat. Można by to potraktować jako drobną pomyłkę, gdyby nie fakt, że identyczną wielkość podał we wspomnianym wyżej artykule publikowanym w czasopiśmie „Regiony i Pogranicza”, s. 30.

Z podkreślonych słabości, jakie dostrzega Krawcewicz w epoce rozkwitu, należy wymienić słabość miast i mieszczaństwa, która uniemożliwiła przekształcenie się tego stanu w samodzielną siłę polityczną (s. 56). Gdyby autor w szerszym stopniu uwzględniał kontekst Rzeczypospolitej i środkowo-wschodniej Europy, to zjawiska te nie jawiłyby się jako specyficzne dla Białorusi, a byłyby przejawem procesów społecznych, gospodarczych i politycznych charakterystycznych dla tej części kontynentu.

Kolejnym negatywnym następstwem polityki Jagiełły, kontynuowanej przez Witolda, było uprzywilejowanie w stosunku do Kościoła i wyznania prawosławnego Kościoła oraz wyznania katolickiego z określonymi konsekwencjami społecznymi dla ich wiernych. Zdaniem autora, stanowiły one przesłanki konfliktu wewnętrznego między zachodnioeuropejską (nową) i starą (lokalną) tradycją (s. 58).

Przełomowy dla dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego i Królestwa Polskiego akt unii lubelskiej, o wielopłaszczyznowych skutkach politycznych, społecznych, gospodarczych i kulturowych dla obu podmiotów państwowych, jest ambiwalentnie oceniany przez Krawcewicza. To według autora swego rodzaju „zło konieczne”, do którego doszło z powodu ekspansji rosyjskiej na Zachód i słabości Wielkiego Księstwa Litewskiego, niebędącego w stanie samodzielnie sprostać tej sytuacji. To były główne przesłanki, zdaniem autora, zawarcia unii realnej w 1569 r.

Z drugiej strony, w jego ocenie, unia lubelska spowodowała tragiczne następstwa dla Białorusi. Przejawiły się one w zahamowaniu rozwoju kultury na bazie języka narodowego Białorusinów i rozpoczęciu procesu polonizacji szlachty białoruskiej oraz mieszkańców miast. Konsekwencją tego był rozłam w społeczeństwie na spolonizowaną elitę społeczną i konserwatywne chłopstwo, które od tego momentu stało się głównym nośnikiem tradycyjnej kultury białoruskiej.

W dobie kryzysu społeczno-politycznego i gospodarczego, który dotknął Rzeczpospolitą⁴, kultura polska ekspandowała na Wschód⁵ i „żywiła się” na rachunek spolonizowanych warstw wyższych Białorusi, Litwy i Ukrainy. W efekcie w dobie zaborów stały się one bazą polskości, a następnie „po zakończeniu I wojny światowej szlachta ukraińskiego, białoruskiego i litewskiego

⁴ Nie tylko zjawiska kryzysowe w Rzeczypospolitej wpływały na procesy umacniania się języka polskiego jako języka dyskursu społecznego warstw wyższych Wielkiego Księstwa Litewskiego i tym samym zmniejszenia znaczenia mowy ruskiej. Zob. A. Naumow, op. cit., s. 12–49; J. Niedźwiedz, op. cit., s. 210–246.

⁵ Gwoli przywrócenia proporcji w spojrzeniu na problem dyfuzji kulturowej nie od rzeczy byłoby wspomnieć o przenikaniu kultury ruskiej do kultury polskiej i to nie tylko na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz jego byłych ziem ukraińskich, ale również na terenie Królestwa Polskiego. Zob. A. Naumow, op. cit., s. 9; o recepcji ikon wschodnich w Kościele rzymskokatolickim na terenie Rzeczypospolitej zob. M. Kruk, *Ikony – obrazy w świątyniach rzymskokatolickich dawniej Rzeczypospolitej*, Kraków 2011.

pochodzenia razem z etnicznymi Polakami zbudowała nowe, już jedynie polskie państwo, które ręką zbrojną przyłączyło do siebie połowę ukraińskich, białoruskich i litewskich ziem” (s. 71).

Schemat ten nie odbiega zbyt od radzieckiego ujęcia klasowego, w myśl którego szlachta wraz z burżuazją zbudowały państwo w celu wyzysku proletariatu miejskiego i wiejskiego, tu jeszcze dodatkowo narodowości litewskiej, białoruskiej oraz ukraińskiej. Zadziwia trwałość sowieckiego stereotypu, mimo jego anachroniczności poznawczej, jak i obszernej, dostępnej w bibliotekach naukowych, literatury przedmiotu dotyczącej procesów narodotwórczych na ziemiach polskich oraz odbudowy polskiej państwowości w dobie I wojny światowej⁶.

Autor ma wyraźny kłopot z oceną znaczenia Kościoła greckokatolickiego – unickiego dla rozwoju kultury na Białorusi. Z jednej strony, za Danielem de Beauvois, traktuje nowo powstały Kościół jako „rzymski pochód w unickiej masce”, chociaż zaznacza również i inne opinie, że odegrał on istotną rolę w obronie kultury białoruskiej (Swietłana Morozowa). Tym niemniej akcentuje konfrontacyjny charakter nowej formacji religijno-wyznaniowej z podkreśleniem, że na terenach wschodnich konflikt religijny przebiegał w bardziej miękkich formach niż na zachodzie Europy. Znajduje tu i pozytywy, że religijno-ideologiczna konfrontacja przyczyniła się do rozpowszechnienia literatury polemicznej i tym samym była czynnikiem wpływającym na rozwój kultury białoruskiej.

Podsumowując znaczenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, Krawcewicz zwraca uwagę, że w jego ramach dokonywało się poszerzanie w wymiarze geograficznym zasięgu białoruskości za sprawą procesu asymilacji etnicznych Litwinów, i zjawisko to ocenia pozytywnie. W przekonaniu autora, państwo sprzyjało w większym stopniu rozwojowi kultury białoruskiej niż litewskiej i należy do białoruskiej tradycji państwowej⁷. Po wielowiekowym epizodzie przynależności w ramach Wielkiego Księstwa Litewskiego do Zachodu, w wyniku zwycięstwa Rosji, kraj białoruski ponownie został włączony w system wschodni.

⁶ Do ciekawszych ujęć procesu kształtowania się nowoczesnego narodu polskiego z uwzględnieniem relacji ze współmieszkańcami ziem byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów należy monografia: R. Wapiński, *Polska i male ojczyzny Polaków. Z dziejów kształtowania się świadomości narodowej w XIX i XX wieku po wybuch II wojny światowej*, Wrocław 1994; idem, *Polska na styku narodów i kultur. W kręgu przeobrażeń narodowościowych i cywilizacyjnych w XIX i XX wieku*, Gdańsk 2002; także: T. Kizwalter, *O nowoczesności narodu. Przypadek. Przypadek Polski*, Warszawa 1999; J. Molenda, *Chłopi. Naród. Niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski*, Warszawa 1999.

⁷ Problem zawłaszczania dziedzictwa historycznego nie jest czymś nowym, aczkolwiek należałoby ustosunkować się do odmiennych stanowisk i opinii, np. M. B. Topolska stwierdza: „Było to państwo [WKL] o charakterze militarnym, powstałe głównie drogą podbojów, w którym element ruski zajmował 90% terytorium. Litewska organizacja wojskowa składała się z wielkiego księcia,

Część poświęcona procesowi kształtowania się nowoczesnej świadomości narodowej Białorusinów ma zdecydowanie bardziej koherentny wewnętrznie charakter. Autorem jej jest S. Tokć. Skoncentrował on swoją uwagę na trafnie dobranych elementach – czynnikach warunkujących ten proces. Niewątpliwie na takie ujęcie miało wpływ wykorzystanie współczesnej literatury przedmiotu poświęconej procesom narodotwórczym oraz ruchom nacjonalistycznym⁸.

Tokć, podobnie jak autor pierwszej części, wychodzi z założenia, że położenie narodu białoruskiego ma miejsce w przestrzeni „Pogranicza”, to jest przestrzeni „zderzenia i walki kolektywnych aktorów – struktur imperialnych, instytucji kościelnych, skonsolidowanych ruchów narodowych. Walka tych sił to zarazem walka idei, konkurujących między różnymi narodowymi projektami, narzucających konieczność wypracowania określonych dyskursywnych strategii” (s. 97). W tym względzie białoruski ruch narodowy musiał przeciwstawić się „narodowo-kulturowej asymilacji ze strony Rosji i Polski, wytrzymać konkurencję z rosyjskim projektem imperialnym rusyfikacji Kraju Północno-Zachodniego i polskim Kresowym”.

Pytanie – która ze stron konfliktu posiadała wszelkie niezbędne narzędzia do realizacji celów asymilacyjnych, począwszy od stworzenia projektu ideologicznego i dróg prowadzących do jego realizacji po środki instytucjonalne i materialne – odsyła niewątpliwie do polityki rosyjskiej. Po stronie polskiej eksponowany przez Tokcia program kresowy, który zawierał w sobie idee polonizacyjne i tym samym asymilacyjne w odniesieniu do społeczności białoruskiej, odnieść można raczej do okresu II Rzeczypospolitej. Dla wieku XIX i początku XX stanowa struktura oraz świadomość społeczna szlachty stanowiły istotną przeszkodę w realizacji idei asymilacyjnej. Tym bardziej, że rodzi się pytanie o jej sens, skoro i tak w powszechnej świadomości stanowego szlachcko-ziemiańskiego świata ziemie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego uważano za polskie, a wroga upatrywano w zakusach rusyfikacyjnych administracji państwa⁹ oraz aktywnej narodowo części kleru prawosławnego, czytaj – rosyjskiej jego hierarchii.

sprawującego silną władzę, rodu Giedyminowiczów i bojarstwa. Panowała zasada hierarchii, lecz przede wszystkim solidarność w celu eksploatacji sąsiednich narodów oraz krajów podbitych. Nie można przypisywać Litwie pokojowych zamiarów wobec Rusi (układy i małżeństwa); pozyskanie praw lub małżeństwa były zawsze poparte siłą realną. Szlachta litewska (katolicka) na terytorium uwzględnionym przez popis wojska litewskiego z 1528 r. (bez ziemi kijowskiej i Podola, gdzie było niewiele szlachty) stanowiła 60% ogółu rycerstwa. Górowało ono pod każdym względem: liczebnym, organizacyjnym, moralnym, politycznym jako organizator państwa litewskiego”. Zob. M. B. Topolska, op. cit., s. 25.

⁸ Autor poświęcił temu zagadnieniu odrębny rozdział pod tytułem *Теоретические аспекты проблемы*, s. 85–98, gdzie omawia stan badań tej kwestii w europejskiej literaturze naukowej.

⁹ Zob. interesujące spostrzeżenia na temat świadomości społecznej ziemiaństwa: R. Jurkowski, *W krzywym zwierciadle. Próba krytycznego spojrzenia na ziemian kresowych przez pryzmat ich wspomnień i pamiątek*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2011, nr 2, s. 15 i nn.; idem,

Można zastanowić się, czy w związku z tym, iż główny front przebiegał na linii ideowo-politycznego, a momentami i militarnego konfliktu rosyjsko-polskiego, Białorusini nie mieli ułatwionego kształtowania nowoczesnej świadomości narodowej. Poza tym obiektywne czynniki procesu, o których pisze autor, niezależnie od subiektywnych postaw i projektów jednostek i grup społeczno-narodowych, były na Białorusi słabo wyrażone lub w ogóle nie występowały. Do nich zaliczył niski poziom aktywności rynkowej, urbanizacji, mobilność społeczną, wykształcenie, identyfikację językową i religijną.

Większość z tych czynników mogła zaistnieć jako pochodna procesu modernizacji społeczno-gospodarczej. Aby ta z kolei zaistniała, musiał ten proces zostać uruchomiony. I znowu głównym czynnikiem, w moim przekonaniu, który proces ten mógł zainicjować, była polityka Rosji, tak społeczno-narodowa, jak i gospodarcza. Powstanie styczniowe i antypolska polityka państwa mogły i w stadium załączkowym proces ten uruchamiały. Zrealizowane przez carat zniesienie poddaństwa, uwłaszczenie chłopów, a także represje i ograniczenia wymierzone w ziemiaństwo polskie zmuszały oba te środowiska do poszukiwania nowych form działalności gospodarczej, jej stopniowego urynkowania i tym samym odchodzenia od tradycjonalistycznego poglądu na świat społeczny i aktywność gospodarczą.

Nasuwa się pytanie: jaką część środowiska szlacheckiego objęły zmiany modernizacyjne? W jakimś stopniu dotyczą one części zaangażowanej w działalność towarzystw rolniczych w guberniach zachodnich¹⁰, pozostawiając na ubożu tego procesu małą i drobną własność szlachecką. Zresztą jest to tylko aspekt procesu modernizacji i jej modelu realizowanego przez państwo rosyjskie od panowania Piotra I po czasy sowieckie¹¹.

Tok koncentruje się na kilku czynnikach, mających istotny wpływ na proces formowania się nowoczesnej świadomości narodowej Białorusinów. Na pierwszym miejscu stawia kwestię kształtowania się społecznego wyobrażenia pojęcia Białorusi. Jest to próba uchwycenia procesu ewoluowania tej kategorii pojęciowej od utożsamienia jej z określonym historycznie regionem Rzeczypospo-

Wyobrażenia i rzeczywistość. Polscy panowie i białoruscy chłopcy w świetle pamiętników ziemian i realiów kresowych II połowy XIX – początku XX wieku, w: *Polacy i sąsiedzi – dystanse i przenikanie kultur. Część II*, pod red. R. Wapińskiego, Ostaszewo Gdańskie 2001, s. 26 i nn.

¹⁰ Zob. R. Jurkowski, *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904*, Warszawa 2001. Dla porównania procesy modernizacyjne na ziemiach polskich: L. Trzeciakowski, *Wielkopolski program samomodernizacji – kształtowanie się nowoczesnego społeczeństwa*, w: *Samomodernizacja społeczeństw w XIX wieku. Irlandczycy, Czesi, Polacy*, pod red. L. Trzeciakowskiego i K. Makowskiego, Poznań 1999, s. 65–105; M. Kulczykowski, *Modernizacja społeczeństwa galicyjskiego w warunkach autonomii politycznej*, w: *Samomodernizacja...*, s. 107–129.

¹¹ В. А. Красильщиков, *В догонку за прошедшим веком. Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций*, Москва 1998; Б. Н. Миронов, *Благосостояние населения и революции в имперской России*, Москва 2010, s. 621–674.

litej i lokowanym w sensie geograficznym w początkach wieku XIX na obszarze guberni witebskiej i mohylowskiej¹² wraz z zamieszkującymi ten region mieszkańcami – Białorusinami po uformowanie się narodu jako kategorii wspólnoty wyobrażonej¹³. Autor skrupulatnie odnotowuje funkcjonowanie pojęcia w sferze publicznej, w pojawiających się drukach urzędowych i publicystyce. Na uwagę zasługuje opublikowana w Wilnie w 1863 r. z inicjatywy władz Wileńskiego Okręgu Naukowego wydana anonimowo praca: *Opowiadania w narzeczu białoruskim*. Zdaniem badacza zagadnienia, autorów publikacji było kilku, ponieważ poszczególne opowiadania zredagowane są w różnych dialektach białoruskich. Na podkreślenie zasługuje fakt, iż w jednym z opowiadań po raz pierwszy w historii narodu przedstawiono zarys jego dziejów jako odrębnego, aczkolwiek pokrewnego innym narodom ruskim. Tam również wykreślono geograficzny zakres zasiedlenia Białorusinów, posługując się kryterium językowym (s. 100–101).

Następnie przywołuje pojęcia Białorusi użyte w rosyjskiej publikacji A. Kirkora *Животисная Россия*, wydanych w Krakowie *Dziejach Litwy opowiedzianych w zarysie* K. Skirmunt, gdzie w szeregu historycznych regionów autorka wymienia również Białoruś. Lokuje ją na terenach z miastami: Połockiem, Witebskiem, Smoleńskiem, Orszą, Rohaczewem i Mohylowem. Tokć wymienia również pracę polskiego etnografa O. Kolberga, który jeden z tomów poświęcił Białorusi, F. Boguszewicza, próbującego we wstępie do swoich utworów poetyckich ująć pojęcie Białorusi w kategorii ojczyzny ideologicznej, przestrzeni sakralnej powiązanej jednym wspólnym językiem.

Istotną rolę w kształtowaniu świadomości Białorusinów odegrały publikacje typu etnograficzno-statystycznego, mapy z zaznaczonymi regionami zasiedlenia poszczególnych narodów etc. Tokć zwraca uwagę na fakt, że zainteresowania uczonych i podejmowane przez nich inicjatywy sporządzenia map zasiedlenia imperium w jego europejskiej części przez nierosyjskie narodowości wyprzedzały możliwości ich wykorzystania w praktyce administracyjnej. Stąd też różne było podejście lokalnej administracji do kierowanych do niej pytań o liczebność mieszkańców i ich narodowość. Rzutowały na to brak wiedzy i doświadczenia, nierozumienie oczekiwań badaczy, jak i brak woli, co skutkowało różnymi formami sprawozdawczości.

¹² Może warto zwrócić uwagę na trwałość historycznych granic wśród mieszkańców przywoływanych guberni, o czym wspomina mieszkanka tych ziem H. Obiezińska: „Zasługuje na uwagę fakt, że jakkolwiek granica pomiędzy tym obszarem Białejrusi a państwem rosyjskim przestała istnieć od przeszło stu lat, była ona wciąż żywa w pamięci i świadomości miejscowego chłopca i wieśniaka ze smoleńszczyzny wybierający się w okolice Witebska lub Orszy, zawsze się wyrażał, że pojedzie »w Polszu«”. Zob. eadem, *Jedno życie prywatne na tle życia narodu polskiego w wieku XX*, Bydgoszcz 1995, s. 13.

¹³ B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, przekład S. Amsterdamski, Kraków 1997.

Przytaczany przez autora przykład podjętych przez P. Keppena badań jest bardzo interesujący dla określenia stosunku miejscowej administracji do tych inicjatyw (s. 104), walorów przekazywanych informacji, jednakże niewiele mówi o ich znaczeniu zarówno dla rozwoju nauki, jak i polityki wewnętrznej. Podobnie ma się sprawa pozyskiwania informacji w oparciu o dane otrzymywane z parafii różnych wyznań (s. 106). Warto podkreślić, że mimo niedoskonałości pierwszych prób pozyskiwania masowego materiału statystycznego, uzyskiwane wyniki były niezwykle ważne i stanowiły podstawę późniejszych studiów i zestawień statystycznych¹⁴.

Natomiast istotna jest informacja autora tej części pracy dotycząca faktu, iż począwszy od lat 60. XIX w. we wszystkich oficjalnych statystycznych dokumentach Białorusini występują jako oddzielny naród, oraz generalna konstatacja odnosząca się do roli publikacji tego typu materiałów i map geograficznych zawierających pojęcie Białorusi w kształtowaniu „wspólnoty wyobrażonej”. Stanowiły one bowiem niezwykle istotny element w mechanizmie wyobrażenia narodu.

Wiedza geograficzna i statystyczna odnośnie ludności w II połowie XIX i początku XX wieku była już dostatecznie rozpowszechniona wśród miejscowej inteligencji. Mało tego, podstawy geografii i statystyki wykładano w szkole ludowej. Uczeń szkoły ludowej słyszał od nauczyciela, że jest on Białorusinem, nawet jeśli ta białoruskość podawana była w „zachodnioruskim” duchu (s. 108).

Niewątpliwie istotną kwestią w kształtowaniu nowoczesnej świadomości białoruskiej była rola warstw wyższych. Autor nawiązuje do twierdzenia M. Hrocha, według którego w odniesieniu do małych narodów funkcjonuje żelazne prawo, że jeśli w strukturze społecznej danej grupy etnicznej nie ma szlachty w początkowej fazie ruchu narodowego, to i później nie będzie jej wśród jego aktywistów¹⁵. Prezentowany w rozdziale materiał jednoznacznie weryfikuje tezę czeskiego historyka w odniesieniu do białoruskiego procesu narodotwórczego. Bardzo skrótowo jedynie zasygnalizowana kwestia poprzedzona została przedstawieniem dwóch zasadniczych problemów, mianowicie stosunku szlachty do państwa rosyjskiego oraz jej samoidentyfikacji. Otóż autor stoi na stanowisku, iż między szlachtą a zaborczym państwem nie mogło być na dłuższą metę współpracy. Krótki okres „symbiozy” z imperialną władzą, wynikający z liberalnej polityki Aleksandra I, został przez nią wykorzystany dla rozwoju polskiego systemu oświatowego. W tym względzie ogromną rolę odegrał Uniwersytet Wileński, największy ówczesnie wśród uniwersytetów w Rosji. Natomiast system

¹⁴ Zob. J. Cadiot, *Le laboratoire imperial: Russie – URSS, 1860–1940*, Paris 2007. W art. wykorzystano tłum. rosyjskie: Moskwa 2010, s. 32–33.

¹⁵ M. Hroch, *Małe narody Europy: perspektywa historyczna*, przekład Grażyna Pańko, Wrocław 2003, s. 87.

i polityka caratu z jednej strony, a wartości wolności i tradycji republikańskich wyznawane przez szlachtę z drugiej – były ze sobą tak dalece sprzeczne, że antagonizm między nimi był nieunikniony.

Odnośnie do identyfikacji narodowej szlachty, autor bez cienia wątpliwości określa ją jako polską. W tym względzie nawet dane wynikające ze spisu powszechnego w imperium rosyjskim z 1897 r., według którego 52% szlachty na omawianym obszarze określiła język białoruski jako ojczysty, nie przesądzają jeszcze o jej identyfikacji białoruskiej.

Większość szlachty uważała siebie za Polaków, byli dumni ze swojej przynależności i wiary katolickiej i polskiej kultury. Taka strategia pomogła im zachować stanową solidarność, bronić swojego położenia w społeczności lokalnej, dla którego zagrożenie stanowiła nowa inteligencja chłopskiego pochodzenia i zachodnioruskiej orientacji. Ci przedstawiciele szlachty, którzy wybierali świadomość białoruską, traktowani byli w swoim środowisku, jak cudacy. Jednakże ci cudacy odegrali wyjątkowo ważną rolę w powołaniu do życia białoruskiego ruchu narodowego w początkach XX wieku, wśród liderów którego widzimy Wacława Iwanowskiego, braci Iwana i Antoniego Łuckiewiczów, Wacława Łastowskiego, Kazimierza Kostrowickiego i innych przedstawicieli szlacheckiego stanu (s. 127).

Kolejną kwestią podniesioną w pracy jest rola duchowieństwa w rozwoju procesów narodowych na Białorusi. Z racji statusu społecznego oraz miejsca, jakie w uwarstwieniu stanowym społeczeństwa przedindustrialnego ono zajmowało, można powiedzieć, że jego potencjalna rola w procesach narodotwórczych była niezwykle istotna. Wykształcenie i prestiż, bliskie relacje ze społecznością parafialną – wszystko to przemawiało za przewodnią rolę w kształtowaniu świadomości nie tylko religijnej, ale i narodowej. W warunkach historycznych, jakie ukształtowały się na Białorusi, problem identyfikacji narodowej kleru, jak i jego roli w kształtowaniu świadomości narodowej okazał się niezwykle złożony.

Z jednej strony do końca lat 30. XIX w. znaczna część społeczności białoruskiej przynależała do Kościoła greckokatolickiego. Autor podkreśla jego znaczenie jako swoistego markera identyfikującego przynależność narodową jego wyznawców, odróżniającego od prawosławnych Rosjan i rzymskich katolików Polaków. Niezależnie od napięć i konfliktów, jakie występowały w łonie tego Kościoła na tle kwestii socjalno-materialnych między białym (parafialnym) i czarnym (monastycznym) duchowieństwem, nie ulega wątpliwości, że w jego ramach mógł zachodzić proces samoidentyfikacji białoruskiej społeczności i w tym względzie rola tego Kościoła i jego funkcjonariuszy była nie do przecenienia.

Likwidacja Kościoła miała znaczące konsekwencje dla religijności ludności wiejskiej Białorusi, poderwania autorytetu Cerkwi i kleru w oczach wiernych

oraz stworzenia szerszej niż dotychczas przestrzeni dla utrzymywania się przedchrześcijańskich form kultu religijnego, przesądów, zabobonów etc.¹⁶

W wymiarze politycznym duchowieństwo wiejskie Cerkwi prawosławnej na Białorusi wybrało strategię pełnej lojalności wobec państwa, które stawało się gwarantem obrony przed przemocą ziemianina oraz awansu społecznego dzieci. Z tego środowiska wyszli liczni działacze ruchu zachodnioruskiego, dla których Białoruś była integralną częścią Rosji, jej zachodnią strefą (okrainą). Ojcem tego ruchu ideowego był likwidator Kościoła unickiego, metropolita Józef Siemaszko. Jeden z ważniejszych głosicieli tego kierunku politycznego to również znany historyk publicysta, urodzony na ziemi grodzieńskiej, M. Kojałowicz. Zdaniem Tokcia, w sprzyjających warunkach politycznych, środowisko społeczne, będące zapleczem idei zachodniorusizmu w zmienionej sytuacji politycznej, mogło dokonać przewartościowania wyznawanej ideologii z formuły pochodzenia białoruskiego narodu rosyjskiego na narodowo-polityczną. Przesłanką tego poglądu była sytuacja, jaka zaistniała po rozpadzie carskiego imperium w rezultacie I wojny światowej i rewolucji, gdy podjęto próby utworzenia białoruskiej państwowości.

Kler katolicki natomiast, w zdecydowanej większości, identyfikował się z polskością z racji swego pochodzenia społecznego (w dużym stopniu rekrutował się ze szlachty i mieszczaństwa). Niemniej jednak część duchownych wspierała czynnie białoruski ruch narodowy i zasłużyła się dla jego rozwoju. Szczególnie liczna grupa spośród nich to absolwenci Akademii Duchownej w Petersburgu.

Kolejnym czynnikiem mającym istotny wpływ na procesy narodotwórcze była polityka państwa rosyjskiego wobec nierosyjskich mniejszości narodowych w imperium. Jej główne przesłanie to pełna integracja ziem i mieszkańców z państwem rosyjskim. Była ona realizowana mało konsekwentnie, ze stosowaniem zmiennych form i narzędzi, zresztą stosunkowo mało efektywnych¹⁷.

Tokć zwraca uwagę na postać M. Murawiewa („Wieszatiela”), który już w początku lat trzydziestych wypracował spójny program działań politycznych rosyjskiej administracji na przyłączonych ziemiach byłej Rzeczypospolitej, zmierzających do konsekwentnego wyrugowania polskości (języka, kultury) z przestrzeni publicznej i wprowadzania w to miejsce Rosjan oraz kultury rosyjskiej. Służyć temu miały: zamknięcie Uniwersytetu Wileńskiego, likwidacja Kościoła unickiego, rusyfikacja szkolnictwa, wyrugowanie z administra-

¹⁶ Zob. szerzej: С. Токць, *Беларуская вёска у эпоху змяну. Другая паловина XIX – першая траціна XX ст.*, Менск 2007, s. 78–84.

¹⁷ Niektóre jej aspekty omówił w pracy: Л. Е. Горизонтов, *Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.)*, Москва 1999.

cji lokalnej miejscowej szlachty, zniesienie Statutu Litewskiego. Część z tych pomysłów zrealizowano w okresie międzypowstaniowym, a pozostałe po powstaniu styczniowym.

Działaniom rusyfikacyjnym poddano całą nierosyjską społeczność zamieszkującą Białoruś. Ich skuteczność w odniesieniu do ludności białoruskiej ograniczona była zarówno słabym rozwojem sieci szkolnej, jak i nieznacznym zaawansowaniem modernizacji społeczno-gospodarczej, utrudniającym kontakt mieszkańca z administracją i rynkiem. Warto też wspomnieć o stosunkowo niskim autorytecie Kościoła prawosławnego i przeciwdziałaniu jego polityce rusyfikacyjnej przez Kościół katolicki. Wszystkie te czynniki w różnym stopniu blokowały procesy rusyfikacyjne lub znacznie ograniczały ich skuteczność.

Trzecią część pracy stanowi próba przybliżenia złożonego obrazu pamięci historycznej Białorusinów. Przedmiotem zainteresowania jest jedynie wycinek przeszłości ziemi białoruskiej i losu mieszkańców zamieszkujących zachodnie białorusko-polskie pogranicze oraz wschodnie białorusko-rosyjskie w okresie II wojny światowej. Smolenczuk, autor tej części, omawia zagadnienie z dwóch różnych perspektyw. Pierwszą jest obraz pamięci/zapomnienia kształtowany przez podręczniki szkolne do nauczania historii ojczystej, drugą natomiast ta sama czasoprzestrzeń w pamięci mieszkańców, którzy przeżyli okres II wojny.

Na uwagę zasługuje stwierdzenie, że w chwili obecnej na Białorusi toczy się swoista wojna o pamięć, w trakcie której obecny reżim polityczny przywracając w obiegu społecznym sowieckie normy relacji świadomości masowej i ideologii państwowej, dąży do jej kontroli. Jednym z głównych zagadnień historycznych, wokół którego toczy się wspomniany konflikt o pamięć, jest kwestia ukazania rzeczywistego wymiaru II wojny światowej na obszarze Białorusi, również jako doświadczenia jej mieszkańców. Jedną z przesłanek polityki obecnych władz jest dążność do ukrycia tragedii wojennej Białorusi, spowodowanej zderzeniem na jej terytorium dwóch totalitarnych reżimów, hitlerowskiego i sowieckiego.

Na przestrzeni ostatniej dekady XX i pierwszej XXI w. kolejne roczniki młodzieży szkolnej na Białorusi uczyły się historii ojczystej będącej swoistym konstruktem ideologicznym, realizującym zamówienia polityczne aktualnego systemu władzy. Niby nic nowego pod słońcem, szkopał jedynie w tym, że prezentowana w nich wizja przeszłości jest dość odległa od rzeczywistego przebiegu wydarzeń ustalonego w historiografii światowej, nie wspominając o pamięci historycznej żyjących jeszcze pokoleń mieszkańców Białorusi, którzy jej doświadczyli. Zdawać by się mogło, że w XXI w. młodzież będzie zapoznawać się przeszłością własnej ojczyzny w języku narodowym, a nie w języku jej wielkiego sąsiada ze wschodu. Dla polskiego czytelnika taki fakt nieodmiennie rodzi skojarzenia z sytuacją doby zaborów, kiedy władze państw zaborczych przekazywały własną wizję historii Polski w języku państwowym.

Do 1993 r. korzystano z podręcznika wydanego w 1982 r. w języku rosyjskim. W opracowaniu tym nie funkcjonowało pojęcie II wojny światowej, a uczniowie uczyli się o Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej. Oczywiście nie było informacji o porozumieniu Ribbentrop–Mołotow ani o dalszej współpracy obu totalitarnych reżimów do 1941 r. Zajęcie wschodnich terenów II Rzeczypospolitej przez Armię Czerwoną było uwolnieniem od polskich ziemian i kapitalistów, a wyzwalana ludność witała wyzwoliciele z radością. Z kolei klęskę armii sowieckiej w 1941 r. przedstawiano jako szereg jej zwycięstw, w efekcie których jakimś cudem armia faszystowskich Niemiec zajęła część ZSRR.

Czas okupacji hitlerowskiej na Białorusi w ujęciu sowieckich podręczników był wyłącznie okresem terroru i okrucieństw wobec narodu sowieckiego oraz zamiany Białorusi w jeden wielki obóz koncentracyjny. O zagładzie ludności żydowskiej nie wspomniano. Podkreślano jednolitą postawę narodu białoruskiego wobec okupanta, postawę oporu i walki całego narodu pod kierownictwem partii komunistycznej. Wyrazem jej był udział 440 tysięcy obywateli w konspiracji i ruchu partyzanckim, w wyniku czego siły okupacyjne poniosły straty w wysokości 500 tys. żołnierzy i oficerów. Tak w największym skrócie wyglądał schemat, według którego kształtowano wiedzę o tragicznych dniach wojny. Nie posługiwano się pojęciem narodu białoruskiego, a jedynie sowieckiego, natomiast termin „naród białoruski” pojawiał się jedynie w konotacjach negatywnych przy charakterystyce „zdrajców nacjonalistów”.

Pierwsze podręczniki do nauczania historii ojczystej w języku białoruskim pojawiły się w 1993 r. Pod względem metodycznym okazały się niezbyt doskonałe – były pozbawione ilustracji, map, tekstów źródłowych etc. W większym stopniu adresowano je do nauczyciela niż ucznia. Za to treści poświęcone okresowi wojny i okupacji były zupełnie nowe, z wyraźnym zamiarem przedstawienia obrazu przeszłości zgodnie z wymogami jego naukowego poznania. Autor podręcznika, W. Sidorow, po raz pierwszy wprowadził pojęcie II wojny światowej, która co prawda nie wybuchła 1 września 1939 r. Wydarzenia te umieszczono w rozdziale poświęconym sytuacji międzynarodowej w okresie poprzedzającym wojnę. Tym niemniej tajny układ Ribbentrop–Mołotow z 23 sierpnia 1939 r. oraz umowa o sowiecko-niemieckiej przyjaźni z 28 września 1939 r. zostały wspomniane i określone jako wymierzone w prawo narodu polskiego do suwerenności i jako rozbiór Polski.

Z drugiej strony autor podręcznika podkreślił, że obiektywnie służyły one przywróceniu jedności narodu białoruskiego i ukraińskiego, naruszonej warunkami traktatu ryskiego z 1921 r. W całości Związek Sowiecki uznany został za sojusznika hitlerowskich Niemiec, a zajęcie ziem wschodnich Rzeczypospolitej przez Armię Czerwoną we wrześniu 1939 r. za realizację zawartej z nimi umowy.

Działania wojenne latem i jesienią 1941 r., po agresji Niemiec na ZSRR, przedstawiono w duchu podręcznika z lat 80. XX w., jako pasmo sukcesów oręża sowieckiego, chociaż wspomniano o osobistej odpowiedzialności Stalina i jego otoczenia za klęskę. Nowością był opis warunków życia mieszkańców Białorusi pod okupacją hitlerowską, informacje na temat wprowadzonych nowych podziałów administracyjnych, stosowania białoruskiej symboliki narodowej, flagi i godła, funkcjonowania szkolnictwa, gazet, instytucji naukowych i teatralnych oraz, co było niezwyklej nowym, współpracy miejscowej ludności z lokalną administracją okupacyjną.

Politykę władz okupacyjnych określono jako ludobójczą, z podaniem szacunkowych danych o stratach biologicznych ludności, w tym i tragedii wymordowania narodu żydowskiego. Wspomniano, że ruch oporu nie ograniczał się jedynie do komunistów i partyzantki sowieckiej, ale obejmował również operujące na terenie Białorusi ugrupowania Armii Krajowej oraz Ukraińskiej Powstańczej Armii. Po raz pierwszy przedstawiono złożoność politycznych i militarnych działań tych ugrupowań wojskowych. Krytycznie ukazano działania Armii Krajowej, jako wymierzone przeciwko partyzantom sowieckim, a Ukraińskiej Powstańczej Armii – w ludność polską. Na temat partyzantki sowieckiej pojawiły się informacje o dokonywanych przez nią gwałtach i grabieżach. W narracji nie posługiwano się terminem narodu sowieckiego. Kolejne edycje podręczników lat 90., już po przejęciu władzy przez Aleksandra Łukaszenkę, modyfikowały treści podręcznika poświęcone II wojnie światowej poprzez częściowe przywrócenie matrycy z podręczników sowieckich.

Zdecydowanym krokiem wstecz było wprowadzenie w 2006 r. podręcznika do historii Białorusi w języku rosyjskim, w którym nawrót do treści i klisz ocen z czasów sowieckich był dużo szerszy. Zdaniem A. Smolenczuka podręczniki te stały się elementem dezintegrującym świadomość historyczną społeczeństwa Białorusi i, zgodnie z linią polityczną realizowaną przez prezydenta A. Łukaszenkę, przyczyniają się do rozłamu społeczeństwa na białoruską mniejszość i sowiecką większość. „Zachodzi reanimacja sowieckiego obrazu przeszłości, który sankcjonuje politykę resowietyzacji i ideologicznie umacnia panujący reżim” (s. 172).

Niezwykle ważne z punktu widzenia poznania świadomości historycznej społeczeństwa białoruskiego, ale też i skuteczności edukacji szkoły sowieckiej, której poddane były kolejne pokolenia młodzieży na Białorusi, są prezentowane w tym rozdziale wyniki badań terenowych. Badania te prowadzone były na pograniczu białorusko-polskim i białorusko-rosyjskim w kolejnych latach, począwszy od 2002 r. Polegały na zbieraniu relacji ustnych mieszkańców z terenów wiejskich oraz Grodna. Przedmiotem poznania była pamięć o władzy polityczno-administracyjnej i wojskowej w dobie wojny, w życiu codziennym i warunkach okupacji.

W opiniach mieszkańców, wojna zaczęła się we wrześniu 1939 r. od chwili wejścia „ruskich”. Charakteryzując władzę przedwojennej Polski, sowiecką i niemiecką w dobie okupacji, mieszkańcy żadnej z nich nie określali jako swojej. Krytycyzm dominował w ocenie każdej władzy. Najbardziej obawiano się władzy niemieckiej, głównie ze względu na stosowany jawny terror, służący zastraszeniu mieszkańców. W wypadku władzy sowieckiej odczuwany wobec niej mniejszy strach wynikał z tego, że represje wobec jednostek i grup osób stosowano zazwyczaj tajnie, bez ich nagłaśniania. Generalnie stosunek do każdej władzy charakteryzował się bardzo dużą nieufnością. W świadomości historycznej nie występuje „swoja”, białoruska władza.

Zupełnie odmiennie, niż przez dziesięciolecia utrwalany w propagandzie i historiografii radzieckiej, rysuje się obraz partyzantów. Oddziały partyzanckie, podejmując walkę z niemieckim okupantem, w ogóle nie liczyły się z jego odwetem na ludności cywilnej. Ponadto roszczeniowy stosunek „leśnych” do mieszkańców wiosek w odbiorze tych ostatnich postrzegany był jako rozbój, gwałt, przemoc. Trudno było ich odróżnić od zwykłych bandytów. Okres okupacji hitlerowskiej w dziejach wsi białoruskiej można określić mianem apokalipsy. Z jednej strony bezwzględnie stosowany wobec niej terror partyzanckich oddziałów, z drugiej – pacyfikacyjnych sił okupanta hitlerowskiego powodowały, że wzięta w dwa ognie wieś znalazła się w sytuacji bez wyjścia. Skutkiem tego położenia były zarówno katastrofalne straty biologiczne, jak i rozkład tradycyjnych wartości regulujących porządek życia jej mieszkańców. Zdaniem A. Smolenczuka, można mówić o zaniku chłopskiego społeczeństwa (s. 193).

Wojna zniszczyła tradycyjny izolacjonizm chłopskiej społeczności, wieś, chcąc nie chcąc, poznała przedstawicieli większości narodów Europy. Na podstawie tych kontaktów w warunkach wojenno-okupacyjnych kształtowała wyobrażenia o tych narodach. Obraz przeszłości funkcjonujący w pamięci historycznej pokoleń mieszkańców pogranicza Białorusi zdecydowanie różni się z obrazem przekazywanym na łamach podręczników do nauczania historii ojczystej.

Niezależnie od zastrzeżeń i uwag krytycznych, szczególnie w odniesieniu do pierwszej części pracy, jako całość zasługuje ona na uwagę polskiego czytelnika. Z jednej strony bowiem sygnalizuje wciąż jeszcze żywą w środowiskach historyków białoruskich tendencję do zawłaszczania wspólnego dziedzictwa Wielkiego Księstwa Litewskiego wielu narodów go zamieszkujących, z drugiej natomiast, dostrzegalne jest zupełnie nowe podejście do kwestii badań kształtowania się nowoczesnej świadomości narodowej Białorusinów oraz współczesnej świadomości historycznej. Czytelnik polski zwraca również uwagę na fakt dość znacznego uwzględniania dorobku polskiej historiografii w badaniach białoruskich historyków. Niestety w ostatecznej redakcji książki zabrakło korekty cytowanej polskiej literatury przedmiotu. Pośród stosunkowo licznie przytaczanych pozycji trudno znaleźć poprawny językowo opis bibliograficzny.

Borderland, as a determinant of the history of Belarus. Notes on the margin of the monograph „Belarusians: the Borderland’s Nation”

In 2011 in Vilnius, there was a monograph published concerning the history of Belarusians as a borderland’s nation. The author of this article critically evaluates adopting the borderland’s perspective on the history of Belarus. The author criticizes especially the appropriateness of this perspective when Belarusian lands constituted a part of the Grand Duchy of Lithuania, as well as the unilateral recognition of the influence of Polish culture on Belarusian culture and its polonization. The author, however, emphasizes the importance and value of the part of the published monograph which concerns the period of the Belarusian land history as a part of the Russian Empire, in which the modern Belarusian national consciousness was being established. Moreover, the author points out the rather political than scientific nature of the undertaken discussion (discourse) in the published Belarusian history textbooks which are dedicated to the importance of the period of World War II in the Belarusian national consciousness.

RAFAŁ CZACHOR

Dolnośląska Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Techniki w Polkowicach

Transformacja systemu politycznego Białorusi w latach 1990–1996

Słowa kluczowe: Białoruś, transformacja systemowa, demokratyzacja w Europie Wschodniej, „szara strefa demokracji”, dezintegracja Związku Radzieckiego

Keywords: Belarus, system transformation, democratization in the Eastern Europe, ‘gray area’ of democratization, disintegration of the Soviet Union

Rozpad Związku Radzieckiego w 1991 r. rozpoczął nowy rozdział w politycznej historii Europy Wschodniej. W optymistycznych wizjach państwa nadbałtyckie, Ukraina, Białoruś, ale także Rosja i inne były republiki dawnego radzieckiego imperium miały wstąpić na drogę transformacji i demokratycznych przekształceń. Praktyka kolejnych lat unaoczniała, że wizja globalnej zmiany i demokratycznej transformacji nie we wszystkich państwach byłego ZSRR realizuje się w zakładany sposób, wymykając się istniejącym ujęciom teoretycznym, w tym koncepcji „trzeciej fali demokracji” Samuela P. Huntingtona¹. O ile Estonia, Łotwa i Litwa niezmiennie i skutecznie realizowały założenia transformacji demokratycznej, to pozostałe państwa obszaru znalazły się w „szarej strefie demokracji”², wykształciły reżimy demokracji imitacyjnej³, wzbogacając niechlubną listę *democracies with adjectives*, bądź też ustabilizowały reżimy twardej autokracji, jak Republika Białoruś.

Transformacja systemu politycznego Białorusi charakteryzowała się własną specyfiką i dynamiką. Ze względu na charakter przemian można wyróżnić kilka jej etapów: 1. lata 1989–1991 – liberalizacja systemu radzieckiego; 2. lata 1991–1994 – okres republiki parlamentarnej; 3. 1994–2004 – czas prezydenckiej republiki autorytarnej; 4. trwający od 2004 – „odwrót od demokracji”⁴.

¹ A. Antoszewski, *Przejsie ku demokracji: analiza przypadku Polski*, w: *Transformacja w Polsce i na Ukrainie. Wybrane aspekty*, pod. red. A. Antoszewskiego, A. Kolodii, K. Kowalczyka, Wrocław 2010, s. 11.

² A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2002, s. 34.

³ Według pojęcia używanego w pracy: Д. Фурман, *Движение по спирали. Российская политическая система в ряду других систем*, Москва 2010.

⁴ W. Baluk, *Transformacja systemu politycznego Ukrainy, Moldowy i Białorusi*, w: *Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, pod red. T. Kapuśniaka, K. Fedorowicza, M. Gołosia, Lublin 2009, s. 28.

Z punktu widzenia formowania się i petryfikacji określonych cech białoruskiego reżimu politycznego szczególną datą jest rok 1996, gdy w drodze referendum ogólnopolskiego znowelizowano ustawę zasadniczą, znacząco wzmacniając instytucję prezydenta, dominującego odtąd w białoruskim systemie politycznym. Reforma ta była logicznym ukoronowaniem trwających od 1990 r. zmian systemowych, których rzeczywistym celem – w intencji kluczowych aktorów politycznych – było ukształtowanie się systemu bezalternatywnej władzy prezydenckiej.

1. Liberalizacja systemu radzieckiego

Ogłoszenie przez Michaiła Gorbaczowa „pierestrojki” i „głasności” jako głównych narzędzi reformy państwa sowieckiego nieoczekiwanie dla radzieckiego centrum doprowadziło do aktywizacji w życiu publicznym dwóch radykalnych nurtów. Każdy z nich niósł zagrożenie dla „linii generalnej” Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego. W pierwszym z nich znaleźli się zwolennicy pogłębienia i rozszerzenia gospodarczych i społecznych reform w stopniu *de facto* zagrażającym stabilności i trwałości Związku Radzieckiego, w drugim zaś domagające się poszerzenia praw republik i reformy radzieckiej federacji fronty narodowe, wyzwajające długo tłumione uczucia patriotyczne⁵. Ferment społeczny w połowie lat 80. w pewnym stopniu objął również Białoruś – spowodowany był czarnobyłską katastrofą ekologiczną oraz odkryciem pod koniec lat 80. w podmińskich Kuropatach masowych grobów ofiar represji okresu stalinowskiego. W przypadku Białorusi „pierestrojka” była czasem narodzenia krytycznej, lecz nie nielegalnej inteligencji. Pozostawała ona liczebnie niewielką, pochodzącą głównie z Mińska niezorganizowaną grupą, którą łączyła troska o kulturę i język narodowy. Szersze kręgi białoruskiego społeczeństwa pozostawały bierne i nie wyrażały żądań emancypacyjnych. Na fakt ten złożyło się kilka czynników, w tym słaba tożsamość narodowa Białorusinów i brak doświadczenia własnej trwałej państwowości oraz silna sowietyzacja, sprawiająca, że społeczeństwo traktowało państwo radzieckie jako prawdziwą ojczyznę⁶. Faktu,

⁵ В. Согрин, *Политическая история современной России 1985–1994: от Горбачева до Ельцина*, Москва 1994, s. 46.

⁶ Z pewnością słuszną wydaje się sugestia, iż kwestii współczesnej Białorusi nie można rozpatrywać bez uwzględnienia radzieckiego kontekstu: władze radzieckie określiły granice państwa, dokonały poważnych zmian w strukturze społecznej, słowem, Białoruś (wraz z mieszkańcami) to obszar, na którym z sukcesem zrealizowano kulturowo-przemysłowy projekt pełnej sowietyzacji. Zob. K. Michalisko, *Belarus: retreat to authoritarianism*, w: *Democratic changes and authoritarian reactions in Russia, Ukraine, Belarus and Moldova*, pod red. K. Dawishy, B. Parrotta, Cambridge 1997, s. 235–236.

iż społeczeństwo nie było gotowe i nie chciało rozpadu ZSRR, dowiodły wyniki referendum przeprowadzonego w Białoruskiej SRR 17 III 1991 r., gdzie 82,7% głosujących przy 83,3% frekwencji opowiedziało się za ideą dalszego istnienia państwa radzieckiego⁷.

Zachodzące w rzeczonym okresie na Białorusi zmiany ustrojowe wynikały z ogólnozwiązkowej logiki i wpisywały się w tendencje mające miejsce w innych republikach związkowych: miejscowa nomenklatura wykorzystywała jednak retorykę „pierestrojki” *à rebours*, dążąc do odgradzenia się od wydarzeń zachodzących w pozostałych częściach ZSRR. Białoruskie elity władzy nie rozumiały systemowego charakteru kryzysu państwa radzieckiego, wychodząc z założenia, że gospodarka Białorusi funkcjonuje prawidłowo i nie wymaga modernizacji. Przyczyn trudności upatrywano głównie w związkowym centrum i innych republikach radzieckich, czym po części można tłumaczyć brak woli podjęcia przez białoruskie władze republikańskie działań modernizacyjnych⁸. Dodatkowo opór wobec możliwości rozszerzenia posiadanych praw i państwowej emancypacji pogłębiało pozycjonowanie się białoruskiej nomenklatury jako radzieckich elit prowincjonalnych, którym bliżej do partyjno-biurokratycznych elit Kurska czy Riazania, niż dążących do suwerenności elit Litwy, Łotwy czy Ukrainy⁹.

Pierwszy etap transformacji systemu politycznego Białorusi rozpoczęły, będące skutkiem „pierestrojki” i liberalizacji życia politycznego oraz zniesienia monopolu Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KPZR) i Komunistycznej Partii Białorusi (KPB), wybory deputowanych ludowych ZSRR oraz pierwsze rywalizacyjne wybory parlamentarne w 1990 r., w wyniku których do lokalnego parlamentu – Rady Najwyższej Białoruskiej SRR weszli przedstawiciele opozycyjnego Białoruskiego Frontu Narodowego w liczbie 36 deputowanych (10% składu izby)¹⁰. Etap ten można określić genetycznym okresem transycji, gdyż w warunkach wciąż istniejącego imperium radzieckiego zachodzące

⁷ Wyniesione na mocy decyzji Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR z 24 grudnia 1990 r. na referendum ogólnozwiązkowe pytanie brzmiało: „Czy uważasz za konieczne zachowanie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich jako odnowionej federacji równoprawnych, suwerennych republik, w których będą w pełni gwarantowane prawa i wolności ludzi każdej narodowości?”. Zob. Г. А. Васильевич, *Референдумы в Беларуси и ее путь к независимости в конце XX столетия*, Минск 2001, s. 38; Я. Запруднік, *Беларусь на гістарычным скрыжаванні*, Мінск 1993, s. 171.

⁸ *Твёрдо отстаивать социалистический выбор! Доклад бюро ЦК КПБ на XX пленуме Компартии Белоруссии*, „Советская Белоруссия”, 12.06.1990 r.

⁹ R. Lindner, *Leading groups in Belarus: past and present*, „Vector. Belarusian Journal of International Politics” 1997, nr 2. Można stwierdzić, że Białoruś jako była kolonia cierpiała z powodu narzuconego przez Rosję syndromu „młodszego brata” i kompleksu niższości. Por.: M. Riabczuk, *Od Małorosji do Ukrainy*, Kraków 2002, s. 25.

¹⁰ С. Навумчык, *Сем гадоў Адраджэньня, альбо фрагменты найноўшай беларускай гісторыі (1988–1995)*, Варшава–Прага 2006, s. 4.

ewolucyjne zmiany w kierunku demokratyzacji mogły być gwałtownie anulowane. W tym czasie parlament wprowadził istotne zmiany ustrojowe, polegające na odejściu od najbardziej ideologicznych dotychczas obowiązujących zapisów. Na mocy ustawy konstytucyjnej z 27 X 1990 r. wprowadzono szczątkową zasadę rozdziału władzy ustawodawczej od wykonawczej oraz pluralizmu politycznego w postaci możliwości zgłaszania nieograniczonej liczby kandydatów do organów przedstawicielskich¹¹. Aktem o randze symbolicznej było przyjęcie w dniu 27 VII 1990 r., w ślad za innymi republikami związkowymi, *Deklaracji suwerenności państwowej BSRR* oraz ustawy *O zmianach i uzupełnieniach Konstytucji (Ustawy Zasadniczej) Białoruskiej SRR*. Akt ten zniósł monopol KPB, gwarantował obywatelom prawo do posiadania własności prywatnej i „prawo zrzeszania się w partiach politycznych, organizacjach społecznych, uczestniczyć w ruchach masowych”¹². Postępujący na całym obszarze ZSRR proces dezintegracji w przypadku Białorusi przybrał mniej wyraziste formy. Dopiero wybuch reakcyjnego „puczu Janajewa” w sierpniu 1991 r. przyspieszył rozwój wydarzeń: białoruska nomenklatura poparła puczystów, ostatecznie kompromitując się w oczach Kremla. Wkrótce po upadku puczu KPB dokonała samodelegalizacji, a stanowisko głowy państwa – przewodniczącego Rady Najwyższej – objął umiarkowany, związany ze środowiskiem opozycji Stanisław Szuszkiewicz. Okresowe osłabienie pozycji postkomunistycznych elit władzy w korelacji z realizacją części postulatów narodowej opozycji rozpoczęło konstruktywny okres budowy republiki parlamentarnej, nowego systemu politycznego Białorusi.

2. Budowa republiki parlamentarnej

Wraz z klęską „puczu Janajewa” rozpoczął się proces rzeczywistego uzyskiwania przez Białoruś niepodległości – mocy ustawy nabrała *Deklaracja suwerenności BSRR* z 1990 r., ustawa *O zmianach i uzupełnieniach w konstytucji BSRR*¹³ nadała zwierzchność prawodawstwu białoruskiemu, zmieniono nazwę państwa na Republika Białoruś. W kolejnych miesiącach państwo zaczęło integrować się ze społecznością międzynarodową, głosząc hasła neutralności i rezygnacji

¹¹ Закон Белорусской Советской Социалистической Республики 27 октября 1989 г. № 2917–XI „Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) Белорусской ССР”, <http://pravo2000by.narod.ru/baza33/d32737.htm> [data dostępu: 20.06.2012].

¹² Закон Белорусской ССР от 28 июля 1990 года № 212–XII „Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона Белорусской ССР)”, <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/zakon/zakb1500.htm> [data dostępu: 20.06.2012].

¹³ Закон Белорусской ССР от 25 августа 1991 г. № 1018–XII „О внесении изменений и дополнений в Конституции (Основной Закон) Белорусской ССР”, <http://arc.pravoby.info/documentf/part8/aktf8643.htm> [data dostępu: 20.06.2012].

z odziedziczonej po Armii Radzieckiej broni atomowej. Rozpoczął się proces demokratyzacji i petryfikacji postkomunistycznej republiki parlamentarnej. Mimo że w krótkim czasie powstało kilkanaście partii politycznych (od partii komunistycznej poprzez agrarne, socjaldemokratyczne, chadeckie i liberalne po ultranacjonalistyczne), scena polityczna Białorusi została zdominowana przez dwa ośrodki. Pierwszym była skonsolidowana wokół premiera Wiaczesława Kiebicza, przekształcająca się w partię władzy, elita zdelegalizowanej KPB, wciąż jednak zachowująca uprzywilejowane pozycje, całkowicie dominując w aparacie biurokratycznym. Drugi ośrodek stanowiła posiadająca parlamentarną reprezentację opozycja narodowa w postaci Białoruskiego Frontu Narodowego. Narodowcy, na fali dotychczasowych sukcesów (uznanie języka białoruskiego za jedyny język oficjalny, przyjęcie historycznego godła w postaci Pogoni i biało-czerwono-białej flagi państwowej), zaczęli głosić konieczność budowy silnego państwa narodowego, wyraźnie akcentując wątki antysowieckie i antyrosyjskie¹⁴.

Mimo poważnej polaryzacji sił politycznych na forum parlamentu udało się określić kierunek procesu transformacji politycznej. Na mocy doraźnego kompromisu podjęto szereg istotnych decyzji o randze państwowej – największym osiągnięciem było przyjęcie konstytucji Republiki Białoruś w 1994 r. Za sukces należy uznać udane wypełnienie przyjętych przez Mińsk zobowiązań w zakresie bezpieczeństwa międzynarodowego¹⁵.

Lata 1988–1992 to czas największych triumfów Białoruskiego Frontu Narodowego: istotne postulaty, głównie o charakterze kulturowym, zostały zrealizowane właśnie w tym okresie. Zachęcony sukcesami BNF dążył do odsunięcia od władzy postkomunistycznych elit oraz postulował zerwanie wszystkich więzi politycznych, gospodarczych i społecznych z Rosją. W tym celu w 1992 r. podjęto próbę przeprowadzenia ogólnopaństwowego referendum w sprawie przedterminowych wyborów parlamentarnych. Zakończyła się ona niepowodzeniem, gdyż była nomenklatura storpedowała inicjatywę, tłumacząc się koniecznością jak najszybszego ukończenia prac nad nową ustawą zasadniczą. Zagrożenie ze strony BNF konsolidowało nomenklaturowy obóz: dominacja w aparacie biurokratycznym przy jednoczesnym powstrzymywaniu prywatyzacji sprawiała, że rządzący posiadali mechanizmy kontroli społeczeństwa, m.in. poprzez regulację cen. Powolnie postępujący proces konstytucyjny, a zwłaszcza długo dyskutowana i oprotestowana przez opozycję narodową decyzja o wprowadzeniu instytucji prezydenta, przybliżyły białoruską scenę polityczną ku nieuchronnemu

¹⁴ Zob. m.in.: З. Пазыняк, *Беларуска-расейская вайна. Belarus is an eastern outpost*, Варшава-Нью-Ерк-Вільня 2005.

¹⁵ R. Czachor, *Polityka zagraniczna Republiki Białoruś w latach 1991–2011. Studium politologiczne*, Polkowice 2011, s. 42–43.

konfliktowi¹⁶. W obliczu ukończenia prac nad konstytucją i pierwszych wyborów prezydenckich rozpoczął się okres rewanzu partii władzy. Wyzwolony przez obóz premiera W. Kiebicza proces walki z korupcją uderzył w głównego konkurenta do fotela prezydenta: stanowisko głowy państwa decyzją większości parlamentarzystów utracił S. Szuszkiewicz, jednak równocześnie, dość nieoczekiwanie, przysporzył popularności stojącemu na czele parlamentarnej komisji antykorupcyjnej Aleksandrowi Łukaszence.

Przyjęta w marcu 1994 r. ustawa zasadnicza Białorusi zamknęła trwający od 1990 r. proces określania prawnych ram ustrojowych. Zgodnie z jej zapisami Republika Białoruś była ogłoszona unitarnym demokratycznym i socjalnym państwem prawa (art. 1, art. 7)¹⁷. Najwyższą wartością państwa i społeczeństwa określono jednostkę ludzką, zaś źródłem władzy – lud (art. 2), gwarantowano przywiązanie do zasad demokracji, pluralizmu, celem państwa określono zapewnienie praw i swobód obywateli (art. 3, 4, 21). Podstawą ustroju politycznego była zasada trójpodziału i równowagi władzy. Najwyższym organem przedstawicielskim, jedynym ciałem prawodawczym określona została licząca 260 deputowanych Rada Najwyższa (art. 79). Decyzję o skróceniu kadencji Rada Najwyższa mogła podjąć kwalifikowaną większością 2/3 składu izby. W zakresie jej kompetencji znalazło się między innymi: wyznaczanie referendów republikańskich; przyjmowanie ustawy zasadniczej oraz wprowadzanie zmian w jej treści; przyjmowanie ustaw oraz kontrolowanie ich realizacji; dawanie wykładni konstytucji oraz ustaw; powoływanie składu Centralnej Komisji Wyborczej; wybór składu Sądu Konstytucyjnego, Sądu Najwyższego, Najwyższego Sądu Gospodarczego; wyznaczanie Prokuratora Generalnego, przewodniczącego oraz rady Najwyższej Izby Kontroli, przewodniczącego członków zarządu Narodowego Banku Republiki Białoruś (art. 83). Przyjęte przez parlament dokumenty wymagały kontrasygnaty prezydenta w ciągu dziesięciu dni (art. 84).

Konstytucja jako głowę państwa i władzy wykonawczej określała prezydenta Republiki Białoruś (art. 95). Wybór głowy państwa miał być dokonywany w wyborach powszechnych na pięć lat, wprowadzono ograniczenie pełnienia funkcji do dwóch kadencji (art. 97). Wśród kompetencji prezydenta znalazły się: ochrona suwerenności, bezpieczeństwa narodowego i integralności terytorialnej, zwłaszcza zapewnienia politycznej i gospodarczej stabilności, przestrzegania praw i wolności obywateli; kierowanie systemem władzy wykonawczej i zapewnienie jej współpracy z innymi organami przedstawicielskimi; tworzenie i likwidacja ministerstw, komitetów państwowych; za zgodą Rady Najwyższej wyznaczanie

¹⁶ Obóz rządzący nie skrywał, że nowa białoruska ustawa zasadnicza była „pisana pod Wiaczesława Kiebicza”. Na przełomie 1993 i 1994 r. będący liderem nieformalnej partii władzy urzędujący premier Kiebicz wydawał się pewnym zwycięzcą przyszłych wyborów prezydenckich. Zob. В. Кебич, *Искушение властью: из жизни премьер-министра*, Минск 2008, s. 16.

¹⁷ *Конституция (Основной закон) Республики Беларусь*, Минск 1994.

i dymisjonowanie premiera i członków rządu; przedstawianie Radzie Najwyższej kandydatów na urząd przewodniczącego Sądu Konstytucyjnego, przewodniczącego Sądu Najwyższego, przewodniczącego Najwyższego Sądu Gospodarczego, przewodniczącego zarządu Banku Narodowego RB; reprezentowanie państwa na arenie międzynarodowej (art. 100).

W ramach posiadanych uprawnień prezydent miał prawo wydawać ukazy i zarządzenia (art. 101). Odwołany z zajmowanego stanowiska mógł być w sytuacji naruszenia konstytucji lub popełnienia przestępstwa, a także ze względu na stan zdrowia. Procedurę *impeachmentu* mogła wszcząć grupa min. 70 deputowanych Rady Najwyższej. Decyzję o naruszeniu konstytucji wydawał Sąd Konstytucyjny, o popełnieniu przestępstwa – parlamentarna komisja śledcza. Ostateczną decyzję o odwołaniu prezydenta podejmowała Rada Najwyższa (art. 104).

W celu realizacji władzy wykonawczej przy prezydencie powoływana była Rada Ministrów. W przypadku wyboru nowego prezydenta dotychczasowy rząd składał swoje pełnomocnictwa. Członków rządu wyznaczał prezydent, kandydatury na urząd premiera jego zastępcy, ministra spraw zagranicznych, finansów, obrony, spraw wewnętrznych oraz urząd przewodniczącego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego wymagały zgody Rady Najwyższej. W przypadku złamania prawa przez członka rządu parlament miał prawo wystąpić do prezydenta z wnioskiem o jego dymisję (art. 107).

Władza sądownicza zgodnie z ustawą zasadniczą z 1994 r. była niezależna i podlegała jedynie obowiązującemu prawu (art. 110). Kontrola konstytucyjności przyjmowanych aktów prawnych spoczęła na Sądzie Konstytucyjnym. Jego skład (11 członków) wybierany był przez Radę Najwyższą na 11 lat. Jego decyzje miały charakter ostateczny (art. 127–129).

Przyjęte w białoruskiej ustawie zasadniczej rozwiązania ustrojowe były bliskie idei systemu parlamentarno-gabinetowego. Istotą miało być wzajemne ograniczanie się organów władzy państwowej, zabezpieczające przed zdominowaniem przez któryś z nich całej władzy, z delikatnym wskazaniem na parlament jako dominujący. We wprowadzonym ustroju słabością było niezastosowanie narzędzi pozwalających efektywnie realizować zasadę równowagi władzy (w zakresie kontroli i ograniczenia parlamentu) oraz nadanie stosunkowo szerokich prerogatyw prezydentowi.

Okres republiki parlamentarnej zakończyły pierwsze wybory prezydenckie, które w wyniku zmian ustrojowych miały na nowo określić pozycję poszczególnych aktorów politycznych. Według scenariusza rządzących elit prezydenturę miał objąć W. Kiebic, a państwo powinno ewoluować w kierunku rosyjskiego modelu ustrojowego, cechującego się silną władzą prezydencką.

3. Kształtowanie się podstaw republiki prezydenckiej

Przeprowadzone w lipcu 1994 r. wybory prezydenckie były pierwszymi powszechnymi wyborami w niepodległej Republice Białoruś. Zwycięstwo A. Łukaszenki, do niedawna mało znanego deputowanego, który popularność zdobył na przełomie 1993 i 1994 r. jako lider parlamentarnej komisji do walki z korupcją, było tyle nieoczekiwane, co i sprzeczne z interesami byłej nomenklatury. W wyborach zwyciężył polityk kreujący się na trybuna ludowego, demagog, dający pograżającemu się w pauperyzacji społeczeństwu proste rozwiązania trudnych problemów. Program startującego pod hasłem „ani z lewicą, ani z prawicą – tylko z ludem” A. Łukaszenki bazował przede wszystkim na powszechnej w społeczeństwie białoruskim nostalgii za czasami radzieckimi. Łukaszenko deklarował wolę odbudowy ZSRR, silnego państwa, gwarantującego dostatek swoim obywatelom, oraz „przywrócenie porządku” rozumianego jako restauracja radzieckiego systemu administrowania i gospodarki planowej. Choć treść politycznego przekazu polityka uwiarygodniał agresywny ton kampanii, to w istocie jego program nie różnił się niczym od programu faworyzowanego W. Kiebicza¹⁸. A. Łukaszenko jedynie mniej troszczył się o racjonalność zgłaszanych postulatów, odwołując się do emocji wyborców¹⁹. W pierwszej turze A. Łukaszenko zgromadził niecałe 45% głosów, a W. Kiebicz – ponad 17%. W drugiej turze A. Łukaszenko uzyskał ponad 80% głosów, a jego konkurent mniej niż 15%, co oznacza, że zagłosowało na niego mniej osób w pierwszej turze. Elektorat A. Łukaszenki stanowili w większości mieszkańcy prowincji, z niższym poziomem wykształcenia. Co istotne, w stołecznym Mińsku i niektórych regionach północno-zachodniej Białorusi zwycięzca uzyskiwał mniej niż 30% głosów.

Polityczny sukces populistycznego polityka nie był odosobnionym fenomenem na przestrzeni postradzieckiej. Wpisywał się on w logikę wydarzeń zachodzących w młodych republikach, jednak unikalnym zjawiskiem było dokonanie się alternacji władzy i bezkonfliktowe ustąpienie dotychczas rządzącego obozu postnomenklaturowego. Jednocześnie elekcja ta ujawniła słabość białoruskiego systemu partyjnego – spośród kandydatów popieranych przez ugrupowania polityczne najlepsze, trzecie miejsce, z wynikiem 11% zdobył lider BNF Zenon Poźniak²⁰.

¹⁸ В. Карбалевиц, *Александр Лукашенко: политический портрет*, Москва 2010, s. 87.

¹⁹ A. Łukaszenko w toku kampanii prezydenckiej wielokrotnie deklarował rozliczenie partii władzy ze wszystkich domniemanych nadużyć i ukaranie jej za negatywne społeczno-gospodarcze konsekwencje rozpadu ZSRR. Na pytania, jak możliwe będzie ponowne uruchomienie bankrutujących z powodu nierentowności wielkich zakładów przemysłowych, Łukaszenko lakonicznie odpowiadał: „Uruchomimy i już”. Dla znacznej części elektoratu składane przez kandydata postrzeganego jako „jeden z ludu” obietnice wydawały się możliwe do zrealizowania. Niewątpliwie dawało o sobie znać przekonanie, że władza w nowych warunkach może równie skutecznie, co w czasach radzieckich, zarządzać gospodarką metodami administracyjnymi.

²⁰ И. Котляров, *Феномен многопартийности в современном белорусском обществе*, Минск 2009, s. 120.

Zwycięstwo A. Łukaszenki w wyborach prezydenckich w lipcu 1994 r. otworzyło trzeci okres transformacji – czas odwrotu od demokracji. Zmiana konfiguracji aktorów politycznych oraz znaczące pogorszenie poziomu dyskursu i kultury politycznej dokonywały się w atmosferze poważnego konfliktu. Walka toczyła się pomiędzy demokratycznie zorientowanymi politykami (w skład tej grupy weszli przedstawiciele ugrupowań opozycyjnych, ale również niektórzy byli członkowie nomenklaturowej partii władzy, niezgadający się z jawnie sprzecznym z prawem kursem prezydenta Łukaszenki) oraz obozem głowy białoruskiego państwa, dążącym do rozszerzenia swoich uprawnień. Co znamienne, zaplecze prezydenta w dużym stopniu rekrutowało się z dawnej nomenklatury średniego szczebla oraz wyższych urzędników państwowych gabinetu W. Kiebiacza. Nie doszło zatem do zapowiadanego w czasie kampanii prezydenckiej rewanżu na dawnych elitach, co więcej, w znacznej części organów administracji państwowej nie doszło do zmian kadrowych. Pozbawione doświadczenia i własnych zasobów kadrowych najbliższe otoczenie Łukaszenki inkorporowało aparat urzędniczy, dla którego lojalność wobec nowej głowy państwa oznaczała zachowanie *status quo*. Celem A. Łukaszenki i nowych elit władzy było sprawowanie nieograniczonej władzy prawodawczej i wykonawczej za pośrednictwem tylko jemu podległej struktury – niemającego umocowania konstytucyjnego pionu prezydenckiego. Oficjalnie głosił on wolę dokonania wzmocnienia instytucji państwowych oraz walki z korupcją w szeregach polityków²¹. W tym duchu usprawiedliwiano nieskrywane dążenie do wyrugowania z życia politycznego instytucji parlamentu oraz partii politycznych.

Dowodem determinacji obozu A. Łukaszenki do wprowadzenia niedemokratycznych metod rządzenia było ograniczenie wolności słowa poprzez wymuszenie na redakcjach gazet niepublikowania niewygodnego dla *entourage'u* prezydenta raportu opozycji na temat korupcji w szeregach nowej władzy na przełomie 1994 i 1995 r. W rezultacie tego kryzysu ośrodek prezydencki zwiększył kontrolę nad mediami, pośrednio uderzając w parlament, tracący możliwość informowania o swoich pracach. Zwiększając liczbę wydawanych przez siebie aktów prawnych, prezydent zaczął dążyć do marginalizacji parlamentu. W obliczu zaplanowanych na 1995 r. wyborów parlamentarnych A. Łukaszenko ostentacyjnie apelował do społeczeństwa, by nie uczestniczyło w wyborach, dając do zrozumienia, iż parlament jako organ prawodawczy nie jest w państwie potrzebny, gdyż jego funkcje z powodzeniem może wykonywać głowa państwa. W celu osłabienia najbardziej oponujących prezydentowi sił narodowo-demokratycznych z inicjatywy głowy państwa jednocześnie z wyborami parlamentarnymi odbyło się referendum ogólnopaństwowe, w którym obywatele odpowiadali

²¹ Po latach Łukaszenko oceniał, iż „w 1994 roku władza na Białorusi leżała w błocie, z którego ją podnieśliśmy”.

na pytania dotyczące kwestii bynajmniej nienależących do najważniejszych problemów społecznych: zrównania statusu języka rosyjskiego i białoruskiego, zmiany symboliki państwowej na bliską radzieckiej, poparcia kursu prezydenta na zbliżenie gospodarcze z Rosją oraz zgody na rozwiązanie przez prezydenta parlamentu w wypadku naruszenia przezeń zapisów konstytucji. Tak sformułowane referendalne pytania kierowały polityczny dyskurs na korzystne dla obozu prezydenta tory, jednocześnie odwracając uwagę od rzeczywistych problemów związanych z pauperyzacją społeczeństwa. Nie było wątpliwości, iż Białorusini opowiedzą się za propozycjami głowy państwa, co miało posłużyć jako votum zaufania dla niego, jednocześnie tworząc określone tło ideologiczne dla wyborów parlamentarnych. Dodatkowym aktem dążenia do osłabienia i demoralizacji Rady Najwyższej było dokonanie w kwietniu 1995 r. pacyfikacji grupy deputowanych okupujących parlamentarną salę posiedzeń w geście protestu wobec kierunku prowadzonych przez prezydenta zmian²². Przeprowadzone w maju 1995 r. referendum oraz wybory parlamentarne i lokalne przyniosły korzystne dla obozu prezydenckiego wyniki: społeczeństwo poparło wszystkie propozycje prezydenta, jednocześnie nie udało się dokonać wyboru minimalnej dla rozpoczęcia posiedzeń parlamentu liczby deputowanych, a także skompletować składu większości lokalnych organów przedstawicielskich²³.

Paraliż centralnego i lokalnych ośrodków władzy mógł być uznany za sukces obozu rządzącego. Pracę kontynuowała dotychczasowa Rada Najwyższa XII kadencji, choć słabła jej legitymacja do sprawowania władzy (wybór parlamentu miał miejsce jeszcze w czasach ZSRR, w 1990 r.). Prezydent zadeklarował, że nie będzie współpracować z parlamentem oraz że ogranicza jego finansowanie. Kworum Rada Najwyższa XIII kadencji osiągnęła dopiero po kolejnych turach głosowania, jesienią 1995 r. Najliczniejszą frakcją była utworzona z bezpartyjnych deputowanych proprezydencka „Zgoda” – licząca 59–62 członków, następną, skłaniającą się ku porozumieniu z obozem prezydenckim, frakcja agrarna (45–47 deputowanych) oraz frakcja komunistyczna (43–44 deputowanych). Skład izby dopełniali opozycyjni politycy liberalni w liczbie 18 deputowanych. Nowo wybrany parlament okazał się dobrze ustrukturyzowany i sprawny organizacyjnie. O tym, że izba może skutecznie oponować prezydentowi, świadczyło wybranie na stanowisko przewodniczącego parlamentu, wbrew woli proprezydenckich deputowanych, wspólnego kandydata sił komunistycznych i agrariuszy, Siemiona Szareckiego.

²² А. Федута, *Лукашенко. Политическая биография*, Москва 2005, s. 246.

²³ Sytuacja ta była wynikiem obowiązującej ordynacji wyborczej, w myśl której deputowanym zostawał kandydat uzyskujący bezwzględną większość głosów przy frekwencji przekraczającej 50%.

Wybór nowego parlamentu nie zakończył poważnego kryzysu politycznego. Prezydent wciąż oskarżał Radę Najwyższą o utrudnianie rządzenia, korupcję i niekompetencję. Już pod koniec 1995 r. pojawiły się pierwsze sugestie, iż ustrój republiki winien być zmieniony poprzez nowelizację obowiązującej konstytucji i rozszerzenie kompetencji głowy państwa²⁴. Dążenia głowy białoruskiego państwa można, poza osobistymi ambicjami, tłumaczyć dwojako: po pierwsze, brak realizacji przedwyborczych obietnic, m.in. w zakresie podniesienia płac, mógł w krótkim czasie doprowadzić do społecznych niepokojów, po drugie, transformacja społecznych napięć na płaszczyznę konfliktu interesów na linii prezydent–parlament mogłaby spowodować, iż ten ostatni przejąłby rolę reprezentanta aparatu urzędniczego i dawnej nomenklatury²⁵. W listopadzie 1996 r. odbyło się zorganizowane i sfinansowane przez Administrację Prezydenta Białorusi referendum, które poprzedziła nieudana próba przeprowadzenia wobec A. Łukaszenki procedury *impeachmentu*. Wśród pięciu pytań znalazły się kwestie dotyczące nowelizacji konstytucji zgodnie z propozycjami prezydenta²⁶, jawności finansowania wszystkich gałęzi władzy, zniesienia kary śmierci, przeniesienia dnia niepodległości na dzień wyzwolenia Mińska spod hitlerowskiej okupacji. Na wszystkie pytania społeczeństwo odpowiedziało zgodnie z sugestiami obozu rządzącego. Abstrahując od prawdopodobnych fałszerstw wyborczych (szacuje się, że około 20% głosów zostało sfałszowanych), godne podkreślenia są odpowiedzi na pytania o jawność finansowania władzy – prawie 66% przeciwko – oraz bezpośredni wybór kierowników lokalnych organów władzy – 70% przeciwko. Potwierdzają one, iż społeczeństwo białoruskie znajdowało się w stanie anomii, gotowe było zrzec się części kompetencji w imię „zapewnienia porządku” i „stabilności”.

Referendum listopadowe z 1996 r. w sprawie zmian w ustawie zasadniczej (oficjalnie mówi się o nowelizacji konstytucji, choć zakres modyfikacji uprawnia, by mówić o zupełnie nowym dokumencie) zakończyło okres walki o zachowanie instytucji demokratycznych. Jednocześnie rozpoczął się nowy okres w transformacji systemu politycznego Białorusi: ustabilizował się reżim autorytarny, bliski reżimom Azerbejdżanu, Kazachstanu czy Uzbekistanu.

²⁴ Znamienne, że jeszcze w 1994 r. A. Łukaszenko wyrażał satysfakcję z posiadanych jako prezydent pełnomocnictw, a w rozmowach z przedstawicielami administracji mówił o zakresie swojej władzy jako szerszym od tego, jakim dysponowali sekretarze partii komunistycznej w czasach ZSRR. Zob. В. Карбалевиц, *op. cit.*, s. 168.

²⁵ Spośród deputowanych Rady Najwyższej XIII kadencji 75% polityków łączyło mandat parlamentarny z pracą na kierowniczych stanowiskach w administracji i gospodarce.

²⁶ Najważniejsze zmiany zaproponowane przez obóz prezydencki dotyczyły przekształcenia parlamentu w dwuizbowy oraz rozszerzenia uprawnień głowy państwa.

4. System polityczny Białorusi ukształtowany w wyniku reformy konstytucyjnej z 1996 roku

Po tzw. nowej redakcji konstytucji ustrój Białorusi można określić jako „prezydencką republikę autorytetu”²⁷. Zgodnie z art. 79 konstytucji prezydent – głowa państwa „uosabia jedność ludu, gwarantuje realizację podstawowych założeń wewnętrznej i zewnętrznej polityki, reprezentuje Republikę Białoruś w stosunkach z innymi państwami i organizacjami międzynarodowymi. Prezydent podejmuje działania w zakresie ochrony suwerenności, bezpieczeństwa narodowego, jedności terytorialnej, zapewnia stabilność polityczną i ekonomiczną, współpracę organów władzy, pośredniczy między organami władzy”²⁸. Zrezygnowano jednocześnie z dualistycznego zapisu z 1994 r., w myśl którego prezydent był „głową państwa i szefem egzekutywy”. Zgodnie z konstytucją prezydentowi przysługuje prawo wydawania aktów prawnych w postaci ukazów i rozporządzeń oraz wprowadzonych w wyniku reformy konstytucyjnej dekretów z mocą ustawy²⁹. Te ostatnie miały być wydawane w „szczególnej konieczności” (art. 85), jednak praktyka pokazała, iż swym aktywnym działaniem w tym zakresie prezydent często „wyręcza” parlament. W praktyce 80% aktów prawnych pochodzi od prezydenta RB³⁰. Z ustawy zasadniczej wykreślono możliwość wszczęcia procedury *impeachmentu* za delikt konstytucyjny lub inne przestępstwo. Usunięcie z urzędu jest możliwe w przypadku zdrady stanu lub popełnienia innego ciężkiego przestępstwa oraz ze względu na stan zdrowia, jednak procedura *impeachmentu* jest skomplikowana. O stanie oskarżenia decyduje Izba Reprezentantów. Dochodzenie przeprowadza Rada Republiki, a ostateczna decyzja należy do całego parlamentu – za odwołaniem prezydenta musi opowiedzieć się 2/3 składu obu izb³¹.

Mimo deklarowanego zachowania trójpodziału władzy prezydent Białorusi łączy funkcje władzy wykonawczej i ustawodawczej, co wiąże się z degradacją statusu parlamentu i gabinetu ministrów. Formuje on skład rządu, ma prawo przewodniczyć jego posiedzeniom, jako jedyny ma prawo ogłaszania referendum państwowego. Uprawnienia prezydenta Republiki Białoruś należy zatem

²⁷ Z. J. Winnicki, *Ustrój polityczno-administracyjny Republiki Białorusi – zarys problematyki*, w: *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Białoruś*, pod red. B. J. Albina, W. Baluka, Wrocław 2004, s. 20.

²⁸ *Конституция (Основной закон) Республики Беларусь*, Минск 1996.

²⁹ Dekrety mogą być: wydawane na mocy delegowanych przez parlament prezydentowi uprawnień – wówczas mają charakter ogólny i powszechny; samoistne – wydawane z własnej inicjatywy prezydenta bądź rządu. Dekrety samoistne mają rangę wyższą od ustawy, ich uchylenie przez parlament następuje w drodze głosowania: w obu izbach wymagane jest 2/3 głosów. Ukazy i rozporządzenia mają charakter bliski ustawom. Zob. Z. J. Winnicki, op. cit., s. 48–49.

³⁰ A. Wojtowicz, *Dzisiejsza Białoruś: aspekt polityczny i ekonomiczny*, w: *Białoruś: trudna droga do demokracji*, pod red. M. Iwanowa, Wrocław 2006, s. 29.

³¹ Szersze omówienie reformy konstytucyjnej z 1996 r. zob.: B. Górowska, *Okoliczności i rezultaty zmiany konstytucji Białorusi*, „Polityka Wschodnia” 1997, nr 1.

określić jako szerokie, władza „nachyla się w stronę prezydenta”, co nie jest wyjątkiem na obszarze postradzieckim, jednak na kontynencie europejskim w takiej formie nie występuje³².

Gruntownej reorganizacji poddano parlament, który odąd składa się z dwóch izb. Izba wyższa – Rada Republiki – liczy 64 członków (w tym sześciu mianowanych przez prezydenta), będąc izbą reprezentacji terytorialnej, do której wybory odbywają się pośrednio³³. Izba niższa – Izba Reprezentantów – liczy 110 wybieranych bezpośrednio deputowanych. Kadencję parlamentu skrócono z pięciu do czterech lat.

Realizacja władzy wykonawczej spoczywa na Radzie Ministrów, która podlega prezydentowi i jest odpowiedzialna przed parlamentem. Szef rządu powoływany jest przez prezydenta za zgodą Izby Reprezentantów. Tym samym prezydent został niejako wyłączony z egzekutywy, stając się swoistym arbitrem³⁴.

Po referendum listopadowym na Białorusi ukształtował się autorytarny system rządów, będący czwartym etapem transformacji procesu systemu politycznego. Jego cechami charakterystycznymi było ograniczenie aktorów politycznych, zamrożenie procesu kształtowania się systemu partyjnego, ponowna (nawiązująca do czasów Związku Radzieckiego) silna ideologizacja życia politycznego oraz obniżenie poziomu kultury politycznej. Wykształciła się również specyficzna relacja władzy ze społeczeństwem, w której klientelistyczne postawy tego ostatniego warunkują trwanie reżimu. Białoruski system polityczny chroni swoją anachroniczność, żeby zapewnić żywotność. Opiera się on na akceptowanym przez społeczeństwo odtwarzaniu mechanizmów i praktyk społeczno-politycznych z epoki ZSRR.

Jedną z charakterystycznych cech białoruskiego systemu politycznego jest słabość systemu partyjnego. Podobnie jak w czasach ZSRR, rzeczywisty monopol na działalność polityczną posiada jeden przywódca, w tym wypadku zastępujący KPZR. A. Łukaszenko nie stworzył partii pozwalającej na petryfikację istniejącego systemu oraz reprodukcję kadr, opierając się na nieformalnych więziach, łączących sferę polityczną, biznesową i administracyjną. Co więcej, proces kształtowania się systemu partyjnego utrudniają procedury administracyjne, obowiązująca ordynacja większościowa oraz brak poparcia dla partii ze strony białoruskiego społeczeństwa. Zatem stabilność istniejącego systemu politycznego opiera się na monopolizującym scenę polityczną A. Łukaszenko. Jego odejście z życia politycznego najprawdopodobniej spowoduje redefinicję relacji pomiędzy poszczególnymi podmiotami sceny politycznej oraz głębokie przemiany, a nawet koniec obecnego modelu ustrojowego.

³² B. Grylak, M. Michalczyk, *System polityczny Białorusi*, w: *Systemy polityczne państw Europy Środkowej i Wschodniej*, pod red. W. Sokoła, M. Żmigrodzkiego, Lublin 2005, s. 145.

³³ W wyborach członków Rady Republiki uczestniczą deputowani lokalnych ciał przedstawicielskich. W każdym obwodzie oraz stołecznym Mińsku wybieranych jest po ośmiu parlamentarzystów.

³⁴ B. Górowska, op. cit., s. 107.

**Transformation of the political system of the Republic
of Belarus between 1990–1996**

The article is devoted to the problem of transforming the political system of the Republic of Belarus in the context of legal changes and political life of Belarus between 1990–1996. The author concludes that after gaining sovereignty the process of transformation was aimed to establish non-alternative presidential power. The political changes in Belarus in that period were supposed to ensure the post-soviet elites their privileged position in the state. The direction of the transformation was in accordance with the social ambiance.

KAROL SACEWICZ

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Sprawa tzw. rosyjskiej delegacji Czerwonego Krzyża w świetle publikacji prasy komunistycznej w Polsce (1918–1919)*

Słowa kluczowe: komunizm, antykomunizm, polska polityka zagraniczna, Komunistyczna Partia Polski, Komunistyczna Partia Robotnicza Polski, Czerwony Krzyż

Keywords: communism, anticommunism, Polish foreign policy, the Communist Party of Poland, the Red Cross, the Communist Worker's Party of Poland

Jesienią 1918 r. odradzająca się z politycznego niebytu Rzeczpospolita, w sferze swojej aktywności zewnętrznej, zmuszona była niemalże natychmiast przeciwstawić się agresywnej polityce Rosji bolszewickiej, której to przejawy, zarówno polityczne, jak i militarne ujawniały się z każdym tygodniem istnienia państwa polskiego. W sferze politycznej były to m.in. represje stosowane wobec polskich dyplomatów¹, jak i w ogóle Polaków przebywających na terenach kontrolowanych przez bolszewików². Stanowiły one wypadkową niewysłania przez polskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych do Moskwy depeszy notyfikacyjnej³ oraz jednoczesnych dążeń Ludowego Komisarza Spraw Zagranicznych Georgija Cziczierina, zmierzających do wymuszenia na Polsce nawiązania z bolszewicką Rosją oficjalnych stosunków dyplomatycznych, początkowo w wymiarze

* W przytaczanych cytatach, jak również w tytułach dokumentów oraz artykułów prasowych, zachowano oryginalną pisownię.

¹ W listopadzie 1918 r. władze bolszewickie bezprawnie aresztowały pracowników polskiego przedstawicielstwa w Moskwie na czele z Aleksandrem Lednickim. Działania te wywołały natychmiastową polityczną reakcję polskiego MSZ. Zob. *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 2: *listopad 1918 – kwiecień 1920*, oprac. W. Gostyńska i in., Warszawa 1961, s. 16–17; W. Materski, *Na Wiedcie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005, s. 24; W. Gostyńska, *Stosunki polsko-radzieckie 1918–1919*, Warszawa 1972, s. 105. O sprawie informowała prasa polska. Zob. m.in. *Pogwałcenie poselstwa polskiego w Moskwie*, „Kurier Warszawski”, 26 XI 1918, wyd. poranne, nr 327, s. 2–3.

² Zob. W. Materski, op. cit., s. 24–25.

³ Ibidem, s. 24–25. Sama idea wysłania depeszy, a następnie klęska tej inicjatywy zostały mocno skrytykowane w prasie polskiej, zwłaszcza powiązanej z ruchem narodowym. Zob. J. Makowski, *Nasza dyplomacja*, „Kurier Warszawski”, 27 XI 1918, wydanie poranne, nr 328, s. 2.

*de facto*⁴, a następnie już *de iure*. Pomimo tych działań strona polska pozostawała niezłomna i odrzucała bolszewickie „propozycje”⁵, nawet wówczas, kiedy czynniki te zapewniały o zaniechaniu działań represyjnych wobec polskich dyplomatów⁶.

Z kolei w sferze militarnej agresywna polityka Rosji bolszewickiej pod koniec 1918 r. i na początku 1919 r. wyrażona została w przystąpieniu przez Armię Czerwoną do realizacji założeń operacyjnych planu „Wisła”⁷. Sam fakt posuwania się jednostek bolszewickich na zachód, wchodzenia ich na teren Wileńszczyzny, a więc ziem, do których strona polska wysuwała swoje prawa, stanowił istotny problem w ówczesnych, nieoficjalnych bilateralnych stosunkach Warszawa–Moskwa⁸. Tym samym wzajemne relacje kształtowały się od samego początku na płaszczyźnie konfliktu i występowania licznych kwestii spornych. Jedną z nich stały się wydarzenia z przełomu lat 1918–1919, bardzo przez bolszewików wyeksponowane, dotyczące sprawy tzw. rosyjskiej delegacji Czerwonego Krzyża. Niniejszy tekst jest próbą ukazania propagandowo-informacyjnej reakcji Komunistycznej Partii Robotniczej Polski (KPRP)⁹ na to wydarzenie.

⁴ W. Materski, op. cit., s. 25. W nocy z 28 XI 1918 r. strona bolszewicka, dementując doniesienia o aresztowaniu pracowników legacji polskiej w Moskwie, wyrażała pełną gotowość do nawiązania stosunków dyplomatycznych z Rzeczpospolitą. Zob. *Dokumenty i materiały...*, t. 2, dok. 13, s. 18; zob. też ibidem, dok. 18, s. 22.

⁵ W nocy z 4 XII 1918 r. skierowanej do Czicherina minister spraw zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej Leon Wasilewski wskazywał, że dopóki nie zostanie rozwiązana kwestia aresztowania polskich dyplomatów, dopóty nie ma szans na normalizację wzajemnych stosunków dyplomatycznych. Zob. *Dokumenty i materiały...*, t. 2, dok. 20, s. 22–23; zob. też ibidem, dok. 37, s. 42–44. Polskie stanowisko w tej materii było determinowane także innymi względami. Podstawowym była dążność rządu warszawskiego, tzw. rząd ludowego Jędrzeja Moraczewskiego, do uzyskania uznania międzynarodowego, głównie ze strony państw alianckich, co w kontekście zbliżającej się konferencji pokojowej było kwestią niezwyklej wagi. Z racji antybolszewickiego nastawienia zarówno Paryża, Londynu, Rzymu, jak i Waszyngtonu, zawieranie jakichkolwiek oficjalnych stosunków z marginalizowanymi w przestrzeni międzynarodowej bolszewikami mogłoby zostać odczytane przez zachodnie mocarstwa jako postawa probolszewicka.

⁶ Zob. *Dokumenty i materiały...*, t. 2, dok. 26, s. 28–30, dok. 27, s. 30–31, dok. 30, s. 33–34, dok. 32, s. 36.

⁷ W. Materski, op. cit., s. 30–31; M. K. Kamiński, M. J. Zachariasz, *Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, Warszawa 1998, s. 37–38.

⁸ Zob. *Dokumenty i materiały...*, t. 2, dok. 30, s. 33–34, dok. 31, s. 34–35, dok. 37, s. 42–44; zob. też P. Łossowski, *Kształtowanie się państwa polskiego i walka o granice (listopad 1918 – czerwiec 1921)*, w: *Historia dyplomacji polskiej*, t. 4: 1918–1939, pod red. P. Łossowskiego, Warszawa 1995, s. 90–91.

⁹ Szerzej na temat powstania i funkcjonowania KPRP w omawianym okresie zob. H. Cimek, *Komuniści – Polska – Stalin 1918–1939*, Białystok 1990, s. 8–12; K. Trembicka, *Między utopią a rzeczywistością. Myśl polityczna Komunistycznej Partii Polski (1918–1938)*, Lublin 2007, s. 148–151; K. Sacewicz, *Ruch komunistyczny na ziemiach polskich w latach 1918–1923 w świetle materiałów operacyjnych i opracowań agend Ministerstwa Spraw Wewnętrznych II RP*, „Echa Przeszłości” 2012, t. 13, s. 235–256; *Organizacja i działalność ruchu komunistycznego w Polsce w latach 1918–1925 w świetle raportu Wydziału Bezpieczeństwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*, oprac. K. Sacewicz, „Echa Przeszłości” 2009, t. 10, s. 367–393.

W listopadzie 1918 r. władze polskie wyraziły zgodę na wystosowaną przez bolszewików prośbę o możliwość przybycia do Warszawy rosyjskiej misji czerwono krzyżyskiej¹⁰. Oficjalnie działająca w imieniu Centralnego Kolegium do Spraw Jeńców i Uchodźców misja miała za zadanie przeprowadzenie prac zabezpieczających powrót jeńców rosyjskich z niemieckiej i austriackiej niewoli. Faktyczne zadanie miało się jednak koncentrować na takim ukierunkowaniu transportów tranzytowych z jeńcami, aby trafiały one na ziemie kontrolowane przez bolszewików, a nie przez siły tzw. białych generałów. Ten aspekt nabierał szczególnego znaczenia w działaniach Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych w kontekście trwającej w Rosji wojny wewnętrznej i występującego po obu walczących stronach problemu braku rekruta, w ogóle skromnych rezerw ludzkich¹¹. 20 grudnia 1918 r. delegacja, w składzie: Bronisław Wesołowski¹², Leon Alter¹³, jego matka Maria Alterowa, Magdalena Ajwazowa¹⁴ oraz Ludwik Klocman¹⁵, przybyła do Warszawy¹⁶. Jej pobyt w stolicy państwa polskiego był co prawda krótki, aczkolwiek bardzo burzliwy¹⁷.

Realizując oficjalny cel misji w Polsce, już 21 grudnia przewodniczący delegacji Bronisław Wesołowski oraz Leon Alter odbyli spotkanie z szefem wydziału opieki w Ministerstwie Pracy¹⁸. Jego efektem było skierowanie przedstawicieli misji do dalszych rozmów z księciem Eustachym Sapiehą, prezesem Rady Głównej Opiekuńczej. Ten, kwestionując co prawda stanowisko misji, jakoby jeńcy rosyjscy powracający z niewoli przez Polskę nie byli otoczeni dostateczną opieką, dopuścił możliwość udania się delegacji do największych punktów tranzytowych na ziemiach polskich i bezpośredniego zweryfikowania

¹⁰ W. Materski, op. cit., s. 34.

¹¹ Zob. R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005, s. 11–14, 63, 64.

¹² Bronisław Wesołowski (1870–1919) – działacz SDKPiL, bolszewik, w 1917 r. zwolennik całkowitego podporządkowania grupy działaczy SDKPiL w Rosji „jako jednostki technicznej [SDPRR(b)] do agitacji wśród Polaków”, członek zarządu grupy piotrogrodzkiej CKW SDKPiL w Rosji, członek, a następnie sekretarz Wszechrosyjskiego CKW Rad, przewodniczący Trybunału Najwyższego.

¹³ Leon Alter (1889–1934) – od 1905 r. działacz SDKPiL, prawnik, w latach 1923–1929 radca prawny w instytucjach finansowych w Moskwie, jak również pracownik pionu śledczego WCzK, następnie członek przedstawicielstwa handlowego ZSRS w Łotwie.

¹⁴ Magdalena Ajwazowa (1885–1919) – w latach wielkiej wojny światowej pielęgniarka w armii carskiej, związana z bolszewikami.

¹⁵ Ludwik Klocman (1889–1919) – doktor nauk medycznych, w latach 1914–1917 lekarz w carskiej armii.

¹⁶ W. Materski, op. cit., s. 34; P. Łossowski, *Kształtowanie się...*, s. 91.

¹⁷ Przebieg tej wizyty do pewnego momentu nie budzi kontrowersji i jest powszechnie znany badaczom problemu. Natomiast najwięcej pytań dotyczy wydarzeń z 2 I 1919 r. i ich politycznych następstw.

¹⁸ *Dokumenty i materiały...*, t. 2, dok. 47, s. 57–58; por. *Minister Wasilewski aresztuje*, „Sztandar Socjalizmu”, 21 XII 1918, nr 3, s. 1. Wedle tych, jak się później okazało nieprawdźwych, doniesień Wesołowski miał bezpośrednio rozmawiać z samym ministrem Bronisławem Ziemięckim.

tam tej kwestii. Niemniej jednak książkę miał podkreślić jednocześnie brak zgody z jego strony na utworzenie na ziemiach polskich odrębnej organizacji opiekuńczej – a członkowie misji mogą działać jedynie w ramach polskich instytucji i pod ich kontrolą¹⁹. Tego samego dnia decyzją władz państwowych delegacja została internowana. Zastosowano wobec jej członków areszt domowy w Hotelu Brühlowskim²⁰, co spotkało się z żywiołową reakcją głównie ze strony KPRP²¹. 27 grudnia Wesołowski został poinformowany, że władze polskie odmówiły zgody na dalsze funkcjonowanie misji na terenie Rzeczypospolitej. W odpowiedzi przedłożył ministrowi Leonowi Wasilewskiemu pismo żądające niezwłocznego odesłania delegacji do granic Rosji, która to prośba uzyskiwała akceptację ministra²².

Zanim jednak to nastąpiło, w Warszawie miały miejsce wydarzenia będące konsekwencją zatrzymania delegacji. Mianowicie 29 grudnia 1918 r. o 14.00 na placu Saskim, pod hasłami sprzeciwu wobec nasilających się aresztowań działaczy komunistycznych oraz lewicowych²³, jak również w obronie czerwonokrzyskiej

¹⁹ W. Materski, op. cit., s. 34; *Z sądów. O zabójstwo emisariuszów bolszewickich*, „Kurier Warszawski”, 4 III 1920, nr 64, s. 3.

²⁰ Wedle informacji zawartych na łamach organu prasowego KC KPRP około godziny 12.00 członkowie delegacji przebywający w hotelu zostali zatrzymani, na bezpośredni rozkaz ministra Wasilewskiego, przez grupę wojskowych dowodzoną przez oficera. Niezwłocznie „odstawiono ich do jakiegoś urzędu tajnej policji na ul. Czystej, gdzie trzymano ich do wieczora bez żadnego wytłumaczenia motywów aresztu”. Następnie pod strażą pięciu żołnierzy zostali internowani w pokojach hotelowych. Powodem zatrzymania, od którego odżegnywać miał się minister spraw wewnętrznych Stanisław Thugutt, były rzekome nieprawidłowości formalne w dowodach osobistych członków delegacji; *Minister Wasilewski aresztuje*, „Sztandar Socjalizmu”, 21 XII 1918, nr 3, s. 1; zob. też [*O wczorajszych zajściach...*], „Monitor Polski. Dziennik Urzędowy Republiki Polskiej”, 30 XII 1918, nr 240, s. 4; *Komuż służy ten rząd?*, „Sztandar Socjalizmu”, 29 XII 1918, nr 8, s. 1. Niewykluczone wydaje się, że zarzuty te były jedynie pretekstem pozwalającym władzom polskim przeciwdziałać faktycznej bądź też planowanej agitacji komunistycznej prowadzonej przez członków misji.

²¹ Internowanie delegacji prasowy organ komunistów określał mianem „haniebnego kroku”, „szaleństwa”, a także wyrazem działań rządu Jędrzeja Moraczewskiego, mających znamiona bezwzględnej „pogoni za łaskami koalicji”, czy też „łajdactwa”. Zob. *Aresztowanie delegacji rosyjskiego Czerwonego Krzyża*, „Sztandar Socjalizmu”, 22 XII 1918, nr 4, s. 1; *Historia jednego łajdactwa*, „Sztandar Socjalizmu”, 1 I 1919, nr 1(10), s. 1.

²² Czytamy w nim: „wobec zakomunikowania mi 27 grudnia przez przewodniczącego misji rosyjskiego Czerwonego Krzyża P. A. Hesse odpowiedzi p. Ministra Spraw Zewnętrznych o tem, iż działalność Komisji rosyjskiego Czerwonego Krzyża wysłanej przez Centralne Kolegium do Spraw Jeńców i Uchodźców, dla zorganizowania przewozu i żywienia jeńców rosyjskich na terenie Państwa Polskiego, nie może być przez Rząd Polski zezwolona, proszę o zarządzenie niezwłocznego odesłania do granic Rosji Komisji, która od 21 grudnia jest internowana w hotelu Brühlowskim”. [*O wczorajszych zajściach...*], „Monitor Polski. Dziennik Urzędowy Republiki Polskiej”, 30 XII 1918, nr 240, s. 4; zob. też *Historia jednego łajdactwa*.

²³ Kwestie te w dniach poprzedzających demonstrację (jak również i po) mocno eksploatowała komunistyczna publicystyka. Zob. „Sztandar Socjalizmu”, 27 XII 1918, nr 6, s. 1; „Sztandar Socjalizmu”, 28 XII 1918, nr 7, s. 1; *Nowe gwałty*, „Komunista. Organ Komitetu Zagłębia Dąbrowskiego Komunistycznej Partii Robotniczej Polski”, 1 I 1919, nr 1, s. 2. O nasilających się represyjnych

misji, demonstrowało kilka tysięcy osób²⁴. Wystąpienie uliczne zorganizowali komuniści z Rady Delegatów Robotniczych m. Warszawy przy aktywnym wsparciu lewicowych, aczkolwiek niekomunistycznych formacji politycznych, tj. Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS) oraz Bundu. Przy czym propaganda komunistyczna starała się ukształtować tę inicjatywę jako wstępny akt akcji obalania tzw. rządu ludowego²⁵, co ze zrozumiałych względów nie mogło uzyskać akceptacji socjalistów. Przebieg demonstracji był bardzo burzliwy. Żandarmeria przystąpiła do rozproszenia zgromadzonych. Padły strzały²⁶. W wyniku wymiany ognia śmierć poniosło kilka osób, a kilkadziesiąt zostało rannych²⁷. Wydarzenia te

działaniach żandarmerii oraz policji informowała m.in. prasa komunistyczna. Zob. *Przeciw gwałtom kontrrewolucji!*, „Sztandar Socjalizmu”, 22 XII 1918, nr 4, s. 1; *Jak się okłamuje „opinję”*, „Sztandar Socjalizmu”, 22 XII 1918, nr 4, s. 1; *Pod butem żołdackim*, „Sztandar Socjalizmu”, 28 XII 1918, nr 7, s. 1; *Nowy pogrom*, „Sztandar Socjalizmu”, 28 XII 1918, nr 7, s. 1; *Aresztują dalej*, „Sztandar Socjalizmu”, 29 XII 1918, nr 8, s. 1; *Nowe gwałty kontrrewolucji polskiej*, „Sztandar Socjalizmu”, 29 XII 1918, nr 8, s. 2. Należy przy tym podkreślić, że działania polskich władz wynikały z dążeń do eliminacji groźby wybuchu rewolucji, a tym samym destabilizacji i tak niepewnej sytuacji politycznej w Polsce.

²⁴ Wedle PPS siły komunistyczne podczas demonstracji nie przekroczyły wielkości 2–3 tysięcy, przy czym znaczna część uczestników była do nich negatywnie usposobiona. Zob. *Wobec wczorajszych wypadków*, „Robotnik”, 30 XII 1918, nr 374, s. 1.

²⁵ Zob. *Komuż służy ten rząd?*, s. 1. Gabinet Jędrzeja Moraczewskiego został okrzyknięty m.in. „rządem pachółków kapitalistycznych”, a jego obalenie uznawano za konieczność na drodze do realizacji hasła „dyktatury proletariatu”.

²⁶ Wedle doniesień zamieszczonych na łamach „Monitora Polskiego” stroną inicjującą wymianę ognia byli demonstranci, którzy zaatakowali patrol żandarmerii wojskowej, raniąc przy tym jednego z żołnierzy. To miało wywołać reakcję sił porządkowych, które oddały dwie salwy w powietrze, ale wobec braku reakcji tłumu otworzyły bezpośredni ogień do demonstrantów. Informacja podkreślała również fakt ostrzeliwania patroli żołnierskich z okien i spośród tłumu przez nieustalonych sprawców. Zob. [O wczorajszych zajściach...], s. 4. Zgoła przeciwny przebieg wydarzeń na placu Saskim oraz ulicach Warszawy ukazywała prasa komunistyczna. Tu za stronę, która pierwsza użyła broni palnej i ostrej amunicji, uznano patrol wojskowy. Do pierwszych strzałów miało dojść na ul. Wierzbowej, przy czym podkreślano, że nie tylko nie sprowokowano wojska, ale również nie strzelano do niego. Natomiast z okien przy ul. Fredry strzelać mieli bogaci właściciele tamtejszych apartamentowców. Zob. *Rzeź demonstracji robotniczej*, „Sztandar Socjalizmu”, 31 XII 1918, nr 9, s. 1. Fakt, że jedną ze śmiertelnych ofiar wydarzeń warszawskich był żołnierz, rodzi znaczące wątpliwości w kwestii wiarygodności zapewnień komunistycznych, jakoby demonstranci nie strzelali do żandarmerii. Wersji tej przeczą także doniesienia prasy socjalistycznej. Na łamach warszawskiego „Robotnika” czytamy: „wtem zabrzmiał strzał rewolwerowy dany przez kogoś z tłumu. Ten strzał nieszczęsny, który nie wiemy czy kogoś ranił – wywołał strzelaninę ze strony wojska”. Ponadto wskazywano na obecność komunistycznej bojówki wśród manifestantów. Zob. *Wobec wczorajszych wypadków*, „Robotnik”, 30 XII 1918, nr 374, s. 1. Z kolei „Kurier Warszawski” jednoznacznie dowodził, że pierwsze strzały padły w kierunku żołnierzy, a oddawali je komunistyczni bojówkarze planujący rzekomo odbić internowanych członków czerwonokrzyjskiej delegacji. Zob. *Krwawe starcie*, „Kurier Warszawski”, 30 XII 1918, nr 359, s. 2.

²⁷ Strona rządowa lakonicznie informowała o śmierci kilku osób. Zob. [O wczorajszych zajściach...]. Początkowo czynniki komunistyczne wskazywały na śmierć sześciu osób, tj. pięciu demonstrantów i jednego żołnierza; *KPP. Wspomnienia z pola walki*, Warszawa 1953, s. 33–35; *Rzeź demonstracji robotniczej*, „Sztandar Socjalizmu”, 31 XII 1918, nr 9, s. 2; A. Tymieniecka, *Warszawska Organizacja PPS 1918–1939*, Warszawa 1982, s. 33. Inne publikacje wskazują na trzy

dały asumpt do wzmożenia antyrządowej, a de facto antypaństwowej, ofensywy propagandowo-agitacyjnej prowadzonej przez KPRP²⁸. Celem tej napastliwej w swej wymowie akcji stała się także PSS²⁹, zwłaszcza kiedy nie udzieliła poparcia dla komunistycznej idei strajku generalnego w stolicy³⁰.

W tle omówionych wydarzeń rozgrywała się sprawa delegacji czerwono-krzyskiej, która w wyniku niedzielnych zajęć została przeniesiona do aresztu w Pawilonie X Cytadeli Warszawskiej. Informacje o jej internowaniu wywołały reakcje rosyjskiego Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych. 31 grudnia 1918 r. w nocy skierowanej do ministra Wasilewskiego ludowy komisarz Cziczerin nie tylko protestował przeciwko działaniom polskich władz, ale informował, że obecne na terytorium kontrolowanym przez bolszewików polskie poselstwo stało się rosyjskim zakładnikiem. Jego bezpieczny wyjazd do Polski został uzależniony od uwolnienia członków delegacji Czerwonego Krzyża³¹. Nota ta była kolejnym dowodem bardzo swobodnego traktowania przez bolszewików prawa nietykalności przedstawicieli dyplomatycznych. W odpowiedzi polski minister spraw zagranicznych informował, że na prośbę Bronisława Wesołowskiego podjęte zostały już kroki wydalenia internowanych z terytorium państwa polskiego³². Ostatecznie 30 grudnia 1918 r. członkowie delegacji, w asyście pięciosobowego oddziału żandarmerii dowodzonego przez podchorążego Mariana Lasockiego, opuszczali Warszawę pociągiem zdążającym do Wilna³³.

ofiary śmiertelne. Por. W. Materski, op. cit., s. 35; „Sztandar Socjalizmu”, 1 I 1919, nr 1(10), s. 1. Organ KPRP wymienia trzy osoby, które poniosły śmierć 29 grudnia, tj. Jana Galika (l. 19), Marceliego Felsa (l. 19) oraz Stanisława Sobótkę (l. 18). Mimo to w tym samym styczniowym numerze „Sztandaru Socjalizmu”, w artykule zamieszczonym na tej samej stronie, pisano już o dziesięciu ofiarach śmiertelnych i kilkudziesięciu osobach rannych. Zob. *Historia jednego łajdactwa*. To stanowiło dowód, że starano się bardzo rozgrzaną atmosferę społeczną dodatkowo stymulować i dostosowywać do swoich celów oraz interesów.

²⁸ Organa prasowe, w ogóle propaganda komunistyczna, wydarzenia z 29 grudnia nazywały „krwawą niedzielą”, „niedzielnym mordem masowym”, „morderstwem żołdackim”, jak również dowodem na to, że „rząd socjalzdrajców faktycznie oddał władzę w ręce rozbestwionych satrapów militarystycznych”. Zob. *Rzeź demonstracji robotniczej*, zob. też Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej AAN), Komunistyczna Partia Polski (dalej: KPP), 158/ VI – 1 pt. 1, *Do robotników całego kraju!*, Warszawa XII 1918 r., k. 2; ibidem, 158/VI–2 pt. 1, *Do Wszystkich robotników z Frakcji P.P.S.*, Warszawa 5 I 1919 r., k. 1; ibidem, Wniosek Komunistycznej Partii Robotn. Polski w sprawie gwałtów i okrucieństw dokonanych nad klasa robotniczą, [styczeń 1919 r.], k. 2; *Odezwa Centralnego Komitetu Partji*, „Komunista. Organ Komitetu Zagłębia Dąbrowskiego Komunistycznej Partii Robotniczej Polski”, 5 I 1919, nr 2, s. 1.

²⁹ Zob. *Zdrajcy!*, „Sztandar Socjalizmu”, 3 I 1919, nr 2(11), s. 1; *Fraczy usprawiedliwiają mord robotników*, „Sztandar Socjalizmu”, 31 XII 1918, nr 9, s. 2.

³⁰ Zob. *Dokumenty i materiały...*, t. 2, dok. 40, s. 47–48.

³¹ Ibidem, dok. 39, s. 46–47.

³² Ibidem, dok. 44, s. 52–53. Zob. też przypis nr 22.

³³ Ibidem, dok. 47, s. 58.

Prasa komunistyczna w Polsce zagadnienie działalności czerwonokrzyżskiej misji ukazywała w oparciu o dwie kwestie. Pierwszą z nich było internowanie delegacji, drugą zamordowanie jej członków oraz reakcje dyplomatyczne zarówno strony bolszewickiej, jak i polskiej.

Początek 1919 r. obfitował w głośne polityczno-militarne wydarzenia. 5 stycznia prasę polityczno-informacyjną zdominowały informacje o endeckim zamachu stanu³⁴, a także o zajęciu przez bolszewików Wilna³⁵ i dalszym posuwaniu się ich wojsk w kierunku zachodnim oraz o zamordowaniu rosyjskiej delegacji Czerwonego Krzyża. Rzeczą charakterystyczną jest fakt, że dwa pierwsze wydarzenia zdecydowanie przyćmiły trzecią kwestię (wyłączając jedynie prasę komunistyczną).

Pierwsze wzmianki prasy komunistycznej o tragicznych losach członków delegacji pochodzą z 5 stycznia 1919 r. Wówczas to na łamach „Sztandaru Socjalizmu” odnotowano jedynie lakoniczne informacje prasowe z 4 stycznia o napadzie i likwidacji rzeczony delegacji w okolicach Mińska Mazowieckiego oraz o tym, że sprawę tę wyjaśniają urzędnicy Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Nie posiadając jeszcze potwierdzonych wiadomości³⁶, organ KPRP wykorzystał całe wydarzenie do propagandowego ataku na władze polskie. Wprost stwierdzano, że ustalenia ministerialne nie będą dla czynników komunistycznych wiarygodne, tym samym to „klasa robotnicza” będzie musiała „sama znaleźć winnych i pociągnąć ich przed swój trybunał”³⁷. Już 7 stycznia dotychczas

³⁴ Szerzej na temat zamachu zob. J. J. Chełstowski, *Styczniowy zamach stanu 1919 r.*, „Dzieje Najnowsze” 1975, nr 3, s. 89–98; J. Skrzypek, *Zamach stanu płk. Januszajtisa i ks. Sapięhy 4–5 stycznia 1919 r.*, Warszawa 1948. Tematyka zamachu stanu zaistniała w prasie organizacji politycznych skupionych w WRDR, zwłaszcza socjalistycznej i komunistycznej. Zob. *Rada del. Robotniczych m. Warszawy*, „Robotnik”, 7 I 1919, nr 8; *Zamach na Rząd Ludowy*, „Robotnik”, 6 I 1919, dodatek nadzwyczajny; *Reakcyjny zamach stanu w Niepodległej Polsce*, „Robotnik”, 8 I 1919, nr 9; *Warcholstwo polityczne*, „Robotnik”, 12 I 1919, nr 17; *Porażka spiskowców endeckich – zwycięstwo endeckie*, „Sztandar Socjalizmu”, 7 I 1919, nr 5, dodatek nadzwyczajny. Na łamach organów prasowych związanych z ruchem narodowym kwestię tę sygnalizowano, niemniej jednak nadmiernie jej nie eksploatowano.

³⁵ Zob. M. K. Kamiński, M. J. Zachariasz, op. cit., s. 37–38; P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa 1996, s. 34–35.

³⁶ Losy delegacji nie były też znane rosyjskiemu ludowemu komisarzowi spraw zagranicznych, Cziczzerinowi. *Dokumenty i materiały...*, t. 2, dok. 46, s. 56.

³⁷ *Zamordowanie delegacji Czerwonego Krzyża?*, „Sztandar Socjalizmu”, 5 I 1919, nr 4(13), s. 2. W tożsamym tonie utrzymana była reakcja komunistyczna w Warszawskiej Radzie Delegatów Robotniczych. Frakcja komunistyczna zgłosiła wniosek nagły w tej sprawie. Stwierdzano w nim, że „Zamordowanie delegacji sowieckiej Czerwonego Krzyża jest jedną z najcięższych zbrodni rządu »ludowego«”. Ponadto postanawiano wysłać na miejsce zdarzenia własną komisję śledczą. Sprawa wobec niezyskania wymaganej większości 2/3 głosów została odrzucona. Zob. AAN, Rady Delegatów Robotniczych w Polsce (dalej: RDRwP), 167/VIII, t. 1, *Protokoły posiedzeń warszawskiej RDR*, cz.1, k. 47; *Rady Delegatów Robotniczych w Polsce 1918–1919. Materiały i dokumenty*, t. 1: *Warszawska Rada Delegatów Robotniczych*, oprac. H. Buczek, Z. Szczygielski, Warszawa 1962, s. 149; [WRDR *postanawia wysłać...*], „Warszawska Rada Delegatów Robotniczych,

stosowany tryb przypuszczający prasa komunistyczna zamienia na tryb orzekający i nie chodzi tu o sam fakt napadu na członków grupy Bronisława Wesołowskiego, ten był bezsprzeczny, ale o jego sprawców. Na stronie tytułowej dodatku nadzwyczajnego do organu prasowego KC KPRP zamieszczono dużych rozmiarów napis głoszący: „Zamordowanie delegacji rosyjskiego Czerwonego Krzyża”, zaś w artykule, pod jakże wymownym tytułem, *Nowa potworna zbrodnia* pisano: „[...] delegacja rosyjskiego Czerwonego Krzyża, ta sama delegacja, którą w Warszawie rząd polski więził i po tym wysłał pod konwojem, została w drodze w sposób zwierzęcy zamordowana”³⁸. Wedle ustaleń komunistycznej redakcji opartych o informacje pochodzące z „bezwzględnie pewnego źródła” wydarzenie to przebiegało w sposób następujący. W asyście żandarmów delegacja udała się do miejscowości Łapy. Wobec zamknięcia tamtejszej granicy³⁹ cofnięto ją drogą kolejową do stacji Czyżew, skąd na furmankach ponownie skierowano ku granicy. Mordu miano dokonać przy szosie Wiliny–Ruś w powiecie bielskim, w guberni grodzieńskiej, w nocy ze środy na czwartek, tj. z 3 na 4 stycznia 1919 r. Przy ciałach ofiar miejscowa policja znalazła dokumenty – paszporty Wesołowskiego, Ajwazowej, Klocmana, Alterowej oraz jej syna Leona Altera, jak również pieniądze⁴⁰. Artykuł podkreślał wręcz niedorzeczność dokonania napaści o charakterze bandyckim, motywując swoje stanowisko nie tylko kwestią znalezienia przy zamordowanych pewnych sum pieniężnych, ale także twierdzeniem, że „napadów bandyckich w ogóle na tej szosie i w tej okolicy w ostatnich czasach nie było”⁴¹. Kolejne doniesienia prasy komunistycznej

Biuletyn”, 30 III 1919, nr 1–2; K. Sacewicz, *Wojna na lewicy – pierwsze starcia. Walka o hegemonię w warszawskich radach delegatów robotniczych pomiędzy KPRP a PPS (1918–1919)*, w: *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, pod red. nauk. E. Kowalczyk, Warszawa 2014, s. 314.

³⁸ *Nowa potworna zbrodnia*, „Sztandar Socjalizmu”, 7 I 1919, dodatek nadzwyczajny, nr 5(14), s. 1.

³⁹ Podczas procesu w sprawie zamordowania delegacji czerwonokrzyżskiej ujawniono, że ówczesny dowódca odcinka w Łapach, podpułkownik Paślawski, nie zgodził się na przepuszczenie misji przez swój odcinek. Podkomendny podpułkownika porucznik Edward Antoniewski nakazał swoim żołnierzom, tj. podporucznikowi Tomaszowi Cyndlerowi, podporucznikowi Zygmuntovi Lewickiemu, sierżantowi Bocheńskiemu oraz szeregowym Kazimierzowi Kaziorowi i Albinowi Lewickiemu, aby asystując podchorążemu Lasockiemu, udali się do Ciechanowca, a stamtąd ruszyli w dalszą podróż za front. Zob. *Proces o zamordowanie członków sowieckiej misji „Czerwonego Krzyża”*, „Naprzód”, 3 III 1920, nr 54, s. 4.

⁴⁰ *Nowa potworna zbrodnia*.

⁴¹ Ibidem. Rzeczona ocena kłóci się z faktami. W okresie kształtowania się państwa polskiego, tworzenia wewnątrzpaństwowego systemu bezpieczeństwa zjawisko napadów rabunkowych, zwłaszcza istnienia dużych grup bandyckich różnej proveniencji, stanowiło znaczący problem. Prasa donosiła o licznych konfrontacjach sił policyjnych, czy też wojska, ze zorganizowanymi, uzbrojonymi grupami przestępczymi mających miejsce m.in. na ziemi kieleckiej, więc teoretycznie bezpieczniejszej od przygranicznego obszaru – ziemi bielskiej. Zob. *Krwawa walka z bandytami*, „Kurier Warszawski”, 1 XII 1918, nr 332, s. 8. Tym samym niemalże automatyczne, bezrefleksyjne

dopełniały obraz wydarzeń⁴². Ten zgodny był w stu procentach z relacją, jaką w Mińsku władzom bolszewickim przedłożyć miał jedyny żyjący członek delegacji – Leon Alter⁴³.

Pojawienie się Altera w Mińsku uruchomiło bolszewicką dyplomatyczno-propagandową machinę. W styczniu 1919 r. wokół kwestii morderstwa członków misji mnożyło się wiele pytań. Odpowiedzi na nie mogło udzielić dopiero wnikliwe śledztwo. Tym, a zwłaszcza jego wynikami, nie wydawała się zainteresowana strona rosyjska. Podjęte wówczas działania Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych przejawiały więcej woli do polityczno-propagandowego wykorzystania tematu czerwonokrzyżskiego, jako doskonałego instrumentu do uderzania w międzynarodowy wizerunek rodzącego się państwa polskiego. Ponadto reakcję Cziczeryna i służb mu podległych należy postrzegać w kontekście nadchodzącej, a po zajęciu przez bolszewików Wilna, mającej już miejsce wojny między obu państwami.

8 stycznia 1919 r. Cziczeryn w nocy skierowanej do ministra Wasilewskiego wprost oskarżał stronę polską o zaognienie wzajemnych relacji. Przejawami tego stanu miało być po pierwsze – internowanie delegatów, co zdaniem rosyjskiego komisarza posiadało znamiona złamania elementarnych praw międzynarodowych, po drugie – zamordowanie ich na terenie państwa polskiego. Jednocześnie żądano ukarania wszystkich winnych dokonania morderstwa, a także poinformowano, że członków byłej legacji z Aleksandrem Lednickim na czele władze bolszewickie traktować będą jako zakładników, w celu ochrony innych obywateli rosyjskich przebywających na terenie Polski⁴⁴. Notę z tożsamymi żądaniami

wyeliminowanie możliwości udziału czynnika bandyckiego w wydarzeniach dotyczących zamordowania misji czerwonokrzyżskiej, zwłaszcza w oparciu o słabe, subiektywne przesłanki prezentowane przez prasę komunistyczną, było aktem propagandowym, co oczywiście nie stanowi również dowodu na bandycki charakter mordu.

⁴² Morderstwa w okolicach wsi Wiliny–Ruś dokonać miała eskorta.

⁴³ Ranny, postrzelony w szyję, Alter po odzyskaniu przytomności udać się miał do wsi Mień, a stamtąd do Brańska, leżącego już na terenach okupowanych przez Niemców. Tam też został opatrzony przez miejscowego lekarza, a następnie przy pomocy niemieckiej Rady Delegatów Żołnierskich, specjalnym pociągiem, został przetrzucony do Mińska. Zob. *Materiały i dokumenty...*, t. 2, dok. 47, s. 60; zob. też *Jak zamordowano delegację rosyjskiego Czerwonego Krzyża*, „Sztandar Socjalizmu”, 12 I 1919, nr 10(19), s. 1.

⁴⁴ *Dokumenty i materiały...*, t. 2, dok. 49, s. 62; W. Materski, op. cit., s. 36; P. Łossowski, *Kształtowanie się...*, s. 91. O tym fakcie dopiero 14 stycznia na łamach „Monitora Polskiego” poinformowały władze polskie. Zob. [Ministerstwo Spraw Zewnętrznych komunikuje...], „Monitor Polski. Dziennik Urzędowy Republiki Polskiej”, 14 I 1919, nr 10, s. 1. Jednocześnie w komunikacie donoszono, że władze polskie oprotestowały działania czynników bolszewickich, nazywając je nowym barbarzyńskim pogwałceniem praw i obyczajów międzynarodowych i zażądały niezwłocznego uwolnienia aresztowanych polskich dyplomatów oraz umożliwienia im bezpiecznego powrotu do kraju. Działania władz polskich w tej materii spotkały się z propagandowym atakiem ze strony KPRP. Zob. *Zamordowanie delegacji Czerwonego Krzyża. Rząd decyduje się na „śledztwo”*, „Sztandar Socjalizmu”, 14 I 1919, nr 11(20), s. 1–2.

strona bolszewicka przedłożyła również przedstawicielstwu duńskiemu w Moskwie⁴⁵, które od grudnia 1918 r., po likwidacji misji Lednickiego, w wyniku próśb Warszawy zabezpieczało sprawy ludności polskiej na terenie Rosji⁴⁶.

Na łamach „Monitora Polskiego” 7 stycznia została przedstawiona polska wersja zdarzeń, wyprzedzająca bolszewicką notę. Ministerstwo Spraw Zagranicznych stwierdzało, że członkowie rosyjskiej delegacji Czerwonego Krzyża zamordowani w Wysokiem Mazowieckiem padli „ofiara którejś z band złoczyńców, grasujących obecnie na naszych wschodnich kresach”, jak również, że władze polskie odstawiły pod eskortą żandarmerii delegację, aż do Brańska w powiecie bielskim, ta zaś w sposób nielegalny powróciła na ziemie polskie⁴⁷. Stanowisko to nie zostało zaakceptowane przez stronę bolszewicką.

Abstrahując już od bardzo agresywnego wydzwisku noty Cziczerina z 8 stycznia 1919 r., z każdym dniem sprawa nabierała niepożądanego, z punktu widzenia Warszawy, biegu. Ponadto przestała mieć też wyłącznie charakter bilateralny. 11 stycznia 1919 r. do rządu polskiego Komitet Centralny Rosyjskiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża skierował depeszę z żądaniami natychmiastowego, surowego ukarania sprawców zbrodni⁴⁸. Inicjatywa ta współgrała z wcześniejszą notą Cziczerina. W kwestii wyjaśnienia okoliczności omawianego zabójstwa do władz polskich 16 stycznia 1919 r. zwróciło się także Międzynarodowe Towarzystwo Czerwonego Krzyża⁴⁹. Ponadto Komitet Centralny Rosyjskiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża zwrócił się oficjalnie z prośbą do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża o zabezpieczenie tranzytu jeńców rosyjskich przez ziemie polskie⁵⁰. Działania te w sposób znaczący uderzały w międzynarodowy wizerunek odradzającej się Rzeczypospolitej.

Bezpośrednie i pośrednie działania Moskwy zmusiły władze polskie do stanowczych i energicznych kroków, które w wymiarze międzynarodowym miały zadbać o ochronę wizerunku Rzeczypospolitej, ale przede wszystkim stępić ostrze bolszewickiej propagandy. 11 stycznia 1919 r. minister Leon Wasilewski skierował do Rady Ministrów wniosek, w którym postulował: „wydelegować natychmiast z ramienia Ministerstwa Sprawiedliwości i Spraw Wojskowych nadzwyczajną Komisję Śledczą do Wysokiego Mazowieckiego celem przeprowadzenia śledztwa w sprawie zamordowania [...] czterech członków Rosyjskiej Misji Czerwonego Krzyża”⁵¹. Jednocześnie minister podkreślał, że wobec

⁴⁵ *Dokumenty i materiały...*, t. 2, dok. 49, s. 63.

⁴⁶ W. Materski, op. cit., s. 25.

⁴⁷ *Z Ministerstwa Spraw Zewnętrznych*, „Monitor Polski. Dziennik Urzędowy Republiki Polskiej”, 7 I 1919, nr 4, s. 2. Informowano jednocześnie, że władze polskie prowadzą w tej sprawie „energiczne śledztwo”.

⁴⁸ *Dokumenty i materiały...*, t. 2, dok. 53, s. 66.

⁴⁹ W. Materski, op. cit., s. 36.

⁵⁰ *Dokumenty i materiały...*, t. 2, dok. 58, s. 71–72.

⁵¹ *Ibidem*, dok. 54, s. 67.

powstałych wskutek całego zdarzenia pewnych komplikacji w bilateralnych relacjach z rządem bolszewickim „należałoby nadać śledztwu charakter akcji nadzwyczajnej, tym bardziej że rząd Sowieców zdaje się podejrzewać, iż winnymi przestępstwa są agenci rządu polskiego”⁵². Wniosek został przez Radę Ministrów zatwierdzony⁵³.

Równolegle do toczącej się dyplomatycznej gry pomiędzy Moskwą i Warszawą na łamach prasy KPRP trwała antyrządowa i antypolska ofensywa propagandowa. Dla niej kwestia czerwonokrzyżska stanowiła doskonałą używkę, swobodną amunicję, za pomocą której można było nie tylko atakować gabinet Jędrzeja Moraczewskiego, czy też samą PPS⁵⁴, ale także, a może nawet przede wszystkim, antagonizować nastroje społeczne, tj. stymulować tzw. wrzenie rewolucyjne, bez którego nie było szans na urealnienie idei „dyktatury proletariatu”. A to ona stanowiła rudymenarny cel działalności komunistów na ziemiach polskich. Należy przy tym zauważyć, że poza organami prasowymi KPRP kwestia omawianego morderstwa nie zaistniała szerzej na łamach prasy. Wiele redakcji różnej proveniencji politycznej, jeśli w ogóle pochyliło się nad tym problemem, to nie nadało temu pierwszorzędno znaczenia. Istniejące wówczas organa KPRP przede wszystkim odtwarzały przebieg wydarzeń zgodnie z wersją nakreśloną w Mińsku przez Leona Altera⁵⁵, jak również przybliżały sylwetki

⁵² Ibidem, dok. 53, s. 67.

⁵³ *Z Rady Ministrów*, „Monitor Polski. Dziennik Urzędowy Republiki Polskiej”, 13 I 1919, nr 9, s. 2. 25 I 1919 r. uchwałą Rady Ministrów przewodnictwo w Komisji Śledczej powierzono sędziemu Sądu Apelacyjnego w Warszawie Janowi Bonisławskiemu.

⁵⁴ 12 stycznia 1919 r. „Sztandar Socjalizmu” wprost nazywał gabinet ludowy moralnym sprawcą „ohydnej” zbrodni. Zob. *Jak zamordowano delegację...* PPS oskarżano ponadto o próbę wyciszenia całej sprawy, czego dowodem miało być odrzucenie wniosku nagłego frakcji KPRP w Warszawskiej Radzie Delegatów Robotniczych (WRDR), jak również milczenie, aż do 11 stycznia, prasy socjalistycznej. Zob. *Zamordowanie delegacji Czerwonego Krzyża...*, s. 1. Tożsame oskarżenia pod adresem PPS kierowała redakcja komunistycznego „Przełomu”. Na łamach tygodnika stwierdzano, że w całej sprawie najohydniejszą rolę odegrać miał minister Wasilewski, zaś „fracy” dopiero po upadku swojego gabinetu i nastaniu rządów Ignacego Paderewskiego są krytycznie nastawieni do tempa i rezultatów śledztwa, co też komuniści uznawali za szczyt bezczelności. Zob. *Nieprzedawniona sprawa*, „Przełom”, 9 II 1919, nr 1–2, s. 4–5; zob. też *Zamordowanie rosyjskiej delegacji Czerwonego Krzyża*, „Gromada”, 2 II 1919, nr 5, s. 6. Celem ataków komunistycznych była nie tylko PPS oraz jej ministrowie, ale stały się nim w ogóle władze państwowe, które propaganda komunistyczna uznała za „podszczuwaczy” zbrodni za ich rzekomą opieszałość w działaniach na rzecz wyjaśnienia okoliczności morderstwa. Zob. *Komunikaty rządu o mordzie Delegacji Czerwonego Krzyża*, „Sztandar Socjalizmu”, 15 I 1919, nr 12(21), s. 1.

⁵⁵ Zob. *Jak zamordowano delegację...*; *Relacja tow. Altera o tym, jak zamordowano delegację Czerwonego Krzyża*, „Sztandar Socjalizmu”, 17 I 1919, nr 13(22), s. 1–2; *Zamordowanie rosyjskiej delegacji Czerwonego Krzyża*.

zamordowanych⁵⁶. W przekazie komunistycznym nie było większych zmian w stosunku do wersji zdarzenia zaprezentowanej w pierwszych styczniowych doniesieniach.

Zakres ofensywy prasowej komunistów ograniczał się do ich wpływów w masach robotniczych. Te zaś wówczas były minimalizowane silną w nich pozycją PPS, która to stojąc na straży niepodległości i suwerenności państwa polskiego, uważając, że rewolucja społeczna przeprowadzona w duchu bolszewickim tę niepodległość najzwyczajniej zdepcze, dążyła do wyhamowania, kanalizowania, a jeśli to było konieczne, do zwalczania wszelkich prorewolucyjnych zapędów KPRP oraz jej sojuszników⁵⁷. Tym samym sytuacja ta powodowała, że poza kręgami robotniczymi, jak również zwolennikami idei komunistycznych stanowisko kompartii dotyczące kwestii czerwonokrzyńskiej nie docierało do szerszego społecznego odbiorcy.

W kolejnych tygodniach sprawa systematycznie traciła na znaczeniu. Nawet działania rządu Ignacego Paderewskiego⁵⁸, w tym misja Aleksandra Więckowskiego i jej rezultaty⁵⁹, nie spowodowały szczególnego zainteresowania się nią prasy. Stale rosnąca liczba istotnych dla państwa polskiego wydarzeń polityczno-militarnych była tak ogromna, że problematyka misji rosyjskiego Czerwonego Krzyża powróciła na chwilę na łamy prasy dopiero w kontekście rocznicy wydarzeń⁶⁰.

⁵⁶ Zob. Bronisław Wesołowski. *Zamordowany przez żandarmów polskich 2 stycznia*, Gromada", 2 II 1919, nr 5, s. 8.

⁵⁷ Zob. K. Sacewicz, *Wojna na lewicy...*, *passim*; idem, *Kilka uwag na temat stosunku KPRP – KPP do PPS w międzywojennej Warszawie*, s. 1–32, (maszynopis przedłożony do druku organizatorom konferencji pt. *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, zorganizowanej przez IPN Oddział w Warszawie 4 XII 2012 r.).

⁵⁸ W nocy z 7 lutego minister spraw zagranicznych Ignacy Paderewski informował stronę bolszewicką o aresztowaniu przez polskie władze wszystkich osób podejrzanych „o udział w zbrodni”. Zob. *Dokumenty i materiały...*, t. 2, dok. 70, s. 99–100. O podjętych przez stronę polską środkach wobec osób oskarżonych o dokonanie morderstwa w specjalnym piśmie z 24 III 1919 r. informował również Cziczierina przebywający w Moskwie nadzwyczajny delegat Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP Aleksander Więckowski. Zob. *ibidem*, dok. 106, s. 202–203.

⁵⁹ Szerzej zob. W. Materski, *op. cit.*, s. 39–41; P. Łossowski, *Kształtowanie się...*, s. 92–93. Aleksander Więckowski, nadzwyczajny delegat MSZ, podczas swojej misji w Moskwie przekazał dla G. Cziczierina notatkę sporządzoną przez przewodniczącego Komisji Śledczej, w której informowano o postępach prowadzonego śledztwa. *Dokumenty i materiały...*, t. 2, dok. 93, s. 176–177; zob. też *ibidem*, dok. 108, s. 206–207.

⁶⁰ Wówczas zaktywizowała się przede wszystkim prasa komunistyczna. M.in. na łamach smoleńskiego dziennika „Młot”, tj. organu prasowego Centralnego Komitetu Komunistycznej Partii Litwy i Białorusi oraz Biura Wykonawczego KPRP w Rosji, ukazały się artykuły traktujące o tej problematyce. Zob. *Krwawa rocznica*, „Młot”, 1 I 1920, nr 1(195), s. 1–2. Kwestię czerwonokrzyńską łączono także ze sprawą zamordowania w styczniu 1919 r. przez polskich żandarmów w Łapach komunisty Zbigniewa Fabierkiewicza. Zob. *Pomnik hańby*, „Młot”, 19 I 1920, nr 3(197), s. 1; zob. też *Skrytobójcze zamordowanie komunisty przez żandarmów*, „Naprzód”, 13 V 1920, nr 113, s. 3.

Większe informacyjne znaczenie miały prasowe doniesienia z procesu toczącego się przed Warszawskim Sądem Wojennym. Tym wydarzeniem zainteresowana była zarówno prasa lewicowa, jak i prawicowa. Istotnym elementem, któremu znaczną uwagę poświęcały ówczesne gazety, była kwestia motywów, które to pchnęły oskarżonych żandarmów do takiego czynu. Wedle ich zeznań działali z pobudek czysto patriotycznych, ideowych, służąc dobru i bezpieczeństwu odradzającej się ojczyzny⁶¹. Uważali ponadto, że wyeliminowali nie członków delegacji czerwono krzyżskiej, ale, jak twierdzili, „bolszewickich emisariuszy”, agitatorów, „zbrodniarzy bolszewickich” czy sprawców grudniowych rozruchów w stolicy, a więc podjęte przez nich kroki były wedle ich opinii uzasadnione i uprawnione⁶². Inicjatorem rzeczony likwidacji miał być, nieżyjący już w chwili procesu, porucznik Koy⁶³. Niżsi stopniem żołnierze tłumaczyli przed sądem, że wskazania odnośnie do zgładzenia Wesołowskiego i innych odebrali w charakterze rozkazu, a jako karni podwładni wykonali go. W procesie zeznawał również eksminister z tzw. rządu ludowego, Bronisław Ziemięcki, jak również członkowie rodzin pomordowanych. Przy czym zeznania tych ostatnich niewiele wniosły do postępowania sądowego⁶⁴.

6 marca 1920 r. sąd wojskowy wydał pięć wyroków skazujących i jeden uniewinniający. Te pierwsze nie były wysokie, na co wpływ miało przychylenie się sądu do okoliczności łagodzących, jak również zastosowanie dekretu Naczelnika Państwa o amnestii. Uniewinniony od zarzutów podżegania i współudziału w zabójstwie został porucznik Edward Antoniowski. Z kolei podchorąży Marian Lasocki, jak również podporucznik Zygmunt Lewicki, oskarżeni o podżeganie i współudział w zabójstwie, skazani zostali na rok więzienia. Tożsamy wyrok kary zasądzono w przypadku kaprała Albina Lewickiego, oskarżonego o zabójstwo. Wyższe wyroki otrzymali: skazany na rok i dwa miesiące więzienia szeregowy Kazimierz Kaziora, którego oskarżono nie tylko o zabójstwo, ale także o przywłaszczenie mienia ofiar o wartości około 1200 marek, jak również porucznik Tomasz Cyndler, oskarżony o zabójstwo, któremu zasądzono dwa lata więzienia. Jednocześnie decyzją sądu, przychylając się do wniosku przedłożonego

⁶¹ *Proces o zamordowanie członków sowieckiej misji „Czerwonego Krzyża”, „Naprzód”, 3 III 1920, nr 54, s. 4. Stanowisko takie reprezentowali także w swoich mowach końcowych obrońcy oskarżonych. Zob. O zabójstwo emisariuszów bolszewickich, „Kurier Warszawski”, 6 III 1920, nr 68, s. 6.*

⁶² *O zabójstwo emisariuszów bolszewickich, „Kurier Warszawski”, 3 III 1920, nr 63, s. 6; O zabójstwo emisariuszów bolszewickich, „Kurier Warszawski”, 6 III 1920, nr 68, s. 6; Sprawa zabójstwa bolszewików, „Gazeta Warszawska”, 1 III 1920, nr 60, s. 4.*

⁶³ *Proces o zamordowanie członków sowieckiej misji Czerwonego Krzyża, „Naprzód”, 31 III 1920, nr 78.*

⁶⁴ *Zeznająca Zofia Gesundheit – siostra Marii Alertowej oraz ciotka Leona Altera – zaprzeczała jakoby jej bliscy byli związani z ruchem bolszewickim. Również matka Klocmana jednoznacznie stwierdziła, że jej syn nie mógł być bolszewikiem. Zob. Z sądów. O zabójstwo emisariuszów bolszewickich, „Kurier Warszawski”, 3 III 1920, nr 63, s. 6.*

przez prokuratora, „skazanych pozostawiono na wolnej stopie”⁶⁵. Co oznaczało, w dzisiejszym rozumieniu prawa, zawieszenie wyroku. Reakcja społeczna⁶⁶ i prasowa⁶⁷ na proces świadczyły o tym, że w okresie wojny polsko-bolszewickiej skazywanie polskich żołnierzy, za zlikwidowanie bolszewików, nie znajdowało politycznego poklasku.

Odbywająca się dyskusja prasowa nad okolicznościami oraz przebiegiem zdarzenia ze stycznia 1919 r. nie miała już politycznych następstw międzypaństwowych. W wymiarze dyplomatycznym kwestię tę w pewien sposób kończyła misja Więckowskiego. Faktycznie zaś na dalszy plan stosunków na linii Warszawa–Moskwa rzuciła ją kwietniowa ofensywa Wojska Polskiego na Wilno oraz dalsze etapy wojny. Także rozprawa sądowa i zapadłe na niej wyroki nie zostały w sposób nadzwyczajny odzwierciedlone w obustronnych relacjach, zwłaszcza uwzględniając zainteresowanie Moskwy tą sprawą w początkach 1919 r. U podstaw takiego stanu rzeczy leżało kilka czynników, tj. zdobycie w marcu 1920 r. przez gen. Władysława Sikorskiego Mozyrza, czy też późniejsza ofensywa kijowska, ale także zabiegi strony bolszewickiej z początków 1920 r., o jak najszybsze doprowadzenie do rozmów pokojowych. W ramach działań na rzecz zakamuflowania własnych przygotowań do militarnej ofensywy Cziczeryn wołał epatować hasłami, które mogły dawać chociaż cień szansy na urealnienie idei rzeczonych rozmów. Tym samym sprawa tzw. rosyjskiej misji Czerwonego Krzyża odeszła w cień bilateralnych stosunków polsko-bolszewickich. Dowodziło to jednego, że od samego początku owo zagadnienie posłużyło Moskwie jedynie do ataku politycznego na Polskę, który prowadzono, eksploatując temat, dopóki płynęły z niego propagandowe korzyści. W tej materii bolszewickie czynniki decyzyjne okazały się bardzo profesjonalne i znakomicie, zarówno dyplomatycznie, jak i propagandowo, rozgrywające całą

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Wedle prasowych doniesień po odczytaniu przez sąd wyroku obecna na sali publika obrzuciła oskarżonych kwiatami. Zob. *Moral procesu*, „Gazeta Warszawska”, 8 III 1920, nr 67, s. 3.

⁶⁷ Prasowe tytuły sugerowały, poprzez stosowanie zwrotu „emisariusze bolszewicy” lub zapisywanie nazwy organizacji w cudzysłowie, że mordu nie dokonano na czerwono krzyżskiej misji, ale na bolszewickich emisariuszach – agitatorach skrywających się pod szyldem powszechnie szanowanej i uznawanej organizacji międzynarodowej. Ponadto związana ze Związkiem Ludowo-Narodowym „Gazeta Warszawska” podkreślała, że winę za całą sprawę oprócz agitatorów bolszewickich ponosi gabinet ludowy Jędrzeja Moraczewskiego, który wykazywać się miał znaczącą pobłażliwością wobec bolszewików, umożliwiając im m.in. przyjazd do Warszawy. Podsumowując tę kwestię, redakcja pisma stwierdzała: „W oczach szerokiego ogółu bolszewicy rosyjscy są zbrodniarzami, których za zbrodnie przeciw cywilizacji i przeciw członkom naszego narodu, spotkać winien taki sam los, jaki był udziałem owej rzekomej misji Czerwonego Krzyża. Nasze poczucie moralne wzdryga się na myśl, że przedstawiciele naszego rządu rozmawiać mogą na stopie równości z tymi nicponiami, zamieniać będą z nimi uściski dłoni it.d.” Zob. *Moral procesu*.

sprawę⁶⁸. Pewną, wskazaną w niniejszym tekście, rolę w tej materii odegrała funkcjonująca na ziemiach polskich partia komunistyczna, a zwłaszcza jej kształtująca się machina propagandowo-agitacyjna, która stanowiła wówczas w sposób samodzielny⁶⁹ ideowo-informacyjny pas transmisyjny rosyjskich bolszewików.

Dla strony polskiej owo tragiczne zdarzenie było wielkim problemem politycznym. Działania rządu Jędrzeja Moraczewskiego, a przede wszystkim wysiłki Ignacego Paderewskiego, szły w kierunku minimalizowania strat politycznych i wizerunkowych, jakie w całej tej sprawie poniosło państwo polskie. Abstrahując od konieczności powstrzymania komunistyczno-bolszewickiego nacisku na odradzającą się Rzeczpospolitą, czas, forma oraz konkretny cel tych działań wówczas w żaden sposób nie przysłużyły się polskiej racji stanu. Sprawa ta bowiem zepchnęła na kierunku rosyjskim w pierwszym kwartale 1919 r. polską dyplomację na pozycję defensywną, z której wyciągnęły ją dopiero sukcesy militarne polskiego oręża.

The case of the so-called ‘Red Cross delegation’ in the light of publications in the communist press in Poland (1918–1919)

Between December 1918–March 1919, the relationship between Warsaw and Moscow was dominated by the issue of arresting Polish authorities and then by murdering – as it turned out by Polish Military Police – the so-called “Russian delegation of the Red Cross”. The following text is an attempt to reconstruct the reaction of the Polish press (especially the communist one) to these events. The text also makes an attempt to depict all the mechanisms of propaganda attacks on Poland applied by the Bolshevik diplomacy.

⁶⁸ Zdolności tych dyplomacja rosyjska nie zatraciła nawet po upadku ZSRR, czego dowodem była m.in. sprawa incydentu na Dworcu Wschodnim w Warszawie (październik 1994 r.) propagandowo wyolbrzymionego przez rosyjskie media jako przejaw wrogości władz i społeczeństwa polskiego wobec obywateli rosyjskich. To posłużyło premierowi Wiktorowi Czernomyrdinowi jako pretekst do odwołania wizyty w Polsce, a także do medialnego ataku na Polskę, co z kolei wiązało się również z ówczesnym sprzeciwem Rosji wobec polskich dążeń przystąpienia do NATO. O propagandowo-informacyjnym rozgrywaniu przez Moskwę licznych kwestii w relacjach bilateralnych świadczą zarówno wydarzenia mające miejsce wokół sprawy katyńskiej, jak i, w chwili obecnej, wokół kwestii katastrofy smoleńskiej.

⁶⁹ Poza zbieżnością propagandy komunistycznej w Polsce z retoryką, opisem zdarzeń przedstawianym przez Moskwę nie natrafiono w czasie badań na materialne dowody potwierdzające wykonywanie w tej sprawie konkretnych poleceń Kremla. Zależność KPRP od RKP(b), a następnie WKP(b) dopiero się kształtowała. Tym samym działania „polskich” komunistów należy raczej postrzegać jako samodzielną inicjatywę wynikającą z nasilających się ideowych i personalnych powiązań z bolszewicką Rosją, które już w toku wojny lat 1919–1920 w wielu aspektach i przypadkach przerodzą się w relacje agenturalne.

MALWINA MAZAN-JAKUBOWSKA
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Rodzina Medarda Kończy na zesłaniu w Wielkim Uściugu (1841–1843) – w świetle korespondencji i relacji pamiętnikarskich

Słowa kluczowe: organizacje spiskowe, represje caratu, zesłańcy, gubernia wołogodzka
Keywords: conspiracy, organizations, the repression, exiles, Vologda province

Celem artykułu jest rekonstrukcja wybranych aspektów codziennego życia ziemiańskiej rodziny Kończów podczas ich pobytu na zesłaniu w Wielkim Uściugu w I połowie XIX w. Losy uczestnika spisku Szymona Konarskiego – Medarda Kazimierza Kończy oraz jego żony Pauliny z Białozorów, utrwalone na kartach pozostawionych przez nich relacji – przedstawiają nie tylko charakterystykę środowiska, w którym przyszło im egzystować, oraz obraz stosunków łączących ich z miejscową ludnością, ale również pozwalają na odtworzenie organizacji dnia powszedniego i zajęć mieszkańców domu – ze szczególnym uwzględnieniem roli pani domu, która nadzorowała jego prawidłowe funkcjonowanie.

Tekst opiera się na analizie pamiętników i listów należących do Kończów oraz spokrewnionych z nimi Römerów. Podstawę źródłową stanowią, mające postać rękopisu, dzienniki Pauliny z Białozorów Kończyny, a przede wszystkim pierwszy tom tej relacji, obejmujący lata 1841–1843, czyli okres zesłania, który jest świadectwem życia polskiej rodziny wśród obcej jej narodowo i kulturowo społeczności. Znajdują się one wraz z rodzinną korespondencją w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie¹. Ich specyficzny – sprawozdawczy

¹ Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas [dalej: LVIA], Vilnius, f. 1135, op. 20, d. 397, 398, 737, *Dzienniki Pauliny z Białozorów Kończyny*, t. 1–3 (1841–1853); LVIA, f. 1135, op. 20, d. 373, 374, *Listy Pauliny Kończyny do męża Medarda*, (1837–1880); f. 1135, op. 20, d. 371, 372, *Listy Medarda Kończy do żony Pauliny*, t. 1–2 (1837–1881).

charakter oraz fakt, iż są autorstwa kobiety, sprawiły, że artykuł skupia się głównie na nakreśleniu obrazu życia codziennego widzianego oczami ziemianki. Bardzo cenne okazały się również wchodzące w skład archiwum Römerów, należącego do Oddziału Zbiorów Specjalnych Biblioteki Narodowej, wspomnienia Zofii i Edwarda Römerów², którzy dzielili zesłańczy los wraz z Kończami w Wielkim Uściugu³.

Medard Kazimierz Kończa, właściciel dworu Łukinia⁴, był aktywnym patriotą, biorącym udział zarówno w powstaniu listopadowym, jak i w konspiracyjnej organizacji działającej na terenie dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 30. XIX w.⁵ W 1835 r. wchodził w skład Komitetu Litewskiego, będącego poniekąd krajową agenturą utworzonego przez obóz monarchiczny Związku Jedności Narodowej, któremu patronował ks. Adam Jerzy Czartoryski. Towarzystwo to nie miało charakteru spisku, a głównym jego celem było zbieranie składek na dzieci emigrantów⁶. Ze względu na umiarkowany program tej organizacji potępiano i paraliżowano wszelkie dążenia do bardziej radykalnej działalności, dlatego podczas jednego z comiesięcznych zjazdów w Wilnie skrytykowano wystąpienie M. Kończy, który zarzucał jej członkom zbyt powolność i brak zdecydowanego działania⁷. Pomimo takiego nastawienia Szymonowi Konarskiemu udało się włączyć Komitet Litewski do utworzonej przez niego na ziemiach litewsko-białoruskich filii Stowarzyszenia Ludu Polskiego, a M. Kończa wraz z pozostałymi jego członkami, m. in. z Edwardem i Sewerynem Römerami,

² D. Kamolowa, *Römer Edward Jan*, w: *Polski Słownik Biograficzny* [dalej: *PSB*], t. 31, Wrocław 1988, k. 633–635.

³ Biblioteka Narodowa, rkps akc. 17756/18, *Fragmenty wspomnień Zofii Römerowej* [dalej cyt.:] *Fragmenty wspomnień* – pamiętnik był przeznaczony dla najstarszego syna – Edwarda, którego rodzina i przyjaciele nazywali Cikiem; E. Römer, *Dzienniki*, Biblioteka Narodowa [dalej: BN], rkps 8723 – analizie zostały poddane trzy roczniki z lat 1840–1843.

⁴ Dwór mieścił się w południowo-wschodniej części guberni kowieńskiej, w powiecie wilkomierskim. Zob. *Łukina* [Łukinia], w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. 5, Warszawa 1884, s. 816; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 4, Wrocław 1993, s. 194–196.

⁵ B. Łopuszański, *Kończa Medard Kazimierz*, w: *PSB*, t. 13, Wrocław, Warszawa, Kraków 1967–1968, s. 611–612.

⁶ Więcej szczegółowych informacji na temat celu, zakresu działalności Komitetu Litewskiego oraz stosunku jego działaczy do organizacji Sz. Konarskiego można znaleźć w: S. Szumski, *W walkach i więzieniach. Pamiętniki z lat 1812–1848*, Wilno 1931, s. 86–96.

⁷ B. Łopuszański, *Stowarzyszenie Ludu Polskiego (1835–1841). Geneza i dzieje*, Kraków 1975, s. 243–244. „Na pierwszej [...] sesji, jeden tylko Kończa przyniósł duży wypracowany artykuł o powiatach: wilkomierskim, upickim i pono kowieńskim [...] nerwowy entuzjasta, płynnie mówiący, poeta w mowie, zabiera z ferworem głos i oświadcza, że jeżeli tak nieczynnie dłużej postępować będziemy, to on pugiwał pierwszemu nieczynnemu z nas serce przesyje”. S. Szumski był oburzony wystąpieniem młodego i niedoświadczonego „zapaleńca”, co poskutkowało niezbyt przychylnym stosunkiem do M. Kończy, chętnie wyrażanym na kartach pamiętnika. Zob. S. Szumski, op. cit., s. 89.

wszedł do powstałego w Wilnie Zboru Ziemskiego⁸. Po dekonspiracji spisku z rozkazu ks. Nikołaja Dołgorukowa⁹ został aresztowany 20 lipca 1838 r. podczas pobytu w kurorcie Połąga, gdzie towarzyszył żonie osłabionej po ciężkim porodzie pierwszego dziecka¹⁰. Przewieziono go do Wilna i trzymano jako więźnia stanu w klasztorze Bazylianów, w którym wówczas mieściło się więzienie i działała komisja śledcza powołana w celu wyjaśnienia sprawy Szymona Konarskiego oraz współpracujących z nim działaczy¹¹. Przewodniczył jej, słynący z okrucieństwa wobec oskarżonych, książę Aleksy Trubecki¹². Na mocy wyroku sądu wojskowego z dnia 8 lutego 1839 r. M. Kończa został skazany wraz z E. i S. Römerami na osiedlenie na Syberii¹³. Jednak wileński generał-gubernator wyrok złagodził i zamienił na „wieczne zamieszkanie” pod dozorem policyjnym w Wołogdzie¹⁴, bez utraty praw stanu, a majątek zwolniono z sekwestru¹⁵.

⁸ Tak naprawdę czołowi przywódcy Komitetu Litewskiego w szeregach stowarzyszenia prowadzili działalność hamującą, gdyż raziło ich przede wszystkim wciąganie do spisku młodzieży i kobiet. Zob. B. Łopuszański, *Stowarzyszenie...*, s. 275–277; A. Barszczewska, *Szymon Konarski*, Warszawa 1976, s. 169–170.

⁹ Nikołaj Andriejewicz Dołgorukow – generał-gubernator wileński od 23 marca 1831 do 18 marca 1840 r. Zob. *Z dziejów Römerów na Litwie*. „Nie ustawajmy więc w ochocie pisania...” *Z listów i dzienników trzech pokoleń*, wybór, opracowanie i wstęp D. Kamolowa, Warszawa 1992, k. 183.

¹⁰ LVIA, f. 1135, op. 20, d. 397, *Dzienniki Pauliny z Białozorów Kończyń*, t. 1 (1841–1843) [dalej cyt.:] *Dzienniki*, t. 1, k. 80. Syn Kończów, Medard Leon, urodził się 30 marca 1838 r. w Wilnie, powstaniec z 1863 r. Podczas pobytu rodziców w uzdrowisku znajdował się pod opieką Z. i E. Römerów. Zob. Biblioteka Jagiellońska, rkps 33/57, *Rodowód mój na pamiątkę dla dzieci moich spisany w Łukinii 1883 roku 26/14 grudnia ręką własną – Medard Kończa*, k. 19.

¹¹ E. Römera aresztowano 17 lipca, a jego brata Seweryna 31 lipca 1838 r. Zob. *Fragmenty wspomnień*, k. 11–12.

¹² Aleksy Trubecki (Trubeckoj) – wicegubernator wileński od 27 marca 1838 do 20 stycznia 1840 r. Zob. *Z dziejów Römerów na Litwie...*, s. 183. Komisja śledcza działała od 31 maja 1838 r., a przesłuchania przez nią prowadzone ujawniały kolejne osoby mające, niekoniecznie bezpośredni, związek z organizacją Sz. Konarskiego. Zob. W. Zahorski, *Szymon Konarski (Życie i czyny)*, Wilno 1907, s. 49–52.

¹³ W. Śliwowska, *Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 1998, s. 282–283, 509–510. Według relacji Z. Römerowej: „Lutego 10-go [1839 r. – M. M.-J.] ogłoszono dekret na obywateli wileńskich, wszystkich na Sybir sądzono z odjęciem szlachectwa”. Zob. *Fragmenty wspomnień*, k. 19.

¹⁴ *Wołogda*, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. B. Chlebowskiego, wg planu F. Sulimierskiego, nakładem W. Walewskiego, t. 13, Warszawa 1893, s. 888–889. Szczegóły na temat codziennego życia M. Kończy w Wołogdzie można znaleźć w jego listach skierowanych do żony z lat 1839–1841. Zob. LVIA, f. 1135, op. 20, d. 371, *Listy Medarda Kończy do żony Pauliny*, t. I (1837–1841) [dalej cyt.:] *Listy Medarda Kończy do żony Pauliny*, t. 1.

¹⁵ 3 marca 1839 r. car Mikołaj I zatwierdził konfirmację ks. N. Dołgorukowa łagodzącą wyrok. Zob. W. Śliwowska, op. cit., s. 283, 509–510. Winnych podzielono na pięć kategorii. Początkowo M. Kończę i braci Römerów zaliczono do trzeciej kategorii, czyli do osób, które przystąpiły do związku, ale nie brały w nim zbyt czynnego udziału. Jednak ostatecznie nadano im czwartą kategorię, co oznaczało, iż wiedząc o spisku, nie donieśli władzom o jego istnieniu. Zob. W. Zahorski, op. cit., s. 60–61. Teodora z Kończów Majowa, wnuczka M. Kończy od syna Franciszka, we wspomnieniach opisujących życie dziadka, napisała: „Poruszywszy wszystkie sprężyny stosunków i poświęcając część rodzinnych precjozów, udaje się zmienić wyrok na wygnanie do mniej odległej guberni wołogodzkiej”. T. z Kończów Majowa, *Wspomnienia moje o dziadku moim Medardzie Kończy*, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, rkps 1057, k. 4–5.

Stamtąd ostatecznie trafili do Wielkiego Ustiuga, leżącego niedaleko Archan-gielska¹⁶. Nastąpiło to w marcu 1840 r. w związku z planowanym przeniesie-niem Stanisława Szumskiego z Wiatki do Wołogdy, gdyż obawiano się, że dawni towarzysze mogą ponownie spiskować¹⁷.

Skazani wyruszyli na wygnanie 1 kwietnia 1839 r., a po ich wyjeździe P. Kończyna zamieszkała z siostrą w Wilnie, w domu należącym do Römerów¹⁸. W tym czasie kobiety podjęły starania o uzyskanie pozwolenia na dołączenie do mężów, co nie nastąpiło szybko, ponieważ niefortunnie zostały uwikłane w sprawę Antoniny z Sulistrowskich Śniadeckiej. Siostry kilkakrotnie odwiedziły w jej towarzystwie oczekujących na wyrok w klasztorze Bazylianów – Karola Hildebrandta i Aleksandra Moszyńskiego, członków Stowarzyszenia Ludu Pol-skiego. Śniadecka „uczuciem litości uniesiona, rozdała im i kilku akademikom pierścionki srebrne z Opatrznością, nie zapominając i o oficerach, którzy z przy-jaźni dla więźniów rozmaite im powolności robili”¹⁹. Z tego powodu siostry były wzywane na częste przesłuchania, a od 7 czerwca 1839 r. władze zastoso-wały wobec nich areszt domowy. Mieszkanie opuszczały tylko na czas częstych przesłuchań odbywających się w ramach prowadzonego śledztwa, które trwało kilka miesięcy²⁰. W pamiętniku Z. Römerowa napisała: „wzywano nas do ko-misyyj [...] zarzucając nam jakieś towarzystwa, polityczne zamiary, dziwne pro-jekta, o których my w szczerości ducha nie umiałyśmy i pomyśleć”²¹.

W grudniu 1840 r. zaostrzono wobec kobiet warunki aresztu i od tego momen-tu znajdowały się pod nadzorem żandarma, który przez cały czas przebywał z nimi w domu²². Letnie miesiące następnego roku okazały się dla nich łaskawsze, gdyż pozwolono im wychodzić do miasta i odwiedzić rodzinny dwór Hrynkiszek²³.

¹⁶ Z. Römerowa w marcu 1840 r. zanotowała: „mąż mój i Pauliny, jako też i Seweryn rozesta-ni zostali z miasta guberskiego Wołogdy na powiaty, Edward do Welska, Medard do Totmy, Sewe-ryn do Griazowca, rozdzielili ich, rozrzcili i dalej jeszcze od nas zagnali. Mocnośmy tę zmianę uczeni, która jednak dosyć pomyślny wzięła koniec, gdyż za protekcją dobrych ludzi złączyli ich wszystkich trzech znowu, choć nierównie dalej jak przedtem, bo w Wielkim Ustiugu”. *Fragmenty wspomnień*, k. 27.

¹⁷ Przybył do Wołogdy 20 sierpnia 1840 r. Zob. S. Szumski, op. cit., s. 152.

¹⁸ Do Wołogdy dotarli 5 maja 1839 r. Zob. W. Śliwowska, op. cit., s. 509; *Fragmenty wspo-mnień*, k. 20.

¹⁹ Ibidem, k. 21.

²⁰ Ibidem, k. 21–22. 7 czerwca 1843 r. P. Kończyna wspominała, iż „lat temu 4ry nazat w 1839 roku 7go czerwca w Wilnie w domu Römerów aresztował mnie i Zosię policmajster Sierebraków [Sieriebriakow – M. M.-J.] za rozkazem wojennego gubernatora wileńskiego księcia Dołgorukiego. Otąd pół roku nie wychodziłyśmy z domu prócz na dziedziniec”. *Dzienniki*, t. 1, k. 172.

²¹ *Fragmenty wspomnień*, k. 23.

²² Ibidem, k. 28–34.

²³ Ibidem, k. 36–37. Dwór należał do ich ojca Józefa Białłozora. Zob. *Hrynkiszeki*, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. 3, Warszawa 1882, s. 195; H. Mościcki, *Białłozor Montwid Józef*, w: *PSB*, t. 2, Kraków 1936, s. 9.

W końcu po prawie dwuletnich staraniach siostry uzyskały pozwolenie na wyjazd do mężów²⁴. 7 września 1841 r. udały się z synami Medardem i Edwardem w podróż w głąb Rosji, a na miejsce dotarły 27 września²⁵.

Wielki Uściug był miastem powiatowym guberni wołogodzkiej, odległym o 455 wiorst na północny wschód od Wołogdy, leżącym nad rzeką Suchoną. W 1881 r. mieszkało w nim 8020 osób. Znajdowały się tam: biblioteka, apteka, szpital, dwa przytułki i ochrona dla dzieci. Mieszkańcy utrzymywali się z rozmaitych zajęć: głównie trudnili się lokalnym handlem, skupowaniem i sortowaniem szczeciny oraz wyrobem szkatulek itp. Przemysł fabryczny był słabo rozwinięty i ograniczał się do tartaku parowego oraz browaru²⁶. Niestety w analizowanym materiale źródłowym nie pozostawiono opisu miasta, który pozwoliłby na szczegółowe odtworzenie jego wyglądu. Jedynie M. Kończa w liście pisanym do żony tuż po przybyciu do Wielkiego Uściuga napisał: „miasto od wjazdu dobrze wygląda, świeci [...] całym rzędem murowanych domów. Przyjeżdża się do miasta przez rzekę Suchonę, która tu wiorstę całą ma szerokości”²⁷.

Podczas pobytu w tym mieście Kończowie trzykrotnie zmieniali zakwaterowanie, przez co spotykali się z różnymi warunkami mieszkaniowymi, które dla zamożnej rodziny ziemiańskiej wydawały się szczególnie trudne. Zaraz po przybyciu ziemianki zamieszkały wraz z zesłańcami w domu należącym do Alexandra Iwanowicza Szyłowa²⁸, ale już po kilku dniach Medardowie przenieśli się do oddzielnego mieszkania, którego właścicielem był Bułdakow²⁹. W jego skład

²⁴ Korzystając z okazji przybycia do Kowna cara Mikołaja I, Zofia i Paulina udały się do niego z prośbą o pozwolenie na wyjazd do mężów, gdzie uzyskały protekcję namiestnika Królestwa Polskiego Iwana Paskiewicza: „nazajutrz po tej wizycie wezwał nas Jenerał Mirkowicz [Fiodor Jakowlewicz Mirkowicz, gubernator wileński od 1 kwietnia 1840 do 28 lutego 1850 roku – M. M.-J.] do siebie i w najgrzeczniejszych słowach oznajmił, że pojedziemy do mężów, bo taka jest wola Księcia Paskiewicza”. – *Fragmety wspomnień*, k. 37. Zob. *Dzienniki*, t. 1, k. 12.

²⁵ Ojciec Edwarda – Michał Römer przygotował synową i P. Kończynę do wyjazdu, przedstawiając im na piśmie rady i rachunki dotyczące podróży, które częściowo zostały zamieszczone w: *Z dziejów Römerów na Litwie...*, s. 112–114. Natomiast ich rękopis wraz z planem oraz krótkim dziennikiem podróży sporządzonym przez Z. Römerową znajduje się w: BN, rkps IV 8719, *Papierzy, rachunki i notatki podróże z Wilna do Wielkiego Uściuga w roku 1841 od 7go września do września 27go*, k. 6–30.

²⁶ *Uściug Wielki*, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. B. Chlebowskiego, według planu F. Sulimierskiego, nakładem W. Walewskiego, t. 12, Warszawa 1892, s. 843–844.

²⁷ List z 4 kwietnia 1840 r., w: *Listy Medarda Kończy do żony Pauliny*, t. 1, k. 185.

²⁸ M. Kończa, E. i S. Römerowie przenieśli się do tego domu 26 czerwca 1840 r. Warunki, które wówczas zastali, pozostawiały wiele do życzenia: „W mieszkaniu tem pluskwy, prusaki i dym z dołu zanosi. [Dom – M. M.-J.] stary, opuszczony, aż żal, bo dobrze budowany”. E. Römer, *Dziennik 1840*, BN, rkps 8723, k. 49–51. M. Kończa także nie był zadowolony z przeprowadzki, gdyż pomieszczenie, w którym mieszkał, budziło w nim złe wspomnienia. W liście skierowanym do żony z 28 czerwca 1840 r. napisał: „pokój, który zajmuję przypomina mi wiele ten, którym zajmowałem u bazylianów w lipcu 1838 roku”. *Listy Medarda Kończy do żony Pauliny*, t. 1, k. 199.

²⁹ *Fragmety wspomnień*, k. 42.

wchodziła sypialnia, pełniąca jednocześnie funkcję pokoju bawialnego, pomieszczenie nazywane przez P. Kończynę „pokojem gospodarskim” oraz kuchnia i łazienka z wanną. Skromne lokum zajmowane przez rodzinę i służbę zmuszało mieszkańców do częstego przenoszenia mebli i ich zawartości. Był to niezbędny zabieg, szczególnie gdy spodziewali się większej liczby gości³⁰. Wkrótce, w związku z ułaskawieniem i wyjazdem S. Römera z Wielkiego Ustiuga, pojawiła się okazja polepszenia dotychczasowych warunków bytowych³¹. Dlatego 3 sierpnia 1842 r. Kończowie przenieśli się do większego domu, zajmowanego przez Edwardów³². Tam spędzili najprzyjemniejsze chwile na wygnaniu pośród krewnych, a jednocześnie bliskich przyjaciół, wspólnie gospodarując i wychowując potomstwo. W tym czasie M. Kończa angażował się w opiekę i naukę zarówno swojego syna, jak i chrześniaka, dziecka Römerów, udzielając im codziennej lekcji pisania³³. W czerwcu następnego roku rodziny musiały opuścić tę kwaterę i zamieszkały w osobnych drewnianych domach, ale znajdujących się na tej samej ulicy³⁴. Z rozmieszczenia nowego mieszkania była zadowolona P. Kończyna, która wraz z mężem i dziećmi pozostała w nim już do końca swojego pobytu w Wielkim Ustiugu³⁵.

Ciekawą kwestią jest źródło utrzymania zesłańców, które pozwalało im na zachowanie pewnego poziomu życia, co prawda, skromnego w porównaniu z dotychczasowymi ziemiańskimi standardami, ale zaspokajającego ich podstawowe potrzeby. Wnuczka Kończów, T. Majowa, napisała, iż „mieli służbę, dostawali minimalną kwotę pieniędzy na wyżywienie. Czym sobie dorabiali, nie wiem, ale w tym dalekim kraju, ludziom z wykształceniem nietrudno było

³⁰ Przykładowo, 4 grudnia 1841 r. Kończowie przygotowywali się do wizyty, jaką mieli im złożyć członkowie miejscowej elity, a wśród nich carscy urzędnicy: „zrzucałam w jedno miejsce cały sprzęt sypialnego pokoju, żeby go zupełnie oczyścić i na bawialny zamienić, bo ciasne mamy mieszkanie [...] o siódmej zaczęli się zjeżdżać: Sokolów – pułkownik żandarmów i Nagel – prezydent, których chcieliśmy ugościć [...] Filipiew – kupiec, policmajster – Siergiej Siemionowicz [Wiesołowski – M. M.-J.]”. *Dzienniki*, t. 1, k. 12; Policmajster – określenie wyższego urzędnika policji używane w dużych miastach carskiej Rosji.

³¹ „W połowie lipca [1842 r. – M. M.-J.] Seweryn otrzymał ułaskawienie monarsze z powodu dwudziestopięcioletniego jubileuszu małżeństwa Jego Cesarskiej Mości. Dozwolono mu wybrać najbliższą od rodziny gubernię i przyjechać tam na mieszkanie. Seweryn obrał Kurlandię i do Mitawy wyjechał. Z wygnańców do guberni wołogodzkiej zesłanych, papa tylko z wujem Medardem ulgi żadnej nie doznali”. *Fragmety wspomnień*, k. 44–45; W. Śliwowska, op. cit., s. 510.

³² *Dzienniki*, t. 1, k. 84.

³³ *Fragmety wspomnień*, k. 47.

³⁴ Wspominała o tym fakcie Z. Römerowa: „musieliśmy zmieniać kwaterę podstępem Tiehownowa odkupszczyka wysadzeni z wygodnego i obszernego Szyłowa domu [...] zamieszkaliśmy dwa niewielkie, skromne, drewniane domki, niedaleko od siebie będące, na jednej ulicy”. *Ibidem*, k. 49–50.

³⁵ „Urządziliśmy się wcale wygodnie i obszernie. Medard ma niemały i zupełnie osobny swój pokój, gdzie jadać będziemy i kędy wprowadzają się goście. Ja mam duży sypialny pokój nas wszystkich, gdzie mój stolik i moja ruchomość, i nawet komodka apteczkowa mieści się obszernie. Tuż za tym pokojem jest przedpokój Ewki, gdzie się umywamy”. *Dzienniki*, t. 1, k. 179.

o odpowiednie zajęcie”³⁶. Jednak zarówno relacje pamiętnikarskie, jak i korespondencja, odnoszące się do ich bytności w Wielkim Ustiu nie zawierają informacji o jakiegokolwiek pracy zarobkowej, którą podejmowałby M. Kończa. Natomiast można z nich wyczytać niepokój i irytację spowodowane często opóźnieniami wypłatami pieniędzy dla zesłańców: „pieniędzy nigdy nam w wczas nie przysyłają – bieda wszędzie i zawsze”³⁷. Ich budżet zasilaly dodatkowe fundusze przysyłane, chociaż nie zawsze regularnie, przez Ferdynanda Sawickiego, który był prawą ręką M. Kończy w zarządzaniu majątkiem, a od momentu jego wyjazdu dzierżawił Łukinię³⁸. W dzienniku P. Kończyny znajdują się podobne zapisy, jak ten z 21 maja 1842 r.: „List od Sawickiego starej daty, bo 4-ego kwietnia – pieniędzy 1500 rubli, połowę tylko tego co miał posłać nie wiadomo dlaczego”³⁹. W korespondencji skierowanej do właścicieli skrupulatnie informował o kondycji dóbr pozostających pod jego opieką⁴⁰.

Abstrahując od narzekań zesłańców, można stwierdzić, iż stan ich finansów nie był aż taki zły, skoro mieli do dyspozycji osoby zatrudnione w charakterze służby, spośród której ci najbardziej oddani przybyli z nimi do Wielkiego Ustiu. Wyruszając w kwietniu 1839 r. w głąb Rosji, M. Kończa i bracia Römerowie zabrali ze sobą dwóch służących⁴¹. Natomiast dwa lata później dołączyły do nich żony w towarzystwie czterech służących⁴². We wspomnieniach najczęściej wymieniany jest Jakub, który przynosił pocztę oraz robił zakupy, Wilhelmina pomagająca P. Kończynie w zajęciach związanych z prowadzeniem domowego gospodarstwa oraz niania o imieniu Ewa, opiekująca się dziećmi. Relacje Kończów ze służbą na ogół były dobre i oparte na zaufaniu. Świadczy o tym choćby fakt, że do chrztu ich córkę Marię wraz z E. Römerem trzymała wspomniana opiekunka Ewa⁴³. Niestety miały miejsce również nieprzyjemne zdarzenia. Trzeba pamiętać, że niewłaściwe zachowanie osób pracujących dla wygnańców wpływało na ich ogólny wizerunek, a problemy tej natury nie omijały Kończów, gdyż zmartwień przysporzyła im np. nieoczekiwana ciąża Wilhelminy. Spotkało się to ze zdecydowanym potępieniem i żalem ze strony pamiętnikarki, która

³⁶ T. z Kończów Majowa, op. cit., k. 5.

³⁷ *Dzienniki*, t. 1, k. 73. Osobom wywiezionym w głąb Rosji oraz ich rodzinom wypłacano pewne minimum pieniędzy na utrzymanie, które pochodziły z dochodów, jakie przynosiły majątki skazanych oddane pod administrację miejscowych władz. Zob. W. Zahorski, op. cit., s. 61.

³⁸ *Fragmety wspomnień*, k. 30.

³⁹ *Dzienniki*, t. 1, k. 56.

⁴⁰ Prawdopodobnie listy te nie zachowały się, ale relacja P. Kończyny dowodzi, że utrzymywany był między nimi stały kontakt: „Z Łukini bardzo miły listek p. Ferdynanda, jaki to zacny człowiek, jakże się on cudownie obraca z interesami w tak ciężkich nawet latach”. Ibidem, k. 178.

⁴¹ *Z dziejów Römerów na Litwie...*, s. 103.

⁴² Ibidem, s. 113.

⁴³ *Dzienniki*, t. 1, k. 100: „Zosia do chrztu trzymać nie chciała. Zachowuje się bowiem u nas zwyczaj, że poważne [ciężarne – M. M.-J.] nie trzymają. Miejsce jej zastąpiła Ewka nianka Medzi, a teraz i Maryni”. Chrztu udzielił zesłańiec – ks. Antoni Baranowski. Zob. *Fragmety wspomnień*, k. 45.

swoje przygnębienie wyraziła słowami: „to już raz drugi, ta sama dziewczyna tyle mnie nieprzyjemności robi, nie chcemy tutaj tego skandalu trzymać dla całego miasteczka które i tak dość ma na nas zwrócone oczy”⁴⁴. Jej obawa wiązała się przede wszystkim z opinią miejscowej ludności i reakcją na zaistniałą sytuację. Ziemiańska rodzina polskiego pochodzenia, pozostająca pod ciągłą obserwacją miejscowych urzędników i policji, narażona była na wiele nieprzyjemności, w tym przede wszystkim na pomówienia, które mogły jej zaszkodzić. Po dłuższym zastanowieniu P. Kończyna zdecydowała, iż Wilhelmina będzie mogła służyć dalej i dopiero na czas połogu wynajmie własną kwaterę⁴⁵. Jej decyzja zapewne wynikała z praktycznego podejścia do tej kwestii, gdyż zdawała sobie sprawę z trudności znalezienia odpowiedniej służącej, a jej brak spowodowałby zwiększenie obowiązków samej pani domu.

Niezależnie od wielkości i funkcjonalności kwater, w których przyszło Kończom mieszkać, starali się pielęgnować nawet w obcym, często wrogo nastawionym, otoczeniu tradycyjne zachowania ziemiańskiej rodziny. Właśnie podczas ich pobytu na zesłaniu narodził się pomysł stworzenia ustalonego porządku dnia. Ostatniego grudnia 1842 r. P. Kończyna poprosiła męża, aby w prowadzonym przez nią dzienniku rozpiisał rozkład zajęć, który pomimo tego, iż był przeznaczony dla niej, uwzględniał również pozostałych członków rodziny. Każdy dzień miał się rozpoczynać od:

budź mię rano o 5-tej, a ja Cię za to zbudzę o 7-mej, to do 9-tej zmówisz pacierze, odczytasz duchowne codzienne wierzenia, rozdział z Tomasza a Kempis, medytację z Bossuet’a lub coś podobnego. Zrobisz swoją toaletę i małą swoją córeczkę nakarmisz. Od 9-tej do 10-tej herbata i nabożeństwo z całym domem. Od 10-tej do 11-tej lekcje z małym [synem Medardem – M. M.-J.] odbędziesz. Od 12-tej do 1-szej [...] własnemu zatrudnieniu poświęcisz godzinę geografii lub historii powszechnej, godzinę jakiegoś z francuskiego tłumaczeniu. Od 1-szej do 4-tej obiad, gawędka, zimną przechadzka, latem co Bóg zdarzy. Od 4-tej do 5-tej znowu lekcja z synem. Od 5-tej do herbaty mąż Ci będzie coś głośno czytał po polsku lub po francusku. Herbata do 8-smej, od 8-smej do 10-tej masz czas na historię polską z notatkami, na dziennik, rachunki. Od 10-tej do 11-szej pacierze, a o 11-szej spać koniecznie, bo przy obecnym stanie Twojego zdrowia, przy karmieniu Twojej małej Maryni, trzeba Ci przynajmniej godzin ośmiu spoczynku⁴⁶.

Wewnętrzny rytm życia tej rodziny, pomimo pewnych zmian godzinowych, starano się wiernie zachowywać, a tyczyło się to głównie P. Kończyny, która pilnowała w domu czasowej dyscypliny codziennych czynności⁴⁷.

⁴⁴ *Dzienniki*, t. 1, k. 123.

⁴⁵ *Ibidem*, k. 124.

⁴⁶ *Ibidem*, k. 127.

⁴⁷ Jeśli nie trzymała się ustalonego grafiku, wówczas w swoim dzienniku to odnotowywała, np. podsumowując maj 1843 r. napisała: „Rozkładu godzin moich pilnować się teraz nie

Kończowie kładli duży nacisk na kształtowanie swojej religijności, dlatego rygorystycznie przestrzegano godzin przeznaczonych na modlitwę, kontemplację, ale również lekturę książek napisanych przez osoby święte bądź autorytety Kościoła katolickiego⁴⁸. Praktykowano odmawianie codziennej modlitwy zarówno w odosobnieniu, jak i wspólnie z rodziną oraz służbą, dlatego we wspomnieniach P. Kończycy można znaleźć podobny zapis: „Wstałam o 7-ej. Przy świecy zmówiłam osobne pacierze przed obrazem Matki Boskiej Ostrobramskiej. O 8-ej pacierze wspólne z całym domem. Medard odczytał roz. 5 z 1-ej księgi Tomasza a Kempis⁴⁹ i Bossueta⁵⁰ przypadający”⁵¹. Nie do przyjęcia było również pominięcie wieczornego pacierza odmawianego tuż przed snem, czego zawsze pilnowano bez względu na to, czy rodzina przebywała w litewskim dworze, czy na zesłaniu⁵². Model życia religijnego przyjęty przez Kończów nie odbiegał od ogólnie stosowanej praktyki, a jego nieodzownym elementem były wspólne nabożeństwa domowe, odbywające się w niedzielę, jak i w dni świąteczne, które rekompensowały niemożność udziału w tradycyjnej mszy świętej. Zachowanie i pielęgnowanie swojej tożsamości religijnej miało dla nich ogromne znaczenie, gdyż mieszkali w mieście, w którym zdecydowanie dominowała ludność wyznania prawosławnego i nie było ani jednego kościoła katolickiego⁵³. Dlatego zesłańcy korzystali z każdej nadarzającej się okazji kontaktu z kapłanem, a taka miała miejsce, kiedy w lipcu 1842 r. „przyjechał do Uściuga ksiądz Zublewicz obwodowy kapelan, i zatrzymał się na dni kilka dla wyspowiadania znajdujących się żołnierzy katolików, z czegośmy także korzystali słuchając mszy przez dni parę i przystępując do spowiedzi i komunii”⁵⁴. Kończowie dostarczyli do małej sali przeznaczonej na nabożeństwo swoje dywany, obraz Matki Boskiej i mały krzyż – symbole religijne potrzebne do przygotowania prowizorycznego ołtarza, przed którym w niedzielę 4 lipca zjawilo się około trzydziestu osób, w większości polskich zesłańców⁵⁵.

mogę dla dłuższych przechadzek i dlatego, że nie mam drugiej służącej i często tylko sama szyć”. Ibidem, k. 170.

⁴⁸ Od 28 października 1841 r. P. Kończycy rozpoczęła codzienne czytanie życiorysów poszczególnych świętych: „Zaczęłam czytać *Żywoty Świętych Pańskich* – rozdział na pierwszy stycznia przypadający o obrzezaniu Chrystusa Pana i życie S-ego Fulgentego”. Ibidem, k. 1.

⁴⁹ Tomasz a Kempis – niemiecki zakonnik, kanonik regularny, teolog i mistyk, przypuszczalnie autor jednego z największych dzieł ascezy chrześcijańskiej. Zob. *O naśladowaniu Chrystusa*.

⁵⁰ Jacques Benigne Bossuet – francuski duchowny katolicki, biskup, teolog, wychowawca i nadworny kaznodzieja Ludwika XIV, autor m.in. *Méditations sur l'Évangile* [Medytacje o Ewangelii].

⁵¹ *Dzienniki*, t. 1, k. 151.

⁵² Przy opisie każdego dnia można znaleźć podobne słowa: „pacierze wieczorne zmówiłam i poszłam spać”. Ibidem, k. 111.

⁵³ W 1881 r. w Wielkim Uściugu mieszkało 43 katolików i znajdowały się 24 cerkwie prawosławne. Zob. *Uściug Wielki*, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...*, s. 843.

⁵⁴ *Fragmety wspomnień*, k. 44.

⁵⁵ *Dzienniki*, t. 1, k. 74.

Każdego dnia w godzinach przedpołudniowych pan domu poświęcał się swoim sprawom. Zazwyczaj czytał książki i gazety, pisał listy bądź przyjmował i oddawał wizyty sąsiadom, co P. Kończyna krótko komentowała słowami: „mąż gdzieś chodził z wizytami”⁵⁶. W tym czasie sama zajmowała się szyciem bielizny, reperowaniem uszkodzonej odzieży oraz przerabianiem ubrań⁵⁷. Była to także najlepsza pora na naukę z synem, na którą poświęcała dwie godziny dziennie. Wielokrotnie notowała: „rano i pod wieczór syn czytał i uczył się przy mnie”⁵⁸.

Po południu w rodzinie Kończów rozpoczynała się najprzyjemniejsza część dnia, czyli czas przeznaczony na odpoczynek od codziennych powinności. Cechowała go spora swoboda, która widoczna była w elastyczności godzin przeznaczonych na konkretne czynności oraz pewna dowolność w doborze indywidualnych zajęć. Zesłańcy najbardziej cenili sobie przebywanie na świeżym powietrzu, szczególnie w cieplejszych porach roku: „po obiedzie przechadzka z Medardem po okolicy”⁵⁹. Najwięcej wolnego czasu przypadło jednak na okres zimowy, ponieważ niesprzyjające warunki pogodowe często zmuszały mieszkańców do pozostania w domu. Wówczas Kończowie poświęcali się czytaniu literatury. Najbardziej popularną formą była głośna lektura w gronie rodziny, a czasami i w towarzystwie gości, którą to czynnością zajmował się M. Kończa jako głowa domu. Była to dobra okazja do zapoznania się z najnowszymi książkami oraz czasopismami, które w miarę możliwości docierały do zesłańców za pośrednictwem paczek przysyłanych przez krewnych. Kontakt z różnymi lekturami umożliwiał oderwanie się od otaczającej zesłańców monotonnej rzeczywistości. Przykładowo, w jeden z zimowych wieczorów P. Kończyna w swoim dzienniku napisała: „O zmierzchu skończyliśmy *Witoloraude*⁶⁰ i nadjechali Edwardowie z Cikiem. U nas bawili do 8-ej wieczór, pili herbatę z nami. Edward odczytał kawałek śliczny z *Witoloraudy*, potem K. Kitowicza o hajdamakach”⁶¹. Księgozbiór Kończów na zesłaniu zasilany dzieła o różnorodnej tematyce, napisane przez autorów polskiego i obcego pochodzenia. Poczesne miejsce wśród tych ostatnich zajmuje np. dramat należący do klasyki swego gatunku, o którym pamiętnikarka wspominała w dzienniku: „Kolejny wieczór mąż nam *Fausta* czytał!”⁶². Szeroki wachlarz lektur, jakim oddawała się ta rodzina, obejmował również poezję. W lipcu 1842 r. odnotowała: „Dziś przyszły książki z Wilna,

⁵⁶ Ibidem, k. 108.

⁵⁷ Ibidem, k. 1.

⁵⁸ Ibidem, k. 4.

⁵⁹ Ibidem, k. 128.

⁶⁰ *Witolorauda* – I pieśń w dziele Józefa Ignacego Kraszewskiego *Anafielas (Pieśni z podań Litwy)*.

⁶¹ *Dzienniki*, t. 1, k. 1.

⁶² Ibidem, k. 9.

otrzymałam *Jana Kochanowskiego*⁶³. Niewątpliwie fakt posiadania i codziennego czytania, głównie ojczyściej literatury, świadczy o pragnieniu zachowania przez zesłańców jak największego kontaktu z polską kulturą. Popołudnie było także dla P. Kończyny stałą porą ręcznych robót: „uszylam z bawełny białej nakrycie na imbryk i poduszczkę z włóczki”⁶⁴. Zgodnie z ówczesnymi konwensansami, kobietom z rodzin ziemiańskich nie wypadało siedzieć beczynnie podczas spotkań w kręgu rodziny czy wizyt gości. Jednak wśród towarzystwa P. Kończyna zajmowała się tylko wytwornymi robótkami, natomiast nie był to odpowiedni moment na cerowanie bielizny (które odbywało się zwykle o poranku)⁶⁵.

Cyklicznie powtarzające się czynności kontynuowane były również w godzinach wieczornych. Około godziny siódmej podawano kolację. Na kartach dzienników można spotkać wiele podobnych opisów, jak ten: „Herbata, wieczera, dyspozycja na jutro. Lekcja z synem, dziennik. Pacierze i trochę czytania”⁶⁶. Ustalanie z kucharzem codziennego jadłospisu oraz wydawanie odpowiednich dyspozycji służbie było najważniejszym zadaniem pani domu, gdyż wiązało się z rozdaniem niezbędnych produktów z domowej spiżarni⁶⁷. Dopiero po realizacji tych obowiązków P. Kończyna mogła udać się na spoczynek.

Warto wspomnieć także o zajęciach, którymi rodzina zajmowała się o różnych porach dnia, w zależności od czasu, jakim dysponowali jej członkowie. W przypadku gospodyni jednym z nich było systematyczne prowadzenie rachunków, niezbędne do odpowiedniego rozporządzenia domowym budżetem: „po obiedzie zaległe od kilku dni porobiłam rachunki”⁶⁸. Kolejną czynnością, niemającą stałego miejsca w grafiku, było prowadzenie dziennika, które wymagało od niej systematyczności, a przede wszystkim cierpliwości, gdyż każdego dnia w godzinach rannych lub wieczornych nieustrudzenie zasiadała do jego redagowania: „uzupełnianie dziennika godzina 11-ta”⁶⁹.

Podobnie wyglądała sytuacja z odczytywaniem oraz sporządzaniem korespondencji. Pozostawiona przez Kończów dokumentacja świadczy o ożywionym pisaniu listów, będącym nie tylko jedyną formą kontaktu z krewnymi i znajomymi z rodzinnych stron, ale także jedyną możliwością przekazywania ważnych informacji, którymi zesłańcy dzielili się między sobą przy okazji wspólnych spotkań⁷⁰.

⁶³ Ibidem, k. 119.

⁶⁴ Ibidem, k. 3.

⁶⁵ M. Stawiak-Ososińska, „*Ponętna, uległa, akurтна...*” *Ideal i wizerunek kobiety polskiej pierwszej połowy XIX wieku (w świetle ówczesnych poradników)*, Kraków 2009, s. 22.

⁶⁶ *Dzienniki*, t. 1, k. 6.

⁶⁷ I. Domańska-Kubiak, *Zakątek pamięci. Życie w XIX-wiecznych dworkach kresowych*, Warszawa 2004, s. 58.

⁶⁸ *Dzienniki*, t. 1, k. 33.

⁶⁹ Ibidem, k. 15.

⁷⁰ Podczas jednego z codziennych spotkań z Römerami, 16 stycznia 1842 r., Kończowie dowiedzieli się z listów przysłanych Edwardom przez krewnych o tym, że „wszystkie dobra duchowne na skarb zabierają, a księża na pensjach zostawieni będą”. Zob. *ibidem*, k. 23.

Przez pewien czas (od stycznia do marca 1842 r.) Paulina i Zofia, podobnie jak ich mężowie, znajdowały się pod nadzorem policji, co kępowało ich porozumiewanie się z osobami spoza Wielkiego Ustiuga⁷¹. Autorka dzienników praktykowała popularny wówczas zwyczaj przepisywania swoich notatek do listów, m.in. skierowanych do starszej siostry – Kazimiery Tańskiej, czego świadectwem są liczne fragmenty pochodzące z jej wspomnień⁷².

Ten ustabilizowany rytm życia Kończów często zakłócały nieplanowane zdarzenia. Należały do nich przede wszystkim odwiedziny miejscowych rodzin oraz rosyjskich urzędników, zjawiających się zazwyczaj bez zapowiedzi i nadmiernie wykorzystujących gościnność domu. W rodzinach ziemiańskich tradycyjnym dniem składania wizyt była niedziela, a w przypadku dnia powszedniego dozwolone były tylko zaanonsowane spotkania. Jednakże zesłańcy musieli tolerować zwyczaje panujące w otaczającym ich środowisku, co spotykało się ze szczególną dezaprobatą ze strony P. Kończyny, gdyż miejscowi nagminnie nadużywali życzliwości gospodarzy i przeciągali czas gościny. Po jednej z niemalże codziennych wizyt policmajstra, najczęściej mających charakter czysto towarzyski, autorka dzienników napisała: „Nudna to rzecz, że tutaj nie anonsują wizyt i gniewaliby się, żeby nie przyjąć, co u nas w żaden sposób nie jest przyczyną nieukontentowania”⁷³. Natomiast nie przeszkadzały jej codzienne spotkania z polskimi współbratymcami, a w szczególności z Römerami: „Najwięcej rada jestem w domu siedzieć, za domem prócz Edwardów wszystko za nadto obce mojemu sercu, żebym miała do tego przyłgnąć”⁷⁴. Nieprzychylnie odnosiła się także do częstych w tamtejszym środowisku spotkań mężczyzn, na które regularnie zapraszany był jej mąż⁷⁵. Tym bardziej drażniła ją rozrywka, jakiej chętnie oddawano się w męskim gronie, czyli gra w karty, a do najpopularniejszych należał wist klasyczny oraz boston⁷⁶. O braku przejawów jakiegokolwiek asymilacji kulturowej ze strony zesłańców, a przynajmniej ich żon, świadczy chociażby fakt używania przez P. Kończynę pogardliwego określenia w stosunku do kobiet należących do miejscowej elity:

⁷¹ *Fragmenty wspomnień*, k. 43.

⁷² „Pisałam do Kazi cały ranek, dziennik jej zawsze posyłam szczegółowy, do tego i na listy odpowiedź”. *Dzienniki*, t. 1, k. 2.

⁷³ *Ibidem*, k. 15.

⁷⁴ *Ibidem*, k. 20.

⁷⁵ „Wołków zaprosił męża do siebie na obiad i na wieczór, rzecz bardzo powszechna tutaj! Tak mi to humor skwaśniło, że aż mnie smutno, że mnie to tak wiele kosztuje. Ale to też to nudne miasteczko nieznośne jest szczególnie pod tym względem, inaczej dobrze by mi tu było zupełnie”. *Ibidem*, k. 1.

⁷⁶ E. Römer często wspominał w swoich dziennikach o tej popularnej wśród mężczyzn rozrywce, zazwyczaj był to lakoniczny zapis: „wieczorem boston u Medardów do 1ej”. Zob. E. Römer, *Dziennik 1842*, BN, rkps 8723, k. 44.

Zosia jak ja również Moskiewek nie lubi, wszakże doprawdy u nas panny więcej mają wykształcenia. Do nas przyjechała Pani doktorowa Diakow – dosyć miła kobieta, ale kto ich ten język zrozumie? Wszystko to prostej kondycji, szlachty prawie nie ma⁷⁷.

Przytoczone cytaty pokazują, jak bardzo P. Kończyna odczuwała swoją stanową, obyczajową i kulturową odrębność. Przez cały okres pobytu na zesłaniu nie mogła przywyknąć do panujących tam zwyczajów. Podobnie było z językiem rosyjskim, który ją po prostu drażnił⁷⁸. Jednak z czasem na prośbę męża zmuszała się do jego regularnej nauki, która po pół roku zaprocentowała tym, że mogła porozumieć się z miejscowymi w podstawowych kwestiach, takich jak np. – gdy „aptekarz przyszedł, mówiłam po rusku”⁷⁹.

Przez cały okres zesłania Kończowie nie rezygnowali ze starań o uzyskanie ułaskawienia i żyli nadzieją powrotu w rodzinne strony. Chwila ta nadeszła 5 sierpnia 1843 r., kiedy policmajster uściudzki oznajmił M. Kończy, że ma „prawo wybrać najbliższą od rodziny gubernię [...] i do Mitawy pojechał”⁸⁰. Natomiast Römerowie otrzymali pozwolenie tylko na przeniesienie się do Wołogdy, dokąd udali się 26 sierpnia, odprowadzając Kończów, którzy już 5 września 1843 r. wyruszyli w drogę do Mitawy⁸¹, znajdującej się w guberni kurlandzkiej⁸². Jednak tułaczka tej rodziny zakończyła się tak naprawdę dopiero jesienią 1845 r., kiedy powrócili już na stałe do majątku Łukinia⁸³.

Wspomnienia i listy pozostawione przez Kończów oraz Römerów tworzą opowieść o zesłańczych dziejach dwóch ziemiańskich rodzin. Zawarte są w niej nie tylko okoliczności i szczegóły aresztowania uczestników spisku Szymona Konarskiego, ale również obraz poświęcenia i starań kobiet, które po wielu udrękach podzieliły los mężów i dzielnie go znosiły, wychowując potomstwo i prowadząc domowe gospodarstwo w obcym środowisku. Relacje te pozwoliły na próbę rekonstrukcji ich wygnańczego trybu życia, w tym indywidualnego grafiku dnia, na który składały się czynności powszechnie wykonywane w środowisku ziemiańskim, jak również i te, które były wynikiem typowych dla nich

⁷⁷ *Dzienniki*, t. 1, k. 66.

⁷⁸ Po miesiącu pobytu w Wielkim Uściugu P. Kończyna napisała: „Po rusku mówić nic się nie nauczyłam i mało rozumiem, a niektóre słowa okropnie mnie uszy rażą”. *Ibidem*, k. 11.

⁷⁹ *Ibidem*, k. 36.

⁸⁰ M. Kończa chciał udać się do Wilna, gdyż od momentu ustanowienia guberni kowieńskiej jego majątek do niej należał, a sąsiadowała z nią gubernia wileńska. Gdy nie zaakceptowano tej decyzji, wybrał Mitawę. Zob. *Fragmenty wspomnień*, k. 50.

⁸¹ *Mitawa*, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. 6, Warszawa 1885, s. 508.

⁸² *Fragmenty wspomnień*, k. 50–51.

⁸³ B. Łopuszański, *op. cit.*, s. 611. Natomiast E. Römer powrócił z rodziną do Wilna dopiero w 1852 r., gdzie przez pewien czas pozostawał pod tajnym nadzorem policji. Zob. D. Kamolowa, *op. cit.*, s. 634.

zwyczajów, podyktowanych nie tylko ich potrzebami, ale także warunkami panującymi w miejskim środowisku Wielkiego Ustiuga. Przede wszystkim w obcym narodowo otoczeniu Kończowie starali się kultywować wartości i obyczaje wyniesione z ojczyznanego domu, dlatego wiedli, w miarę możliwości, tradycyjne, ziemiańskie życie, a ustalony rytm dnia powszedniego z niewielkimi zmianami był przez nich kontynuowany przez kolejne lata zarówno podczas tymczasowego osiedlenia się w Mitawie, jak i po powrocie do majątku Łukinia⁸⁴. Dzienniki P. Kończyny rzucają również światło na tradycyjny podział ról w ziemiańskim środowisku. Warto zwrócić uwagę na to, że zakres obowiązków autorki wspomnień, jako pani domu, w tych specyficznych warunkach praktycznie się nie zmienił, a nawet uległ zwiększeniu w porównaniu z codzienną egzystencją w litewskim dworze, na co miała wpływ mniej liczebna służba, nowe warunki życiowe, w tym mieszkaniowe i aprowizacyjne. Natomiast w przypadku M. Kończy, jako pana domu, można zaryzykować stwierdzenie, iż było odwrotnie, gdyż w Wielkim Ustiugu nie posiadał gospodarstwa i nie prowadził interesów z nim związanych, którymi na co dzień zajmował się przed zesłaniem. Jednak należy pamiętać, iż przedstawiony w artykule obraz jego zajęć i zachowań został tylko zasygnalizowany, głównie na podstawie dzienników jego żony.

The family of Medard Kończa in exile in the Great Ustiug (1841–1843) in light of the correspondence and memoirs' statements

The purpose of this article is to reconstruct the selected aspects of daily routine of the landowning Kończa family during their stay in exile in the Great Ustiug in the first half of the nineteenth century. For participating in the Szymon Konarski's conspiracy, Medard Kazimierz Kończa was exiled into the Russian Empire, where he stayed from 1839, and two years later he was joined by his wife and son. The text is based on the analysis of memoirs and correspondence belonging to the Kończa family and their relatives – the Römer family. The confrontation and comparison of these reports showed in what way values, ideas and customs cultivated by the family were implemented among nationally and culturally foreign community. They allowed to present the relations between the Polish exiles with the locals and they indicated the importance of home, not only in the material sense, but also in the conscious one, and these traditions Kończa family tried to restore in the exile by maintaining the landowning tradition.

⁸⁴ LVIA, ф. 1135, оп. 20, д. 737, 398, *Dzienniki Pauliny z Białozorów Kończyny*, t. 1–3 (1844–1853). Dzienniki z tych lat są świadectwem normalizacji życia rodziny Kończów i stopniowego powrotu do jego tradycyjnego, ziemiańskiego modelu.

STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE

PAWEŁ LETKO

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

W cieniu autokracji: Białoruś

Słowa kluczowe: Białoruś, wybory parlamentarne, demokracja, parlamentaryzm
Keywords: Belarus, election, democracy, parliamentary system

Tematem niniejszego artykułu są wybory do Izby Reprezentantów – niższej izby parlamentu białoruskiego, które odbyły się we wrześniu 2012 r. Kolejno przedstawiono zagadnienia związane z kampanią wyborczą, przebiegiem i wynikami głosowania, ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji opozycji. Najwięcej miejsca poświęcono opiniom obserwatorów krajowych i zagranicznych na temat przestrzegania podczas wyborów zasad i procedur demokratycznych.

Izba Reprezentantów (izba niższa Zgromadzenia Narodowego) nie odgrywa istotnej roli w białoruskim systemie politycznym. Białoruski politolog Walery Karbalewicz nazwał ją „dekoracyjnym parlamentem”¹. Głównym ośrodkiem władzy jest prezydent, a o niewielkim zaangażowaniu parlamentu może świadczyć fakt, iż deputowani w ciągu poprzedniej kadencji tylko trzy razy skorzystali z prawa inicjatywy ustawodawczej, doprowadzając do uchwalenia jednej ustawy – dotyczącej ochrony zwierząt.

Mimo że konstytucja po zmianach z 1996 r. zawiera zasadę trójpodziału władzy, to o znaczącym wzroście roli prezydenta może świadczyć kolejność organów państwa wymienionych w tytule części IV ustawy zasadniczej – „Prezydent, Parlament, Rząd, Sądownictwo”.

Wśród uprawnień Izby Reprezentantów znajduje się zarządzanie wyborów prezydenckich, akceptacja kandydata głowy państwa na premiera, przyjmowanie (lub odrzucanie) programu rządu, wyrażanie wotum nieufności dla rządu (na wniosek 2/3 składu deputowanych i nie wcześniej niż po roku od przyjęcia programu). W gestii Izby Reprezentantów znajduje się także rozpatrywanie projektów ustaw, zwłaszcza zatwierdzania kierunków polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa, doktryny wojennej, ratyfikacji i wypowiedania umów międzynarodowych. Ponadto izba niższa białoruskiego parlamentu rozpatruje projekty

¹ A. Pisalnik, *Opozycja podzielona, nieskuteczna*, <<http://www.rp.pl/artykul/934925.html>> [data dostępu: 19.09.2012].

ustaw dotyczących m.in. podstawowych treści i zasad urzeczywistniania praw, wolności i obowiązków obywateli, ustaw o obywatelstwie, statusie obcokrajowców i bezpaństwowców, o prawach mniejszości narodowych, o zatwierdzeniu budżetu państwa, o podatkach i opłatach².

Kadencja Izby Reprezentantów trwa cztery lata, może być przedłużona jedynie w czasie wojny. Jej członkowie wybierani są w głosowaniu tajnym w ramach systemu większościowego w 110 jednomandatowych okręgach wyborczych. Wybory z założenia są dwustopniowe – jeżeli żaden z kandydatów w pierwszej turze nie uzyska ponad 50% głosów (przy 50% frekwencji), w ciągu dwóch tygodni organizowana jest druga tura z udziałem kandydatów z największą liczbą głosów; w tym wypadku wystarczy 25-procentowa frekwencja³.

System jest korzystny dla dużych i już działających partii, a utrudnia zaistnienie na scenie politycznej nowym ugrupowaniom oraz tym, które nie są zbyt liczne. Jest to przeszkoda dla rozwoju systemu wielopartyjnego nie tylko na Białorusi, ale także w innych krajach powstałych po rozpadzie ZSRR. System jednomandatowy nie jest niedemokratyczny, ale jeżeli komisje wyborcze nie są niezależne i brakuje w nich przedstawicieli opozycji, to oznacza możliwość licznych nieprawidłowości⁴.

Dodatkowo na Białorusi do kandydowania zachęca się nie członków partii politycznych, ale osoby znane w społeczności lokalnej (takie jak: dyrektorzy, lekarze, nauczyciele). Z jednej strony stanowią oni „konkurencję” dla członków lub sympatyków opozycji, z drugiej – tak naprawdę najczęściej bywają lojalni wobec władzy, od której są zależni⁵.

Patrząc na życie polityczne na Białorusi, można by odnieść wrażenie, że jest ono zdominowane przez partie opozycyjne. Na 15 zarejestrowanych w czerwcu 2012 r. partii⁶ większość uznaje się za opozycyjne. Niestety są one stosunkowo nieliczne i mają słabo rozwinięte struktury organizacyjne⁷.

² M. Czerwiński, *Zgromadzenie Narodowe Białorusi*, Warszawa 2008, s. 12–13.

³ *International Election Observation, Republic of Belarus – Parliamentary Elections, 23 September 2012*, p. 3, <<http://www.osce.org/odihr/elections/93975>>.

⁴ A. Herkel, *The situation in Belarus*, Committee on Political Affairs and Democracy PACE, 3 October 2012, p. 9–10, <http://assembly.coe.int/CommitteeDocs/2012/Apdoc29_12.pdf>.

⁵ M. Rust, *Wybory parlamentarne na Białorusi 2012: na Wschodzie (prawie) bez zmian*, s. 2, <http://www.pl.boell.org/downloads/BY-elections2012_analiza_1_Max_Rust.pdf>.

⁶ Do proprezydenckich zalicza się: Białoruską Partię Agramą, Białoruską Partię Patriotyczną, Białoruską Partię Socjalno-Sportową, Komunistyczną Partię Białorusi, Partię Republikańską, Republikańską Partię Pracy i Sprawiedliwości, Socjaldemokratyczną Partię Zgody Ludowej; do opozycyjnych: Białoruską Partię Lewicy „Sprawiedliwy Świat”, Białoruską Partię Socjaldemokratyczną (Hramada), Białoruską Partię „Zieloni”, Białoruski Front Narodowy, Konserwatywno-Chrześcijańską Partię Białoruski Front Ludowy, Liberalno-Demokratyczną Partię Białorusi, Partię „Białoruska Socjaldemokratyczna Hramada”, Zjednoczoną Partię Obywatelską. Zob. *Сведения о политических партиях, зарегистрированных в Республике Беларусь по состоянию на 25.06.2012*, <<http://www.rec.gov.by/sites/default/files/pdf/Elections-PPNS5-Sved1.pdf>>.

⁷ M. Rust, op. cit., s. 3.

Zasady organizacji i przeprowadzania wyborów określa konstytucja z 1996 r. oraz Kodeks wyborczy z 2000 r. W styczniu 2010 r. i listopadzie 2011 r. pod naciskiem społeczności międzynarodowej do kodeksu dołączono kilka poprawek, mających zdemokratyzować ustawodawstwo wyborcze. Jednak główne zalety OBWE i Komisji Weneckiej Rady Europy zostały zignorowane, a przewodnicząca Centralnej Komisji Wyborczej 15 lutego 2012 r. oświadczyła, iż nie było potrzeby zmian w ordynacji wyborczej⁸.

Zapisy prawne określają, iż wybory są powszechne, wolne, równe, bezpośrednie i tajne. Jednak praktyka pokazuje, że w istocie jest to tylko teoria. Stosuje się mechanizm wyborów przedterminowych, co daje czas i możliwość fałszowania wyników – w tym okresie urny wyborcze nie podlegają kontroli obserwatorów. Często wyborcy nie mają możliwości skorzystania z zasady wolności wyboru – tak w kwestii samego uczestnictwa, jak i dokonywania ostatecznego wyboru. Szczególnie narażeni są na to pracownicy sfery budżetowej, którzy chcąc zachować swoje dotychczasowe stanowiska, tak naprawdę nie mają wyjścia – muszą brać udział w wyborach i oddawać głos na wskazanego kandydata. Zapisy konstytucji łamie także praktyka przeprowadzania wyborów w miejscu zamieszkania wyborców przy użyciu przenośnych urn oraz nierówny dostęp kandydatów i partii do mediów – ci związani z władzą korzystają z zaplecza administracyjnego i mediów⁹.

Czynnikiem, który negatywnie wpływa na organizację i przebieg wyborów, jest również Centralna Komisja ds. Wyborów i Przeprowadzania Referendów Republiki Białoruś. Jest ona bezpośrednio podporządkowana prezydentowi, który mianuje 50% składu. Prezydent w każdej chwili może zwolnić każdego członka CKW bez uzasadnienia. Warto dodać, że od 16 lat na czele CKW stoją te same osoby – Lidia Jarmoszyna i Mikołaj Łazawik, którzy mają zakaz wjazdu na terytorium UE i USA¹⁰. Wyłączność na formowanie komisji wyborczych w praktyce mają tylko miejscowe organy władzy wykonawczej. Partie polityczne i organizacje społeczne w komisjach mogą mieć jednego przedstawiciela¹¹.

Trudno mówić w kontekście tych wyborów o kampanii wyborczej. W przeddzień głosowania, 22 września, państwowa prasa białoruska w zasadzie pomijała ten temat, koncentrując się na udziale prezydenta Łukaszenki w dożynkach. Aktywność kandydatów prorządowych była znikoma. Według danych Centralnej Komisji Wyborczej na 364 zarejestrowanych kandydatów 222 opublikowało

⁸ A. Herkel, op. cit., p. 10–11.

⁹ Ibidem, p. 12; M. Rust, op. cit., s. 1–2.

¹⁰ *Obserwatorzy OBWE spotkali się z przedstawicielami opozycji*, <<http://www.rp.pl/artukul/935840.html>> [data dostępu: 22.09.2012].

¹¹ M. Rust, op. cit., s. 2.

swoje programy¹², w telewizji wystąpiło 280 kandydatów, w radio 279, najciekawszych z punktu widzenia wyborców debat w telewizji odbyło się 30, a w radio – 37¹³. Cytowany już W. Karbalewicz ocenił kampanię jako „błądą, nieciekawą i niezrozumiałą dla obywateli”¹⁴.

Centralna Komisja Wyborcza zarejestrowała 365 kandydatów spośród 494 ubiegających się (dokładnie tyle samo, co w 2008 r.). Znalazło się wśród nich kilkudziesięciu przedstawicieli opozycji. Część z nich, jak mówił Anatol Lebedźka, lider opozycyjnej Zjednoczonej Partii Obywatelskiej (ZPO), zarejestrowała się tylko po to, by otrzymać dostęp do mediów państwowych i w ten sposób wzywać do bojkotu wyborów¹⁵. Części kandydatów opozycyjnych odmówiono rejestracji, uzasadniając to brakiem podpisów czy niejasnościami w deklaracji podatkowej.

Ci, którym udało się zarejestrować, mieli utrudniony dostęp do publicznego radia i telewizji, ponieważ CKW nie zgadzała się na emisję materiałów wyborczych tych kandydatów, którzy wzywali do bojkotu wyborów. Wiele wystąpień zostało wbrew ordynacji zdjętych z anteny. Opozycja miała także ograniczoną możliwość zgłaszania kandydatów na członków komisji wyborczych.

Niestety, białoruska opozycja po raz kolejny nie zdołała się zjednoczyć. Idea bojkotu wyborów poniosła klęskę – decyzję o wycofaniu kandydatów z list wyborczych podjęły tylko Zjednoczona Partia Obywatelska i Białoruski Front Narodowy¹⁶. Na listach wyborczych pozostali przedstawiciele lewicowej partii „Sprawiedliwy Świat”, Białoruskiej Partii Socjaldemokratycznej (Hramada) oraz ruchu „Mów Prawdę!”. Prorządowy politolog Wadzim Hihin oświadczył na łamach prasy, że „wyjaśnienie kapitulacji części sił opozycyjnych może być tylko jedno – nie odczuwają poparcia obywateli”¹⁷. Zabrakło wspólnych działań, przeznaczono zbyt niskie nakłady na kampanię, przeszkadzały wewnętrzne podziały. Ponadto, jak zgadzają się Białoruski Komitet Helsiński, Centrum Praw Człowieka „Wiasna” oraz Centrum Przemian Prawnych, w więzieniu przebywało

¹² *Сведения об опубликовании предвыборных программ кандидатов в депутаты Палаты представителей Национального собрания Республики Беларусь пятого созыва в средствах массовой информации*, <<http://www.rec.gov.by/sites/default/files/pdf/Elections-PPNS5-Sved22.pdf>>.

¹³ *Сведения о проведении выступлений в теле- и радиоэфире, участии в дебатах кандидатов в депутаты Палаты представителей Национального собрания Республики Беларусь пятого созыва*, <<http://www.rec.gov.by/sites/default/files/pdf/Elections-PPNS5-Sved25.pdf>>.

¹⁴ A. Pisalnik, op. cit.

¹⁵ Idem, *Wybory na Białorusi nie mają sensu bez zmiany systemu*, <<http://www.rp.pl/artukul/936302.html>> [data dostępu: 24.09.2012].

¹⁶ *Партыя БНФ зняла ўсіх сваіх кандыдатаў у дэпутаты*, <<http://narodny.org/?p=3288>> [data dostępu: 15.09.2012].

¹⁷ *Wybory na Białorusi: media koncentrują się na Łukaszence*, <<http://www.rp.pl/artukul/935763.html>> [data dostępu: 22.09.2012].

12 więźniów politycznych, osób rozpoznawalnych w społeczeństwie, mogących stać się „lokomotywwami” wyborczymi. Byli wśród nich m.in.: znany obrońca praw człowieka i wiceprezydent Międzynarodowej Federacji Praw Człowieka, dwukrotnie nominowany do Pokojowej Nagrody Nobla Aleksandr Bialacki, kandydat w wyborach prezydenckich w 2010 r. Mikołaj Statkiewicz, przewodniczący młodzieżowej organizacji „Młody Front” Dzmityrij Daszkiewicz, biznesmen Mikołaj Autuchowicz, były redaktor serwisu Karta’97, kandydat na urząd prezydenta w 2010 r. Andriej Sannikau¹⁸.

Tuż przed wyborami doszło także do incydentów z udziałem działaczy opozycyjnych, np. w Mińsku podczas pikiety ruchu „Mów Prawdę!” zatrzymano na kilka godzin i pobito dziennikarzy oraz dwóch działaczy młodzieżowej organizacji opozycyjnej „Zmiana”, zaś podczas seminarium przedwyborczego w Mohyliwie zatrzymano sześciu obywateli państw UE i USA, którym polecono opuścić kraj do końca dnia. Milicja skonfiskowała 15 tys. ulotek wydanych przez ZPO z apelem o bojkot wyborów¹⁹.

Opozycji nie sprzyjał także termin wyborów – kampania przypadła na lato i początek jesieni, kiedy zainteresowanie polityką było znikome. Zresztą społeczeństwo, koncentrujące się na zapewnieniu sobie środków do życia, nie wierzy, aby opozycja (podobnie jak państwo) była w stanie rozwiązać bieżące problemy.

Wybory odbyły się 23 września 2012 r., w niedzielę. Ale już 18 września rozpoczęło się, trwające pięć dni, głosowanie przedterminowe – w lokalach wyborczych można było oddać swój głos w godz. 10.00–14.00 i 16.00–19.00. Jednak niezależni obserwatorzy i obrońcy praw człowieka odnotowali przypadki zmuszania do wcześniejszego głosowania studentów (m.in. groźbą odebrania stypendiów), policji i wojska. Odnotowywano także rozbieżności między liczbą głosujących a oficjalną liczbą oddanych głosów²⁰.

Nieco ponad 7 mln wyborców uprawnionych do głosowania miało wyłonić 110 członków Izby Reprezentantów, startujących w 6334 jednomandatowych okręgach wyborczych. CKW zarejestrowała 293 kandydatów (z czego tylko 139 należało do jakiejś partii), w tym 46 przedstawicieli opozycji. Po pierwszej turze wybrano 109 deputowanych – ani jedno miejsce nie przypadło kandydatowi opozycji.

¹⁸ A. Herkel, op. cit., p. 4.

¹⁹ *Zatrzymano grupę dziennikarzy i opozycyjnych działaczy*, <<http://www.rp.pl/artykul/934469.html>> [data dostępu: 18.09.2012]; *Zatrzymano grupę cudzoziemców podczas seminarium o wyborach*, <<http://www.rp.pl/artykul/934835.html>> [data dostępu: 19.09.2012].

²⁰ *Минск: студенты голосуют под угрозами*, <<http://spring96.org/ru/news/57691>> [data dostępu: 22.09.2012]; *Гомель: студентов и учащихся снимают с занятий, чтобы проголосовали*, <<http://spring96.org/ru/news/57650>> [data dostępu: 22.09.2012]; *Ивацевичи: милиционерам приказано проголосовать досрочно*, <<http://spring96.org/ru/news/57584>> [data dostępu: 21.09.2012]; *Бобруйск: несоответствие по количеству проголосовавших в комиссии и наблюдателей*, <<http://spring96.org/ru/news/57618>> [data dostępu: 21.09.2012].

Do parlamentu weszło tylko pięciu przedstawicieli partii politycznych (trzech Komunistycznej Partii Białorusi, jeden Białoruskiej Partii Agrarnej i jeden Republikańskiej Partii Pracy i Sprawiedliwości)²¹. Większość w Izbie Reprezentantów (57% miejsc) uzyskali członkowie Białej Rusi, ruchu społecznego działającego od listopada 2007 r., liczącego ponad 130 tys. członków²².

W Homelsko-Nowobielickim Okręgu Wyborczym nr 36 jedyny startujący kandydat nie otrzymał wystarczającej liczby głosów. Był to „wypadek przy pracy” białoruskich władz – początkowo na liście wyborczej figurowało trzech kandydatów (w tym dwóch opozycyjnych). Jednak po tym, jak dwóch z nich zrezygnowało, pozostał tylko jeden z opozycyjnej Liberalno-Demokratycznej Partii Białorusi. Zaskoczeniem było wycofanie się faworyta – byłego doradcy prezydenta Łukaszenki, ale – jak się okazało – był on wmieszany w aferę korupcyjną. Jednak wyborcy „nie zawiedli” władz – przy frekwencji 56% kandydat opozycji uzyskał tylko 13,2%²³. Jak zasugerowała przewodnicząca CKW, powtórzona I tura może odbyć się dopiero w 2014 r., przy okazji wyborów do władz lokalnych²⁴.

Przy komisjach wyborczych władze białoruskie akredytowały ponad 30 tys. obserwatorów krajowych. O słabości opozycji świadczy fakt, że siedem partii opozycyjnych reprezentowało tylko 742 przedstawicieli (2,45%). Zresztą partie polityczne – podobnie jak kandydaci – nie były zbyt licznie reprezentowane (najwięcej obserwatorów miała Komunistyczna Partia Białorusi – 1086), za to zdecydowanie przeważały stowarzyszenia: Biała Ruś (5107), Białoruski Republikański Związek Młodzieży (4575), Federacja Związków Zawodowych Białorusi (4086) czy Białoruskie Stowarzyszenie Weteranów (3408), lojalne wobec władz²⁵.

Wybory obserwowało także 762 obserwatorów międzynarodowych z dwóch głównych misji: Wspólnoty Niepodległych Państw (347), na czele której stał Siergiej Lebiediew i OBWE (335), której przewodniczył Matteo Mecacci, ale

²¹ *Об итогах выборов депутатов Палаты Представителей Национального Собрания Республики Беларусь пятого созыва*, <<http://www.rec.gov.by/sites/default/files/pdf/Elections-PPNS5-Soob5.pdf>>.

²² *Члены РОО «Белая Русь» получили абсолютное большинство мест в Палате Представителей Национального Собрания Республики Беларусь пятого созыва*, <<http://www.belayarus.by/ru/?guid=19160>>.

²³ M. Rust, *Wybory parlamentarne na Białorusi: przegrana wszystkich*, s. 2, <http://www.pl.boell.org/downloads/BY-elections2012_analiza_3_Max_Rust.pdf>; *Гомельская область. Сведения о результатах голосования по выборам депутатов Палаты представителей Национального собрания Республики Беларусь пятого созыва 23 сентября 2012 года*, <<http://www.rec.gov.by/sites/default/files/pdf/Elections-PPNS5-Itogi3.pdf>>.

²⁴ *ЦИК: в первом туре избрано 109 депутатов*, <http://naviny.by/rubrics/elections/2012/09/24/ic_news_623_402080/> [data dostępu: 24.09.2012].

²⁵ *Сведения о наблюдателях, аккредитованных избирательными комиссиями по состоянию на 23 сентября 2012 г.*, <<http://www.rec.gov.by/sites/default/files/pdf/Elections-PPNS5-Sved3.pdf>>.

także zaproszeni przez białoruski parlament i Centralną Komisję Wyborczą. Najwięcej obserwatorów, jak zwykle, przysłała Federacja Rosyjska²⁶. Czterech obserwatorów z państw członkowskich OBWE, w tym dwóch parlamentarzystów, zostało uznanych przez białoruskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych za niepożądanych. Mimo iż Kodeks wyborczy zakłada, że obserwatorzy mogą brać udział w posiedzeniu Komisji Wyborczej, w przedterminowym głosowaniu i w dniu wyborów, jednak tak naprawdę nie mieli bezpośredniego dostępu do kluczowych momentów procesu wyborczego (choć Centralna Komisja Wyborcza oświadczyła, iż będą mieli dostęp do całego procesu wyborczego). Obserwatorzy skarżyli się na brak możliwości śledzenia rejestracji kandydatów, procesu przedterminowego głosowania oraz procedur w dniu głosowania. Mimo iż obserwatorzy mieli wgląd w protokół wyników, nie mogli otrzymać jego poświadczonej kserokopii²⁷.

24 września opublikowano wstępny raport, który był wynikiem wspólnych działań Biura Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka OBWE oraz Zgromadzenia Parlamentarnego OBWE (jego ostateczna wersja została zaprezentowana 6 października w Tiranie na posiedzeniu Stałej Rady OBWE). Misja obserwatorów OBWE oceniła, iż wybory nie były ani wolne, ani bezstronne. Raport oparty na monitoringu ponad 330 obserwatorów (w tym czworga z Polski, członków Parlamentarnego Zespołu ds. Białorusi) ujawnia liczne nadużycia władzy.

Wskazuje m.in. na niemożność zarejestrowania swojej kandydatury przez wielu znanych polityków z powodu przebywania w więzieniu lub wyroku sądowego, ale także przebywania w areszcie śledczym, co jest sprzeczne z zasadą domniemania niewinności. Proces rejestracji był utrudniony przez drobiazgowe przestrzeganie surowych przepisów karnych – 27 kandydatom odmówiono rejestracji, ponieważ ponad 15% zweryfikowanych podpisów uznano za nieważne z powodu drobnych nieścisłości technicznych; 15 następnym – z powodu wykrycia rozbieżności między ich dochodami a zeznaniami majątkowymi, ponieważ prawo nie zezwala na korygowanie błędów technicznych czy przypadkowych²⁸.

Uznano, iż CKW Białorusi nie działała w sposób neutralny (o czym mogą świadczyć oficjalne wypowiedzi przewodniczącej Lidii Jermoszynej), a wpływ administracji lokalnej na komisje wyborcze był widoczny. Mimo prawnego zagwarantowania 1/3 miejsc w komisjach wyborczych przedstawicielom partii

²⁶ Сведения об иностранных (международных) наблюдателях, аккредитованных Центральной комиссией Республики Беларусь по выборам и проведению республиканских референдумов при проведении выборов депутатов Палаты представителей Национального собрания Республики Беларусь пятого созыва, <<http://www.rec.gov.by/sites/default/files/pdf/Elections-PPNS5-Sved10.pdf>>.

²⁷ *International Election...*, p. 9–10.

²⁸ *Ibidem*, p. 5–6.

politycznych i innych stowarzyszeń publicznych oraz ograniczenia do 1/3 miejsc pracownikom państwowym, w praktyce tylko 0,1% członków okręgowych komisji wyborczych i 3,5% rejonowych komisji wyborczych zostało wyznaczonych przez partie uznające się za opozycyjne²⁹.

W raporcie OBWE uznano także, iż kampania wyborcza w wielu regionach kraju była praktycznie niewidoczna; wprowadzono limity na druk i dystrybucję materiałów reklamowych, ponadto zdarzyły się przypadki zastraszania kandydatów i działaczy opozycji. Mimo funkcjonującej dużej liczby mediów kandydatom zabrakło możliwości prezentowania swoich poglądów z powodu przeszkód administracyjnych. Ograniczano zwłaszcza dostęp do telewizji, będącej głównym źródłem informacji politycznych. Wstępnie kandydatom zezwolono na wykorzystanie pięciu minut w państwowej telewizji i radio, udział w debatach telewizyjnych i publikację programów wyborczych w jednej z państwowych gazet. Jednak na podstawie decyzji CKW od 27 sierpnia większość mediów odmówiła przyznania czasu antenowego kandydatom wzywającym do bojkotu wyborów, a gazety cenzurowały lub nie zgadzały się na publikację programów. Większość kandydatów, zwłaszcza tych popierających rząd, nie wykazywała zainteresowania udziałem w debatach telewizyjnych, w związku z tym nawet ci kandydaci opozycji, którzy chcieli wziąć w nich udział, nie mieli z kim dyskutować; siedem nagranych debat nie zostało wyemitowanych, ponieważ padały w nich wezwania do bojkotu wyborów. Media publiczne w czasie czterech tygodni kampanii przedwyborczej koncentrowały się na osobie prezydenta i działaniu rządu, minimalizując liczbę informacji o zbliżających się wyborach i kandydatach. Według raportu, monitoring państwowych kanałów telewizyjnych pokazał, iż w czasie najwyższej oglądalności aż 60% informacji poświęcono prezydentowi, 24% urzędnikom państwowym, 13% Centralnej Komisji Wyborczej, a mniej niż 1% partiom politycznym i niezależnym kandydatom. Monitoring czterech głównych państwowych mediów drukowanych dał podobny efekt – 52% informacji poświęcono prezydentowi, 40% urzędnikom państwowym, 5% CKW, a 3% kandydatom. Jedynie prywatne media dostarczały szerszych informacji o kandydatach oraz zamieszczały materiały analityczne, jednak z powodu ograniczonego zasięgu nie odegrały większej roli w kampanii³⁰.

Jeżeli sam przebieg głosowania oceniono pozytywnie (w 95% przypadkach), to zabrakło „poważnej możliwości” obserwowania podliczania głosów, a w wielu monitorowanych lokalach został on oceniony negatywnie (w 37% przypadkach). W siedmiu okręgowych komisjach wyborczych obserwatorów poinformowano, że ostateczne zestawienie wyników wyborów będzie gotowe

²⁹ Ibidem, p. 4.

³⁰ Ibidem, p. 7–8.

dopiero rano – jednak Centralna Komisja Wyborcza trzydzieści minut po północy ogłosiła wstępne wyniki dla wszystkich okręgów wyborczych³¹.

Raport wskazuje, iż pomimo pewnych zmian w ordynacji wyborczej, niewiele się zmieniło w praktyce – ponieważ kilka ważnych aspektów procesu wyborczego nadal jest nieprecyzyjnie zdefiniowanych, co pozwala białoruskim władzom na dowolne i niekonsekwentne stosowanie prawa (m.in. kryteriów weryfikacji podpisów niezbędnych do rejestracji kandydatów). Pozytywną modyfikacją była możliwość zgłaszania przez partie polityczne kandydatów we wszystkich okręgach wyborczych, bez względu na to, czy miały w nim biuro regionalne³².

Możliwość wolnego wyboru została ograniczona także przez arbitralne działania administracji, która mogła wpłynąć na duże grupy wyborców.

Po krytycznych głosach obserwatorów także poszczególne państwa i ich establishment wyraziły swoje „zaniepokojenie” i krytykę. Szefowa unijnej dyplomacji Catherine Ashton i komisarz ds. rozszerzenia i polityki sąsiedztwa w Komisji Europejskiej Štefan Füle skrytykowali wybory, określając je kolejną utraconą szansą, aby proces wyborczy spełnił międzynarodowe standardy. Odnawiali oni kilka pozytywnych zmian w przebiegu procesu wyborczego, ale wg nich wybory odbyły się w atmosferze represji i zastraszania, dlatego wezwali władze w Mińsku do podjęcia kroków w celu wdrożenia międzynarodowych zobowiązań Białorusi w dziedzinie zasad demokracji i praw człowieka, obiecując wsparcie Unii Europejskiej³³.

Steffen Seibert, rzecznik kanclerz Angeli Merkel, stwierdził, iż wybory odbyły się w atmosferze zastraszania, a minister spraw zagranicznych Niemiec Guido Westerwelle mówił o „rażących uchybieniach” podczas głosowania. Rząd w Berlinie uznał politykę Łukaszenki za tragedię dla kraju i narodu białoruskiego, apelując do Mińska, aby wypuszczono więźniów politycznych i zaprzestano represji. Minister zapowiedział, że Berlin będzie wspierał społeczeństwo obywatelskie na Białorusi oraz kontynuował politykę izolowania reżimu Łukaszenki na arenie międzynarodowej³⁴.

Victoria Nuland z biura rzecznika Departamentu Stanu USA w opublikowanym oświadczeniu wezwała białoruskie władze

³¹ Ibidem, p. 10–11.

³² Ibidem, p. 1–2.

³³ *Statement by the High Representative Catherine Ashton and Commissioner Štefan Füle on the parliamentary elections in Belarus*, <http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-12-706_en.htm> [data dostępu: 24.09.2012].

³⁴ *Außenminister Westerwelle: Belarus die letzte Diktatur im Herzen Europas*, <<http://www.auswaertiges-amt.de/DE/Infoservice/Presse/Meldungen/2012/120924-Belarus.html>> [data dostępu: 24.09.2012]; „*Lukaschenko setzt auf Unterdrückung*”, <<http://www.bundesregierung.de/Content/DE/Artikel/2012/09/2012-09-24-weissrussland.html>> [data dostępu: 24.09.2012].

do podjęcia działań na rzecz realizacji przyjętych przez Białoruś zobowiązań do przeprowadzania prawdziwie demokratycznych wyborów i respektowania praw człowieka. Poprawa w zakresie poszanowania demokracji i praw człowieka na Białorusi, w tym uwolnienie i rehabilitacja wszystkich więźniów politycznych, są kluczem do poprawy dwustronnych relacji ze Stanami Zjednoczonymi³⁵.

Przewodniczący Parlamentu Europejskiego Martin Schulz nazwał przebieg głosowania „kpiną z demokratycznych wyborów”,

w sytuacji gdy część przywódców opozycji jest wciąż więziona, niektórym kandydatom opozycyjnym odmówiono rejestracji, a głos ludu jest wyciszany. [...] Białoruś nadal znajduje się na niedemokratycznej drodze, pozbawia obywateli ich praw obywatelskich oraz czerpania korzyści ze ścisłej współpracy z Unią Europejską. Żałuję, ale w tej sytuacji Parlament Europejski nie będzie mógł przywrócić stosunków z białoruskim parlamentem. Już dawno straciłem złudzenia co do dobrej woli białoruskiego kierownictwa, zobowiązującego się do demokratycznych reform³⁶.

O braku złudzeń kilka dni wcześniej mówił Filip Kaczmarek, przewodniczący Delegacji PE do spraw stosunków z Białorusią, jeszcze przed wyborami pesymistycznie oceniając szanse na prawdziwe, wolne i demokratyczne wybory³⁷.

Komitet Sterujący Forum Społeczeństwa Obywatelskiego Partnerstwa Wschodniego, w opublikowanym 28 września oświadczeniu, także potwierdził, iż wybory nie były ani wolne, ani uczciwe. Znalazły się w nim słowa:

Ostatnie wybory na Białorusi wykazały niewiele oznak poprawy w stosunku do poprzednich wyborów. [...] Bez wolnych i uczciwych wyborów w krajach Partnerstwa Wschodniego proces reform jest z natury niestabilny. Brak „uczciwości wyborów” zagraża bezpieczeństwu wewnętrznemu państw partnerskich i wschodnich sąsiadów UE³⁸.

³⁵ V. Nuland, *Belarusian Elections. Press Statement*, <<http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2012/09/198106.htm>> [data dostępu: 24.09.2012].

³⁶ Schulz on Belarus elections: *mockery of democratic ballot*, <http://www.europarl.europa.eu/the-president/en/press/press_release_speeches/press_release/2012/2012-september/press_release-2012-september-13.html> [data dostępu: 24.09.2012].

³⁷ *Wybory na Białorusi: czy jest szansa na zmianę?*, <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+IM-PRESS+20120913STO51341+0+DOC+XML+V0//PL>> [data dostępu: 20.09.2012].

³⁸ *Belarus parliamentary elections were neither free nor fair, says Civil Society Forum steering committee: 'Free and fair elections are key to government legitimacy'*, 28 September 2012, p. 1–2, <<http://www.eap-csf.eu/assets/files/Downloads/english/Belaruselctionsstatement28sept2012.pdf>>.

Ale chyba najcelniej sytuację skomentował kanadyjski minister spraw zagranicznych John Baird, który oświadczył, że jego kraj, choć rozzarowany, jednak nie jest zdziwiony zafałszowanymi wynikami wyborów parlamentarnych³⁹.

Wśród krytykujących przebieg wyborów znalazła się także Polska. 24 września rzecznik prasowy polskiego MSZ Marcin Bosacki oświadczył, iż podobnie jak w latach poprzednich odnotowano podczas białoruskich wyborów liczne nieprawidłowości i naruszenia. Dwaj polscy obserwatorzy Zgromadzenia Parlamentarnego OBWE stwierdzili, że w komisjach, które odwiedzili, nic się nie zgadzało. Henryk Smolarz z PSL, gdy chciał obserwować do końca liczenie głosów, nie mógł tego uczynić, gdyż wezwano milicję.

Liczne głosy krytyki płynęły ze strony białoruskiej opozycji. Zarzuty dotyczyły m.in. całości sytuacji politycznej – np. szef ruchu „Mów Prawdę!” Uładzimir Niaklajeu nazwał wybory „impresą przeprowadzoną przez reżim w celu utrzymania władzy”, a parlament „zbiorowiskiem ludzi, którym Łukaszienka rozdaje synekury”⁴⁰, zaś Anatolij Lebiedźka określił niedzielne głosowanie jako „pseudowybory do łżeparlamentu”⁴¹.

Jeszcze przed ogłoszeniem wyników 23 września podczas konferencji prasowej w biurze BNF w Mińsku przedstawiciele pięciu ugrupowań opozycyjnych odrzucili rezultat wyborów, wyliczając szereg fałszerstw i naruszeń prawa. Wskazano m.in., że:

1. Nie dokonano żadnych zmian przepisów zapewniających transparentność procesu liczenia głosów.

2. Nie uwolniono więźniów politycznych oraz nie przywrócono praw obywatelskich osobom skazanym w czasie procesów politycznych.

3. Podczas procesu formowania komisji wyborczych wszystkich szczebli, dopuszczania krajowych obserwatorów do lokali wyborczych i stwarzania warunków do agitacji kandydaci lojalni wobec władzy mieli widoczną przewagę.

4. Podczas głosowania przedterminowego (18–22.09) stwierdzono przypadki dorzucania głosów oraz wywierania nacisku na osoby zależne od władz, aby wzięły udział w głosowaniu, zwiększając frekwencję.

5. Cenzurowano nagrane wystąpienia kandydatów – debaty wyborcze nie toczyły się na żywo, zostały wycięte z nich wypowiedzi, np. namawiające do udziału w nielegalnych wiecach.

6. Zatrzymywano uczestników legalnych pikiet⁴².

³⁹ *Standing up for Free and Fair Elections in Belarus*, <<http://www.international.gc.ca/media/aff/news-communications/2012/09/25a.aspx?view=d>> [data dostępu: 25.09.2012].

⁴⁰ *Pikiety wyborcze w Mińsku*, <<http://www.rp.pl/artykul/935847.html>> [data dostępu: 22.09.2012].

⁴¹ *Opozycja: Pseudowybory do łżeparlamentu*, <<http://www.rp.pl/artykul/936478.html>> [data dostępu: 25.09.2012].

⁴² *Апазычыця заявіла пра недавер да выбараў незалежна ад вынікаў галасавання*, <<http://www.svaboda.org/content/article/24717135.html>> [data dostępu: 23.09.2012].

Według danych białoruskiej Centralnej Komisji Wyborczej frekwencja wyniosła 74,61%. Lider ZPO A. Lebidźka oświadczył, iż udało się uzyskać niezależne dane z 1300 (na ponad 6400) lokali wyborczych, z których wynikałoby, iż frekwencja nie przekroczyła 50%, a w Mińsku aż 2/3 wyborców nie wzięło udziału w głosowaniu. Według monitoringu Białoruskiego Komitetu Helsińskiego i Centrum Praw Człowieka „Wiasna” ze 150 lokali wyborczych frekwencja wyniosła 55,4%. Strony białoruskiej opozycji prezentujące dane na temat frekwencji, różne od oficjalnych, na kilka godzin zostały zablokowane.

Krytyka, jakiej poddano wybory, tak ze strony opozycji, jak i instytucji zachodnich, w wielu aspektach jest uzasadniona. Jednak wyniki badania białoruskiej opinii publicznej z 24 września 2012 r., przeprowadzonego przez Niezależny Instytut Badań Społeczno-Ekonomicznych i Politycznych⁴³, pokazują, że głoszona przez opozycję teza o bojkocie wyborów przez społeczeństwo nie do końca jest zgodna z prawdą. Z sondażu (przeprowadzonego w grupie liczącej 1502 osoby) wynika, że w wyborach frekwencja wyniosła 66,4% – to mniej niż dane oficjalne, ale więcej niż oceny opozycji. Tylko 9,6% ankietowanych stwierdziło, że zbojkotowało wybory – świadczyłoby to o niewielkim wpływie opozycji na Białorusinów. Także teza o zmuszaniu do udziału w głosowaniu przedterminowym uległa podważeniu – wzięło w nim udział 17,4% wyborców, z których tylko 2,2% oświadczyło, że zostało do tego zmuszonych. 55,6% ankietowanych oceniło, iż wyniki podane przez Centralną Komisję Wyborczą były prawdziwe, 28,3% stwierdziło, że były one najprawdopodobniej sfałszowane⁴⁴.

Na Białorusi znalazła się także grupa obserwatorów Międzyparlamentarnego Zgromadzenia Państw-Uczestników WNP, w skład której weszli m.in. deputowani i przedstawiciele władz ustawodawczych Azerbejdżanu, Armenii, Kazachstanu, Mołdowy, Rosji, Tadżykistanu i Ukrainy. W dokumencie z 23 września, podsumowującym prace grupy, stwierdzono, iż wybory miały charakter demokratyczny, z uwzględnieniem praw wszystkich uczestników procesu wyborczego, pochwalono przebieg kampanii przedwyborczej, jej otwarty i demokratyczny charakter, sprawną organizację⁴⁵.

Rosyjskie MSZ 25 września oświadczyło, iż wybory były wolne i otwarte, jednocześnie krytykując obserwatorów OBWE, których negatywna ocena miała by się wziąć z „upolitycznionego podejścia”. Jak stwierdzono: „Jesteśmy pewni,

⁴³ Uważany za jeden z nielicznych niezależnych ośrodków tego typu – dlatego decyzją Sądu Najwyższego Białorusi w 2005 r. został zamknięty; od tej pory jest zarejestrowany na Litwie, ale nadal prowadzi badania na Białorusi.

⁴⁴ *Results of the nation opinion poll conducted on September 24 – October 3, 2012*, <<http://www.iiseps.org/edata12-9.html>>.

⁴⁵ *Заключение группы наблюдателей от Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств на выборах в Палату представителей Национального собрания Республики Беларусь пятого созыва*, <http://www.rec.gov.by/sites/default/files/pdf/Elections-PPNS5-Obs_Ito1.pdf>.

że obywatele Białorusi byli w stanie dokonać świadomego wyboru podczas niedzielnych wyborów”. Jednocześnie zapowiedziano, że Moskwa będzie nadal rozwijała stosunki dwustronne z Mińskiem „w interesie obu krajów i narodów”⁴⁶.

Także państwowe media białoruskie bardzo wysoko oceniły przebieg wyborów, uznając je za „głos narodu”. Raport OBWE określono jako „tendencyjny”, natomiast ocenę misji WNP nazwano „zrównoważoną i obiektywną”⁴⁷.

A. Łukaszenka w dniu wyborów powiedział, iż ma nadzieję, że po ich zakończeniu stosunki z Zachodem ulegną poprawie. Odnosząc się do negatywnych opinii obserwatorów z Zachodu, zwłaszcza z Polski, stwierdził, iż Polacy powinni nauczyć się przeprowadzać wybory tak, jak zrobiono to na Białorusi, czyli szczerze i otwarcie⁴⁸.

Zainteresowanie wyborami do Izby Reprezentantów na świecie było niewielkie, największe w Rosji i wśród pozostałych sąsiadów Białorusi. Internetowy portal informacyjny RIA Novosti między 23 a 25 września zamieścił 35 informacji na temat wyborów. W tym samym czasie na stronie internetowej gazety „Kommiersant” pojawiło się 12 informacji, „Rossijskoj Gaziety” (oficjalnej gazety rządowej) – osiem, „Niezawisimoj Gaziety” – pięć. Inne agencje poświęcały im znacznie mniej miejsca (np. na internetowej stronie „Die Zeit” – 15, „Der Spiegel” – trzy, „Financial Times” – dwie informacje).

Chińska agencja Xinhuanet, zamieszczając 24 września informację na temat wyborów, wspomniała o ich bojkocie przez opozycję i monitorowaniu przez 762 obserwatorów, ale już jeżeli chodzi o oceny, to zostały przytoczone tylko słowa szefa misji obserwacyjnej WNP, który stwierdził, iż wybory miały charakter demokratyczny. Artykuł z dnia następnego, dotyczący już tylko ocenom, większość miejsca poświęca komentarzom rosyjskim, chociaż pojawiły się także informacje o negatywnych opiniach OBWE.

Z pewnością wybory do Izby Reprezentantów miały niewielkie znaczenie, jeśli chodzi o realną władzę polityczną na Białorusi. Jednak kampania wyborcza wydawała się szansą dla opozycji na przełamanie blokady informacyjnej i legalną agitację wśród wyborców. Wnioski dotyczące przebiegu i wyników głosowania można sformułować następująco:

1. Kampania wyborcza kolejny raz ukazała słabość opozycji na Białorusi, zwłaszcza niezdolność do wypracowania wspólnego stanowiska (choćaby w kwestii bojkotu wyborów).

⁴⁶ *Комментарий МИД России в связи с состоявшимися выборами в Республике Беларусь*, <http://www.mid.ru/brp_4.nsf/newsline/E9B38FC2E837C39544257A84003F05F7> [data dostępu: 25.09.2012].

⁴⁷ *Białoruś „ubolewa” po ocenach dotyczących wyborów*, <<http://www.rp.pl/artykul/936286.html>> [data dostępu: 24.09.2012]; *Białoruska prasa: Przemówił głos narodu*, <<http://www.rp.pl/artykul/936401.html>> [data dostępu: 25.09.2012].

⁴⁸ *Łukaszenko: Niech Polacy się od nas uczą*, <<http://www.rp.pl/artykul/935899.html>> [data dostępu: 23.09.2012].

2. Większość społeczeństwa, dostrzegając znikome znaczenie swoich głosów oraz wybieranego parlamentu, nie wyraziła zainteresowania wyborami. W efekcie duża część wyborców poszła do urn z nawyku lub obawy przed konsekwencjami w miejscu pracy czy nauki.

3. Niska aktywność opozycji i społeczeństwa sprawiła, iż reżim mógł ograniczyć się tylko do punktowych represji oraz uniemożliwienia dostępu do mediów kandydatów nawołujących do bojkotu.

4. Mimo spokojnego przebiegu wyborów (opozycja nie zdecydowała się na zorganizowanie powyborczej manifestacji, jak miało to miejsce po wyborach prezydenckich w grudniu 2010 r.) nowy parlament nie został uznany przez UE oraz większość organizacji międzynarodowych. Oznacza to dalszą izolację Mińska oraz jego uzależnienie od pomocy Moskwy – jedyne realnego kredytodawcy i dostawcy surowców energetycznych.

15 października 2012 r. ministrowie spraw zagranicznych Unii Europejskiej na posiedzeniu w Luksemburgu zdecydowali o przedłużeniu sankcji wobec władz białoruskich do 31 października 2013 r.

In the shadow of autocracy: Belarus

The theme of the article is the election to the House of Representatives – the lowest chamber of the Belorussian parliament – which took place in September 2012. Successively, all the issues connected with the election campaign, its course and results are presented, taking the opposition's situation into consideration. Most attention is paid to national and foreign observers' opinions concerning the proper compliance with democratic rules and procedures during the election. The election to the House of Representatives seems to be of little importance when it comes to the real political authority in Belarus. However, the election campaign seemed to be an opportunity for the opposition to fill an information gap among the voters. The Belorussian opposition's weaknesses, especially an inability to negotiate, are shown. The election results were not accepted by the UE and most of international organizations. This fact suggests that Minsk will still be isolated and dependent on Moscow's aid.

PAWEŁ PIETNOCZKA

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Elekcja parlamentarna 2012 roku na Ukrainie

Słowa kluczowe: Ukraina, wybory parlamentarne, partie polityczne, opozycja, fałszerstwa wyborcze
Keywords: parliamentary election, political parties, voting system, electoral fraud, opposition, Ukraine

Po pięciu latach przerwy obywatele Ukrainy ponownie udali się do urn w celu wyboru nowego składu Rady Najwyższej Ukrainy. Jednak tym razem, w odróżnieniu od przedterminowej elekcji parlamentarnej 2007 r., wynik wyborów został właściwie już rozstrzygnięty przed otwarciem lokali wyborczych. Oczywiście pozostawało wiele niewiadomych, m.in. – z jaką przewagą zwycięży w wyborach proporcjonalnych opozycja, a z jaką przewagą zwycięży w wyborach większościowych Partia Regionów oraz jak okazały odniesie ona ostateczny sukces wyborczy. Pytaniem otwartym pozostawało również, jaką skalę będą miały fałszerstwa wyborcze, szczególnie podczas podliczania głosów, co wydawało się nieuniknione, biorąc pod uwagę proces przejmowania kontroli nad komisjami wyborczymi przez obóz władzy. O zwycięstwie Partii Regionów miało przesądzić uchwalenie nowej ordynacji wyborczej w 2011 r. Dlatego przybliżone zostały te rozwiązania prawne, które zadecydowały o wygranej partii władzy, a tym samym o przegranej partii opozycyjnych. Uwaga w artykule została skupiona między innymi na procesie tworzenia komisji wyborczych oraz na najczęstszych przypadkach łamania prawa podczas wyborów. Omówiono procesy integracyjne, które objęły opozycję, jak również obóz władzy, a także priorytety programowe oraz szanse wyborcze głównych sił politycznych – Partii Regionów, Ogólnoukraińskiego Zjednoczenia „Ojczyzna”, UDAR-u (Ukraińskiego Demokratycznego Sojuszu na rzecz Reform) Witalija Kliczki, Ogólnoukraińskiego Zjednoczenia „Swoboda” oraz Komunistycznej Partii Ukrainy. Ponadto poddano analizie oficjalne wyniki wyborów parlamentarnych.

O tym, że wyniki wyborów zostały już rozstrzygnięte przed otwarciem lokali wyborczych, zadecydowało uchwalenie w dniu 17 listopada 2011 r. ustawy *O wyborze deputowanych ludowych Ukrainy*, wprowadzającej system mieszany w miejsce dotychczasowego systemu proporcjonalnego¹. Zgodnie z nową

¹ Закон України про вибори народних депутатів України від 11 листопада 2011 р., ВВР 2012, № 10–11, s. 73.

ordynacją 225 mandatów jest obsadzanych w jednomandatowych okręgach wyborczych na zasadzie większości względnej, zaś kolejne 225 mandatów jest dzielone pomiędzy listy krajowe w wielomandatowym ogólnopanstwowym okręgu wyborczym na zasadzie proporcjonalności (art. 1 ust. 3). Do najistotniejszych zmian wprowadzonych przez ordynację należy również zaliczyć podniesienie progu wyborczego do 5% (art. 98 ust. 3) oraz uniemożliwienie uczestnictwa w wyborach koalicjom partii politycznych (art. 52, ust. 2 i 3). Wprowadzone zmiany należy traktować jako rozwiązania, które miały na celu zmniejszenie szans wyborczych ugrupowań opozycyjnych. Podniesienie progu wyborczego oraz uniemożliwienie udziału w wyborach koalicjom wyborczym miało przede wszystkim utrudnić niektórym partiom opozycyjnym dostanie się do parlamentu. Otóż w chwili, gdy trwały prace nad projektem nowej ordynacji, podniesienie progu wyborczego oznaczało, iż nie zdoła go pokonać UDAR Witalija Kliczki oraz Ogólnoukraińskie Zjednoczenie „Swoboda”. Z badań przeprowadzonych w kwietniu 2011 r. przez Ukraińskie Centrum Badań Ekonomicznych i Politycznych im. Ołeksandra Razumkowa wynikało, iż poparcie dla UDAR-u wynosi 3,2%, zaś dla „Swobody” 3,1%². Skomplikować sytuację partii opozycyjnych miało również uniemożliwienie uczestnictwa w wyborach koalicjom wyborczym. Należy przecież pamiętać, iż sukcesy, które osiągały partie postpomarańczowe w 2006 r. i 2007 r., były możliwe m.in. dzięki uczestnictwu w wyborach w ramach koalicji wyborczych. Można jednak stwierdzić, iż powyższe dwa rozwiązania ostatecznie nie przyniosły oczekiwanego przez ich inicjatorów rezultatu. Otóż UDAR oraz „Swoboda” bez większych przeszkód pokonały próg wyborczy. Ponadto do parlamentu dostali się przedstawiciele innych partii, którzy startowali jako formalnie bezpartyjni z listy Ogólnoukraińskiego Zjednoczenia „Ojczyzna”.

Natomiast wprowadzenie systemu mieszanego, ale także i sposób tworzenia komisji wyborczych, należy traktować jako rozwiązania mające na celu zapewnienie ostatecznego zwycięstwa w wyborach partii władzy. Trzeba przyznać, że te rozwiązania, w przeciwieństwie do dwóch poprzednich, spełniły pokładane w nich nadzieje. Otóż to właśnie wprowadzenie okręgów jednomandatowych oraz sposób tworzenia komisji wyborczych, a nie popularność partii wśród społeczeństwa, zadecydowały o odniesieniu zwycięstwa w wyborach przez Partię Regionów. Oczywiście inicjatorzy zmiany systemu wyborczego doskonale pamiętali wyniki wyborów parlamentarnych 2002 r., które również odbywały się na podstawie systemu mieszanego. Wówczas w wyborach proporcjonalnych

² Zob. *Якби найближчим часом знову відбувалися вибори до Верховної Ради України, за яку партію чи виборчий блок Ви проголосували б? (динаміка, 2010–2011)*, <http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=115>. Por. wyniki badań przeprowadzonych przez Kijowski Międzynarodowy Instytut Socjologii: *Електоральні наміри виборців України щодо виборів до Верховної Ради*, <<http://kiis.com.ua/ua/news/view-60.html>>.

zdecydowane zwycięstwo odniosła opozycyjna Koalicja Wiktora Juszczenki „Nasza Ukraina” (*Блок Віктора Ющенка „Наша Україна”*), jednak dzięki wyborom większościowym z końcowego sukcesu cieszyła się proprezydencka koalicja „Za Jedyną Ukrainę!” (*За Єдину Україну!*). W wyborach 2012 r., tak jak dziesięć lat wcześniej, ostateczne zwycięstwo partii władzy miały zapewnić okręgi jednomandatowe. W warunkach ukraińskich zdecydowanie łatwiej jest osiągnąć pożądaną przez władzę wynik w okręgach jednomandatowych niż w okręgu wielomandatowym. Otóż znacznie lepszy skutek przynosi w nich wykorzystywanie czynnika administracyjnego czy np. kupowanie głosów.

Bardzo duży wpływ na nieprawidłowy przebieg wyborów na Ukrainie, a szczególnie na proces podliczania głosów, miał sposób tworzenia komisji wyborczych. W myśl ordynacji wyborczej prawo do posiadania po jednym przedstawicielu w okręgowej komisji wyborczej oraz obwodowej komisji wyborczej mają partie polityczne posiadające swoje frakcje parlamentarne. Natomiast o tym, które z pozostałych partii politycznych będących podmiotami procesu wyborczego otrzymają prawo posiadania po jednym przedstawicielu w okręgowej komisji wyborczej i obwodowej komisji wyborczej, decyduje losowanie przeprowadzone przez CWK i OWK (art. 27 ust. 3, art. 28 ust. 5)³. Początkowo wydawałoby się, iż przepisy ordynacji dotyczące tworzenia komisji są klarowne i nie stwarzają możliwości do przejęcia kontroli nad poszczególnymi komisjami przez którąś z partii politycznych. Stało się jednak zupełnie inaczej, gdyż w myśl art. 12 ust. 1 status podmiotu procesu wyborczego uzyskiwała „partia, która zgłosiła kandydata na deputowanego”. Oznaczało to, że prawo zgłaszania kandydatów do komisji wyborczych uzyskały nie tylko partie polityczne, które zgłosiły listy krajowe, ale również partie zgłaszające choćby jednego kandydata w którymś z okręgów jednomandatowych. Nie dziwi więc fakt, że status podmiotu procesu wyborczego uzyskało aż 87 partii politycznych. Tyle właśnie ugrupowań zgłosiło „kandydata na deputowanego”, dzięki czemu mogły ubiegać się o miejsca w komisjach wyborczych. Pięć partii politycznych posiadających swoje frakcje parlamentarne miało zapewnione miejsca w komisjach, natomiast o tym, które z pozostałych 82 będą miały w nich swoich przedstawicieli, decydowało losowanie. Większość z tych ugrupowań stanowiły „partie techniczne”, a więc partie działające na rzecz głównych formacji politycznych funkcjonujących na scenie politycznej Ukrainy. Zdecydowanie największą liczbę „partii technicznych” miała partia władzy. Ocenia się, że mogła ona kontrolować nawet 49 formacji politycznych⁴.

³ W myśl art. 27 ust. 1 w skład OWK wchodzi przewodniczący, zastępca przewodniczącego, sekretarz oraz inni członkowie komisji w liczbie od 12 do 18 osób.

⁴ KBV: *печатки 49 партій із 87, які подають людей у комісії, знаходяться в одному офісі*, „Український тиждень”, <<http://tyzhden.ua/News/60316>> [data dostępu: 18.09.2012].

Znaczenie „partii technicznych” w procesie tworzenia komisji wyborczych zwiększyła uchwała Centralnej Komisji Wyborczej nr 69 z dnia 19 kwietnia 2012 r.⁵ Zgodnie z nią skład wszystkich 225 okręgowych komisji wyborczych został ustalony na podstawie jednego losowania⁶. W ten sposób umożliwiono partiom politycznym posiadanie swoich przedstawicieli we wszystkich okręgowych komisjach wyborczych, bez względu na to, czy partia wystawiła w danym okręgu wyborczym swojego kandydata, czy też nie. W wyniku losowania przeprowadzonego przez CWK 24 sierpnia 2012 r. do składu okręgowych komisji wyborczych weszli między innymi przedstawiciele Ogólnoukraińskiej Partii Politycznej „Bractwo”, Ogólnoukraińskiego Zjednoczenia Politycznego „Jedyna Rodzina”⁷ oraz Partii Politycznej „Młodzież do Władzy”, a więc ugrupowań, które do rywalizacji o mandaty parlamentarne zgłosiły za ledwie po jednym kandydacie. Natomiast prawa do swoich przedstawicieli w okręgowych komisjach wyborczych nie uzyskały takie siły polityczne, jak UDAR czy „Swoboda”, a więc ugrupowania, które nie tylko zgłosiły listy krajowe, ale miały realne szanse na pokonanie progę wyborczego.

Bez wątpienia sposób tworzenia komisji wyborczych miał za zadanie przejęcie nad nimi kontroli przez obóz władzy. Nie dziwi więc fakt, iż zgodnie ze stanem z 13 września 2012 r. skład okręgowych komisji wyborczych (dalej: OWK) został już zamieniony w 49%. Spośród 4050 członków zastąpiono aż 1972⁸. Najwięcej zmian dokonały: Polityczna Partia Ukrainy „Ruś Jedyna”, Ogólnoukraińska Partia Polityczna „Bractwo”, Partia „Ruska Koalicja”, Partia Polityczna „Ruska Jedność”, Związek Anarchistów Ukrainy oraz Ogólnoukraińskie Zjednoczenie Polityczne „Jedyna Rodzina”. Łącznie te partie dokonały 1349 zmian członków OWK, a więc 68,4% od ogólnej liczby dokonanych zmian⁹. Warto odnotować, iż dość znaczna część osób reprezentujących te partie w OWK w 2010 r. podczas II tury wyborów prezydenckich popierała w terytorialnych komisjach wyborczych interesy Wiktora Janukowicza¹⁰. Między innymi

⁵ Постанова ЦВК № 69 від 19 квітня 2012 року „Про Порядок проведення Центральною виборчою комісією жеребкування щодо включення кандидатур до складу окружних виборчих комісій з виборів народних депутатів України на чергових виборах народних депутатів України 28 жовтня 2012 року”.

⁶ *Парламент і парламентські вибори в Україні 2012 р.: політична ситуація, суспільні настрої та очікування (Аналітична доповідь Центру Разумкова)*, „Національна безпека і оборона” 2012, nr 7–8 (136–137), s. 26.

⁷ Warto jeszcze dodać, iż jedyny kandydat zgłoszony przez „Jedyną Rodzinę”, Ołeksandr Kohanow, ostatecznie nie wziął udziału w wyborach.

⁸ Dla porównania w 2006 r. podczas całej kampanii zostało zamienionych 796 członków. Zob. Н. Аогашева, Ю. Ключковський, Л. Колісецька, *Еволюція виборчого законодавства України (1989–2006). Деякі аспекти*, Київ 2006, s. 82–88.

⁹ *Парламент і парламентські вибори...*, s. 26.

¹⁰ Н. Бойко, *ОВК: від суб'єкта виборчого процесу до об'єкта виборчих маніпуляцій*, „Українська правда”, <<http://www.prawda.com.ua/articles/2012/09/18/6972914/>> [data dostępu: 18.09.2012].

dlatego te partie zostały uznane za „ugrupowania techniczne” Partii Regionów. Aby uzyskać pełniejszy obraz na temat kształtowania OWK, należy wspomnieć o procedurze odsprzedawania miejsc w komisjach. 3 września 2012 r. Ołeksandr Czernenko, przewodniczący Komitetu Wyborców Ukrainy, poinformował, iż za stanowisko członka OWK należało zapłacić 10 tysięcy dolarów, zaś za stanowisko przewodniczącego lub sekretarza 20 tysięcy dolarów. Wiele osób zgodziło się na zgłoszenie swoich kandydatur na członków OWK, aby po wyborze odsprzedać swoje miejsce „formalnie przedstawicielom tych samych sił politycznych, a realnie ludziom zbliżonym do władzy”¹¹.

Oficjalnie kampania wyborcza rozpoczęła się 30 lipca 2012 r., jednak rywalizacja o mandaty parlamentarne w rzeczywistości trwała już o wiele wcześniej. Tej rywalizacji nierzadko towarzyszyło łamanie prawa, by wspomnieć choćby wykorzystywanie tzw. czynnika administracyjnego oraz kupowanie głosów wyborców. Wśród głównych form wykorzystywania czynnika administracyjnego wymienia się: zmuszanie pracowników sfery budżetowej do agitacji na rzecz partii władzy, wykorzystywanie programów budżetowych w celach agitacyjnych; agitację w instytucjach państwowych i komunalnych; uniemożliwianie prowadzenia agitacji przez opozycyjne partie polityczne i opozycyjnych kandydatów¹². W przypadku kupna/sprzedaży głosów warto odnotować, iż wyborca za odsprzedanie głosu mógł najczęściej zarobić w granicach 50–500 hrywien, o czym informował już na początku października Komitet Wyborców Ukrainy¹³. Cena za głos była również wyższa, w obwodzie czerkaskim proponowano nawet 600 hrywien¹⁴. Bardzo często próbowano przekupić wyborców za pomocą prowadzenia tzw. działalności dobroczynnej, polegającej m.in. na rozdawaniu różnego rodzaju artykułów spożywczych¹⁵. Warto wspomnieć, iż tylko Obywatelska Sieć „Opora” w trakcie kampanii wyborczej odnotowała 457 wypadków wykorzystania czynnika administracyjnego, 366 przypadków kupowania głosów wyborców, 302 przypadki uniemożliwiania prowadzenia działalności politycznej, 268 przypadków nieuczciwej agitacji, 26 przypadków zastosowania siły oraz 16 wypadków zastosowania nacisków na środki masowego przekazu¹⁶.

¹¹ Р. Якель, *Окружні комісії: встановлення контролю*, „Дзеркало тижня. Україна” 2012, nr 31, <http://dt.ua/POLITICS/_okruzhni_komisiyi_vstanovlennya_kontrolyu_-108355.html>.

¹² *Парламент і парламентські вибори...*, s. 41.

¹³ *Кандидати в депутати пропонують за голоси виборців від 50 до 500 гривень*, <http://dt.ua/POLITICS/kandidati_v_deputati_proponuyut_za_golosi_vibortsiv_vid_50_do_500_griven.html>.

¹⁴ На Черкащині виборцям пропонують по 600 гривень за голос, <<http://www.kray.ck.ua/zmi/item/1457-na-cherkaschini-vibortsyam-proponuyut-po-600-griven-za-golos>>.

¹⁵ Zob. np. *Шлях до виборця через шлунок*, „Український тиждень” 2012, nr 4 (221), s. 8–9.

¹⁶ *Сьомий звіт за результатами загальнонаціонального спостереження – парламентські вибори 2012, цілілію*, <<http://opora.ua/en/vybory/article/3125-somyj-zvit-za-rezultatamy-zagalnonacionalnogo-spo-sterzhennja-parlamentski-vybory-2012-zhovten>>. O różnego rodzaju metodach, które zostały wykorzystane w celu sfałszowania wyników wyborów, zob. *Операція «Фальсифікації-2012»*, „Український тиждень” 2012, nr 44 (261), s. 12–13.

Uniemożliwienie koalicjom wyborczym uczestnictwa w elekcji parlamentarnej 2012 r. spowodowało, iż partie polityczne zaczęły szukać innej formy współpracy. Wyjściem z sytuacji okazało się zawieszanie przez poszczególnych polityków członkostwa w partii i uczestniczenie w wyborach z listy innych ugrupowań politycznych. O takiej formie udziału w wyborach zdecydował między innymi Front Zmian (*Фронт змін* – FZ) Arsenija Jaceniuka, który mógł być przecież spokojny o pokonanie progę wyborczego w pojedynkę. Jednak partia w celu zwiększenia szans wyborczych opozycji zdecydowała się na udział w elekcji wspólnie z Ogólnoukraińskim Zjednoczeniem „Ojczyzna” (*Всеукраїнське об'єднання „Батьківщина”* – WO „Ojczyzna”). W kwietniu 2012 r. liderzy obu ugrupowań – Julia Tymoszenko i Arsenij Jaceniuk – podpisali „Deklarację Jedności”, wzywającą naród ukraiński do udzielenia poparcia Zjednoczonej Opozycji (*Об'єднана опозиція*) w walce z „reżimem Janukowicza”¹⁷. Partie postanowiły zgłosić wspólną listę krajową oraz uzgodnić kandydatów w okręgach jednomandatowych. Ponadto zapowiedziano kontynuowanie współpracy po elekcji parlamentarnej, której celem ma być zapewnienie zwycięstwa sił demokratycznych podczas wyborów prezydenckich.

Na uczestnictwo w wyborach pod szyldem „Ojczyzny” zdecydowała się również Pozycja Obywatelska (*Громадянська позиція* – HP) byłego ministra obrony Anatolija Hrycenki¹⁸. Dokument zawierający zasady, na których partia przystępowała do Zjednoczonej Opozycji, został podpisany 15 czerwca 2012 r. Za wspólny cel uznano „rozbudowę niepodległego państwa na podstawie wartości europejskich”¹⁹. Zjednoczona Opozycja chciała zapobiec zjawisku przechodzenia opozycyjnych kandydatów do obozu władzy, które nabrało znacznych rozmiarów w Radzie Najwyższej VI kadencji. Dlatego też zaznaczono, że każdy kandydat opozycji pisemnie zobowiąże się do tego, „że gdy zostanie deputowanym, pod żadnym warunkiem nie opuści frakcji i nie zgodzi się na żadną kadrową propozycję władzy wbrew decyzji rady Zjednoczonej Opozycji”²⁰. Najważniejszym czynnikiem jednoczącym opozycję, jak podkreślił Anatolij Hrycenko – lider Pozycji Obywatelskiej – stał się prezydent Wiktor Janukowicz. Ponadto

¹⁷ „Deklaracja Jedności” została odczytana podczas konferencji prasowej 23 kwietnia 2012 r. przez zastępcę przewodniczącego „Ojczyzny” Ołeksandra Turczynowa. Zob. *Тимошенко і Яценюк об'єдналися. Декларація єдності*, „Українська правда”, <<http://www.pravda.com.ua/news/2012/04/23/6963250/>> [data dostępu: 23.04.2012].

¹⁸ Zatem wspólny udział w elekcji parlamentarnej wzięły trzy partie, których liderzy konkurowali między sobą w wyborach prezydenckich 2010 r. W pierwszej turze wyborów, które odbyły się 17 stycznia 2010 r., J. Tymoszenko uzyskała 25,05% głosów, A. Jaceniuk – 6,96%, zaś A. Hrycenko – 1,20%. Zob. *Результати голосування по Україні*, <<http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WR0011>>.

¹⁹ *Гриценко влився в Об'єднану опозицію*, <<http://www.unian.ua/news/510489-gritsenko-vli-v-sya-v-obednanu-opozitsiyu.html>>.

²⁰ Ibidem.

o uczestnictwie w wyborach do Rady Najwyższej pod szyldem „Ojczyzny” zdecydowały następujące ugrupowania: Ludowy Ruch Ukrainy (*Народний рух України* – NRU), Za Ukrainę! (*За Україну!* – ZU), Ludowa Samoobrona (*Народна самооборона* – NS) oraz Partia „Reformy i Porządek” (*Партія „Реформи та порядок”* – PRP). W przypadku tych czterech partii, podobnie zresztą jak i w przypadku Pozycji Obywatelskiej, indywidualny udział w wyborach zakończyły się zapewne porażką. W programie wyborczym Ogólnoukraińskie Zjednoczenie „Ojczyzna” zaakcentowało potrzebę zmiany władzy określonej mianem „kryminalnego reżimu okupacyjnego”. Zapowiedziano wszczęcie procedury usunięcia Wiktora Janukowicza z urzędu prezydenta; likwidację immunitetu przysługującego prezydentowi, deputowanym oraz sędziom; uchwalenie ustawy zezwalającej na odwoływanie deputowanych; zmuszenie deputowanych do osobistego głosowania, a także powołanie Narodowego Biura Antykorupcyjnego, którego celem byłaby likwidacja korupcji w kręgach władzy²¹. „Ojczyzna” zapowiedziała, iż doprowadzi do zwolnienia byłej premier Julii Tymoszenko oraz byłego ministra spraw wewnętrznych Jurija Łucenki, a także innych więźniów politycznych. Ponadto partia podkreśliła potrzebę utworzenia nowych miejsc pracy, zwiększenia wynagrodzeń, zapewnienia bezpłatnej służby zdrowia, uniezależnienia się od „drogiego rosyjskiego gazu” oraz przedłużenia moratorium na sprzedaż ziemi rolnej. Zadeklarowano sprzyjanie zastosowaniu języka ukraińskiego we wszystkich sferach życia, a ponadto zapowiedziano podpisanie i ratyfikowanie umowy stowarzyszeniowej oraz zniesienie ruchu wizowego z Unią Europejską²².

Swoim szyldem dla części ugrupowań postpomarańczowych posłużyła również Polityczna Partia „Nasza Ukraina” (*політична партія „Наша Україна”* – NU). Na wspólny udział w wyborach z partią byłego prezydenta zdecydowała się Ukraińska Partia Ludowa (*Українська народна партія* – UNP) oraz Kongres Ukraińskich Nacjonalistów (*Конгрес українських націоналістів* – KUN)²³. „Nasza Ukraina” określiła się mianem „siły patriotycznej nr 1”, natomiast Zjednoczoną Opozycję i partię władzy uznała za „technologiczne biznes-ugrupowania”, które nie będą dbały o ukraińskie interesy²⁴. Warto zaznaczyć, iż niektórzy politycy NU nie zgodzili się jednak z tym, aby partia konkurowała z innymi

²¹ *Передвиборна програма ВО «Батьківщина». Затверджено XI З'їздом Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» 30 липня 2012 року*, <<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900 &pf7171=52>>.

²² *Ibidem*.

²³ Lider UNP – Jurij Kostenko, podobnie jak i lider NU, uczestniczył w rywalizacji o urząd prezydenta podczas wyborów 2010 r. W Juszczenko uzyskał 5,45% głosów, zaś J. Kostenko zaledwie 0,22%. Zob. *Результати голосування по Україні*, <<http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011>>.

²⁴ *Ванникова: „Наша Україна” – патріотична сила номер один*, <<http://www.unp.ua/ua/banner/24-interview-uk/1910>>.

opozycyjnymi ugrupowaniami podczas wyborów parlamentarnych. Dlatego też szeregi partii opuścił Wałentyn Naływajczenko – były szef Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, przewodniczący rady politycznej NU. Ostatecznie wziął udział w wyborach z listy krajowej UDAR-u; zajął na niej bardzo wysokie trzecie miejsce. Poza NU znalazł się także były minister spraw zagranicznych, zastępca przewodniczącego rady politycznej partii – Wołodymyr Ohryzko, który również zajął trzecie miejsce, jednak na liście krajowej Ukraińskiej Platformy „Sobór” (*Українська платформа „Собор”*)²⁵.

Procesy integracyjne nie objęły jednak tylko stronnictw opozycyjnych. Przebiegały również w obozie władzy, a do największego wzmocnienia pozycji Partii Regionów doszło w wyniku przyłączenia się do niej Silnej Ukrainy (*Сильна Україна* – SU), a więc partii, której lider – Serhij Tihipko, zajął trzecie miejsce podczas rywalizacji o najwyższy urząd w państwie w 2010 r.; uzyskał wówczas 13,05% głosów²⁶. Przewodniczący Silnej Ukrainy bardzo szybko nawiązał bliską współpracę z Partią Regionów, czego efektem było objęcie przez niego w marcu 2010 r. stanowiska wicepremiera w rządzie Mykoły Azarowa, a następnie podjęcie przez SU decyzji o przyłączeniu się do PR. 17 marca 2012 r. podczas II Narodowego Zjazdu Silnej Ukrainy postanowiono o samorozwiązaniu partii. Jednocześnie rekomendowano swoim członkom wejście do PR. Następnie podczas XIII Zjazdu Partii Regionów, który odbył się tego samego dnia, S. Tihipko został wybrany na zastępcę przewodniczącego PR. Bliską współpracę z Partią Regionów nawiązała również Partia Ludowa (*Народна партія* – NP) Wołodymyra Ływyna. Co prawda w jej przypadku nie doszło do samorozwiązania i wejścia jej członków do PR. Jednak trzech przedstawicieli NP znaleźli się na wysokich miejscach na liście wyborczej partii władzy²⁷. Ihor Szarow zajął na niej 16 miejsce, Ołeh Zarubins’kij – 38, zaś Kateryna Waszczuk – 45. Poza tymi trzema politykami do parlamentu dostał się również Wołodymyr Łytwyn oraz Serhij Hrynewec’kij. Lider partii rywalizację wyborczą wygrał w okręgu jednomandatowym nr 65 w obwodzie żytomierskim, zaś S. Hrynewec’kij zwycięstwo odniósł w okręgu nr 134 w obwodzie odeskim. Ci dwaj politycy zdołali uzyskać miejsce w parlamencie przede wszystkim dlatego, że nie musieli konkurować w swoich okręgach wyborczych z politykami z PR.

W programie wyborczym Partii Regionów poddano krytyce rządy poprzedników, uznano, iż pięć lat pomarańczowych rządów doprowadziło kraj do granicy gospodarczo-społecznej katastrofy. Partia zaznaczyła, iż od poprzedników

²⁵ Poza partią znalazł się również Andrij Parubij, który zajął 21 miejsce na liście wyborczej „Ojczyzny”.

²⁶ *Результати голосування по Україні/Чергові вибори Президента України 17.01.2010/Тігітко С.Л.*, <<http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011>>.

²⁷ *Литвин не засуджує своїх трьох „біженців” до Партії Регіонів*, <<http://gazeta.ua/articles/politics/litvin-ne-zasudzhuje-svojih-troh-bizhenciv-do-partiji-regioniv/448325>>.

otrzymała w spadku mniejszy o 15% PKB, 22% inflację, zwiększony czterokrotnie dług zewnętrzny i wewnętrzny oraz hrywnę, której wartość spadła dwukrotnie²⁸. Krytyce poddała także umowę gazową zawartą z Rosją. Do swoich głównych celów Partia Regionów zaliczyła zwiększenie pomocy udzielanej z tytułu urodzenia dziecka, zwiększenie wynagrodzeń, zapewnienie młodym specjalistom pierwszego miejsca pracy oraz zrekompensowanie utraconych oszczędności. Obiecano również coroczny wzrost PKB o 5%, zwiększenie kompetencji samorządu terytorialnego oraz zapewnienie bezpieczeństwa energetycznego Ukrainy. Uniezależnieniu energetycznemu miałyby sprzyjać zwiększenie wydobycia ukraińskiego węgla, ropy naftowej oraz gazu, a także wydobywanie gazu łupkowego oraz wzrost pozyskiwania energii ze źródeł odnawialnych. Partia Regionów podkreśliła potrzebę nadania językowi rosyjskiemu statusu języka urzędowego, a odnosząc się do polityki zagranicznej, podkreśliła konieczność zachowania pozablokowego statusu Ukrainy, przez co należy przede wszystkim rozumieć sprzeciw partii wobec przystąpienia Ukrainy do NATO. Partia Regionów opowiedziała się za członkostwem stowarzyszonym Ukrainy w UE, utworzeniem strefy wolnego handlu oraz wprowadzeniem ruchu bezwizowego między Ukrainą i UE. Równocześnie podkreśliła potrzebę pogłębienia współpracy gospodarczej w ramach Wspólnoty Niepodległych Państw²⁹.

Spośród partii opozycyjnych, które zdecydowały się na indywidualny udział w wyborach, należy zwrócić uwagę na UDAR i „Swobodę”. Ugrupowanie o nazwie UDAR niedługo funkcjonuje na scenie politycznej Ukrainy, gdyż dopiero od 2010 r. 24 kwietnia tegoż roku, podczas VII nadzwyczajnego zjazdu Nowego Kraju (*Нова країна*), zdecydowano o zmianie nazwy partii na UDAR (Ukraiński Demokratyczny Sojusz na rzecz Reform) Witalija Kliczki – УДАР (*Український демократичний альянс за реформи*) Віталія Кличка. W lipcu nową nazwą partii zarejestrowało Ministerstwo Sprawiedliwości Ukrainy³⁰. Chociaż początkowo wyniki badań opinii publicznej nie były dla ugrupowania korzystne, to jednak ta sytuacja uległa dosyć szybko zmianie. Na pół roku przed wyborami poparcie dla partii wynosiło już 10,1%³¹. Natomiast W. Kliczko stwierdzał, iż w przypadku zachowania dynamiki wzrostu popularności, ugrupowanie uzyska podczas wyborów do 15% głosów³². Jak miało okazać się pod koniec października, lider partii prawidłowo ocenił możliwości ugrupowania.

²⁸ *Передвиборна програма Партії Регіонів Від стабільності – до добробуту. Затверджено рішенням XIV З'їзду ПР 30–07.2012 р.*, s. 2

²⁹ *Ibidem*, s. 2–4.

³⁰ *Історія партії*, <<http://klichko.org/ua/about/history>>.

³¹ Badanie zostało przeprowadzone przez Centrum Razumkova w okresie od 14 do 19 kwietnia 2012 r. Zob. Віталій Кличко, «опозиція має об'єднуватися вже в парламенті». Спілкувався Олександр Крамар, „Український тиждень” 2012, nr 17–18 (234–235), s. 12.

³² Віталій Кличко, *Я не хочу быть мэром без полномочий*, <<http://klichko.org/ua/news/publications/klichko-ya-ne-hochu-byt-merom-bez-polnomochiy>>.

Należy podkreślić, iż UDAR nie zdecydował się na udział w wyborach wspólnie z „Ojczyzną”, gdyż uznał, iż partie funkcjonują na innym polu elektoralnym³³. O ile ta decyzja była uzasadniona w przypadku okręgu wielomandatowego, o tyle rywalizacja w okręgach jednomandatowych niejednokrotnie doprowadziła do zwycięstwa kandydata z obozu władzy³⁴.

W programie wyborczym UDAR podkreślił potrzebę przeprowadzenia „antykorupcyjnej lustracji”, której wynikiem miałyby być zwolnienie wszystkich skorumpowanych urzędników, milicjantów, sędziów i prokuratorów³⁵. Zwrócono uwagę na konieczność zmniejszenia liczby podatków, uproszczenia systemu podatkowego, wprowadzenia instytucji inicjatywy ludowej³⁶, weta lutowego³⁷ oraz ludowego wotum nieufności³⁸. Partia opowiedziała się za przeprowadzaniem wyborów do Rady Najwyższej Ukrainy na podstawie systemu proporcjonalnego z otwartymi listami wyborczymi. System proporcjonalny miałby obowiązywać również podczas wyborów rad terenowych, jednak z wyjątkiem rad wiejskich i osiedlowych, które to byłyby wybierane na podstawie systemu większościowego. Domagano się przeprowadzania wyborów merów miast w dwóch turach, a także przyznania czynnego prawa wyborczego w wyborach samorządowych osobom, które ukończyły 16 rok życia. Ponadto UDAR zwrócił uwagę na potrzebę zapewnienia realnej równości między kobietą a mężczyzną, potrzebę zwiększenia wydatków na wojsko, udzielenia wsparcia samorządowi terytorialnemu oraz przywrócenia merowi Kijowa kompetencji Kijowskiej Miejskiej Administracji Państwowej³⁹. Warto odnotować, iż partia w swoim programie wyborczym nie odniosła się ani do sytuacji językowej na Ukrainie, ani do kwestii polityki zagranicznej.

O indywidualnym udziale w wyborach zdecydowało również skrajnie antykomunistyczne i antyprezydenckie Ogólnoukraińskie Zjednoczenie „Swoboda” (*Всеукраїнське об'єднання „Свобода”* – WO „Swoboda”). Przez długi okres partia funkcjonowała pod nazwą Socjalno-Narodowa Partia Ukrainy (*Соціал-національна партія України* – SNPU). Skrajnie prawicowa SNPU została utworzona w październiku 1991 r., a jej liderem został Jarosław

³³ Partia nie widziała potrzeby jednoczenia się przed wyborami, podkreślała natomiast konieczność zjednoczenia się opozycji już w parlamencie. Zob. *Віталій Кличко, «опозиція...», s. 10.*

³⁴ O. Олексієнко, А. Скумін, *Жодних ілюзій*, „Український тиждень” 2012, nr 45 (262), s. 25.

³⁵ *Передвиборна програма Політичної партії «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» «Від успіху людини – до успіху країни», <<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=55>>.*

³⁶ Projekt ustawy, który uzyskałby poparcie 150 tys. obywateli, miałby być rozpatrywany w Radzie Najwyższej w pierwszej kolejności.

³⁷ Obywatele uzyskaliby prawo uchylania w drodze referendum decyzji organów władzy państwowej.

³⁸ Obywatele uzyskaliby prawo wyrażania w drodze referendum wotum nieufności przewodniczącemu terytorialnej administracji państwowej, kierownikowi milicji i milicji podatkowej oraz prokuratorowi i sędziemu. Konsekwencją wyrażenia wotum nieufności byłoby ustąpienie ze stanowiska.

³⁹ Ibidem.

Andruszkiw⁴⁰. O zmianie nazwy ugrupowania zdecydowano podczas IX zjazdu partii, który odbył się 14 lutego 2004 r. Wówczas też stanowisko przewodniczącego objął parlamentarzysta Oleh Tiahnybok⁴¹. Choć partia jest obecna na scenie politycznej Ukrainy od 1991 r., to jednak zaczęła odgrywać na niej większą rolę dopiero w ostatnich kilku latach. Na zwiększenie popularności „Swobody” bez wątpienia miała wpływ bezwzględna krytyka kierowana pod adresem władzy, ale również kompromitacja dwóch postpomarańczowych „megakoalicji”, które okazały się niezdolne do podjęcia trwałej współpracy w RN VI kadencji – nie potrafiły zablokować ratyfikacji „umów charkowskich”; nie potrafiły skutecznie przeciwdziałać uchwaleniu ustawy *O zasadach państwowej polityki językowej*. Znaczny wpływ na zwiększenie rozczarowania opozycyjnego wyborcy miał fakt przechodzenia poszczególnych deputowanych opozycyjnych do obozu władzy. W tej sytuacji „Swoboda” stała się alternatywą dla wyborcy, który chciał być pewien, iż oddany przez niego głos nie okaże się głosem oddanym na władzę. Partia zaczęła być postrzegana jako ugrupowanie pozbawione „tuszek”, a więc kandydatów na deputowanych, którzy po wyborze do parlamentu przejdą do obozu władzy. „Swoboda”, podobnie jak UDAR, wystawiła swoją listę krajową, jednak w przeciwieństwie do partii Kliczki potrafiła uzgodnić z „Ojczyzną” kandydatów w okręgach jednomandatowych. Dzięki temu nie doszło w nich do rozproszenia głosów elektoratu opozycyjnego pomiędzy kandydatów zgłoszonych przez te dwa ugrupowania.

W programie wyborczym „Swoboda”, podobnie jak „Ojczyzna”, podkreśliła swój skrajnie negatywny stosunek wobec władzy określonej mianem „reżimu kryminalno-oligarchicznych klanów”⁴². Wśród celów partii znalazło się: przeciwdziałanie politycznej korupcji polegającej na kupowaniu deputowanych; uchwalenie ustawy o impeachmentie prezydenta; spowodowanie dymisji rządu oraz anulowanie „zdradzieckich” umów charkowskich. Wskazano na konieczność przeciwdziałania tworzeniu rynku ziemi rolnej, anulowania „antyukraińskiej” ustawy *O zasadach państwowej polityki językowej*; anulowania reformy emerytalnej oraz Kodeksu podatkowego. „Swoboda”, podobnie jak UDAR, podkreśliła potrzebę wprowadzenia w wyborach parlamentarnych proporcjonalnego systemu wyborczego z otwartymi listami wyborczymi. Domagała się osobistego głosowania w parlamencie, likwidacji obwodowych i rejonowych administracji państwowych, stworzenia możliwości odwoływania deputowanych wszystkich szczebli oraz wprowadzenia wybieralności sędziów⁴³. Partia opowiedziała się

⁴⁰ В. Яблонський, Я. Латко, *Сучасні політичні партії України*, Київ 1999, s. 218 i 220.

⁴¹ *Всеукраїнське об'єднання „Свобода”*, <http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/istoriya/>.

⁴² *Передвиборна програма Всеукраїнського об'єднання «Свобода» „Своя влада – Своя власність – Своя гідність на СВОїй, Богом Даниї землі”*, <<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900& pf7171=71>>.

⁴³ Sędziowie mieliby być wybierani przez społeczność lokalną na okres pięciu lat.

za nacjonalizacją uprzednio sprywatyzowanych przedsiębiorstw, likwidacją prywatnych monopolistów, sprzyjaniem rozwojowi klasy średniej oraz zakazem handlu ziemią rolną. Zwrócono uwagę na potrzebę przyjęcia ustawy *O ochronie języka ukraińskiego*, a także wprowadzenia obowiązkowego egzaminu ze znajomości języka ukraińskiego dla funkcjonariuszy publicznych oraz kandydatów na stanowiska obsadzone w wyniku wyborów. Podkreślono potrzebę uznania członków Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii za uczestników walki narodowowyzwoleńczej oraz potrzebę ogłoszenia 14 października świętem państwowym⁴⁴. Ponadto domagano się uchwalenia nowej ustawy o obywatelstwie uniemożliwiającej posiadanie podwójnego obywatelstwa, a także wprowadzenia odpowiedzialności karnej za „propagandę narkomanii i zbroczeń seksualnych”⁴⁵.

W walce o mandaty parlamentarne liczyła się również Komunistyczna Partia Ukrainy (*Комуністична партія України* – KPU), a więc ugrupowanie, które z jednej strony, w Radzie Najwyższej VI kadencji utworzyło koalicję parlamentarną wspólnie z PR i koalicją Łytwyna, zaś z drugiej strony, podkreślało swoją opozycyjność wobec władzy. Do rywalizacji wyborczej partię poprowadził Petro Symonenko – niezmienny lider ugrupowania od 19 czerwca 1993 r., czyli od dnia, w którym to nastąpiło odnowienie działalności przez KPU⁴⁶. Należy zwrócić uwagę, iż KPU jest jedyną partią, która w okresie niepodległości Ukrainy liczyła się w walce o mandaty parlamentarne w każdych kolejnych wyborach. W programie wyborczym partia bardzo krytycznie oceniła sytuację społeczno-gospodarczą w kraju, a o ten stan rzeczy obwiniła kapitalizm, który uznała za przyczynę dyktatury oligarchii, bezprawia, ubóstwa, braku gwarancji socjalnych oraz demoralizacji. Zmianę sytuacji widziano w powrocie na drogę socjalistycznego rozwoju i w ustanowieniu władzy ludu⁴⁷. Komunistyczna Partia Ukrainy opowiedziała się za nacjonalizacją najważniejszych sektorów gospodarki, zakazem kupna/sprzedazy ziemi rolnej, udzieleniem wsparcia producentowi krajowemu, wprowadzeniem podatku od luksusu, zwiększeniem kontroli państwowej nad cenami oraz zapewnieniem zwrotu utraconych oszczędności. Wskazano także na potrzebę przezwyciężenia korupcji, ustanowienia wybieralności sędziów, zapewnienia darmowej służby zdrowia i edukacji oraz zapewnienia pierwszego miejsca pracy dla młodych specjalistów. Za priorytet polityki zagranicznej uznano wejście do Unii Celnej, Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej oraz Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej. Równocześnie zadeklarowano zaprzestanie współpracy

⁴⁴ 14 października jest uznawany za dzień utworzenia Ukraińskiej Powstańczej Armii.

⁴⁵ *Передвиборна програма Всеукраїнського об'єднання «Свобода»...*

⁴⁶ *Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією*, za: O. Гараня, O. Майбороди (red.), Київ 2000, s. 46.

⁴⁷ *Передвиборна програма Комуністичної партії України. Повернемо країну народу!*, s. 1, <<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=11>>.

z Międzynarodowym Funduszem Walutowym. KPU, podobnie jak PR, jest zdecydowanym przeciwnikiem przystąpienia Ukrainy do NATO, dlatego też podkreśliła potrzebę zachowania pozablokowego statusu Ukrainy. Te dwa ugrupowania łączy również kwestia językowa. Otóż KPU, tak samo jak PR, domaga się przyznania językowi rosyjskiemu statusu języka urzędowego. Ponadto partia podkreśliła potrzebę wprowadzenia odpowiedzialności karnej za heroizację osób, które współpracowały z nazistami, oraz potrzebę udzielenia wsparcia dla „kanonicznej Cerkwi prawosławnej”, czyli dla Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej (Patriarchatu Moskiewskiego)⁴⁸.

Wyniki badań opinii publicznej przeprowadzane we wrześniu i październiku 2012 r. jednoznacznie wskazywały, iż spokojne o pokonanie progę wyborczego mogły być cztery partie polityczne: PR, „Ojczyzna”, UDAR i KPU. Pewna pokonania klauzuli zaporowej nie mogła być natomiast „Swoboda”. Zgodnie z wynikami badań przeprowadzonych przez Socjologiczną Grupę „Rejtnyh” poparcie dla poszczególnych partii politycznych wynosiło: PR – 26,3%, „Ojczyzna” – 22,6%, UDAR – 12,0%, KPU – 10,8%. Poza progiem wyborczym znalazły się: „Swoboda” – 4,1%, „Naprzód – Ukraina!” – 3,7% oraz Nasza Ukraina – 1,1%⁴⁹. Według badań przeprowadzonych przez Kijowski Międzynarodowy Instytut Socjologii poparcie było następujące: PR – 30,7%, UDAR – 21,5%, „Ojczyzna” – 19,8%, KPU – 13,3%, „Swoboda” – 6,7%. Poza progiem wyborczym znalazły się: „Naprzód Ukraina!” – 2,6% oraz Nasza Ukraina – 1,8%⁵⁰. Natomiast zgodnie z wynikami badań przeprowadzonych przez Research & Branding Group Partia Regionów mogła liczyć na 27,8% głosów, „Ojczyzna” – 19,4%, UDAR – 16,6%, zaś KPU na 11,2%. Tuż poza progiem wyborczym znalazła się „Swoboda” – 4,7%⁵¹.

15 października 2012 r. CWK anulowała rejestrację Ukraińskiej Platformy „Sobór”. W związku z tym ostatecznie do rywalizacji o miejsca w Radzie Najwyższej Ukrainy w wielomandatowym okręgu wyborczym stanęło 21 partii politycznych. Zgodnie z oczekiwaniami do parlamentu dostały się: PR, „Ojczyzna”, UDAR oraz KPU. Ponadto próg wyborczy, i to z dużym zapasem, pokonała „Swoboda” (zob. tab. nr 1). Frekwencja wyborcza wyniosła 57,99%⁵².

⁴⁸ Ibidem, s. 2–5.

⁴⁹ Badanie opinii publicznej przeprowadzono w dniach 1–11 września 2012 r. Objęto nim 1200 osób, które ukończyły 18 rok życia. Zob. *Рейтинги партій і політиків. Соціологічна група „Рейтинг”, вересень 2012*, s. 7.

⁵⁰ Badanie przeprowadzono w dniach od 21 września do 1 października 2012 r. na reprezentatywnej próbie 2043 osób, które ukończyły 18 rok życia. Zob. *Електоральні наміри виборців України наприкінці вересня*, <<http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=100>>.

⁵¹ Badanie przeprowadzono w okresie od 27 września do 9 października 2012 r. wśród 3118 osób. Zob. *Отитування: в український парламент проходять чотири партії, ВО „Свобода” 5% бар’єр не долає*, <<http://www.newsru.ua/ukraine/13oct2012/barrier.html>>.

⁵² Zob. *На парламентських виборах-2012 зафіксована рекордно низька явка*, <http://dt.ua/VYBORY_-2012/na_parlamentskih_viborah-2012_zafiksovana_rekordno_nizka_yavka_vibort-siv.html>; *Явка на виборах до ВР склала 57,99% – дані ЦВК*, http://gazeta.ua/articles/politics/_yavka-na-viborah-do-vr-sklala-57-99-dani-cvk/463809.

Tabela 1

Wyniki wyborów parlamentarnych 2012 r.

Nr	Nazwa partii	Procent otrzymanych głosów	Liczba otrzymanych głosów
1	Partia Regionów	30 %	6 116 746
2	Ogólnoukraińskie Zjednoczenie „Ojczyzna”	25,54%	5 209 090
3	UDAR (Ukraiński Demokratyczny Sojusz na rzecz Reform) Witalija Kliczki	13,96%	2 847 979
4	Komunistyczna Partia Ukrainy	13,18%	2 687 269
5	Ogólnoukraińskie Zjednoczenie „Swoboda”	10,44%	2 129 933
6	Partia Natalii Korolewskiej „Naprzód Ukraina!”	1,58%	322 198
7	Polityczna Partia „Nasza Ukraina”	1,11%	226 492
8	Radykalna Partia Ołeha Laszki	1,08%	221 144
9	Partia Emerytów Ukrainy	0,56%	114 206
10	Socjalistyczna Partia Ukrainy	0,45%	93 071
11	Partia Zielonych Ukrainy	0,34%	70 261
12	Ukraińska Partia „Zielona Planeta”	0,34%	70 106
13	Partia „Ruska Koalicja”	0,31%	65 532
14	Polityczna Partia „Zieloni”	0,25%	51 369
15	Polityczna Partia „Ukraina Przyszłości”	0,18%	37 909
16	Polityczne Zjednoczenie „Ojczysty Kraj”	0,16%	32 701
17	Ludowo-Pracowniczy Związek Ukrainy	0,11%	22 854
18	Polityczna Partia „Nowa Polityka”	0,10%	21 030
19	Ogólnoukraińskie Zjednoczenie „Hromada”	0,08%	17 667
20	Ukraińskie Zgromadzenie Narodowe	0,08%	16 913
21	Liberalna Partia Ukrainy	0,07%	15 549

Źródło: Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному округу, <<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp300?PT001F01=900>>.

Partia Regionów, która według oficjalnych wyników uzyskała 30% głosów, tradycyjnie największym poparciem cieszyła się w dziesięciu południowo-wschodnich regionach Ukrainy. Zwycięstwo odniosła w obwodzie donieckim (65,09% głosów), ługańskim (57,06%), ARK (52,34%), Sewastopolu (46,90%), obwodzie odeskim (41,90%), charkowskim (40,98%), zaporoskim (40,95%), mikołajewskim (40,51%), dniepropietrowskim (35,79%), chersońskim (29,34%). Ponadto ugrupowanie zwyciężyło w obwodzie zakarpackim (30,87%). Partia Regionów nie zdołała pokonać progę wyborczego tylko w obwodzie lwowskim

(4,70%)⁵³. Drugie miejsce w wyborach zajęła „Ojczyzna”. Odniosła ona zwycięstwo w 15 regionach centralnej i zachodniej Ukrainy: w obwodzie winnickim (45,01%), czerniowieckim (39,60%), wołyńskim (39,46%), tarnopolskim (39,04%), iwanofrankowskim (38,21%), czerkaskim (37,78%), chmielnickim (37,71%), kijowskim (36,63%), rówieńskim (36,59%), sumskim (36,27%), żytomierskim (36,15%), kirowogradzkim (32,17%), w Kijowie (30,99%), w obwodzie czernihowskim (30,73%) i połtawskim (30,14%)⁵⁴. Warto podkreślić, iż „Ojczyzna” jako jedyna partia polityczna zdołała pokonać próg wyborczy w każdym z 27 regionów Ukrainy⁵⁵. Trzecie miejsce w wyborach zdobył UDAR Witalija Kliczki. Największe poparcie uzyskał w Kijowie (25,45%) i obwodzie zakarpaccim (20,03%), zaś najmniejsze, nieprzekraczające progu wyborczego, w obwodzie donieckim (4,71%) i ługańskim (4,74%)⁵⁶. Czwarta KPU, podobnie jak PR, największym poparciem cieszyła się w prorosyjskich południowo-wschodnich regionach Ukrainy; spośród nich najwięcej głosów uzyskała w Sewastopolu (29,46%) i obwodzie ługańskim (25,14%). Komuniści nie zdołali pokonać progu wyborczego w trzech obwodach Galicji – w obwodzie iwanofrankowskim (1,78%), tarnopolskim (1,92%) i lwowskim (1,99%)⁵⁷. Ostatnią partią, która pokonała próg wyborczy, okazała się „Swoboda”. Ugrupowanie odniosło zwycięstwo w obwodzie lwowskim (38,2%); ponadto bardzo dobry wynik uzyskało w pozostałych obwodach Galicji – w obwodzie iwanofrankowskim (33,79%) i tarnopolskim (31,22%)⁵⁸. Partia nie zdołała pokonać progu wyborczego aż w dziewięciu regionach południowo-wschodniej Ukrainy – regionach zdominowanych przez zwolenników PR i KPU⁵⁹.

Warto zwrócić uwagę, iż poza progiem wyborczym znalazły się partie polityczne wymieniane już na wiele miesięcy przed wyborami jako ugrupowania, które spowodują tylko rozproszenie opozycyjnego elektoratu. Należy w pierwszej

⁵³ *Відомості про підрахунок голосів по загальнодержавному виборчому округу в межах регіонів України. Партія регіонів*, <<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/p302?PT001F01=900&pf7171=50>>.

⁵⁴ *Відомості про підрахунок голосів по загальнодержавному виборчому округу в межах регіонів України. Всеукраїнське Об'єднання „Батьківщина”*, <<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp302?PT001F01=900&pf7171=52>>.

⁵⁵ Na 27 regionów Ukrainy składają się 24 obwody, Autonomiczna Republika Krymu oraz dwa miasta wydzielone – Kijów i Sewastopol.

⁵⁶ *Відомості про підрахунок голосів по загальнодержавному виборчому округу в межах регіонів України. Політична партія „УДАР” (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка*, <<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp302?PT001F01=900&pf7171=55>>.

⁵⁷ *Відомості про підрахунок голосів по загальнодержавному виборчому округу в межах регіонів України. Комуністична партія України*, <<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp302?PT001F01=900&pf7171=11>>.

⁵⁸ *Відомості про підрахунок голосів по загальнодержавному виборчому округу в межах регіонів України. Політична партія Всеукраїнське об'єднання „Свобода”*, <<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp302?PT001F01=900&pf7171=71>>.

⁵⁹ W ARK, w obwodzie donieckim, ługańskim, w Sewastopolu, w obwodzie odeskim, charkowskim, zaporoskim, mikołajewskim i chersońskim.

kolejności wymienić dwie partie założone przez byłych współpracowników J. Tymoszenko – Partię Natalii Korolewskiej „Naprzód Ukraina!” i Radykalną Partię Ołeha Laszki – oraz partię byłego prezydenta „Nasza Ukraina”⁶⁰. Jak słusznie zauważył A. Skumin, w przypadku partii Korolewskiej mieliśmy do czynienia ze świadomym działaniem mającym na celu rozproszenie głosów opozycji⁶¹. Natomiast w przypadku „Naszej Ukrainy” na drodze do koordynacji działań z opozycją stanęły ambicje polityków NU⁶². Zdecydowaną większość głosów oddanych na partie, które nie pokonały progu wyborczego, należy traktować jako głosy odebrane dla opozycji („Ojczyzny”, UDAR-u i „Swobody”). Według niektórych szacunków w ten sposób opozycja została pozbawiona ponad 6% głosów⁶³.

Mimo indywidualnego zwycięstwa Partii Regionów w okręgu wielomandatowym można bez trudu zauważyć, iż większą popularnością cieszyła się w nim jednak opozycja. Otóż trzy ugrupowania opozycyjne otrzymały łącznie ok. 50% głosów, podczas gdy partia władzy zdobyła zaledwie 30% głosów. Uzyskane poparcie pozwoliło opozycji na wprowadzenie do parlamentu z list wyborczych aż 121 deputowanych, natomiast Partii Regionów osiągnięty wynik zapewnił tylko 72 miejsca (zob. tab. nr 2). O ostatecznym sukcesie wyborczym miały jednak zdecydować, tak jak w 2002 r., wyniki wyborów większościowych. Zgodnie z przewidywaniami największą liczbę mandatów w okręgach jednomandatowych uzyskała Partia Regionów. Jej kandydaci zwyciężyli aż w 113 okręgach, podczas gdy kandydaci opozycji zaledwie w 57. Ponadto niemalą liczbę miejsc uzyskali tzw. kandydaci bezpartyjni, spośród których znaczna część zdecydowała się na przystąpienie do frakcji Partii Regionów. Dlatego to, zgodnie ze stanem z 12 grudnia 2012 r., w jej składzie znalazło się aż 210 deputowanych, podczas gdy w składzie trzech frakcji opozycyjnych tylko 178⁶⁴.

O wielkiej wadze każdego mandatu niech świadczy nieuczciwa walka, którą stoczył obóz władzy podczas podliczania głosów w poszczególnych okręgach jednomandatowych, by wymienić choćby te okręgi, w których ostatecznie nie udało się ustalić wyników głosowania, a więc nr 94, 132, 194, 197 i 223. W okręgu nr 94 w obwodzie kijowskim po przeliczeniu 97,79% protokołów zdecydowanie prowadził kandydat „Ojczyzny” Wiktor Romaniuk, na którego

⁶⁰ А. Скумін, *Політичні шістки*, „Український тиждень” 2012, nr 20 (237), s. 15.

⁶¹ Na temat partii Natalii Korolewskiej jako „technicznym projekcie władzy” zob. А. Пастухова, *Хід Королівської*, „Український тиждень” 2012, nr 3 (220), s. 16–17.

⁶² А. Скумін, *op. cit.*, s. 15.

⁶³ Zob. Р. Фединець, *Завдання партії виконано*, „Український тиждень” 2012, nr 45 (262), s. 18–19.

⁶⁴ Zob. *Відкрилася перша сесія Верховної Ради України сьомого скликання*, <http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=323997&cat_id=33449>.

Tabela 2

Liczba uzyskanych mandatów przez poszczególne partie polityczne

Nazwa partii	Liczba uzyskanych mandatów w okręgach jednomandatowych	Liczba uzyskanych mandatów w okręgu wielomandatowym	Łączna liczba uzyskanych mandatów
Partia Regionów	72	113	185
Ogólnoukraińskie Zjednoczenie „Ojczyzna”	62	39	101
UDAR Witalija Kliczki	34	6	40
Ogólnoukraińskie Zjednoczenie „Swoboda”	25	12	37
Komunistyczna Partia Ukrainy	32	0	32
Jedynie Centrum	3	0	3
Partia Ludowa	2	0	2
Partia „Związek”	1	0	1
Radykalna Partia O. Laszki	1	0	1
Bezpartyjni	43	0	43

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Обрані депутатами Верховної Ради України, <<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp611?PT001F01=900>>.

kandydaturę oddało głosy 38 632 (45,21%) wyborców. Kandydatka Partii Regionów Tetiana Zasucha miała wówczas 30 114 (35,24%) głosów, a więc mniej o ponad osiem tysięcy⁶⁵. W celu zapewnienia zwycięstwa kandydatce Partii Regionów OWK podjęła decyzję o unieważnieniu wyników głosowania w 28 lokalach wyborczych, które zapewniały zwycięstwo kandydatowi opozycji. Dzięki temu zabiegowi zwyciężczynią wyborów ogłoszono T. Zasuchę. Miała ona uzyskać 24 555 (41,80%) głosów, zaś kandydat opozycji – 23 386 (39,81%) głosów⁶⁶. W okręgu nr 132 w obwodzie mikołajewskim po przeliczeniu 100% protokołów z obwodowych komisji wyborczych zwycięzcą był kandydat „Ojczyzny” Arkadij Kornac’kyj, który miał przewagę nad konkurentem z Partii Regionów Witalijem Trawiankiem dorównującą 4 299 głosom⁶⁷. Jednak w wyniku zmian wprowadzonych w protokołach przez 47 obwodowych komisji wyborczych

⁶⁵ О. Коваленко, *Вкрадена перемога*, „Українська правда”, <<http://www.pravda.com.ua/columns/2012/11/4/6976663/>> [data dostępu: 4.11.2012].

⁶⁶ *Одномандатний виборчий округ №94 (Київська область)*, <<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/ WP040?PT001F01=900&pf7331=94>>. Zob. także М. Леліч, *Мажоритарний беспродєл*, „Український тиждень” 2012, nr 45, s. 15.

⁶⁷ ЦВК прийняла протокол 132 окружному і перевірити „до коми”, „Українська правда”, <<http://www.pravda.com.ua/news/2012/11/3/6976626/>> [data dostępu: 3.11.2012].

ostateczny wynik uległ zmianie na korzyść kandydata Partii Regionów. Miał on uzyskać 29 910 (39,97%) głosów, zaś kandydat opozycji 29 678 (39,66%) głosów⁶⁸. Ostatecznego zwycięstwa kandydatowi opozycji nie była nawet w stanie zapewnić przewaga ponad 12 tysięcy głosów. Taka sytuacja miała miejsce w okręgu wyborczym nr 194 w obwodzie czerkaskim, w którym to kandydat „Ojczyzny” Mykoła Bułatec’kyj uzyskał 32 554 głosy (40,79%), zaś jego kontrkandydatka, Wałentyna Żukows’ka, otrzymała zaledwie 20 181 (25,29%) głosów⁶⁹. Zwycięstwo kandydatowi opozycji odebrano również w okręgu nr 197 w obwodzie czerkaskim, w którym kandydat „Ojczyzny”, Leonid Dacenko, uzyskał 28 610 głosów, zaś bezpartyjny Bohdan Hubs’kyj 23 938 głosów⁷⁰. Według ostatecznych danych CWK Hubs’kyj miał uzyskać 29 084 głosy (35,65%), zaś Dacenko 25 961 (31,82%) głosów⁷¹. Końcowy wynik został zapewniony dzięki podrobieniu protokołów⁷². Kolejnym okręgiem, w którym nie udało się ustalić wyników głosowania, a właściwie nie chciano ich ustalić, był okręg nr 223 w Kijowie. W tym okręgu kandydat obozu władzy Wiktor Pyłypyszyn otrzymał o 930 głosów mniej od kandydata „Swobody” Jurija Łewczenki⁷³. Jednak to właśnie przedstawiciel władzy został uznany za zwycięzcę, na którego miało zagłosować 27 468 (27,57%) osób. Kandydat opozycji miał otrzymać 27 026 (27,12%) głosów⁷⁴. „Sukces” kandydata władzy został zapewniony dzięki zniszczeniu części kart do głosowania z głosami oddanymi na opozycjonistę. Dlatego podczas powtórnego przeliczania okazało się, iż znaczna część głosów, które wcześniej były zaliczone na korzyść Łewczenki, jest nieważna⁷⁵. Powyższe sytuacje, związane z procesem nieprawidłowego podliczania głosów, to tylko niektóre z tych, które miały miejsce podczas wyborów parlamentarnych 2012 r. Według Ruchu Obywatelskiego „Wspólna Sprawa” takich okręgów było co najmniej 35⁷⁶. „Wspólna Sprawa” nie wymieniła jednak, już wspomnianych, okręgów

⁶⁸ *Одномандатний виборчий округ №132 (Миколаївська область)*, <<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WR040?PT001F01=900&pf7331=132>>. Zob. także M. Леліч, op. cit., s. 15.

⁶⁹ *Одномандатний виборчий округ №194 (Черкаська область)*, <<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WR040?PT001F01=900&pf7331=194>>. Zob. także M. Леліч, op. cit., s. 16.

⁷⁰ *У Черкаському окрузі Губського-Даценка переміг останній, „Українська правда”*, <<http://www.pravda.com.ua/news/2012/11/1/6976447/>> [data dostępu: 1.11.2012].

⁷¹ *Одномандатний виборчий округ №197 (Черкаська область)*, <<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WR040?PT001F01=900&pf7331=197>>.

⁷² В. Трегубов, *П’ять округів пекла, „Дзеркало тижня. Україна”* 2012, nr 40, <http://dt.ua/POLITICS /pyat_okrugiv_pekla-111901.html>.

⁷³ С. Щербина, 223-й ОБК. За склом, „Українська правда”, <<http://www.pravda.com.ua/articles/2012/11/2/6976549/>> [data dostępu: 2.11.2012].

⁷⁴ *Одномандатний виборчий округ №223 (м. Київ)*, <<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WR040?PT001F01=900&pf7331=223>>.

⁷⁵ *ОБК 223: Пилипшин вириває „перемогу” завдяки зіпсованим бюлетеням, „Українська правда”*, <<http://www.pravda.com.ua/news/2012/11/8/6977043/>> [data dostępu: 8.11.2012].

⁷⁶ Zob. „Спільна справа” заявляє, що результати ЦВК сфальсифіковані по 35 округах, „Українська правда”, <<http://www.pravda.com.ua/news/2012/11/1/6976381/>> [data dostępu: 1.11.2012].

nr 94, 194 i 223, jak również okręgów numer 11 i 14 w obwodzie winnickim, w których to zwycięstwa zostali pozbawieni kandydaci „Ojczyzny” – Natalia Sołejko i Iwan Melnyczuk. Mechanizm fałszowania wyników wyborów w tych dwóch okręgach był taki sam jak w przypadku okręgu nr 223 – zniszczono część kart do głosowania z głosami oddanymi na opozycjonistów. Następnie podczas powtórnego przeliczenia okazywało się, iż na korzyść opozycjonistów „niesprawiedliwie” zaliczono szereg głosów⁷⁷.

Podczas analizy wyborów parlamentarnych 2012 r. wyłania się obraz wielu nadużyć, wielu przypadków łamania prawa – by wspomnieć wykorzystywanie czynnika administracyjnego, kupowanie głosów wyborczych, kupowanie miejsc w komisjach wyborczych, przypadki zastraszania i pobicie agitatorów oraz kandydatów na deputowanych, jak również fałszowanie wyników wyborów przez poszczególne okręgowe i obwodowe komisje wyborcze. Należy jednak podkreślić, iż wszelkiego rodzaju nadużycia przyniosły pożądany przez władzę skutek przede wszystkim w przypadku wyborów większościowych, w których to zdecydowanie wygrała PR. Dużą liczbę miejsc w okręgach jednomandatowych zdobyli także tzw. kandydaci niezależni, z których znaczna część bardzo szybko okazała się być zależna od Partii Regionów. Należy jednak na koniec odnotować, iż fałszowanie wyników wyborczych odbywało się nie tylko w okręgach jednomandatowych, ale również w okręgu wielomandatowym. Na przykład w samym tylko Fastowie i rejonie fastowskim już po podliczeniu głosów i sporządzeniu protokołów przez poszczególne obwodowe komisje wyborcze dopisano Partii Regionów 3410 głosów. Zdecydowaną większość z nich, bo aż 3380, odebrano partii Witalija Kliczki⁷⁸. Nie mogą więc dziwić wyniki „równoległego podliczenia głosów” przeprowadzonego przez partię UDAR. Według nich podczas wyborów parlamentarnych 2012 r. Partia Regionów uzyskała 27,08% głosów, „Ojczyzna” – 25,4%, UDAR – 15,08%, KPU – 12,68%, zaś „Swoboda” – 11,7%⁷⁹. Zatem w porównaniu z oficjalnymi wynikami wyborów mniejsze poparcie o prawie 3% uzyskała PR. Natomiast większą liczbę głosów otrzymała partia UDAR oraz „Swoboda”.

⁷⁷ *На Вінниччині вже перемагає опонент опозиціонерки*, „Українська правда”, <<http://www.pravda.com.ua/news/2012/11/4/6976639/>> [data dostępu: 4.11.2012]. Zob. także M. Леліч, op. cit., s. 14.

⁷⁸ Wyniki zostały sfalszowane w 17 z 25 obwodowych komisji wyborczych Fastowa oraz jednej komisji w rejonie fastowskim (Welyka Snitynka). W posiadaniu autora są notatki sporządzone w noc wyborczą z oryginalnych protokołów kilku obwodowych komisji wyborczych Fastowa. Liczby zawarte w protokołach nie zgadzają się z liczbami umieszczonymi na oficjalnej stronie CWK. Głosy odebrane partii UDAR zostały dodane PR.

⁷⁹ *За результатами паралельного підрахунку голосів „УДАР” набрав понад 15%*, <<http://klichko.org.ua/news/infographics/za-rezultatami-paralelnogo-pidrahunku-golosiv-udar-nabrav-podnad-15>>.

Wybory parlamentarne 2012 r., tak jak i wybory 2002 r. udowodniły, że partia władzy potrafi zapewnić sobie zwycięstwo pomimo tego, iż to opozycja cieszy się większą popularnością wśród społeczeństwa. O przegranej opozycji zdecydowała przede wszystkim zmiana ordynacji wyborczej. W przypadku przeprowadzenia wyborów na podstawie systemu proporcjonalnego wynik końcowy elekcji byłby zupełnie inny – opozycja dysponowałaby w Radzie Najwyższej większością bezwzględną. Oczywiście o tym doskonale wiedziała Partia Regionów, dlatego to dążyła do zmiany systemu wyborczego. Podsumowując należy także podkreślić, iż wybory parlamentarne 2012 r. trzeba traktować jako próbę generalną przed wyborami prezydenckimi 2015 r. Wynik wyborczy osiągnięty przez opozycję w okręgu wielomandatowym wskazuje, iż to jej kandydat będzie miał największe szanse w rywalizacji o najwyższy urząd w państwie. Oczywiście tutaj nasuwa się pytanie, czy liderzy opozycji będą umieli zrezygnować ze swoich osobistych ambicji na rzecz wspólnego kandydata, tak jak miało to miejsce w 2004 r., gdy Julia Tymoszenko zrezygnowała z ubiegania się o najwyższy urząd w państwie na rzecz Wiktora Juszczenki. Warto w tym miejscu przypomnieć, iż po wygranych wyborach parlamentarnych 2002 r. obóz władzy przegrał wybory prezydenckie 2004 r. Czy ten scenariusz powtórzy się i tym razem, a więc po wygranych wyborach parlamentarnych 2012 r. będzie on zmuszony do pogodzenia się z przegraną w wyborach prezydenckich 2015 r.? Zapewne obóz rządzący zrobi wiele, aby utrzymać się przy władzy, a najlepszym tego przykładem jest przebieg elekcji parlamentarnej 2012 r. Należy jednak pamiętać, iż wykorzystanie wszelkich środków, zgodnych i niezgodnych z prawem, nie zapewniło sukcesu wyborczego Wiktorowi Janukowiczowi podczas elekcji prezydenckiej 2004 r. Na drodze do zwycięstwa stanęła wówczas zjednoczona opozycja oraz społeczeństwo, które wystąpiło przeciwko sfałszowanym wyborom, dając tym samym początek „pomarańczowej rewolucji”. Odpowiedź na pytanie, czy członkowie opozycji i społeczeństwo będą już gotowi do ponownego przeciwstawienia się ewentualnym fałszerstwom wyborczym, powinniśmy poznać podczas wyborów prezydenckich.

2012 parliamentary election in Ukraine

The decisive factor which determined the victory of the Party of Regions in the 2012 parliamentary election in Ukraine was an introduction of a new voting system in 2011. Therefore, the article focuses, among other things, on certain legal solutions that determined the victory of the ruling party and thus the defeat of the opposition parties. The article discusses the main political powers and priorities of their programmes, as well as integration processes which involved both the opposition and the ruling fractions. The process of creating electoral committees is described together with the most common cases of breaking the law during the election. Furthermore, the official results of parliamentary election of 2012 are analyzed.

EKONOMIKA

ADAM OLEKSIUK

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Atrakcyjność regionu Europy Środkowej i Wschodniej dla rozwoju globalnego ryнку *offshoringu*

Słowa kluczowe: *offshoring*, Europa Środkowa i Wschodnia, usługi, BIZ, koszty pracy, przeciętne wynagrodzenie

Keywords: offshoring, Central and Eastern European countries, services, FDI, labor cost, average wage

1. Wstęp

Region Europy Środkowej i Wschodniej to część obszaru Europy, do którego zwykle zalicza się państwa położone w jej centralnej i wschodniej części (por. mapa 1). Większość państw tego regionu to członkowie Unii Europejskiej (UE), od 2004 r. są nimi: Czechy, Węgry, Polska, Słowacja, Słowenia, Estonia, Litwa i Łotwa. W 2007 r. grupa państw Europy Środkowo-Wschodniej (EŚW) w UE została powiększona o Bułgarię i Rumunię. Do grupy państw regionu EŚW zalicza się także Rosję i Ukrainę. Pozostałe państwa należące do tego regionu, czyli kraje bałkańskie oraz Białoruś, w chwili obecnej są mniej znaczące pod względem *offshoringu*. Jednak już, jak można sądzić, przystąpienie do UE kolejnych państw, w tym Chorwacji w lipcu 2013 r., w ciągu kilku lat powinno zdynamizować sytuację w zakresie omawianej problematyki.

W ujęciu definicyjnym w szerszym zakresie podkreśla się, że *offshoring* jest procesem polegającym na wytwarzaniu usług na terytorium innego państwa¹. W ujęciu węższym terminem tym² określa się takie działanie podejmowane

¹ Odwrotnym zjawiskiem do *offshoringu* jest coraz bardziej popularne zjawisko *reshoringu*, czyli przenoszenie produkcji przede wszystkim amerykańskich firm (głównie z Chin i Meksyku) z powrotem do USA. Nazwę stworzyli ekonomiści ze Stanów Zjednoczonych. *Reshoring* nie jest jeszcze zjawiskiem masowym, ale coraz bardziej widocznym. *Reshoring* nie dotyczy, jak dotąd, państw Europy Środkowej i Wschodniej.

² Por. także M. Majchrzak, *Offshoring jako nowoczesna forma świadczenia usług w skali międzynarodowej*, „Zeszyty Naukowe” 2010, nr 145, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu; *Offshoring in turbulent times*, „CEBIT Global Business Magazine” 2010.

Mapa 1. Kraje Europy Środkowej i Wschodniej

Źródło: <https://maps.google.pl/maps/> [data dostępu: 26.04.2013].

przez przedsiębiorstwa, które polegają na wydzieleniu części produkcji lub/ oraz usług biznesowych, technologii informacyjnej (IT) i badawczo-rozwojowych, a następnie przekazaniu ich do wykonania przedsiębiorstwom w krajach o niższych kosztach pracy lub o większych zasobach kapitału intelektualnego³. W tabeli 1 podano typy usług, które najczęściej podlegają *offshoringowi*.

Tabela 1

Typy usług podlegających *offshoringowi*

Typ usług	Przykład usługi
Usługi IT	programowanie, integracja systemów, testowanie aplikacji, zarządzanie infrastrukturą IT, konsulting IT, tworzenie <i>software</i> , hurtowanie danych
Usługi biznesowe, usługi wspierające funkcjonowanie przedsiębiorstwa, usługi oparte na wiedzy	centra kontaktowe, zarządzanie zasobami ludzkimi, listy płac, finanse i księgowość, analiza finansowa, data mining, usługi inżynierskie, badania i rozwój, usługi prawne, dziennikarskie, medyczne

Źródło: *Offshoring in turbulent times*, „CEBIT Global Business Magazine” 2010, s. 6–11.

Terminy *outsourcing* i *offshoring* są niesłusznie ze sobą mylone, wiele osób używa ich zamiennie. Należy jednak zwrócić uwagę na wyraźne różnice definicyjne występujące między oboma pojęciami. *Outsourcing* oznacza bowiem prze-

³ N. Burgholder, *Outsourcing: The Definitive View, Applications and Implications*, New Jersey 2006, s. 15.

sunięcie zamówień, produkcji, usług do innej firmy, a z kolei *offshoring* to przesunięcie zamówień, produkcji i usług poza granice kraju⁴. Wybór państwa jako lokalizacji *offshoringu* w sferze usług warunkują takie czynniki, jak korzystne dla inwestora parametry: stawki płac, skala podatku oraz inne ulgi oferowane przedsiębiorstwom, a ponadto występujące w danym państwie zasoby kapitału ludzkiego i struktury oraz trendy charakteryzujące daną gospodarkę. Wybór lokalizacji *offshoringu* jest bardzo istotny, gdyż rozwój przedsiębiorstwa warunkuje w dużym stopniu dostęp do określonych zasobów, a w szczególności do kapitału ludzkiego. Dążenie do pozyskania pracowników o określonych kwalifikacjach doprowadzi do tego, że działalność *offshoringowa* będzie najprawdopodobniej lokowana w nowych miejscach, znajdujących się poza tradycyjnie najczęściej wybieranymi regionami. Posiadane przez dane państwo zasoby siły roboczej przesądzą w znacznym stopniu o jego atrakcyjności jako miejsca lokalizacji inwestycji typu *offshore*⁵.

2. „Karpackie tygrysy”

Na przestrzeni ostatnich dwudziestu lat dużo państw i regionów świata dzięki wykreowaniu swoich rynków gospodarczych i tym samym otworzeniu się na świat stało się popularnym celem dla *offshoringu*. Większość rozwiniętych i uprzemysłowionych regionów świata świadczy usługi *offshoringu* czy posiada swoją bazę usługową, zlokalizowaną w sąsiedztwie swojego regionu. Przykładowo: Ameryka Północna umiejscowiła swoje usługi *offshoringowe* w Ameryce Środkowej i Południowej, Europa Zachodnia w Europie Środkowej i Wschodniej⁶, region Azji, Pacyfiku i pozostałych głównych regionów gospodarczych świata – w Chinach i Indiach, mając tym samym wpływ na cały globalny rynek. Główne regiony *offshoringu* specjalizują się w rozmaitych dziedzinach. Wpływa na to sytuacja gospodarcza danego państwa oraz jej główne cele rozwoju. Na przykład, Chiny są główną bazą usługową, a Indie stały się synonimem *offshoringu* w dziedzinach IT, usługach i operacjach finansowych realizowanych na skalę światową. EŚW, jako cały region, stała się miejscem *offshoringu* dla wielu firm europejskich i amerykańskich, powodując tym samym napływ firm azjatyckich w tym regionie⁷.

⁴ K. Rybiński, *Globalizacja w trzech odsłonach*, http://www.rybinski.eu/wp-content/uploads/offshoring_06_1027.pdf, s. 17 [data dostępu: 04.05.2013].

⁵ D. Farrell, *Offshoring, Understanding the Emerging Global Market*, McKinsey Global Institute 2006, s. 12; por. także D. Ciesielska, *Offshoring usług. Wpływ na rozwój przedsiębiorstwa*, Warszawa 2009.

⁶ Jedną z głównych lokalizacji *offshoringu* procesów biznesowych w regionie Europy Środkowo-Wschodniej jest Polska.

⁷ Por. szerzej *Zachowanie przedsiębiorstwa w procesie internacjonalizacji. Podejście sieciowe*, pod red. K. Fonfary, Warszawa 2009.

Tabela 2 obrazuje udział wybranych krajów/regionów w globalnym rynku *offshoringu* w latach 2004–2011.

Tabela 2

Udział poszczególnych krajów/grup krajów w globalnym rynku *offshoringu* w latach 2004–2011 (w %)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Indie	32	34	35	35	35	35	34	34
Kanada	45	38	33	27	23	21	19	20
Filipiny	9	12	14	15	15	15	14	14
Irlandia	7	6	5	5	4	4	4	4
Chiny	2	2	2	2	3	3	4	4
Kraje Europy Środkowej i Wschodniej	1	1	2	4	6	6	8	8
Inne	4	7	9	12	14	16	17	16

Źródło: UNCTAD, based on information from the Everest Research Institute analysis and Nasscom, 2010 and 2012.

Zgodnie z danymi statystycznymi zawartymi w tabeli 2 rośnie znaczenie *offshoringu* w regionie EŚW. W 2004 r. udział tej grupy państw w globalnym rynku *offshoringu* wyniósł zaledwie 1%, podczas gdy w 2011 r. aż 7%.

W pierwszej dekadzie XXI w. kraje, takie jak: Czechy, Węgry, Polska i Słowacja osiągnęły jedną z najwyższych pozycji na świecie pod względem np. produkcji samochodów na osobę w Europie. Wszystko to dzięki niezwykle potrzebnemu w tym regionie napływowi bezpośrednich inwestycji zagranicznych realizowanemu przez takie firmy, jak: Volkswagen, Toyota-Peugeot-Citroën, Hyundai, Kia, Audi, Renault, Suzuki, Fiat i inne. Przeniesienie produkcji może nastąpić poprzez bezpośrednie inwestycje zagraniczne. Tabela 4 obrazuje przepływy bezpośrednich inwestycji zagranicznych w regionie EŚW. Warto nadmienić, że *offshoring* w formie bezpośrednich inwestycji zagranicznych jest często wykorzystywany przez firmy decydujące się na delokalizację usług, które charakteryzują się większym skomplikowaniem i których sposób wykonania ulega częstym zmianom, oraz usług mających wysokie wymagania związane z bezpieczeństwem przeprowadzania operacji⁸.

⁸ A. Vashistha, *The Offshore Nation*, New York 2006, s. 90.

Tabela 3

Przepływy bezpośrednich inwestycji zagranicznych w regionie Europy Środkowej i Wschodniej (w mln USD)

Państwo	Napływ BIZ						Odpływ BIZ					
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Bulgaria	3920	7805	12 389	9855	3351	2170	310	177	282	755	-119	238
Republika Czeska	11 653	5463	10 444	6451	2927	6781	19 1	468	1620	4323	949	1702
Estonia	2869	1797	2725	1731	1838	1539	691	1107	1746	1114	1549	133
Węgry	7709	6818	3951	7384	2045	2377	2179	3877	3621	3111	2699	1546
Litwa	1028	1817	2015	2045	172	629	346	291	597	336	217	128
Łotwa	707	1663	2322	1261	94	349	128	170	369	243	-62	16
Polska	10 293	19 603	23 561	14 839	13 698	9681	3406	8864	5405	4414	5219	4701
Rumunia	6483	11 367	9921	13 910	4847	3573	-31 423	279	277	-86	193	203
Słowacja	2429	4693	3581	4687	-50	526	150	511	600	530	432	328
Słowenia	588	644	1514	1947	-582	834	641	862	1802	1390	167	151
Chorwacja	1825	1473	5035	6179	2911	583	239	259	289	1425	1235	-203
Rosja	12 886	29 701	55 073	75 002	36 500	41 194	12 767	23 151	45 916	55 594	43 665	51 697
Ukraina	7808	5604	9891	10 913	4816	6495	275	-133	673	1010	162	736

Źródło: Opracowanie własne na podstawie UNCTAD, FDI/TNC database (www.unctad.org/fdistatistics) [data dostępu: 2.05. 2013].

Dane statystyczne zawarte w tabeli 3 przedstawiają wzrost napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych (BIZ) do EŚW. Szczególnie był on widoczny w latach 2006–2008 w Polsce, Czechach, na Węgrzech, w Rosji, na Ukrainie, w Rumunii i Chorwacji. W latach 2009–2010 na skutek kryzysu ekonomicznego i spowolnienia koniunktury gospodarczej w wielu państwach, szczególnie o mniejszym potencjale, takich jak Estonia, Litwa, Łotwa, ale również w pozostałych państwach regionu, nastąpił spadek napływu BIZ.

Zgodnie z prognozami UNCTAD⁹ kraje EŚW mogą spodziewać się wzrostu zainteresowania ze strony kapitału zagranicznego w takich dziedzinach, jak B&R i projektowanie, biznes wspierający usługi, w tym technologię informatyczną, czy ośrodki technologiczne. Wartym podkreślenia jest fakt, że dynamika zjawiska w regionie EŚW nie ustępuje tej, jaką obserwuje się w Chinach, przy zachowaniu proporcji potencjałów¹⁰. Pomimo kryzysu gospodarczego i spowolnienia wzrostu, w tym spadku PKB, w regionie, znacznie większym, niż ma to miejsce w przypadku takich państw, jak Chiny czy Indie, skala i dynamika rozwoju EŚW w zakresie *offshoringu* jest nadal widoczna. Tabela 4 obrazuje, jak zmienia się wielkość globalnego rynku *offshoringu* na przestrzeni ostatnich lat. Widoczny jest szczególnie duży wzrost w zakresie *offshoringu* procesów biznesowych i IT¹¹.

Tabela 4

Wielkość globalnego rynku *offshoringu* (w mld USD)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
<i>Offshoring</i> procesów biznesowych (BPO)	10 do 12	17 do 19	22 do 25	26 do 29	54 do 56	56 do 58	57 do 59
<i>Offshoring</i> procesów IT (ITO)	20 do 23	30 do 32	37 do 40	44 do 47	35 do 37	36 do 48	39 do 40
Łącznie	30 do 35	47 do 51	59 do 65	70 do 76	89 do 93	92 do 96	100 do 103

Źródło: UNCTAD, based on information from the Everest Research Institute analysis and Nasscom, 2010 and 2012.

Globalny eksport usług IT oraz procesów biznesowych, jak zostało to zobrazowane w tabeli 4, zwiększał się dynamicznie od 2004 r. W 2004 r. wyniósł on 30–35 mld USD, a w 2010 r. już 100–103 mld USD.

⁹ World Investment Report 2012. Towards a new generation of investment policies, UNCTAD, New York–Geneva 2012, s. 56–59.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ *Offshoring* w niniejszym zestawieniu jest traktowany jako połączenie *offshoringu* kapitałowego w formie bezpośrednich inwestycji zagranicznych oraz *outsourcingu* międzynarodowego.

W grudniu 2007 r. międzynarodowy magazyn „BusinessWeek”¹² okrzyknął EŚW następnym *offshoringowym* „schronieniem” dla rozwoju inżynierii i oprogramowania oraz pisał, że „powstała potęga *offshoringu*”. Don DePalma, wywodzący się z firmy badawczo-konsultingowej Common Sense Advisory¹³, opisując w ostatnim czasie potencjalny wzrost gospodarczy tego regionu, określił EŚW jako „karpackie tygrysy”, na wzór słynnych „azjatyckich czy celtyckich tygrysów”. (Określenie „karpackie tygrysy” wywodzi się od Karpat – łańcucha górskiego położonego w regionie EŚW, ciągnącego się łukiem przez terytoria Austrii, Czech, Słowacji, Polski, Ukrainy, Rumunii, Serbii i północnych Węgier). Jeszcze w 2009 r. Ernst i Young¹⁴ w swojej publikacji *European Attractiveness Survey «Emerging Economies Stake Their Claim»* potwierdził pozycję państw regionu EŚW, która stanowi ważną konkurencję dla chińskich niskich cen. Firma ta, opierając się na badaniach wśród międzynarodowych menadżerów biznesowych pracujących w Europie, odkryła, że kraje EŚW stały się głównym celem planów *offshoringu* pośród firm, które realizują swoje projekty za granicą. Warto przytoczyć dane, z których wynika, że EŚW stanowiła np. ponad 50% firm realizujących swoje nowe przedsięwzięcia za granicą w 2011 r. (dla porównania w 2004 r. było to zaledwie 27%), wyprzedzając tym samym m.in. Chiny, które utrzymują się na stałym poziomie – 22%. Indie stały się rynkiem wschodzącym (7% dla *offshoringu*) głównie dla firm amerykańskich.

Pozycję regionu Europy Środkowej i Wschodniej potwierdza także publikacja rankingu *Global Services Location Index* firmy A.T. Kearney (por. tabela 5). Uwzględnia on trzy czynniki, które determinują atrakcyjność *offshoringu* na świecie, tj. atrakcyjność finansową, dostępność i umiejętność pracowników oraz otoczenie biznesu. Kraje EŚW zajmują relatywnie wysokie pozycje w rankingu: Estonia – 11., Łotwa – 13., Litwa – 14., Bułgaria – 17., Rosja – 20., Polska – 24., Rumunia – 25., Węgry – 31., Republika Czeska – 35., Ukraina – 38., Słowacja – 40. Czołowe lokaty zajmują kraje rozwijające się z Azji oraz Ameryki Południowej i Ameryki Środkowej. Z krajów Unii Europejskiej spoza EŚW wysokie pozycje zajęły Wielka Brytania i Niemcy.

¹² <http://www.businessweek.com> [data dostępu: 14.04.2013].

¹³ <http://www.commonsenseadvisory.com> [data dostępu: 18.04.2013].

¹⁴ <http://www.ey.com> [data dostępu: 18.04.2013].

Tabela 5

A.T. Kearney, *Global Services Location Index*, 2011

Lp.	Kraj	Atrakcyjność finansowa	Dostępność i umiejętności pracowników	Otoczenie biznesu	Łączna wartość indeksu
1.	Indie	3,11	2,76	1,14	7,01
2.	Chiny	2,62	2,55	1,31	6,49
3.	Malezja	2,78	1,38	1,83	5,99
4.	Egipt	3,10	1,36	1,35	5,81
5.	Indonezja	3,24	1,53	1,01	5,78
6.	Meksyk	2,68	1,60	1,44	5,72
7.	Tajlandia	3,05	1,38	1,29	5,72
8.	Wietnam	3,27	1,19	1,24	5,69
9.	Filipiny	3,18	1,31	1,16	5,65
10.	Chile	2,44	1,27	1,82	5,52
11.	Estonia	2,31	0,95	2,24	5,51
12.	Brazylia	2,02	2,07	1,38	5,48
13.	Łotwa	2,56	0,93	1,96	5,46
14.	Litwa	2,48	0,93	2,02	5,43
15.	Zjednoczone Emiraty Arabskie	2,41	0,94	2,05	5,41
16.	Wielka Brytania	0,91	2,26	2,23	5,41
17.	Bulgaria	2,82	0,88	1,67	5,37
18.	Stany Zjednoczone	0,45	2,88	2,01	5,35
19.	Kostaryka	2,84	0,94	1,56	5,34
20.	Rosja	2,48	1,79	1,07	5,34
21.	Sri Lanka	3,20	0,95	1,11	5,26
22.	Jordan	2,97	0,77	1,49	5,23
23.	Tunezja	3,05	0,81	1,37	5,23
24.	Polska	2,14	1,27	1,81	5,23
25.	Rumunia	2,54	1,03	1,65	5,21
26.	Niemcy	0,76	2,17	2,27	5,20
31.	Węgry	2,05	1,24	1,82	5,11
35.	Republika Czeska	1,81	1,14	2,03	4,98
38.	Ukraina	2,86	1,07	1,02	4,95
40.	Słowacja	2,33	0,93	1,65	4,91

Źródło: A.T. Kearney, *Global Services Location Index 2011*, <http://www.atkearney.com/gbpc/global-services-location-index/full-report/> [data dostępu: 3.05.2013].

3. Co stanowi o atrakcyjności zjawiska *offshoringu* w Europie Środkowej i Wschodniej?

Wzrost atrakcyjności dla *offshoringu* państw EŚW jest wynikiem wielu czynników. Dotyczą one m.in. globalizacji sektora usługowego. W pracy zidentyfikowano kilka najważniejszych.

Pierwszym, niezwykle istotnym, jest siła robocza¹⁵. Należy zaznaczyć, że pracownicy EŚW cechują się wysokim wykształceniem, dobrym wyszkoleniem, motywacją, osiągają wysoki poziom produktywności i elastyczności. Wszystkie te cechy siły roboczej czynią EŚW atrakcyjnym obszarem w tej części świata. W regionie EŚW wyższe szkoły techniczne kształcą na wysokim poziomie, co pozwala im na konkutowanie w zakresie tworzenia globalnego skupiska technologicznego rozwoju. Z jednej strony EŚW „wytwarza” mniejszą liczbę absolwentów uczelni wyższych, niż ma to miejsce np. w Chinach. Z drugiej jednak strony absolwenci uczelni EŚW okazują się częściej bardziej odpowiedni do pracy w międzynarodowych firmach, zwłaszcza w sektorze usługowym. W dobie globalizacji istnieje możliwość osiągnięcia dobrego rozdziału pomiędzy końcowym a początkowym stadium procesu czy usługami związanymi z bezpośrednią obsługą klienta. Jednakże globalizacja przyczynia się do zauważalnego zjawiska, jakim jest ogromna dysproporcja w jakości personelu odpowiedzialnego za bezpośredni kontakt z klientami. W tym przypadku bezpośredniość może oznaczać wprowadzanie danych do rejestru bazy danych w celu wychycenia błędów w oprogramowaniu podczas jego testowania. W ostatnim czasie trend ten został potwierdzony przez McKinsey Global Institute (MGI), tworzący niezależną grupę ekspertów pracującą dla McKinsey & Company¹⁶. Na podstawie wykonanego przez nich raportu zatytułowanego *Sizing the Emerging Global Labor Market* zanalizowali potencjalny dostęp do zagranicznych „talentów” w 28 państwach charakteryzujących się minimalną płacą. Podczas analizy eksperci z MGI odkryli, że kandydaci ze wschodniej Europy wyróżniali się spośród wszystkich pracowników najbardziej przydatnymi kwalifikacjami. McKinsey definiuje przydatność jako coś obejmującego następujące czynniki: umiejętności językowe, wykształcenie i wykorzystanie go w praktyce, kulturę osobistą oraz inne predyspozycje osobowościowe określane jako *soft skills*. Dla przykładu: eksperci z McKinsey doszli do wniosku, że firmy w wyniku przeprowadzonych rozmów kwalifikacyjnych spośród wszystkich kandydatów w 50% zdecydowali się na zatrudnienie inżynierów – absolwentów z uczelni wyższych, pochodzących z Czech, Polski i Węgier. Dla porównania – 25% nowo zatrudnionych

¹⁵ N. Singh, *Transaction costs, information, technology and development*, „Indian Growth and Development Review” 2008, Vol. 1, No. 2, s. 212–236.

¹⁶ <http://www.mckinsey.com/mgi> [data dostępu: 18.04.2013].

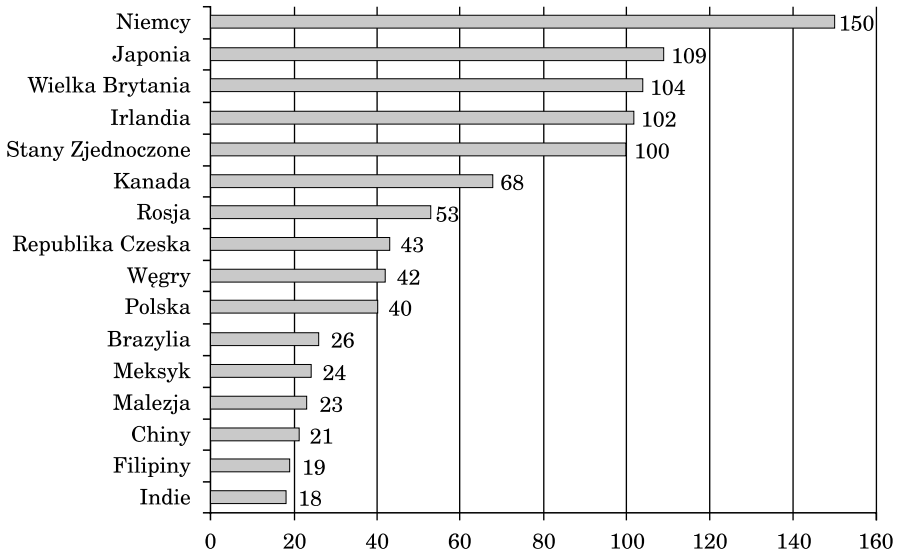
inżynierów stanowili absolwenci z Indii, a w przypadku Brazylii kandydaci, którzy znaleźli zatrudnienie, stanowili 13%. Rosja i Chiny uplasowały się jeszcze niżej w rankingu przydatności pracowników dla międzynarodowych firm. Tylko 10% nowo zatrudnionych inżynierów w placówkach międzynarodowych pochodziło z Rosji i Chin. Powyższa analiza pokazuje, że jakość możliwie dostępnej siły roboczej jest tak ważna, jak jej ilość.

Jednakże obszar globalizacji *offshoringu* pod względem dostępnych zasobów nie jest taki nieograniczony. W istocie w niedalekiej przyszłości zaistnieją obawy przed zbliżającym się deficytem wykwalifikowanej i przydatnej siły roboczej w Chinach. Podczas gdy rynek pracy w EŚW korzysta ze swoich młodych i (jeszcze) entuzjastycznych pracowników, jednym z wyzwań, przed którymi stoi ten region, jest poprawa znajdujących się na niskim wciąż poziomie umiejętności zarządzania. Jednak i w tej kwestii obserwuje się rozwój dzięki rosnącej liczbie szkół i programów zarządzania, w tym MBA.

Drugim ważnym czynnikiem atrakcyjności tego regionu są koszty pracy¹⁷. Z tego względu ekonomiczne korzyści ulokowania operacji w EŚW są całkowicie zrozumiałe. Presja związana ze wzrastającymi zarobkami jest jednym z głównych powodów przemawiających za zjawiskiem *offshoringu*. Podczas gdy w EŚW godzinowe stawki płac dla inżynierów mogą różnić się między poszczególnymi państwami, są one nadal niższe niż w Europie Zachodniej czy w USA. Polski inżynier otrzymuje średnio 40% tego, co Amerykanin, Czech – 43%, Węgier – 42%, Rosjanin – 53%, ale już np. irlandzki inżynier – 102%, a niemiecki – 150% (por. wykres 1).

Jednakże wyrównanie, a nawet zmiana warunków płac między poszczególnymi państwami i regionami świata mogą stosunkowo szybko ulec zmianie i przewiduje się, że taka sytuacja będzie miała miejsce. Za punkt odniesienia w tej sprawie można uznać Irlandię. Kraj ten w rzeczywistości był jednym z pierwszych ośrodków *offshoringu* i charakteryzował się jedną z najniższych płac w Europie na przestrzeni ostatnich 20–25 lat. Obecnie zarobki dla pracowników w Irlandii są porównywalne z płacami w Wielkiej Brytanii (co obrazuje wykres 1), a w niektórych sektorach nawet większe. W rezultacie Irlandia stała się teraz mniej atrakcyjna dla lokowania inwestycji *offshoringowych*. W ciągu następnych 15–20 lat podobna sytuacja wystąpi w EŚW. Współczesne czasy pokazują, że żadne państwo charakteryzujące się niskimi kosztami nie pozostanie w nieskończoność państwem niskonakładowym. Na przestrzeni ostatnich

¹⁷ Koszty pracy są łącznym obciążeniem ponoszonym przez pracodawcę w związku z zatrudnieniem pracowników. Obejmują nie tylko wynagrodzenie brutto, lecz także dodatkowe pozapłacowe obciążenia pracodawcy, jak połowę składek na ubezpieczenie rentowe i emerytalne oraz na wypadek bezrobocia (wg słownika ekonomicznego). Niektóre firmy dokładają do tych kosztów również dodatek urlopowy. Koszty pracy są ważnym wskaźnikiem konkurencyjności danego kraju.

Wykres 1. Przeciętne wynagrodzenie za godzinę pracy płacone inżynierom w wybranych krajach w 2012 r. (Stany Zjednoczone = 100)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Labor Productivity Growth, OECD, Paris, April 2013, <http://www.oecd.org> [data dostępu: 2.05.2013].

kilku lat uwidocznił się bardzo ważny trend objawiający się zarówno stopniowymi, jak i wyraźnymi wzrostami płac w krajach *offshoringu*. Na przykład według magazynu „BusinessWeek” w takich krajach, jak Litwa, Łotwa czy Bułgaria oczekiwana jest „inflacja” zarobkowa na poziomie większym niż 20–30% do 2020 r.¹⁸ Podobnie w Rosji, szczególnie w takich miastach, jak Moskwa i Sankt Petersburg, spodziewany jest wzrost płac o 50% dla inżynierów oprogramowania na przestrzeni kolejnych 3–5 lat¹⁹. W innych krajach regionu wzrost płac jest mniejszy, ale nadal odczuwalny. Problem ten nie jawi się więc jako wyjątkowy dla EŚW²⁰. Procentowe zmiany kosztów pracy ze szczególnym uwzględnieniem regionu Europy Środkowej i Wschodniej obrazuje tabela 6. Z danych Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju wynika, że w państwach tych następuje systematyczny wzrost jednostkowych kosztów pracy. Wzrost ten był w analizowanym okresie silniejszy niż w przypadku takich państw, jak: Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i Niemcy.

¹⁸ Global Wage Report 2012/13. Wages and equitable growth, International Labour Office, Geneva 2013, s. 16–36.

¹⁹ Ibidem, s. 35–36.

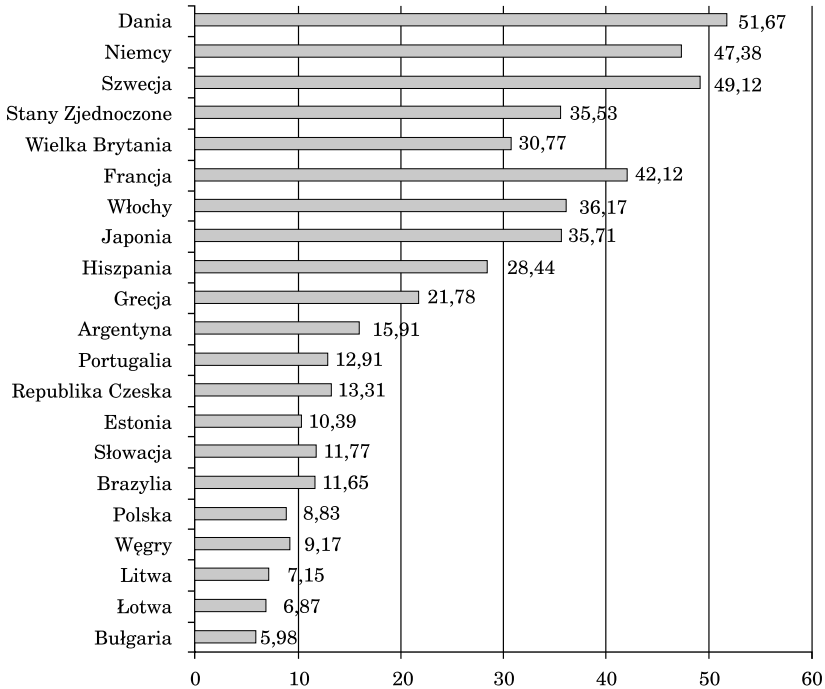
²⁰ Ibidem, s. 22–34.

Tabela 6
Zmiana jednostkowych kosztów pracy (w %) w wybranych krajach Europy Środkowej i Wschodniej i państwach Unii Europejskiej
w latach 2001–2012

Państwo	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Bulgaria	9,0	0,9	4,2,	3,6	4,1	4,4	13,9	9,0	11,2	-	-	-
Republika Czeska	5,4	5,8	4,0	2,4	-1,3	-0,3	2,2	2,6	2,6	-0,8	0,2	3,0
Estonia	-3,6	4,3	5,8	3,5	9,7	17,4	13,5	2,0	-6,5	-1,0	2,0	5,5
Węgry	10,9	8,5	6,0	4,2	2,5	1,9	6,3	4,5	2,8	-1,5	1,4	6,9
Litwa	-3,5	1,3	0,1	4,0	6,3	9,7	11,1	10,9	7,6	16,1	15,1	-
Łotwa	-2,4	-0,8	5,8	6,3	15,0	15,6	28,0	20,9	13,6	20,2	18,9	-
Polska	6,3	-1,7	-2,7	-2,0	0,5	-0,7	2,6	7,8	1,8	1,1	0,6	0,2
Rumunia	44,1	17,4	18,8	4,1	22,7	6,7	9,2	4,3	5,5	15,9	-	-
Słowacja	1,3	4,9	5,0	3,4	4,3	0,4	0,7	3,6	58	-1,3	0,1	-1,0
Słowenia	8,4	5,3	4,2	3,5	1,6	0,8	2,3	6,7	8,4	0,2	-0,5	0,5
Stany Zjednoczone	1,9	0,7	2,3	1,6	2,4	3,1	2,9	3,0	0,0	-0,2	2,1	0,3
Wielka Brytania	3,3	2,0	1,6	2,0	1,7	2,9	2,0	3,0	5,5	1,2	1,3	0,9
Irlandia	5,1	1,9	6,0	4,1	5,5	3,8	3,4	4,8	-6,6	-6,8	-2,9	1,5
Niemcy	0,0	0,2	0,7	-0,8	-1,0	-2,4	-1,5	2,0	6,7	-1,9	1,2	2,7
Francja	2,3	2,9	2,1	0,7	1,9	1,7	1,4	2,8	3,5	0,7	1,4	-
Szwecja	5,2	0,5	0,4	-1,2	0,5	-0,7	4,1	2,5	4,9	-2,6	-1,1	2,4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie OECD Unit Labour Costs – Annual Indicators, <http://www.oecd.org> [data dostępu: 2.05.2013].

Wipro, jedna z trzech największych firm *offshoringowych* w dziedzinie oprogramowania w Indiach, zanotował spadek kursu akcji o 5–6%, i to pomimo doniesień o wzroście dochodów i profitów bazujących na wzroście płac (w niektórych miastach Indii zanotowano piętnastoprocentowy wzrost płac w ciągu roku). Głównym powodem wzrostu płac jest skupienie operacji *offshoringu* w takich ośrodkach, jak: Praga, Budapeszt czy Moskwa w regionie EŚW lub Bangalore, Delhi czy Bombaj w Indiach. W wyniku tego ośrodki te doświadczają lokalnej „inflacji” zarobkowej, jak również mają do czynienia z wysokim zużyciem wydajności pracy wśród pracowników. Powyższa sytuacja spowodowała, że wiele firm zmienia swoją strategię polegającą na utworzeniu ośrodków produkcyjnych w miastach innych niż stolice danego kraju, jak np. Brno w Czechach czy Nankin w Chinach. W 2011 r. średnie wynagrodzenie za godzinę pracy w sektorze przemysłu wyniosło w Danii – 51,67 USD, w Szwecji – 49,12 USD, w Niemczech – 47,38 USD, we Francji – 42,12 USD, w krajach EŚW: w Republice Czeskiej – 13,31 USD, w Estonii – 10,39 USD, w Polsce – 8,83 USD, w Bułgarii – jedynie 5,98 USD (por. szerzej wykres 2). Widoczna jest więc duża dysproporcja w poziomie wynagrodzeń między lepiej rozwiniętymi krajami UE a Europą Środkową i Wschodnią.

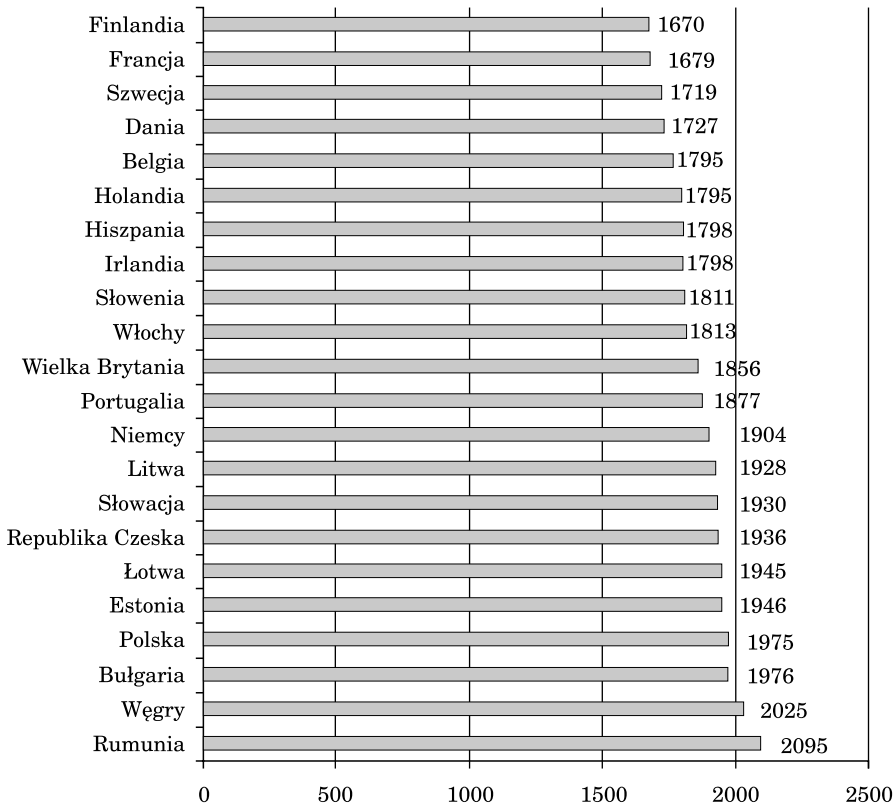
Wykres 2. Średnie wynagrodzenie za godzinę pracy w wybranych krajach w 2011 r. w sektorze przemysłu (w USD)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie United States Department of Labor, Bureau of Labor Statistics (BLS), 2012.

Kolejnym wartym podkreślenia czynnikiem jest bliskość kulturowa względem międzynarodowych klientów, jak również poszczególnych grup docelowych²¹, co zasługuje na szczególną uwagę ze względu na fakt, że niektórzy z usługodawców ulokowani w tym regionie wytwarzają więcej niż 90% swoich dochodów pochodzących od międzynarodowych klientów. Wszystko to zawdzięcza się niskiemu lokalnemu popytowi. Ta bliskość kulturowa jest „krytycznym elementem” w całkowitych kosztach *offshoringu*. Podczas gdy godzinowe koszty robocze mogą różnić się między poszczególnymi lokalizacjami, w porównaniu z większością państw EŚW bywają ciągle niższe w Chinach i Indiach i stanowią jedynie część całkowitych kosztów. W celu głębszego zrozumienia koncepcji kosztów wewnątrz organizacji należy odnieść się do teorii kosztów transakcyjnych, która została rozwinięta przez Olivera Williamsona w latach 80. XX w. Teoria ta zamiast czynników kosztów (jak np. siła robocza) analizuje koszty zarządzania i kontrolę indywidualnych transakcji oraz jak firmy są konstruowane i w jaki sposób ustalają granice w celu zmniejszenia kosztów transakcyjnych²². W pewnych sytuacjach teoria Williamsona była często wykorzystywana w celu uzasadnienia decyzji dotyczących *offshoringu*. Bliskość kulturowa, znajomość języków, pozytywne nastawienie i inne predyspozycje osobowościowe siły roboczej w EŚW pozwalają na obniżenie całkowitych kosztów prowadzonych transakcji pomiędzy klientami a usługodawcami świadczącymi swoje usługi ulokowane w tym regionie. Etyka pracy, która istnieje w większości regionu EŚW, była często obserwowana i przytaczana jako czynnik różnicujący. Średnia liczba godzin pracy pracowników EŚW jest zazwyczaj większa niż w innych regionach świata. Dla przykładu: według danych statystycznych z 2013 r. (obejmujących 2012 r.) przedstawionych przez Eurostat średnia liczba godzin pracy rocznie dla Niemców, Szwedów czy Duńczyków wyniosła odpowiednio: 1904 godziny, 1719 godzin i 1727 godzin. W regionie EŚW przeciętnie Rumun pracuje 2095 godzin rocznie, Węgier – 2025 godzin, Polak – 1975 godzin, a Czech – 1936 godzin (por. wykres 3). Na wyniki tych danych statystycznych wpłynęło wiele czynników, ale z pewnością duża ambicja populacji EŚW w dążeniu do sukcesu, porównywalna z poziomem ambicji Chin czy Indii, jest głównym tego powodem.

²¹ Znaczenie tych czynników przy jednoczesnym spadku znaczenia związanego z niskimi kosztami pracy będzie wzrastało.

²² O. Williamson, *Instytucje ekonomiczne kapitalizmu*, Warszawa 1998, s. 16.

Wykres 3. Średni roczny czas pracy pracowników pełnoetatowych w krajach Unii Europejskiej w 2012 r. (w godz.)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Eurostatu.

Niezwykle ważnym elementem dla rozwoju *offshoringu* jest lokalizacja. Zaletami położenia regionu EŚW są jej bliskość względem wielkich gospodarek Europy oraz korzyści płynące z członkostwa w UE, wynikające z politycznej i ekonomicznej jedności. Zalety te pozwalają firmom na wykorzystywanie możliwości komunikacyjnej, szybkiego i łatwego podróżowania między miastami w tej samej strefie czasowej czy dostępu do tanich linii lotniczych obsługujących wszystkie duże miasta europejskie. Członkowie UE upraszczają procedury administracyjne i redukują koszty. W przypadku testowania sprzętu logistyka przewozu urządzeń testowych pomiędzy klientem w Europie Zachodniej a ośrodkiem testowym w EŚW jest zasadniczo taka sama jak w sytuacji przewozu towaru w obrębie danego kraju.

4. Podsumowanie

Reasumując, należy podkreślić, że *offshoring* jest częścią procesów kształtowania się międzynarodowego podziału pracy w gospodarce światowej. Region EŚW to posiadacz istotnych przewag konkurencyjnych w obszarze *offshoringu* w Unii Europejskiej. Jest on jak najbardziej ukierunkowany na zjawisko *offshoringu*, przede wszystkim w zakresie sektora usługowego. Pomimo relatywnie mniejszej atrakcyjności kosztowej w porównaniu z krajami z Azji, Ameryki Południowej i Środkowej szereg międzynarodowych korporacji decyduje się w dalszym ciągu na przeniesienie swojej działalności do krajów Europy Środkowej i Wschodniej. Region ten jest, jak omówiono w artykule, atrakcyjną lokalizacją *offshoringu*. Powoduje to przede wszystkim dostępność pracowników posiadających specjalistyczne umiejętności, względnie wysoka jakość systemu edukacji, przyjazny klimat dla bezpośrednich inwestycji zagranicznych, dobra infrastruktura, bliskość geograficzna oraz (nadal) niższe koszty pracy w porównaniu z krajami Europy Zachodniej i Stanów Zjednoczonych. Region EŚW jest atrakcyjny właśnie dlatego, że oferuje wykwalifikowanych pracowników posiadających także np. większe umiejętności językowe – w państwach tych oprócz angielskiego popularne są także inne języki. Znaczenie ma również bliskość kulturowa. Coraz powszechniejsze postrzeganie EŚW przez inwestorów jako regionu oferującego nie tylko stosunkowo tanią, lecz również wysoko kwalifikowaną siłę roboczą znajduje odzwierciedlenie w tworzeniu coraz liczniejszych centrów badawczo-rozwojowych, technologii informatycznych i obsługujących procesy biznesowe. Utworzyło je wiele znanych firm światowych, w tym m.in.: General Electric, Samsung, IBM, Motorola, Siemens, HP, Volvo, Lufthansa, Philips. Dalszy rozwój *offshoringu* w tej części Europy wymagać będzie jednak, obok utrzymania wspomnianych wyżej dotychczasowych atutów (dostępność stosunkowo taniej i wysoko kwalifikowanej siły roboczej), wyeliminowania słabości (przede wszystkim biurokracji, częstych zmian przepisów oraz długiego czasu oczekiwania na decyzje administracyjne, jak również istotnego zaktywizowania działań promocyjnych na rzecz rozwoju *offshoringu* całego regionu EŚW).

**The attractiveness of Central and Eastern Europe for the development
of global market of *offshoring***

The aim of this article is to examine the issue of offshoring in the region of Central and Eastern Europe. The paper presents the most important factors affecting the attractiveness of this part of Europe for the global offshoring market. Great emphasis is placed on the issue of labor costs. The author argues that present times show that no state characterized by low costs will indefinitely remain a low input state. Increasingly vital to such factors as young professionals, cultural proximity to international customers as well as to the target group, are the location and membership in the EU's structures, which contribute to the economic and political stability.

SPOŁECZEŃSTWO, KOMUNIKACJA

NATALIA DANILOVA

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Польша и поляки глазами современной российской публицистики (по материалам журнала «Огонек»)

Ключевые слова: Россия, Польша, польско-российские взаимоотношения, стереотипы, российская публицистика

Keywords: Russia, Poland, Polish-Russian relations, stereotypes, Russian journalism.

Польско-российские отношения всегда были достаточно сложными и неоднозначными – именно с этой мысли начинают свои исследования по данной тематике большинство авторов. С одной стороны, поляки и русские являются соседствующими славянскими народами, а с другой – часто предъявляют друг другу претензии. Е. А. Сафарова, как и многие другие исследователи, подчеркивает:

Взаимоотношения России и Польши на протяжении всей своей истории складывались неоднозначно, было и сотрудничество, терпимость, но были периоды и противостояния и конкуренции. [...] можно констатировать, между Россией и Польшей существуют многовековые экономические, культурные, социальные связи, подкрепленные этнической близостью¹.

Религиозный и политический философ России конца XIX – первой половины XX века Н. А. Бердяев еще в начале XX века написал в своем труде «Судьба России» следующее:

Народы родственные и близкие менее способны друг друга понять и более отталкиваются друг от друга, чем далекие и чужие. Родственный язык звучит неприятно и кажется порчей собственного языка. [...] Чужим многое

¹ Е. А. Сафарова *Польская диаспора в России*, в: *Восточная Европа и Россия. История, современное состояние, перспективы взаимоотношений*. Санкт-Петербург 2008, с. 94.

прощают, но своим, близким ничего не хотят простить... И никто не кажется таким чужим и непонятым, как свой, близкий².

Парадокс заключается в том, что, имея общие славянские корни, а также схожую культуру, христианскую религию, поляки и русские на протяжении многих веков конфликтуют.

Прошло почти сто лет с момента написания вышеупомянутой статьи Бердяева «Русская и польская душа», однако актуальности своей ее содержание не утратило и по сей день. Действительно, отношения Польши и России сложно назвать простыми, а стереотипы и историческое прошлое, которое каждый народ трактует по-своему, только лишь усугубляют ситуацию. Неизменным на протяжении вот уже многих лет остается одно – отсутствие взаимопонимания в некоторых очень важных вопросах, а также существование взаимных претензий. В связи с этим А. В. Липатов пишет:

Поляки не могут забыть – стереть из своей индивидуальной и общественной памяти – насилия России над их Родиной, ибо сама Российская империя, а затем ассоциирующийся с ней империальный СССР постоянно эти насилия возобновляли, исторически наслаивали, выковывая непрерывную цепь национального порабощения, а тем самым провоцируя героичные и трагические попытки непокорной нации эту цепь разорвать³.

В последние годы мы являемся свидетелями того, как взаимоотношения народов меняются: от своеобразной «оттепели», т.е. попытки двух народов сблизиться, понять друг друга, наладить дружественные и добрососедские отношения, до ненависти. Ключевым в данном процессе является слово понять – к сожалению, именно об этом многие годы забывали и политики, и простые граждане. В одной из статей журнала «Огонек» читаем:

Одна из примет нынешнего года – потепление отношений с Польшей. Это отличный повод по-новому приглядеться к соседу, в отношениях с которым всегда хватало сильных эмоций, но не спокойного интереса. Так кто же они, простые поляки?⁴

Целью данной публикации является представление результатов анализа содержания статей российского публицистического еженедельника «Огонек», которые затрагивают тему польско-российских отношений, а также тех,

² Н. А. Бердяев *Русская и польская душа*, в: *Судьба России*, Москва 2007, с. 56.

³ *Трудное соседство (от составителей)*, в: *Поляки и русские: Взаимопонимание и взаимонепонимание*. Сост. А.В. Липатов, И.О. Шайтанов, Москва 2000, с. 9.

⁴ *Просто поляки // Огонек*, № 33, 23.08.2010.

в которых каким-либо образом упоминаются поляки и Польша. На основании данного анализа мы попытаемся охарактеризовать, как сегодняшняя публицистика «преподносит» Польшу россиянам.

Необходимо обосновать выбор журнала: почему именно «Огонек»? «Огонек» позиционирует себя как «еженедельный общественно-политический иллюстрированный журнал, ориентированный на широкую читательскую аудиторию»⁵. Тираж в 2010 г. составлял более 60 тыс. экземпляров, в 2012 г. – 100 тыс. В декабре 2012 г. исполнилось 113 лет со дня выхода в свет первого номера еженедельника. Журнал является общероссийским, он доступен широкому кругу читателей, имеет массовую направленность, а также вековую историю.

По нашему мнению, «Огонек», издаваемый в России с конца XIX века, может быть использован в качестве источника материалов для данной статьи, потому что, во-первых, это – зарекомендовавшее себя издание с многолетней историей; во-вторых, что немаловажно, авторы статей достаточно свободно выражают свое мнение на ту или иную тему. И, наконец, в-третьих, журнал является общественно-политическим, а значит затрагивает широкий круг тем и проблем. Ввиду недоступности журнала в печатном виде, мы пользуемся тем архивом, который размещен на официальном сайте «Огонька» – <http://www.kommersant.ru/ogoniok/>. Именно поэтому в сносках отсутствуют номера страниц, на которых размещены публикации.

В данном анализе мы ограничились номерами еженедельника «Огонек», которые были изданы в период с 2009 по 2012 гг. Выбор данного промежутка времени можно обосновать тем, что с 2010 г., после трагического события под Смоленском происходят изменения в польско-российских взаимоотношениях: само это событие называют ключевым в истории современных отношений двух государств. Статьи за 2009 г. помогут проследить, изменилось ли что-то в публикациях после трагедии под Смоленском: стали ли чаще писать о Польше, изменилась ли проблематика, а также содержание и характер материалов.

Следует подчеркнуть, что далеко не каждый россиянин имеет представление о Польше или поляках, поскольку лично не знаком с представителями данного народа и не был в данной стране. Поэтому всю информацию большинство людей черпают из литературы, учебников по истории, а чаще – из СМИ. Целесообразно было бы вспомнить и об особенностях географии России, а точнее, о вытекающих из этого различиях во взглядах россиян на тот или иной вопрос. Страна эта огромна по территории, именно поэтому трудно, и даже невозможно полностью

⁵ <http://www.kommersant.ru/ogoniok/> – официальный сайт еженедельника «Огонек».

охарактеризовать представление «среднестатистического» россиянина о Польше. В связи с этим, можно сделать вывод о том, что у жителей Калининградской области и Якутии представления будут кардинально отличаться в силу особенностей географического положения регионов, т.е. близостью к Польше в первом случае и отдаленностью от нее во втором.

Еще один немаловажный факт, на который необходимо обратить внимание, говоря о взаимоотношениях Польши и России, это то, что отношения народа и государства (в лице политиков и представителей власти) всегда существенно отличались. Простым гражданам всегда было намного проще договориться, чем политикам. А. Новак, историк, профессор Ягеллонского университета, специалист по истории польско-российских отношений, пишет:

К сожалению, и в России, и в Польше голос интеллигенции, которая призвана показывать дорогу политикам, очень тихий. Его трудно услышать. Хотя именно интеллигенция должна предложить политикам варианты выбора. Думаю, надо наконец осознать: предубеждения Польши к России – это именно предубеждения к России, к государству в большей степени, нежели к русским. То же самое, скорее всего, имеет место с вашей стороны – предубеждения к Польше, а не к полякам. Конечно, был Достоевский, который называл поляков «схидными холуями», «надменными панями». Но был и Толстой, у которого поляки были представлены как жертвы российской имперской политики. [...] Между странами были отношения по схеме подчинения, но обыкновенные поляки и русские жили друг с другом нередко на хорошем уровне. Свидетельством этого является и то, что многие поляки, даже ссыльные, женились на русских и становились русскими⁶.

Вышеупомянутые моменты необходимо учитывать, говоря об образе Польши и поляков в России.

При анализе собранного материала мы использовали количественный, понятийный и интерпретационный методы исследования. Перед непосредственным анализом собранного материала, необходимо обозначить критерии. Во-первых, нас будет интересовать частотность – насколько часто появляются статьи о Польше и поляках. Во-вторых, в связи с чем в России пишут о Польше и поляках (какие темы затрагиваются). В-третьих, проблематика и оценка – больше положительного или отрицательного, в каком ракурсе освещена та или иная тема.

⁶ А. Новак *Польша – не курица* // Огонек, № 49, 4.12.2006

Проанализировав все номера с 2009⁷ по 2012 гг., мы обнаружили 46 статей, в которых употребляется слова *поляк*, *Польша*, *польский* (и др. однокоренные слова). Учитывались также статьи, посвященные известным полякам, событиям в Польше и т.д. В среднем получается, что в указанный промежуток времени выходила одна статья в месяц, так или иначе затрагивающая тему Польши и поляков. Принимая во внимание то, что «Огонек» является еженедельником, мы можем смело утверждать, что это не так уж мало.

Для начала собранный материал необходимо поделить на группы тематически. Поскольку многие статьи затрагивают целый ряд проблем, то классификация имеет условный характер. Можно выделить 9 тем: культура и путешествия (16 статей), ЕВРО-2012 (10 статей), политика и государственные деятели (6 статей), история и Вторая мировая война (5 статей), общество (3 статьи), размещение системы ПРО в Европе (3 статьи), 4 ноября – День народного единства (2 статьи), авиакатастрофа под Смоленском (1 статья), газовые проблемы (1 статья). Следует также классифицировать публикации на две группы, исходя из другого принципа, а именно – статьи о Польше и поляках, написанные российскими журналистами, и статьи-интервью с поляками, где главная роль принадлежит именно гостям. Нам удалось насчитать 11 интервью, что составляет примерно 1/4 общего количества собранного нами материала за 2009-2012 гг.

Несмотря на существующий стереотип, что русских и поляков объединяет и одновременно разделяет, прежде всего, история, к первой, самой большой группе, можно отнести статьи на тему культуры и путешествий. Как верно замечает Липатов, именно культура является тем, что объединяет два народа с давних времен:

Наряду с войнами и вопреки им в русском культурном самосознании хорошо известна та особой исключительности роль, которую сыграла Польша – ее культура, наука и словесность – для русских на протяжении XVII века, [...] когда при посредничестве польского барокко – еще до петровских времен – началось вхождение Московии в западноевропейскую современность. Сформировавшиеся тогда связи (коренящиеся в предшествующей традиции) заложили основы такого культурного взаимодействия, которое с разной степени интенсивности просматривается вплоть до нашего времени (достаточно вспомнить роль польской литературы, кинематографа, музыкального искусства, наконец, самой моды у нас со времен оттепели)⁸.

⁷ Следует отметить, что в 2009г. журнал издавался лишь с мая по причине внутренних проблем.

⁸ *Трудное соседство (от составителей)*, в: *Поляки и русские: Взаимопонимание и взаимнепонимание*. Сост. А.В. Липатов, И.О. Шайтанов, Москва 2000, с. 9.

Кино, актерам и режиссерам посвящено большее количество статей первой группы. Встречаются также интервью, которые озаглавлены как «беседа» – словом, на наш взгляд, предполагающим более близкое, неформальное общение. И действительно, журналист В. Мастеров в беседах с Д. Ольбрыхским и З. Тухольским обращается к ним на «ты», а во вступлении объясняет это многолетним знакомством с гостями⁹. Сам факт того, что в редакции работает человек, имеющий такие тесные отношения с поляками, свидетельствует о том, что тема для журнала является одной из значимых, но самое главное – она востребована. Более того, чаще всего подобные материалы готовились непосредственно в Польше, что позволяет автору быть более объективным.

Следует сразу отметить, что из шестнадцати проанализированных нами статей, которые мы объединили в первую группу, в период с мая 2009 г. по апрель 2010 г. были опубликованы лишь две из них: «„Россия” им покажет» (Ю. Ларина, «Огонек» № 2 25.05.2009) и «На память о родном Занзибаре» (А. Колесников, «Огонек» № 17 07.09.2009). Все остальные появились после катастрофы президентского самолета. Первая статья посвящена теме покупки российских сериалов зарубежными странами. Автор приходит к следующему выводу:

Продавать нашу телепродукцию государствам бывшего соцлагеря порой бывает сложнее, чем на дальний Запад: покупателям мешает историческая память. Так, самыми сложными странами для продаж являются Чехия и Польша¹⁰.

В статье Колесникова также косвенно затронута тема истории, хотя автор описывает свои впечатления о Гданьске:

Польский город Гданьск меня удивил. Оказался очень уж хорош. Может, потому что не совсем польский. Я думал, поляки к нам плохо относятся, то есть как раньше. Все-таки мы их от фашизма освободили, а такое не забывается. Осадок какой-то остается. Чувство благодарности, которое ты, поляк, должен испытывать к русским, бесит тебя немного, конечно, хочешь ты этого или нет¹¹.

⁹ „Моя Анечка всех любила” (Анна Герман) – 30летие со дня смерти. В. Мастеров беседует со З. Тухольским // „Огонек”, № 34, 27.08.2012; Могу спеть по-русски В. Мастеров беседует с Д. Ольбрыхским // „Огонек”, № 41, 15.10.2012.

¹⁰ Ю. Ларина „Россия” им покажет // Огонек, № 2, 25.05.2009.

¹¹ А. Колесников На память о родном Занзибаре // Огонек, № 17, 07.09.2009.

Подобный несколько высокомерный тон встречается только лишь в данной статье, где автор не совсем корректно излагает российское видение истории, которое Липатов назвал стереотипом «неблагодарные поляки»¹².

Остальные публикации, объединенные в данную группу, посвящаются различным культурным событиям или деятелям культуры. Три статьи посвящены награжденному президентом России орденом Дружбы режиссеру А. Вайде, который сказал следующие слова по поводу фильма «Катынь»: «Нужно разделять расстрелы и ложь, которая их покрывала. Я уверен, наши народы – навеки вместе, и ради их блага я должен был отработать эту тему»¹³.

Кроме Вайды нам встретились также имена других режиссеров: Е. Гофмана и Р. Полянского. Обширная статья В. Мастерова и С. Черепановой посвящена сериалу «Ставка больше, чем жизнь», его судьбе и возвращению на телеэкраны капитана Клосса («Огонек» № 31, 08.08.2011). В мае 2010 г. появилась небольшая статья о чемпионе мира по судoku – Я. Мрозовском, а позже о выступлении российского молодежного театра, для которого «придумались новые тексты на мотивы польских танго 1930-х годов»¹⁴.

Короткая публикация, в которой говорится об открытом письме Ольбрыхского по поводу «позорного поведения» польских болельщиков во время олимпийского матча по волейболу между Россией и Польшей¹⁵, затрагивает также и тему спорта. Как уже упоминалось выше, некоторые тексты трудно однозначно классифицировать, это – один из таких случаев. Однако мы отнесли его именно к первой группе, поскольку здесь важен голос актера Ольбрыхского, призывающего болельщиков и народ задуматься о своем поведении и признающегося, что ему было стыдно перед российскими друзьями и коллегами.

В статье «Русские захватили Польшу» («Огонек» № 48, 06.12.2010) упоминается визит президента России Д. Медведева в Варшаву, хотя автор пишет о том, что в последнее время в польских рекламных слоганах часто фигурируют российские мотивы – Кашпировский, космос, Сибирь и т.д.:

¹² А.В. Липатов *Россия и Польша: «домашний спор» славян или противостояние менталитетов?* В: *Поляки и русские: Взаимопонимание и взаимнепонимание*. Сост. А.В. Липатов, И.О. Шайтанов, Москва 2000, с. 19.

¹³ Рубрика «Голос» // *Огонек*, № 32, 16.08.2010.

¹⁴ *Спелись с Польшей* // *Огонек*, № 49, 13.12.2010.

¹⁵ В. Мастеров *Даниэль Ольбрыхский, актер. Принципиальный* // *Огонек*, № 33, 20.08.2012.

Польская русофобия уходит корнями в историю и политику, но не является позицией обыкновенных людей, – говорит Я. Хлудзинский из агентства PZL. – Поляки чувствуют духовную связь с русскими. Мы такие же спонтанные, любим повеселиться. Поэтому русские мотивы в польской рекламе так хорошо продаются¹⁶.

Статья «Неформатные лидеры» Д. Губина («Огонек» № 16, 23.04.2012) – своего рода отчет о рабочей поездке автора в Польшу, а в частности, о его визитах на польских общественных радиостанциях Гданьска, Варшавы и Ольштына.

...А радио Ольштына (Ольштын по размерам – городок в табакерке, по населению, как наш Ковров, 170 тысяч жителей) – это встроенная в сосновую рощицу отличной современной архитектуры вилла, где работают (Коврову это и не снилось!) 60 сотрудников. И это радио ежедневно выпускает в эфир целых две программы на украинском языке – только потому, что 10 процентов ольштынского населения являются этническими украинцами. (А ну-ка, ну-ка, где в страдающей по имперскому величию стране, хотя бы в жиреющей и борзеющей от денег Москве, найдется хотя бы минута радиозфира на гастарбайтерском таджикском?!)¹⁷.

Короткая заметка «Кшиштоф Барановский, мореплаватель»¹⁸ посвящена проекту «Школа под парусами», инициатором которого является 74-летний польский мореплаватель К. Барановский. Проект направлен на работу с молодежью, в этом году среди участников были двое русских ребят.

Теме ЕВРО-2012 посвящено десять статей, семь из которых вышли непосредственно во время и сразу после проведения этого масштабного мероприятия. Авторы, обращаясь к данной тематике, не столько затрагивают спорт (может быть, в силу того, что похвалиться ни россиянам, ни полякам особо нечем), сколько пишут о взаимоотношениях болельщиков, о ходе подготовки к мероприятию, о ценах в гостиницах, о настроении жителей Польши; а также дают оценку поведению россиян и поляков и в целом безопасности во время проведения чемпионата. Была дана даже оценка гимну польской сборной журналисткой Черепановой:

Пока Украина решала насущные проблемы, Польша выбирала гимн для своей сборной. Получилось бодренько: на позицию бабушки провожают бойцов. [...] Реакция, впрочем, не была однозначной. Пока одни нахваливали

¹⁶ *Русские захватили Польшу* // Огонек, № 48, 06.12.2010.

¹⁷ Д. Губин *Неформатные лидеры* // Огонек, № 16, 23.04.2012.

¹⁸ Огонек, № 45, 12.11.2012.

бабушек, другие возмущались: «Дожили! Покажем на Евро большую польскую деревню!»¹⁹.

В другой статье этого же автора «Евро надежно прикрыли с воздуха» оценивается подготовка к ЕВРО-2012: «В Польше никогда не было подобного турнира, и таких серьезных приготовлений в плане безопасности не было, разумеется, тоже»²⁰.

Целый ряд статей был написан одним и тем же автором – А. Беляевым: «Игра на отторжение» («Огонек», № 23, 11.06.2012), «Мяч раздора» («Огонек», № 19, 14.05.2012), «Тяжелая форма боления» («Огонек», № 24, 18.06.2012), «Шествие вышло что надо» («Огонек», № 24, 18.06.2012), «Какой футбол нам не нужен» («Огонек», № 25, 25.06.2012). В последней статье автор рассматривает различные ошибки, которые, по его мнению, необходимо учесть России при проведении чемпионата в 2018 г. В материале «Варшава сожалеет и уточняет» журналистки Черепановой («Огонек», № 24, 18.06.2012) приводятся слова Д. Туска по поводу массовых беспорядков, устроенных после матча «Польша – Россия», а также простых граждан Польши, которые не хотят, чтобы в России о них сложилось негативное мнение: «Пожалуйста, напиши, что не надо думать, что мы все такие»²¹.

Поскольку само мероприятие было масштабным и эмоциональным, то и количество публикаций в такой короткий промежуток времени было достаточно большим. Вся Европа жила этим событием, болела за свои команды, поэтому интерес к теме был вполне обоснован и не вызывает удивления. Данная группа текстов скорее образовалась в результате естественной потребности освещения хода событий, а не интереса к Польше как таковой.

Следующий пласт статей можно объединить общим подзаголовком «Политика и государственные деятели». В изданных в период с 2009 по 2012 гг. номерах журнала «Огонек» нами было найдено шесть статей сугубо политической направленности; все они были посвящены конкретным политическим и государственным деятелям: генералу В. Ярузельскому (две статьи)²², Б. Коморовскому²³, А. Серемету²⁴,

¹⁹ С. Черепанова *Ко-ко, Евро споко!* // Огонек, № 19, 14.05.2012.

²⁰ Огонек, № 23, 11.06.2012.

²¹ С. Черепанова *Варшава сожалеет и уточняет* // Огонек, № 24, 18.06.2012.

²² П. Шеремет *Войцех Ярузельский, бывший президент Польши. Обвиняемый* // Огонек, № 31, 08.08.2011; Д. Карцев *Генеральная репетиция* // Огонек, № 49, 12.12.2011.

²³ *Бронислав Коморовский, и. о. главы Республики Польша. Претендент* // Огонек, № 25, 28.06.2010.

²⁴ К. Журенков, В. Мастеров, О. Филина, П. Шеремет *Анджей Серемет, генеральный прокурор Польши. Крайний* // Огонек, № 33, 22.08.2011.

Р. Сикорскому²⁵ и Л. Бальцеровичу²⁶ (по одной статье о каждом). Абсолютно все статьи были опубликованы после 10 апреля 2010 г. В отличие от предыдущей группы, здесь можно предположить, что это вызвано именно повышенным интересом к Польше после трагедии в 2010 г., поскольку в более ранних статьях политическим и государственным деятелям этой страны практически не уделялось внимания.

Вопросам истории и Второй мировой войны посвящено пять статей, четыре из которых были изданы до катастрофы под Смоленском – в 2009 и начале 2010 гг. Возможно, особый интерес был вызван 60-летием начала Второй мировой войны. Уже тогда, в 2009 г., В. Сперанский, доктор философских наук, профессор Академии народного хозяйства при Правительстве РФ, писал: «60-летие начала Второй мировой, а также некоторые публикации последнего времени заставляют задуматься, что за болезненные противоречия существуют у русских с поляками»²⁷. Сперанский призывает не соглашаться с мнениями о том, что Катынь – дело рук немцев:

Взгляды Д. Жукова и А. Усовского несколько расходятся в оценке событий в Катыни. А. Усовский говорит о „пресловутой Катыни”, главную проблему которой он видит в том, что „ничего не сообщив своему формальному союзнику СССР, не запросив у него ни данных, ни объяснений... польское правительство в эмиграции обратилось в Международный Красный Крест с просьбой о расследовании „советских злодеяний” (с. 256). Кавычки к последним двум словам подчеркивают позицию автора, что Катынь – дело „немецких рук” (с. 77)²⁸.

Из другой статьи, которая является беседой П. Шеремета с польским журналистом, главным редактором „Газеты Выборчей” А. Михником, можно узнать мнение польской стороны:

Мне кажется, что касается Катыни, то следует только рассекретить архивы, и тут не надо ничего больше придумывать. Призывы некоторых польских деятелей к Путину, чтобы он просил прощения, мне кажутся глупыми. Это уже делал Борис Ельцин, и нет никакого повода, чтобы каждый раз и при каждом случае звучали извинения за пакт Молотова – Риббентропа. В конце

²⁵ П. Шеремет *Радослав Сикорский, министр иностранных дел Польши. Историк* // Огонек, № 34, 29.08.2011.

²⁶ П. Шеремет „Начинать реформы надо с политических перемен” // Огонек, № 35, 05.09.2011.

²⁷ В. Сперанский *Трудно простить тому, перед кем виноват* // Огонек, № 12, 03.08.2009.

²⁸ Там же.

концов, Путин – не Молотов. [...] Если Россия будет развиваться в сторону демократии, то постепенно русофобия в Польше уйдет²⁹.

Что касается истории, то она до сих пор является «болезненной» темой для представителей обеих стран, но для поляков – в большей степени. По этому поводу мы встретили интересную теорию взаимоотношений двух народов, представленную в статье «Русским о поляках, полякам о русских» Р. Уфимцевым, который проводит аналогию с психологическим возрастом человека:

Аналогия [...] вполне прямая, потому что разные люди также различаются степенью своей рефлексивности, то есть, склонностью к рефлексии. Есть люди, живущие одним мгновением, а есть такие, которые часто думают о своих поступках, о своем прошлом³⁰.

Автор подчеркивает, что современная Польша имеет заметно большую степень рефлексивности, нежели современная Россия, и, по его мнению, в этом заключается главная проблема взаимоотношений двух народов: «Поскольку рефлексивность – свойство культуры, можно сказать, что плохо осознаваемые культурные различия между двумя народами и являются помехой в преодолении взаимных предубеждений»³¹.

Далее Уфимцев разъясняет свою теорию:

В Польше средний гражданин считает себя наследником предков и, соответственно, ответственным за их подвиги и грехи. А в России средний гражданин совершенно не настроен не только отвечать за поступки Сталина, но даже своего прадеда, который служил в НКВД или, наоборот, страдал на Колыме. И более того – он даже не особенно стремится знать о жизни своего предка, потому что это ему ни к чему. Вот что нужно понять о нас полякам³².

Получается, что русские не склонны к рефлексиям, их культура направлена скорее на настоящее и будущее, у поляков же культура склонна к рефлексиям, она черпает свои энергии в прошлом и традициях, без которых поляк не представляет себе ни настоящего, ни будущего. И наконец, его вывод:

²⁹ П. Шеремет *История с чистого листа* // Огонек № 17, 07.09.2009.

³⁰ Р. Уфимцев *Русским о поляках, полякам о русских* <<http://www.metaphor.ru/er/blog/069.xml>>

³¹ Там же

³² Там же

Поляки могут научить нас быть чуть-чуть более мудрыми, научиться черпать моральные силы в собственном прошлом и собственных вековых традициях. У нас это получается гораздо хуже, чем у них. А мы можем помочь полякам забывать плохое и заниматься новыми захватывающими проектами, начинать жизнь с чистого листа и добиваться выдающихся результатов. В этом русском нет равных. Поляки могли бы помочь нам победить нашу коррупцию, у них это получилось, а ведь они – родственный нам народ. А мы можем помочь им стать союзником и партнёром в масштабных технологических проектах, ориентированных на будущее...³³.

Относительно свежая статья «Пришел, увидел, отступил»³⁴ посвящена совершенно другим событиям и, несмотря на то, что тема заявлена как «О России и Наполеоне», затрагивает также русско-польские отношения. Автор пишет:

Генерал Сокольников и подал Наполеону зимой 1812 года памятную записку – по сути, политический проект, который содержал план вторжения в Россию. Почему она произвела такое сильное впечатление на императора, который обычно требовал, чтобы ему докладывали только факты без политических выводов, сказать трудно, но, наверное, совпало: Наполеон такой записки хотел. В ней было все: и про то, что крепостные поднимутся против царя, и про то, что казаки восстанут, – в общем, квинтэссенция оскорбленного польского чувства и представление о России как о стране, которую поляки знают, как нужно устроить³⁵.

Главный вывод, касающийся данной группы: статьи о спорных вопросах, непосредственно касающихся Второй мировой войны, были опубликованы до авиакатастрофы, после нее не было ни одной публикации на эту тему. Последняя статья на историческую тему была опубликована совсем недавно – в сентябре 2012 г. – спустя большой промежуток времени.

Следующая тема – это размещение ПРО в Европе. Несмотря на то, что в трех статьях на данную тему Польша лишь косвенно упоминается, мы также включили их в анализ. Следует подчеркнуть, что особенно остро этот вопрос обсуждался в граничащей с Польшей Калининградской области, но поскольку мы ограничились лишь журналом «Огонек», здесь приведем только цитаты из анализируемых статей:

³³ Там же

³⁴ Дмитрий Сабов – о России и Наполеоне // Огонек № 35, 03.09.2012.

³⁵ Там же

Совершенно очевидно, что 10 противоракет, которые предполагается разместить в *Польше* (курсив наш. – Н. Д.), никакой серьезной угрозы для российских стратегических ядерных сил не представляют³⁶.

– Стало даже казаться, что ради нормализации отношений с Москвой новая администрация США готова на любые уступки. Сначала заговорили о возможности пересмотра планов размещения ракет в *Польше* (курсив наш. – Н. Д.) и Чехии, потом о возможном сворачивании политики расширения НАТО. Получается, что администрация Обамы всеми силами старается дать понять Москве, что готова на любые компромиссы?

– Нет, конечно. Нужно понимать, что произошло на самом деле. Люди, которые работают сейчас в Белом доме, вообще не очень верят в возможность создания эффективной системы противоракетной обороны. Они сомневаются в ее возможностях, и технических, и идеологических. Так что отказ от быстрого размещения элементов ПРО в *Польше* (курсив наш. – Н. Д.) и Чехии – это не уступки, а осознанная политика, которая, в принципе, не касается России. Но в переговорах с Москвой это может стать дополнительным плюсом³⁷.

30 трехступенчатых твердотопливных ракет заатмосферного перехвата GBI уже размещены на базах „Форт-Грили” (Аляска) и „Ванденберг” (Калифорния). Первоначально планировалось разместить такие ракеты также в *Польше* (курсив наш. – Н. Д.) для прикрытия европейских союзников США, однако затем американцы отказались от этого плана, предпочтя защищать Европу противоракетами морского базирования³⁸.

«Общество» – так мы озаглавили следующую тему. Здесь речь идет о специальном фотопроекте «Простые»³⁹, который сняли две польки – М. Редзиш и М. Бережецка. Позже появилась российская часть этого материала «Русские – это непросто»⁴⁰. Проект был посвящен «простым» семьям обеих стран, их судьбам и историям. На наш взгляд, само появление подобного совместного фотопроекта свидетельствует о потеплении и улучшении взаимоотношений народов, о котором уже говорилось выше.

4 ноября – День народного единства, государственный праздник РФ, описан в короткой заметке следующим образом:

День народного единства в нашей стране отмечают 4 ноября. В этот день 1612 года воины народного ополчения под предводительством Кузьмы

³⁶ А. Коновалов *Нельзя не договориться* // Огонек, № 2, 25.05.2009.

³⁷ К. Белянинов „Отношения США и России не могут дрейфовать” (интервью с Т. Грэмом) // Огонек, № 7, 29.06.2009.

³⁸ М. Лукин *Не сошлись гарантиями* // Огонек, № 27, 11.07.2011.

³⁹ *Спецпроект. Просто поляки* // Огонек, № 33, 23.08.2010.

⁴⁰ *Спецпроект. Русские – это непросто* // Огонек, № 25, 27.06.2011.

Минина и Дмитрия Пожарского освободили Москву от *польских интервентов* (курсив наш. – Н. Д.)⁴¹.

Данной теме были посвящены две публикации, причем каждая подчеркивала тот факт, что мало кто из россиян знает, что же именно страна отмечает в этот день, однако, присутствие выражения «польские интервенты», на наш взгляд, имеет негативный оттенок.

Любопытно, что самой катастрофе под Смоленском посвящена лишь одна-единственная, хоть и объемная и содержательная, статья Шеремета «Потрясенная Польша» в номере от 19.04.2010 г. Мы объясняем это тем, что журнал «Огонек» является частью крупной медиагруппы «Коммерсант», одноименное ежедневное издание которой освящало данную тему очень подробно. У журнала «Огонек» несколько иной формат – не столько информационная направленность, сколько публицистическая.

На материал Шеремета следует обратить особое внимание. Автор, имеющий постоянный контакт с польским народом, подчеркивает изменение настроения польского общества по отношению к России:

Неожиданным и важным последствием трагедии стали перемены в отношении поляков к России. Вдруг, благодаря действиям российских властей и солидарности обычных россиян, поляки увидели совсем другую Россию – резко отличную от сложившегося в их стране стереотипа. Поляки заметили буквально все: и помощь в расследовании, и сдержанность российской стороны в оценке причин катастрофы, и демонстрацию по каналу «Россия 1» фильма Вайды «Катынь». Обсуждается каждая деталь, подробно и очень эмоционально⁴².

И далее он приводит мнение поляков. Журналист «Газеты Выборчей» М. Войцеховский поясняет:

Русские так все делали и так нам помогали, словно это были не они. Он был в Смоленске в момент трагедии и провел там трое суток. – Простые люди слышали польскую речь, подходили и спрашивали, чем помочь. Там было много машин польского телевидения, так русские на них клали цветы, чтобы выразить сочувствие. Мы не ожидали!⁴³

Несомненно, катастрофа под Смоленском способствовала пересмотру польско-российских отношений. Это нашло отражение не только в СМИ. Что касается их изменения, а также попытке двух народов понять друг

⁴¹ *День народного единства...* // Огонек, № 43, 01.11.2010.

⁴² П. Шеремет *Потрясенная Польша* // Огонек, № 15, 19.04.2010.

⁴³ Там же

друга, то здесь нельзя не упомянуть о том, что в 2010 г. в Варшаве и в Москве был издан огромный сборник статей польско-российской группы ученых, историков под названием «Белые пятна – черные пятна: Сложные вопросы в российско-польских отношениях, 1918-2008». Данное издание называют уникальным, поскольку оно демонстрирует мнения историков в трудных вопросах, по которым имеются разногласия двух сторон, собранные под одной обложкой. Создание совместного научного труда, безусловно, помогает преодолеть отчуждение между Россией и Польшей в области истории и способствует улучшению современных отношений между двумя странами.

Газовому вопросу посвящена одна статья Е. Суховой, в которой Польша опять упоминается лишь косвенно: «Но проблема все та же – транзитные риски: на сей раз договариваться пришлось бы с Польшей, а с ней энергодиалог у России немногим лучше, чем с Украиной»⁴⁴. Здесь подчеркивается наличие проблемы в данной вопросе.

После анализа содержания 46 статей еженедельника «Огонек» мы пришли к следующим выводам. Несомненно, до трагедии под Смоленском о Польше писали меньше, чем после. Во всех публикациях, которые были изданы «до», польское государство и поляки чаще были лишь упомянуты косвенно. Кроме того, в этот период большее внимание уделялось истории: четыре статьи, затрагивающие тему Второй мировой войны, были изданы в 2009 г. и начале 2010 г.

Кроме того, анализируя материалы «Огонька», мы пришли к выводу о том, что издание направлено, скорее, на отношения народов в области культуры в широком смысле слова. Именно этому посвящено большинство публикаций. Издание как будто избегает, особенно сразу после авиакатастрофы, спорных тем польско-российских взаимоотношений. Хотя спустя время, в 2012 г. снова появляются поводы для «спорных тем» – стычки болельщиков во время ЕВРО-2012.

Итак, насколько часто пишет о Польше и поляках «Огонек»? Как уже было упомянуто выше, в среднем – один раз в месяц. Много это или мало, трудно сказать, но для еженедельника достаточно регулярно. Другой вопрос: о чем и в связи с чем пишут? Журналист из России И. Сизова («Тверские Ведомости») на одной из польско-российских конференций высказалась следующим образом:

Я работаю политическим обозревателем в газете и я представляю себе, когда в России пишут о Польше. Пишут только тогда, когда появляется информационный повод. Это ни хорошо, ни плохо, а данность, с которой

⁴⁴ *Хоть труба не расти* // Огонек, № 21, 05.10.2009.

приходится считаться. Информационный повод нам чаще всего дают политики.

Чисто журналистская проблема в освещении взаимоотношений Польши и России – она, на мой взгляд, сугубо профессиональная. Мы никак не научимся отделять информацию от комментария к ней. [...] А наш современный читатель не всегда нуждается в комментарии⁴⁵.

Тут можно уточнить слова журналистки, поскольку все зависит от конкретного издания и его направленности. Как мы видим, в публицистическом журнале «Огонек» большая часть статей о Польше и поляках имеет культурную направленность, и они далеко не всегда появляются только лишь из-за наличия «информационного повода». В публикациях затрагиваются самые разнообразные темы: кино и сериалы, музыка, спорт, реклама, радио и т.д.

Немаловажно также и то, что часто гостями редакции становятся сами поляки (1/4 статей – интервью), а также то, что многие материалы готовятся непосредственно в Польше. Самые частые гости – Вайда и Ольбрыхский. Что касается оценок, то в большинстве проанализированных нами статей, даются положительные, крайне редко отрицательные оценки тем или иным событиям.

**Poland and Poles in the eyes of contemporary Russian journalists
(on the basis of the articles published in „Ogoniok” between May 2009
and December 2012)**

The article is aimed at presenting the magazine „Ogoniok” in terms of the analysis of Polish and Russian relations. The period of time taken into account ranges from May 2009 to December 2012. All the texts have been divided into 9 topic groups, namely culture and travelling, EURO-2012, politics, history, society, European location of the ballistic missile defense, November 4th as the Unity Day, Smolensk catastrophe, gas issues. The analysis is focused on the frequency of articles, as well as their content. Moreover, the emphasis is put on the number of publications of both the positive and negative character.

⁴⁵ *Relacje polsko-rosyjskie: rola mediów masowych*, red. nauk. J. Adamowski, Ł. Szurmiński. Warszawa 2009, с. 46–47.

Яков Г. Шемякин

Институт Латинской Америки РАН / Москва

Мыслеобраз границы: социокультурные проекции

Ключевые слова: мыслеобраз, пограничность, пограничная ситуация, пограничная цивилизация, классическая цивилизация.

Keywords: Mental image, boundary, boundary situation, boundary civilization, classical civilization

В основу данной статьи положены идеи, сформулированные автором в докладе, представленном на международной конференции «Маргиналии-2012: границы культуры и текста»¹. Наблюдая за ходом конференции, а затем, размышляя о ее результатах, я пришел к выводу, что развернувшаяся там дискуссия имела два смысловых центра, которыми стали два термина, вынесенные в название данного научного форума: «маргиналия» и «граница» и производные от них («маргинальность», «маргинальное», «пограничность», «пограничное» и т.п.). При этом обращает на себя внимание одно обстоятельство: и при определении общих контуров тематики конференции её организаторами, и в выступлениях многих участников проявилась вполне определенная тенденция к отождествлению названных понятий и, соответственно, проблематики маргинальности и пограничности. Между тем, хотя их семантические поля и пересекаются, они отнюдь не полностью перекрывают друг друга. «Пограничный» по своему характеру социокультурный феномен в определенной исторической ситуации в том или ином регионе мира вполне может, как показывает исторический опыт, занимать отнюдь не маргинальное положение, более того, играть роль центра. Именно в такой роли выступала по отношению к Европе, в том числе и Западной, в течение ряда веков Византия, которая, по словам С. С. Аверинцева, была «пограничным» явлением «как по отношению к пространственной границе, разделившей балкано-италийский Запад и анатолийско-левантийский Восток, так и по отношению к временной границе, разделившей античность и средневековье. Византия осуществила себя как частичное

¹ Международная конференция «Маргиналии-2012: границы культуры и текста». Тезисы докладов, Москва 2012, с. 71–72.

снятие и той, и другой границы; это был взаимопереход Греции и Азии, осложненный взаимопроникновением классического преемства и новизны»².

В данной статье объектом моего исследования является именно феномен границы как определенной социокультурной реальности. Первое, что необходимо отметить в этой связи: слово «граница» обозначает не только понятие: это всегда еще и некий образ, который встает перед нами, когда мы произносим или видим в тексте данное слово; причем образ, как правило, вполне конкретный, часто – эмоционально окрашенный. В термине «граница» по общему правилу сочетаются логически-дискурсивная и эмоционально-образная составляющие. Я пришел к выводу, что в данном случае мы имеем дело с особой мыслительной конструкцией, сочетающей в себе как черты понятия, так и черты художественного образа-символа. Специфику этой конструкции лучше всего можно выразить посредством термина «мыслеобраз», который был применен Ю. К. Шуцким и Т. П. Григорьевой для характеристики особенностей духовного строя Востока³. Отсюда следует следующий вывод: чтобы получить целостное представление о той социокультурной реальности, которая обозначается словом «граница», необходимо одновременное применение двух основных стратегий, которые, говоря словами Вяч. Вс. Иванова, «каждый человек использует при решении основных интеллектуальных задач. Одна из них связана с использованием логически определенных абстрактных, правильных грамматических и логических конструкций, натурального ряда чисел, отдельных деталей воспринимаемых предметов и построения их чертежных схем; у большинства нормальных людей она связана с левым полушарием головного мозга и оттого для краткости может называться „левополушарная“...»⁴. Она является по своему характеру «абстрактно-словесной», наиболее типичными примерами ее реализации «могут служить тексты отвлеченного или научного характера»⁵. В противоположность этому, «правополушарная» стратегия ориентирована «на целостные образы», а не на последовательность «дискретных символов»⁶. Такого рода образы дают «охват целостной картины мира, а не логические схемы, включающие лишь отдельные детали»⁷.

Сочетание названных стратегий, по-видимому, необходимо при изучении конкретных «пограничных» феноменов в истории и в социальной

² С. Аверинцев, *Поэтика ранневизантийской литературы*, Москва 1997, с. 262.

³ Ю. Шуцкий, *Китайская классическая «Книга перемен»*, Санкт-Петербург 1992, с. 114–116; Т. Григорьева, *Дао и логос (встреча культур)*, Москва 1992, с. 34 и др.

⁴ Вяч. Иванов, *До-во время-после?* [в:] Иванов Вяч. Вс., *Избранные труды по семиотике и истории культуры. Т. V. Мифология и фольклор*. Москва 2009, с. 141.

⁵ Там же, с. 143.

⁶ Там же, с. 149.

⁷ Там же.

жизни. В данном случае, однако, хотелось бы подчеркнуть, что наличие в мыслеобразе «границы» отчетливо заметной эмоционально-образной составляющей отнюдь не делает менее важной задачу изучения логико-дискурсивной стороны его содержания. Именно эта сторона находится в центре внимания автора в данном случае.

Наибольшее распространение в современной философской и научной литературе получило максимально широкое понимание термина «граница». Так, по определению М.М.Бахтина, вся культура «расположена на границах, границы приходят повсюду, через каждый момент её»⁸. Согласно Ю. М. Лотману, границы структурируют все пространство семиосферы на всех уровнях⁹. В. Б. Земсков и Э. В. Сайко акцентируют тесную связь понятий «граница» и «переход»¹⁰. Согласно Земскову, «каждый момент существования культуры есть изменение и переход, а значит, жизнь на границах и в отношении смыслов, и в отношении хронологии их трансформации»¹¹. Многообразие трактовок понятий «граница», «пограничье», «переход» нашло яркое отражение в материалах российско-французской конференции, опубликованных в сборнике «Кануны и рубежи» (2002 г.), и научной конференции в Институте мировой литературы РАН в июне 2012 г.¹²

По-моему, настало время попытаться определить какие-то общие признаки, свойственные всем разновидностям «пограничности» как особого состояния человека и общества.

Первый признак такого рода, который, на мой взгляд, очевиден: граница – это всегда переплетение качественно различных традиций, точнее – сложнейший узел разнообразных типов взаимодействия и взаимосвязи этих традиций. Что главное в «пограничной» реальности? По-видимому, ее определяющая черта – это доминанта многообразия, прямо обусловленная крайне противоречивым сосуществованием разнородных социокультурных пластов. При этом наблюдается парадокс: наличие подобной доминанты не означает полного отсутствия единства,

⁸ М. Бахтин, *К эстетике слова*, Москва 1974, с. 265.

⁹ Ю. Лотман, *Семиосфера*, Санкт-Петербург 2000, с. 258–260.

¹⁰ В. Земсков, *Одноглазый Янус. Пограничная эпоха — пограничное сознание*, [в:] *Кануны и рубежи. Типы пограничных эпох – типы пограничного сознания*, Москва 2002, с. 6 сл.; Э. Сайко, *Переход как феномен социальной эволюции (хаос и конструктивные характеристики)*, [в:] *Искусство и наука об искусстве в переходные периоды истории культуры*, Москва 2000, с. 74 ссл.

¹¹ В. Земсков, указ. соч., с. 6.

¹² *Кануны и рубежи 2002; Цивилизационно-культурное пограничье как генератор становления мировой культуры/литературы*, Москва 2012, [в:] *Новые российские гуманитарные исследования 2012, № 7*, <http://www/nrgumis.ru/articles>.

всегда есть нечто, объединяющее эти пласты. Однако общий облик «пограничной» действительности определяет именно фактор многообразия.

Крайне противоречивый характер связи качественно различных составляющих «пограничья» находит свое проявление в таких характеристиках «пограничной» реальности, как амбивалентность социокультурных ориентаций (т.е. одновременная направленность в противоположные стороны) и антиномичность (тенденция к «лобовому» столкновению полярностей бытия)¹³.

* * *

Главная цель, которую я ставлю перед собой в данной работе, заключается в следующем: доказать и проиллюстрировать (разумеется, в минимальной степени, в рамках жестких ограничений, заданных объемом этого текста) тезис, согласно которому социокультурное качество «пограничности» может отличаться различной степенью зрелости и исторической устойчивости. Для дальнейшего изложения принципиальное значение имеет разграничение двух понятий: «пограничная ситуация» и «пограничная цивилизация».

Вывод о необходимости подобного разграничения был сделан мной в свое время в ходе творческих споров с В. Б. Земсковым. Валерий Борисович сделал особый акцент на мысли о том, что те черты, которые автор этих строк и И. Г. Яковенко трактовали как отличительные особенности «пограничного» цивилизационного типа (отсутствие относительно монолитной духовно-ценностной базы, ее гетерогенный характер, постоянное столкновение и конфликтное сосуществование разнородных традиций, а также разделенных герменевтическими барьерами разнотадимальных пластов исторического бытия народа, антиномичность, постоянные «разрывы» социокультурной ткани, раскол между правящей элитой и народной «почвой», ключевая стратегическая роль симбиотического типа связи элементов социокультурной системы и др.), свойственны всем цивилизациям на этапе становления, в силу чего отличия

¹³ Я. Шемякин, *Европа и Латинская Америка: взаимодействие цивилизаций в контексте всемирной истории*, Москва 2001, с. 246-261; он же: *Граница (Процесс перехода и тип системности)*, [в:] *Общественные науки и современность* 2009, № 5, с.114; Я. Шемякин, О. Шемякина, *Пути и условия достижения целостности цивилизационной системы. Сопоставление исторического опыта России и Латинской Америки*, [в:] *Латинская Америка* 2009, № 9, с. 4-20; № 10, с. 82-101.

между «пограничными» и «классическими» цивилизациями¹⁴ выглядят, мягко говоря, как весьма относительные¹⁵.

Между тем, по моему убеждению, речь должна идти в данном случае о коренных структурных различиях двух принципиально отличных друг от друга цивилизационных типов. Чтобы не нарушать цельности изложения, изложу максимально кратко свою позицию по этому вопросу.

Все цивилизации неоднородны (в той или иной мере), состоят из самых разных элементов (культурных, этнических, языковых и т.п.), и вместе с тем любая из них представляет собой целостность, единую во всем многообразии ее составляющих. Но соотношение начал (принципов) единства и многообразия, гомогенности и гетерогенности коренным образом отличается в великих цивилизациях Востока и Запада, которые я условно называю «классическими», и в цивилизационных образованиях «пограничного» типа. Облик первых определяет начало целостности, здесь наличествует некий единый стержень, пронизывающий, скрепляющий собой все многообразие составляющих их элементов. Сюда относятся такие, возникшие на базе мировых религий, социокультурные макрообщности («субэкумены», по определению Г.С.Померанца)¹⁶, как западнохристианская, южноазиатская индо-буддийская, восточноазиатская конфуцианско-буддийская, исламская. Субэкумены отличает цельное основание – относительно монолитный религиозно-ценностный «фундамент». Причем подобная цельность духовной основы не означает единообразия: она может быть выражена по-разному в рамках тех или иных религиозных и мировоззренческих традиций. Однако в рамках каждой из субэкумен принадлежащие ей многообразные традиции едины в подходе к решению ключевых проблем человеческого существования.

Для «пограничных» же цивилизаций (как и для всех иных разновидностей «пограничного» состояния) характерна доминанта принципа многообразия, который преобладает над началом единства. Последнее,

¹⁴ О критериях различения этих двух основных типов цивилизаций см.: Я. Шемякин, *Европа и Латинская Америка...*, с. 9-10; он же: *Пограничные» цивилизации планетарного масштаба. Особенности и перспективы эволюции*, [в:] *Латинская Америка* 2007, № 7, с. 75–76; он же: *Цивилизации пограничного типа: формирование концепции*, [в:] *Социокультурное пограничье как феномен мировых и российских трансформаций. Междисциплинарное исследование*, Москва 2008, с. 100–101; он же: *Проблема соотношения универсального и локального - центр смыслового пространства и эпистемологический предел цивилизационного исследования*, [в:] *Исторический журнал: научные исследования* 2011, с. 90–91.

¹⁵ В. Земсков, *Культурный синтез в Латинской Америке: культурологическая утопия или культуурообразующий механизм*, [в:] *Латинская Америка*, 1999, № 4, с. 97.

¹⁶ Г. Померанц, *Теория субэкумен и проблема своеобразия стыковых культур*, [в:] Г. С. Померанц, *Выход из транса*, Москва 1995, с. 205–227.

впрочем, тоже вполне реально. Тем не менее цельная относительно монолитная духовная основа здесь отсутствует, религиозно-цивилизационный фундамент состоит из нескольких качественно различных частей, связь между которыми крайне слаба. К числу цивилизаций «пограничного» типа относились эллинистическая и византийская, из реально существующих в настоящее время к цивилизационным общностям данного типа относятся российско-евразийская, латиноамериканская, балканская и ибероевропейская¹⁷.

Возражая против попытки стереть качественную разницу между охарактеризованными типами цивилизаций, я в то же время признал серьезность приводимых Земсковым аргументов и попытался развить его мысль дальше. Действительно, все перечисленные выше признаки «пограничности» можно обнаружить на определенных этапах развития любой цивилизации. Причем не только на этапе генезиса (когда духовно-ценностный фундамент еще не сформировался, не обрел цельности), на что, собственно, и обращал внимание Земсков, но и на этапе кризиса, когда сформировавшаяся ранее цивилизационная основа теряет цельность в результате «надлома» (по Тойнби). В последнем случае цивилизация либо перестраивает себя, переходя на какой-то качественно новый уровень, либо распадается окончательно.

Однако, как показывает исторический опыт, возможен и такой вариант развития событий, когда полярные альтернативы развития системы (распад или обретение нового целостного основания на качественно новом уровне) взаимно нейтрализуют друг друга, в результате чего социокультурная общность так и не выходит из переходного «пограничного» состояния на протяжении длительного исторического срока. В этом случае черты переходности постепенно становятся онтологическими характеристиками данной общности, «пограничное» состояние становится способом ее бытия, она вырабатывает механизмы, обеспечивающие воспроизводство переходной ситуации, которая закрепляется соответствующей системой ценностей и социальных институтов, обеспечивающих сохранение «пограничного» состояния. Это означает, что возникло новое социокультурное качество, особая системность: «пограничная» ситуация становится «пограничной» цивилизацией¹⁸.

¹⁷ Здесь необходима оговорка. Преобладающей тенденцией цивилизационного процесса в Испании и Португалии, начиная по меньшей мере с середины XX в., стала тенденция к интеграции в западную субэкумену. Однако, по моему мнению, этот процесс еще не завершен, сохраняется контртенденция к сохранению цивилизационной «особости» Пиренейской Европы.

¹⁸ Я. Шемякин, *Граница...*, с. 116.

Следовательно, когда речь заходит о цивилизациях «пограничного» типа, имеется в виду особая разновидность границы. Определяющая характерная черта этой разновидности, отличающая ее в том числе от иных видов границы, заключается в следующем: «В данном случае граница, не переставая играть роль перехода от одного типа (стадии, полюса) бытия к другому, получает новый модус существования, который приобретает определяющее значение: она сама становится бытием особого рода, воплощенным в специфической разновидности социокультурной системности»¹⁹.

Именно на цивилизационном уровне социокультурное качество «пограничности» достигает высшей степени зрелости. Как следует из вышеизложенного, внешним признаком трансформации «пограничной» ситуации в «пограничную» цивилизацию является историческая длительность сохранения «пограничного» состояния, которая, в свою очередь, является свидетельством обретенной исторической устойчивости (разумеется, весьма относительной). Следует особо отметить, что у «пограничных» цивилизационных систем, как и у любых цивилизаций, свой тип времени – *la longue durée*, «большая длительность» или «длительная временная протяженность» (по Ф. Броделю)²⁰. От того типа времени, который наличествует в «пограничных» исторических ситуациях, он отличается качественно. Когда «пограничность» обретает системный характер, происходит в том числе и существенная трансформация временных параметров в ходе формирования пространственно-временного континуума цивилизации. «По-видимому, здесь можно проследить действие закона перехода количества в качество: сохранение «пограничного» состояния в течение определенного количества «астрономического» времени при достижении определенного предела ведет к качественной трансформации»²¹. Этот предел каждый раз должен определяться конкретно-исторически. Приведем в этой связи несколько примеров.

«Пограничная ситуация», сложившаяся в Восточном Средиземноморье и на Среднем Востоке в результате походов Александра Македонского, достаточно быстро трансформировалась в «пограничную» эллинистическую цивилизацию с ее специфической социокультурной системностью²². Анализ многочисленных работ как испанских, так и отечественных

¹⁹ Там же, с. 113.

²⁰ Ф. Бродель, *Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV-XVIII вв.* В 3 т. Москва 1992. Т. 3. *Время мира*, с.1-11, 640–641.

²¹ Я. Шемякин, *Граница...*, 2009, с. 117.

²² Обоснование этого тезиса см. в моей работе «У истоков цивилизационного «пограничья» (в печати).

авторов²³ приводит к выводу о том, что ибероевропейская «пограничная» цивилизационная общность сложилась как результат перерастания «пограничной ситуации» на Пиренейском полуострове в «пограничную цивилизацию» в основном уже в XII–XIV вв., то есть еще до того, как Испания стала единым государством. В Латинской Америке «пограничная ситуация» постепенно трансформируется в «пограничную цивилизацию», по всей видимости, в XVII–XVIII вв. К рубежу XVIII–XIX вв. Иberoамерика уже определенно выступает на арене мировой истории, как новый человеческий мир в процессе становления²⁴.

В том, что касается истории России, процесс преобразования «пограничной ситуации» в «пограничную цивилизацию» отличался особой сложностью и носил прерывистый характер. Первоначально «пограничное» цивилизационное качество обретает реальность на Руси в XI–XII вв. Однако процесс генезиса «пограничной» (формировавшейся в зоне интенсивных контактов различных восточных и западных традиций на просторах восточноевропейской равнины) цивилизационной общности был прерван татаро-монгольским нашествием, но после определенного перерыва начался заново. Состав участников процесса взаимодействия расширяется, формирующаяся в ходе этого взаимодействия социокультурная общность сохраняет свой «пограничный» характер, но сам тип «пограничности» меняется: резко усиливается восточное начало, которое начинает играть преобладающую роль. Именно на базе этой разновидности «пограничности» происходит первоначальное становление российско-евразийской цивилизации, обретающий в XVII–XVIII вв. планетарный масштаб.

* * *

Возвращаясь к проблеме соотношения понятий «пограничные цивилизации» и «пограничные ситуации», нужно отметить, что относительная историческая устойчивость первых по сравнению со вторыми была достигнута в силу того, что на цивилизационном уровне (и при сохранении

²³ См., например: Cl. Sánchez Albornóz, *España – un enigma histórico*, Barcelona 1973, Т. 1-2; R. Menéndez Pidal, *Los españoles en la historia*, Madrid 1982; E. Mitre Fernández, *Cristianos, musulmanes o hebreos: La difícil convivencia de la España medieval*, Madrid 1988; *Пограничные культуры между Востоком и Западом... (Россия и Испания)*, Санкт-Петербург 2001; В. Багно, *Россия и Испания: общая граница*, Санкт-Петербург 2006.

²⁴ См. подробное описание и анализ этого процесса: F. Ainsa, *Identidad cultural de Iberoamérica en su narrativa*, Madrid 1986; Я. Шемякин, *Европа и Латинская Америка...; История литератур Латинской Америки*, Москва 1985-2005; *Iberica Americans*, Москва 1991, 1994, 1997, 2002, 2009; *Латиноамериканская цивилизационная общность в глобализирующемся мире*, Москва 2007.

общей доминанты многообразия) принцип единства был выражен значительно более явно, чем в условиях «пограничных ситуаций», что, собственно, и нашло свое отражение в возникновении социокультурной системности особого типа. В этой связи необходимо подчеркнуть, что такие «родовые» признаки любого «пограничного» состояния, как амбивалентность и антиномичность, будучи одними из главных проявлений принципа преобладания многообразия, сохраняются и в «пограничных цивилизациях». В этой связи закономерно возникает вопрос: как возможно существование какой бы то ни было системности в условиях амбивалентности – антиномичности? Как вообще возможно единство при доминанте многообразия? Ответить на эти вопросы – значит разгадать загадку, которая заключена в самом факте существования «пограничных» цивилизационных систем²⁵. Итак: за счет чего «работает» социокультурный механизм, обеспечивающий условия для их функционирования и исторического воспроизводства? Попробую, суммируя результаты исследований, дать свой вариант ответа на сформулированные вопросы.

* * *

Для «пограничных» цивилизаций характерны одновременно повышенная (по сравнению с «классическим» цивилизационным типом) роль внешних факторов, большая проницаемость для внешних влияний (что является прямым следствием отсутствия монолитной духовно-ценностной основы в условиях доминанты многообразия) и повышенная (опять же по сравнению с «классическими» цивилизациями) способность к переработке этих влияний в соответствии с логикой местной социокультурной «почвы», в конечном счете – к превращению «внешнего» во «внутреннее». Следует особо подчеркнуть: обе эти характеристики одинаково органичны для «пограничной» цивилизационной реальности и служат основой для противоположных тенденций: стремления к максимальной открытости миру и к ревностной защите собственной самобытности. Эта мысль уже высказывалась российскими и испанскими учеными²⁶.

Подобное сочетание противоположных ориентаций сознания и поведения представляет собой одно из основных внешних проявлений той самой амбивалентности, о которой говорилось выше. Оно оказалось

²⁵ Один из возможных подходов к решению этой загадки мы попытались наметить в работе: Я. Шемякин, О. Шемякина, *Пути и условия достижения целостности цивилизационной системы*, [в:] *Латинская Америка* 2009, № 9, с. 4–20, № 10, с. 82–101.

²⁶ См.: *Пограничные культуры между Востоком и Западом...*, с. 14; R. Menéndez Pidal, *op. cit.*

возможным, в свою очередь, в силу наличия такой внутренней характеристики цивилизационных «пограничий», как повышенная (по сравнению с «классическими» цивилизациями) проницаемость внутренних границ в культуре. Как мне неоднократно приходилось писать, одна из отличительных структурных характеристик «пограничных» цивилизаций – преобладание симбиотического типа взаимосвязи и взаимодействия наличествующих в их духовном космосе традиций (участники контакта уже составляют неразрывное системное единство, но при этом каждый остается самим собой, сохраняя собственную идентичность, а нового культурного качества не возникает)²⁷. Причем в рамках культурного симбиоза имеет место взаимодействие не только между отдельными людьми и социокультурными группами – носителями тех или иных традиций, но и во внутреннем мире человека – между идейно-психологическими комплексами различного происхождения и характера, воплощающими эти традиции. Таким образом, внутренние границы в «пограничной» культуре пролегают не только между различными ее представителями и принадлежащими ей коллективами людей, но и в душах преобладающей части жителей цивилизационного «пограничья». Эту особенность давно заметили, в частности, осмысливая действительность своего континента, латиноамериканские мыслители²⁸.

Личность – живое пульсирующее ядро любой цивилизации. Поэтому обязательной предпосылкой достижения и сохранения ее целостности является целостность доминирующего в данном социокультурном ареале типа личности. Учитывая же отмеченную внутреннюю разделенность этого типа в условиях цивилизационного «пограничья», путь к достижению целостности на индивидуальном уровне разворачивания цивилизационного процесса предполагал и предполагает для представителей «пограничной» культуры переход собственных внутренних границ, то есть границ внутри себя между разнородными духовно-ценностными составляющими. В свете этих соображений обеспечение повышенной (опять же по сравнению с «классическими» цивилизациями) степени проницаемости такого рода границ – необходимое условие обретения цельности (в доступной ей мере) «пограничной» цивилизацией. «Причем в рамках, по преимуществу, симбиотической системности выполнение этой задачи не ведет к их исчезновению: становясь более проницаемыми, внутренние границы отнюдь не размываются»²⁹.

²⁷ См. подробнее: Я. Шемякин, *Европа и Латинская Америка...*; с. 87–91, 126–130, 319–325.

²⁸ См.: Ф. Алегрриа, *Горизонты реализма: чилийская литература XX века*, Москва 1974, с. 30.

²⁹ Я. Шемякин, О. Шемякина, *Пути и условия...*, [в:] *Латинская Америка* 2009, № 10, с. 85.

Запад присутствует в действительности цивилизационных «пограничій» в двух ипостасях – и как внешняя, и как внутренняя сила, поскольку европейская традиция стала неразрывной составляющей их социально-генетического кода. В данном контексте повышенная степень проницаемости внутренней границы с «Европой» (в том числе в собственной душе) означает одновременно и возможность относительно быстрого восприятия европейских новаций (так как западная традиция и для русских, и для латиноамериканцев, и для испанцев и португальцев, и для жителей Балкан – это в том числе и их традиция), и возможность столь же быстрого «возврата к себе», сохраняя собственную идентичность, самоутверждаясь в своей «инаковости» по отношению к Западу, но с включением переосмысленных и по-своему интерпретированных жизненных (духовных, политических, экономических и т.д.) форм западноевропейского происхождения³⁰.

Наличие качества повышенной проницаемости внутренних границ в культуре, в свою очередь, обусловлено формированием в цивилизационном «пограничье» еще одной важнейшей характеристики: повышенным (как и во всех остальных случаях – по сравнению с «классическими» цивилизациями) уровнем оперирования знаковыми структурами различного происхождения и характера. Достаточно вспомнить в этой связи о тех метаморфозах, которые претерпели в Латинской Америке и в России различные версии христианства³¹. Не имея возможности сколько-нибудь подробно останавливаться на этом вопросе, выделю основную направленность изменений: резкое расширение поля интерпретации христианской символики, формирование многочисленных, порой весьма причудливых форм взаимосвязи с местными духовными традициями, в том числе и с весьма влиятельными в «пограничной» социокультурной среде мифомагическими комплексами³².

³⁰ О процессе «иначания» изначально западноевропейских форм в Латинской Америке и в России см. подробнее: А. Кофман, *Латиноамериканский художественный образ мира*, Москва 1997; Ю. Гирин, *Поэтика сверхпределности. К интерпретации художественных процессов латиноамериканской культуры*, Санкт-Петербург 2008; Ю. Лотман, *Статьи по семиотике культуры и искусства*, Санкт-Петербург 2002; В. Живов, *Разыскания в области истории и предыстории русской культуры*, Москва 2002; М. Глостанова, *Постсоветская литература и эстетика транскulturации*, Москва 2004; Я. Шемякин, О. Шемякина, *Пути и условия*, [в:] *Латинская Америка* 2009, № 10, с. 84–87.

³¹ Я. Шемякин, *Европа и Латинская Америка...*, с. 98–103, 233–246; он же, *Вера и рацио в духовном космосе латиноамериканской цивилизации*, [в:] *Латинская Америка* 2007, № 3, с. 78–92; Я. Шемякин, О. Шемякина, *Соотношение веры и рацио в цивилизационном «пограничье»: российские параллели латиноамериканского опыта*, [в:] *Латинская Америка* 2007, № 11, с. 58–77; они же: *Старообрядчество и процесс формообразования в российской цивилизации*, [в:] *Общественные науки и современность* 2006, № 2, с. 98–108; А. Кофман, указ. соч., с. 267–268, 284–285 и др.

³² Там же.

Оперировать знаковыми структурами не может никакая бы то ни было общность или социальный институт. Это может делать только конкретный живой человек. В силу этого обеспечить повышенный уровень оперирования подобными структурами оказалось возможно лишь в случае кардинального изменения (по сравнению с субэкуменами) соотношения различных уровней развертывания цивилизационного процесса – личностного (индивидуального) и надличностного. Как было установлено в ходе цивилизационного исследования³³, разница между этими уровнями относительна: надличностный пласт – нормативно-ценностная база цивилизации – наличествует в любой личности. В цивилизациях «классического» типа именно он является основой целостности человеческой индивидуальности, в чем проявляется доминанта принципа единства.

Однако личность несводима к этой основе. Во всяком человеке имеется определенное «пространство свободы» по отношению к господствующим нормам и ценностям, некий «несводимый остаток», «собственно индивидуальный» пласт, который и определяет неповторимое своеобразие каждого индивида. Цивилизационное «пограничье» характеризуется принципиально иным, по сравнению с «классическими» цивилизациями, соотношением между надличностным и «собственно индивидуальным» уровнем в структуре самой личности. Крайне противоречивое сосуществование качественно различных, в том числе и прямо противоположных ценностно-смысловых ориентаций, отличающее реальность «пограничных» цивилизаций, обуславливает то обстоятельство, что воплощающий общепринятые и официально утвержденные установки нормативно-ценностный пласт в личности «пограничного» типа, по общему правилу, ослаблен, и потому его интегративные потенции явно недостаточны для того, чтобы обеспечить ее духовную целостность. В подобной ситуации решающее значение приобретает тот самый «несводимый остаток», который становится главной основой ее целостности в условиях «границы, ставшей бытием особого рода». Достичь более высокого, чем в «непограничных» человеческих мирах, уровня оперирования знаковыми структурами самого различного происхождения и характера можно было лишь в «пространстве свободы» человеческой индивидуальности. Учитывая то, что говорилось выше о специфике соотношения личностного и надличностного уровней цивилизационного процесса в социокультурном «пограничье», это «пространство свободы» следует рассматривать как первичный и в этом смысле ключевой фактор достижения целостности «пограничной» цивилизационной системы.

³³ См.: Я. Шемякин, *Европа и Латинская Америка...*, с. 168–173.

* * *

Итак, выстраивается вполне определенная причинно-следственная цепь: «пограничные» цивилизационные системы могут существовать в условиях доминанты многообразия (и, соответственно, антиномичности – амбивалентности) в силу выработки особого соотношения внутренних и внешних факторов их функционирования, которое достигается благодаря повышенной проницаемости внутренних границ в культуре, обусловленной, в свою очередь, повышенной способностью к оперированию знаковыми структурами различного происхождения и характера. Для формирования подобной способности необходимо коренное изменение (по сравнению с субэкуменами) соотношения различных уровней развертывания цивилизационного процесса, личностного (индивидуального) и надличностного, в пользу первого, причем условием подобного сдвига становится изменение соотношения в рамках самого индивидуального уровня между его воплощающей принцип единства цивилизационной общности нормативно-ценностной составляющей и тем «пространством свободы», которое наличествует в каждом человеке, и превращение этого пространства в решающий фактор достижения и сохранения целостности как преобладающего в цивилизационном «пограничье» типа личности, так и «пограничной» цивилизационной системы в целом.

The mental image of the boundary: sociocultural projections

The author analyzes the specific character of the use of the term “boundary” in the scientific research and emphasizes the necessity to combine intellectual and emotionally-shaped cognitive strategies in a study of the phenomena related to “boundary”. In this case, however, the author focuses his attention on the logical component of “mental image” of the boundary. In the text, general contours of the semantic field of the term “boundary” are indicated and general features of the «boundarity» as a special condition of the person and society are allocated. At the same time, Y. G. Shemiakin notes that the social cultural quality of «boundarity» may differ according to a degree of maturity and historical stability. According to these criteria, the concepts of «boundary situation» and «boundary civilization» are differentiated, and the specific character of the «boundary» civilization systems in comparison with the great classical civilizations of the Orient and the Occident is investigated.

Ф. Н. БЛЮХЕР, С. Л. ГУРКО
Институт философии РАН / Москва

Интенциональный анализ идеологии*

Ключевые слова: идеология, дискурс, темпоральность, наука, этика, эстетика, религия
Keywords: ideology, discourse, temporality, science, ethics, aesthetic, religion

Термин «идеология» вновь обретает актуальность. После значительной паузы, когда идеологические объяснительные схемы уступали по употребимости экономическим или культурологическим, мир заново идеологизируется. Анализ идеологий вновь становится актуальной задачей, но наработанных подходов, от марксовской концепции «ложного сознания» до культур-системного анализа К. Гирца, как представляется, уже недостаточно. И прежде всего желательно было бы отойти от отчасти метафизического процесса конструирования различных «идеологических сущностей», вроде консерватизма или либерализма, и попытаться выработать методологические основания для обнаружения и классификации проявлений идеологии, как неустранимой тенденциозности сознания, в конкретных текстах.

Нам представляется, что такие проявления должны иметь характер интенциональных объектов, то есть обнаруживаемых в анализе коррелятов явной или скрытой направленности содержательных фрагментов текста. Спектр таких направленностей может быть весьма широк, так что на данном этапе исследования целесообразно его умышленно ограничить, чтобы получить пусть огрубленную, но объективную картину.

Говоря об интенциональности уместно для начала обратиться к этимологии соответствующего латинского слова, и отметить, что речь идет об интенсии, то есть буквально о напряжении, направленном вовнутрь. И подобно тому, как экстенсия, например, у Августина передается в переводе как «растяжение», в слове *интенция* следует учитывать значение «сжатия», «сгущения», «концентрации». Последний термин с его явной психологической коннотацией естественно

* Работа выполнена при поддержке гранта РГНФ 13-03-00605 «Интенциональные характеристики идеологического дискурса»

ассоциируется и с сосредоточенностью, намерением, умыслом. Примечательно, что в юридической практике удостоверяемые свидетельствами признаки предшествующей фиксации на объекте (в виде явных ли угроз, или просто обнаруживаемой враждебности) служат основанием для возможной переквалификации последующего деяния из действия по неосторожности в преднамеренное с соответствующим отягощением судебных перспектив. Сюда же относится и правило поиска мотива в следственной практике.

Человек существо целесообразное. Однако, чтобы данное свойство могло реализоваться нужна полная информация при принятии решения, что в силу ограниченного характера человеческого существования и в индивидуальном, и в родовом смысле – невозможно. Поэтому человек вынужден конструировать полноту.

Условно можно предположить, что существуют два вида конструирования полноты. Первый – исходит из локального опыта существования человека как индивида. Это опыт его собственной жизни, а также рассказы о жизни тех близких, кому он доверяет. Чаще всего это происходит в форме нарратива и мы будем считать данную полноту «исторической». Второй – передается человеку в виде шаблонов, который разделяет референтный для данного индивида круг людей. Эти шаблоны являются основанием для самоидентификации индивида как члена социума, выходящего за пределы его «собственной истории». В качестве такого социума могут выступать корпорация, конфессия, народность, нация, и наднациональная общность (империя, республика или Европейский союз). Этот второй вид мы будем называть идеологией.

С одной стороны, мы исходим из факта потребности общества в идеологии, с другой, считаем, что ни одну идеологию невозможно навязать человеку помимо его воли. Следовательно, остается предположить, что в основании идеологии лежат конкретные вопросы реального человека, при нахождении ответов на которые он использует принятые в обществе шаблоны. Потребность в идеологии наступает для индивида тогда, когда он, в силу каких-либо причин, не в состоянии ответить сам на смыслообразующие вопросы своего существования.

Мы предполагаем, что число этих вопросов ограниченное, потому что отношений, которые обуславливают факт длительного существования человека «как родового существа», немного. И, как любые отношения, они обусловлены не носителями, а характером связи между носителями. Первое – это отношение человека с природой или внешним для него миром, в состав которого могут входить даже другие люди, если отношения между человеком и этими людьми подчиняются исключительно природным законам (всё, что не такое, как «Я»), (например, сексуальный

партнер, который обеспечивает «правильный секс»). Второе, это отношения между человеком и другими людьми, которые основаны на признании того, что другие люди такие же «Я». При этом «человеческое» отношение может распространяться на все, что человек «приручил», будь то домашние животные, растения, машины и другие предметы, не имеющие никакого отношения к собственно социальной сфере (все, что такие, как «Я»). И, наконец, последнее – это саморефлексия по поводу собственного «Я»; оно вторично, т.к. возникает лишь в те моменты, когда в первых двух отношениях возникают проблемы, и достаточно устойчиво, потому что, будучи установленным, существует до следующих серьезных проблем в первых двух сферах.

Вступив в эти отношения, человек вынужден отвечать на ряд вопросов. При этом истинность ответа обуславливается определенной процедурой проверки: как осмысленности самого вопроса, так и адекватности полученного на него ответа. Первичная дихотомия «не Я» и «Я», лежащая в основании отношений, оказывает непосредственное влияние на эти процедуры, постепенно формируя две, не зависящие друг от друга, области исследований: науку и этику. Сложнее с третьим отношением: человека к самому себе как к «Я». По большому счету, никакой процедуры установления объективной истинности данное отношение не предусматривает. Изменение «Я» происходит в результате внутреннего переживания, которое принципиально недоступно процедурам эмпирических проверок. Однако вторичность саморефлексии, порожденной либо внешними по отношению к моему «Я» проблемами, либо проблемами моего «Я» с «Другими как Я», порождает две близких, но отличных друг от друга формы самосознания человека: искусство и религию.

Вопрос, об отношении к внешнему для «Я» миру можно представить как вопрос «как устроен этот мир?». Очевидно, что любая попытка ответить на этот вопрос должна проводиться с помощью конструирования таких категорий, как объект (количество, качество), причина или отношения, в которых он (объект) взаимодействует с другими объектами. Любой эмпирический факт такого исследования должен быть теоретически нагружен, а любая теория должна рано или поздно быть подвергнута эмпирической проверке. Из идеального исследования должны быть удалены антропоморфизмы, а результат сформулирован либо в виде эмпирической закономерности, либо теоретического закона. Соблюдение всех этих правил позволяет получить ответ на вопрос «как именно функционирует предмет», который мы исследуем. В конечном счете, предсказать, как он будет функционировать в дальнейшем.

Этические вопросы возникают в результате решения проблемы: «как вести себя с другим человеком, чтобы при этом оставаться человеком

самому?» Необходимыми категориями, описывающими эти отношения, являются: «субъект», который берет на себя полную ответственность за свои действия, по отношению к другому субъекту; «поступок» (событие), в котором происходит взаимодействие с другим субъектом; «оценка» поступка с точки зрения цели или идеала и «дескриптивное определение» правильности или неправильности данной оценки. «Каждый индивид по поводу каждого своего поступка может, и, оставаясь честным перед собой, даже обязан сказать: «Я мог бы не совершать его», именно данное обстоятельство является источником абсолютизма морального самосознания, универсального характера нравственной ответственности».¹ При этом естественная моральная установка может заменяться ценностно-ориентированной идеологически «правильной» установкой. Важно также что, мораль должна быть принципиально автономна, т.е. не зависеть в своих основаниях ни от одного внешнего по отношению к ней факта, даже если этот научно подтвержденный факт.

Ответ на вопрос «что есть я?» в традиции давала религия. Говоря более общо, этот ответ имеет смешанную – этическое-эстетическую природу. Форма ответа определяется тем, что область этого вопроса есть сфера эмоционального, по существу в религии человек имеет дело исключительно со своими эмоциями и чувствами. Эмоция же не имеет субъекта, она имеет только форму. Дело в том, что эмоция не есть непосредственно данное. Само по себе ощущение не является радостью или печалью, гневом или состраданием. Индивидуальное событие психической жизни делает эмоцией внешняя ему форма, усваиваемая в процессе социализации. Когда-то это называлось «воспитанием чувств». Представление о том, что есть не только аффект, но и то, что аффицируется, необходимо приводит к субстанциалистскому пониманию души. Против чего есть веские возражения, резюмируемые критической философией. То есть ответ на вопрос «кто я?» может строиться двояко: либо как «я тот, кто...» – здесь должно следовать не просто указание на определенное действие, но и утверждение необходимости или хотя бы постоянства такого действия. Но это будет этическое конструирование субъекта. Альтернативный вариант построения ответа будет «я такой...». То есть будет представлять указание на форму. И основной вопрос будет в том, соответствует ли конкретное переживание определенной форме или не соответствуют. Этот ответ человек не понимает, а переживает. И именно переживание удостоверяет для него истинность ответа. Соответственно возникает проблема постоянства переживания, которая оказывается неразрешимой в силу естественной психологической изменчивости субъекта и бесконечности объекта.

¹ А. А. Гусейнов, *Что я должен не делать?*, «Философский журнал» 2012, № 2 (9), с. 59.

Так как действительность, которой задаются данные вопросы, осмысленна, – сам вопрос принимает целесообразную форму: «за что я страдаю?» Это вопрос об определенности «Я» через соотнесенность его перспективы со смертью и жизнью социального слоя, сформировавшего уникальность данного «Я». Мы способны сопереживать чужому горю, но лишь свое собственное горе ставит перед нами проблему «переживаемости мира». Смерть и страдания близких тебе людей обесмысливают твою жизнь. Ведь смысл жизни «Я» задается не из себя, его определяют люди, которые либо выступают для него как авторитет, либо для которых оно является авторитетом. И, если смерть прерывает эту связь, то вне данной ответственности социально-психологическая жизнь теряет смысл. Однако ни смерть, ни страдания невозможно предотвратить. Их причина может быть обезличенна, а справедливое отмщение невозможно или бессмысленно. Поэтому формой ответа становится наделение естественной социальной ситуации сверхъестественным, трансцендентным (часто природным) смыслом, но при сохранении обращения к этому трансцендентному как к субъектному. «Что я сделала тебе, почему ты так относишься ко мне?» или «Господи, помоги».

Тем самым в религии происходит как бы удвоение мира. Духовная потребность через переживание участия в ритуале порождает веру в Бога, как в определенную Картину Мира, чтобы получить объяснение, которое помогает пережить (выстрадать) возникшую духовную потребность. Человек, при помощи религии переходя через переживание из мира имманентного в мир трансцендентный, получает объяснение своей собственной имманентности. Именно поэтому конвертация религий невозможна, т.е. религиозный человек признает, что любой другой человек религиозен, но будет настаивать на истинности именно своей веры, т.к. в конечном счете, она имманентна именно его переживаниям.

Комплекс религиозных представлений, создающий образ космического порядка, есть в то же самое время комментарий на земной мир социальных отношений и психологических процессов. Он делает их доступными пониманию. Но эти представления больше чем комментарии; они также – шаблон. Они не просто объясняют социальные и психологические процессы с точки зрения космоса... – они формируют их.²

Искусство в миметической форме дает возможность человеку осмыслить и принять свое отношение к миру таким, каким он (мир) может быть. В силу ограниченности реальной жизни, человек, потребляя

² К. Гирц, *Интерпретация культур*, Москва, 2004, с. 143.

произведения искусства, в превращенной форме удваивает или даже утраивает свою жизнь, оказываясь в тех ситуациях, в которых никогда в реальности оказаться бы и не смог, например, при рождении младенца в Назарете или на тexasском ранчо наедине с маньяком. При этом, так как переживания человека даны ему непосредственно в ощущениях, эстетическая форма хотя и не отождествляется с реальной жизнью, тем не менее неотделима от этой реальности и в иных случаях может стать «единственной ценной» реальностью в переживании прожитого.

В отличие от искусства, религия утверждает, что рефлекторная форма, в которой осмысливается положения «Я» среди других «таких же Я», и является единственно действительным миром. Мимесису искусства религия противопоставляет «факт» чувственного переживания человеком «осмысленности» действительности в антропоморфной форме ее «целесообразного» устройства.

Поскольку человек целесообразен, во всякой человеческой деятельности должна присутствовать некая внутренняя нацеленность, явное или неявное намерение. То есть интенция оказывается проявлением имманентности цели для любой деятельности человека. Декларируемая или осознаваемая цель актора может не совпадать с целью, обнаруживаемой в анализе действия и удостоверяемой закономерным с точки зрения аналитика результатом действия, то есть причинно обусловленный результат может быть приписан действию как одна из имманентных целей.

Порождение текстов (если исключить крайности, вроде псевдослучайного порождения текста компьютерной программой или случаев явной психопатологии, таких как глоссолалия) есть деятельность типично человеческая, а, следовательно, целесообразная. Следовательно, автор текста, наряду с декларируемыми или осознаваемыми целями, предъясвляет в тексте и скрытые цели, возможно, доступные анализу. Если отрешиться от понятия «автор» и связанных с ним психологических интерпретаций, речь можно вести о явной и скрытой семантике текста. Уместно вспомнить о существовании формализованных математических методов обнаружения латентной семантики, использующихся, например, для классификации, каталогизации и структурирования текстов для последующих процедур семантически-ориентированного поиска и аналитического сопоставления текстов.

Мы склонны предположить, что при анализе определенного рода текстов, которые мы маркируем как «идеологические», существуют некие закономерности, находящие выражение в использовании стандартизированных языковых средств.

Итак, мы можем выделить четыре формы, в которых существует идеология: наука, этика, религия и эстетика. Напомним, что под

идеологией мы понимаем «использование принятых в обществе шаблонов» для объяснения вопросов, выходящих за пределы индивидуальных возможностей человеческого разума. Именно поэтому идеология является сферой коммуникативного взаимодействия членов определенных этосов, вне которых данные шаблоны могут казаться лишенными смыслов.

Как было отмечено выше, характеристика отношений обусловлена не носителем отношений, а характером связи между носителями. Отсюда вытекает, что научные знания могут быть использованы в религиозной форме идеологии, а отдельные элементы религиозной формы, например, представление о единственности каузальной причинности, могут приниматься учеными со степенью не критичности, свойственной религиозным мыслителям. Подобную замену мы будем называть превращенной формой.

Тем не менее, мы склонны предположить, что различные части идеологии имеют различную темпоральную направленность. «Наука» и «религия» выполняют, по существу, одну и ту же задачу, обе сферы описывают «возможное будущее». Наука – в виде эмпирических следствий, из ранее открытых теоретических законов или эмпирических закономерностей. Религия – в форме объяснения «целесообразного» устройства человеческой жизни и соответственно антропоморфизации внешнего по отношению к человеку мироустройства. Однако, «возможное будущее» не может существовать только само по себе. В реальности идеология должна помогать при решении проблем, которые ставит перед человеком «настоящее». Поэтому «наука» и «религия» дополняются «этикой» или «эстетикой». По существу, мы получаем четыре возможные идеологические пары: «наука – этика», например, социалистическая идеология; «наука – эстетика», возможно, в этом суть современной либеральной идеологии; «религия – этика», то, что на Западе принято считать право-консервативной идеологией; «религия – эстетика», по всей видимости, является основой различных субкультурных образований: хиппи, современного западного буддизма, эмо и других.

Мы выдвигаем гипотезу, что различные формы идеологии используют специфические языковые средства для передачи своего содержания. Так, «религия», как и «наука», не могут обойтись без субстантивирующих существительных, описывающих «действительность» при помощи терминов или «понятий». Разница между этими средствами заключается в том, что наука постоянно ограничивает сферу применимости того или иного термина, например, «инерциальная пространственно-временная система отсчета» в классической механике, в то время как в религии термин часто приобретает сакральный смысл, например, «Бог» или «грех», суть которого невозможно понять без участия в определенной культовой практики.

Безусловно, самым ярким проявлением «научности» текста является форма доказательства, однако мы должны констатировать, что использование силлогистики или правил вывода доступны и сугубо религиозным текстам. Возникает вопрос, как нам относиться к такому роду текстов? В силу того, что мы исследуем форму, в которой существует идеология, мы должны согласиться, что тексты Фомы Аквинского, включая доказательства бытия Бога, являются для нашего анализа «научными» текстами. Точно также к научной форме мы отнесем все ссылки на эмпиризм или на легко проверяемые факты, имевшие место в действительности.

Сакральность религиозного текста проще всего продемонстрировать на примере включения в текст вставок из священных текстов или использования специальных слов, например, вставляемых в текст, написанный мусульманином, которые он обязан употреблять при упоминании в тексте Аллаха. Однако «религиозность» идеологии не обязательно совпадает с конфессиональностью. Мы должны допустить, что ряд понятий и даже научных терминов могут использоваться в сугубо религиозном смысле. Так как сакральность претендует на объяснение с точки зрения вечности, любое некритичное использование специального термина для объяснения неизбежности наступления будущих событий без учета возможных изменений параметров переменных, составляющих суть данного события,³ делает использование данного термина религиозным.

Для примера рассмотрим отрывок из речи Г. Димитрова на Лейпцигском процессе⁴.

Далее, также совершенно правильно, что я – за пролетарскую революцию и за диктатуру пролетариата. Я глубоко убежден, что в этом спасение и единственный выход из экономического кризиса и военной катастрофы капитализма.

В первом предложении Димитров делает фактическое утверждение, что как коммунист он выступает за конкретные формы решения социального переустройства общества, что соответствует действительности и позволяет рассматривать нам данное утверждение как «научное». Во втором, вопреки учению Маркса, утверждает, что это единственный путь к спасению из будущего капиталистического коллапса, что придает его высказыванию религиозное значение.

³ Особенно отчетливо это положение видно при анализе заключительного слова на суде А. Брейвика, где подсудимый, употребляя понятия «европеец», «культур-марксизм», «демография», использует их в качестве имен собственных, имеющих скрытые формы внутренней активности, т. е., по существу, мифологизирует абстрактные термины.

⁴ «**Научную**» форму идеологии мы выделяем жирным шрифтом, а «*религиозную*» – курсивом.

«Эстетика» в силу эмоционального воздействия на окружающих не может обойтись без активного использования оценочных выражений или прилагательных, даже когда сознательно ставит задачу их удаления из текста. «Этика» же выражается в виде отрицательной предписывающей формулы, обращенной прежде всего к говорящему, например, «я не могу этого сделать (не сделать)». Проиллюстрируем данное положение отрывком из вышеупомянутой речи Димитрова.⁵

Я защищаю себя самого, как обвиняемый коммунист. Я защищаю свою собственную коммунистическую революционную честь. Я защищаю свои идеи, свои коммунистические убеждения. Я защищаю смысл и содержание своей жизни. Поэтому каждое произнесенное мною перед судом слово – это, так сказать, кровь от крови и плоть от плоти моей. Каждое слово – выражение моего глубочайшего возмущения против несправедливого обвинения, против того факта, что такое антикоммунистическое преступление приписывается коммунистам.

В двух первых предложениях речь идет о защите себя как члена коммунистической партии, что в идеологической атмосфере процесса «ухудшало» позицию обвиняемого, поэтому мы считаем данный отрывок «этическим». В двух последующих дается сакральная трактовка идейной позиции обвиняемого. Наконец, последние два предложения носят откровенно риторический характер и произносятся с целью создания определенного художественного эффекта.

Исследователь идеологии сталкивается в работе с определенным парадоксом отбора материала. Любой текст в той или иной мере идеологичен, рассматриваем ли мы как текст, к примеру, литературное произведение, кинофильм или монументальную скульптуру. Но, приступая к анализу подобного текста, мы невольно попадаем в «герменевтический круг», поскольку анализируем идеологию с точки зрения уже имеющихся идеологий. Частично именно поэтому наши «идеологические» споры столь безрезультатны, участники данных споров, не без оснований, подозревают друг друга в «необъективности» и предвзятости. Поэтому для начала целесообразно отказаться от анализа любых материалов, «текстуализация» которых может осуществляться различными способами, а, следовательно, зависит от промежуточной субъективной интерпретации, вроде уже упомянутых кинофильма и монументальной скульптуры, и ограничиться собственно писанными текстами.

⁵ При этом «эстетический» текст выделим жирным курсивом, а «этический» – подчеркиванием.

Однако из анализа должны быть исключены художественные тексты. Основная функция идеологии – создание шаблонов с целью коммуникативной стратификации общества: «Свои» / «чужие», «современные» / «отсталые», «друзья» / «враги» и т.п. Разумеется, в качестве идеологических шаблонов могут быть использованы и художественные тексты, но основной адресат художественного текста – читатель и, ради того, чтобы текст был им прочитан, автор склонен использовать любые средства, задаваемые логикой произведения. То есть, идеологический пласт в художественном произведении часто используется инструментально, входит в качестве компоненты в состав художественной конструкции, выступая, следовательно, в несобственном значении, например, играя роль эмблемы (места, времени, социальной группы и т.д.).

С другой стороны, нежелательны для анализа и тексты, которые в той или иной мере могут быть охарактеризованы как «научные». Подобно тому, как художественные тексты, если и прибегают к «доказательности» как приему, в действительности же черпают свою убедительность скорее из выразительности применяемых средств, тексты научного типа используют образность лишь как вспомогательное средство. Поэтому если и допустимо искать в этой побочной стилистической составляющей указания на идеологическую компоненту научного дискурса, вычленение ее затрудняется тем же несобственным характером функционирования идеологем.

Вероятно, более естественной средой функционирования идеологического дискурса должны оказаться тексты по жанру равноудаленные и от «художественности» и от «научности». В этом качестве могла бы выступать публицистика (прежде всего – политическая) или речи политиков. Первая, однако, тяготеет к художественности, а, следовательно, к ним, хотя бы отчасти, применимы высказанные выше соображения о литературных текстах, вторые же демонстрируют использование идеологии в искусственно облегченных условиях монолога, в лучшем случае содержащего неявные отсылки к конкурирующим идеологическим построениям, представленным в заведомо ослабленном, проигрышном виде.

Тогда наиболее явно идеологичность текстов будет представлена там, где есть подлинный конфликт, или, по меньшей мере, формальная состязательность. На наш взгляд именно тексты, порождаемые в судебной практике, вынужденно облачаются в максимально идеологизированные одежды: форма «доказательства» используется для порождения запоминающихся образов, а «образность», в свою очередь, служит построению доказательств. Кроме того, серьезность ставок и реальность оппонента в судебном состязании не позволяют дискурсу уклониться ни в сторону беспристрастной «научности», ни в сторону безответственной

«художественности». Можно сказать, что идеология – это «место войны» в тексте. Это замечательное свойство судебного дискурса делает его идеальным лабораторным материалом для анализа идеологий.

Для текстов заведомо идеологических, таких, например, как политические декларации, наличие скрытой семантики можно предвидеть с тем большим основанием, что целостный идеологический комплекс вынужден сочетать большую степень связности, в сравнении с обыденной речью, с меньшей ограниченностью нормами в сравнении, к примеру, с научным текстом, традиционно подчиняющимся требованиям формальной логики или научной методологии. Следовательно, можно ожидать, что, анализируя идеологические тексты, мы сможем выделить не обнаруживаемые авторами интенциональные комплексы, которые будут указывать, говоря языком феноменологии, на «сами предметы» таких текстов.

В настоящем анализе мы заинтересованы в выявлении наиболее общих форм направленности идеологического текста, которые будут соотнесены не с частными элементами построения данной конкретной идеологии, но с планом формальной организации идеологических текстов как таковых. Предлагаемая нами методика требует отыскания указаний на фрагментарную псевдонаучную, квазиэтическую, псевдорелигиозную и квазиэстетическую оформленность исследуемых текстов.

Важно отметить, что искомые общие формы отличаются от жанровых или стилистических особенностей текста, то есть мы предполагаем искать не лексические или синтаксические особенности текста, но исключительно семантические его характеристики. Естественно, это вынуждает выделять в тексте смысловые фрагменты, размер которых может варьироваться от устойчивых словосочетаний до целых абзацев. К сожалению, мы вынуждены констатировать, что на настоящий момент мы не располагаем единицей фиксации дискурсивного смысла для сравнения различных форм идеологий. Чаще всего такой единицей должна выступать законченная мысль, выраженная в форме абзаца. Но в большинстве случаев из-за развитой риторической культуры обвиняемых анализ необходимо приводить на уровне предложения. В отдельных же случаях смысл риторического высказывания может передаваться удачно найденной метафорой (метонимией или оксюмороном) и единицей анализа становится словарная пара (существительного с прилагательным).

Для проверки гипотезы мы взяли «заключительные речи» на процессах Pussy Riot (Н. Толоконникова, Е. Самуцевич), А. Брейвика, М. Ходорковского, Е. Хасис и Димитрова, выделили дискурсы различных частей идеологии и подсчитали их процентное соотношение друг к другу. В силу ограниченности объема статьи мы можем продемонстрировать наш анализ

лишь на относительно небольшом тексте «заключительного слова» Хасис. Демонстрация анализа «заключительных слов» Димитрова, Ходорковского, Брейвика и Толоконниковой существенно превысит нормативный объем статьи.

Речь Хасис была произнесена в рамках суда по поводу убийства адвоката С. Маркелова и журналистки А. Бабуровой.

Буквально вчера или позавчера (не могу точно сказать, в связи со своим состоянием я немножко путаюсь) я прочитала статью, в которой было сказано, что присяжным заседателям на протяжении всего процесса демонстрировали разного рода фотографии, *зачитывали провокационные материалы из Интернета*, причем зачитывали именно те, которые *показывали нас в плохом свете*.

Я не знаю, правда это или нет, но я до последнего буду верить, что даже если это и так, это все-таки никак не повлияет на мнение каждого из вас в будущем.

Я не могу знать всего, что происходило. Но исходя из того, что было до меня донесено, я также знаю, что вам показывали и фотографии Никиты Тихонова, на которых Никита был изображен с татуировками.

Я скажу, какие татуировки есть у Никиты на самом деле. Одна из них – это моряк на правой руке. Также есть эскизы к русским былинам. На груди – большое сердце [...] Никаких фашистских знамен, никаких нацистских орлов и прочей атрибутики у Никиты нет. Я знаю его тело полностью.

В течение всего этого процесса действительно было много неисследованных доказательств. Просто потому, что это доказательства нашей невиновности.

При этом **очень немного было сказано того, что действительно не имеет никакого отношения к рассматриваемому делу. Да и препарировали наши личности, наверное, и всю нашу жизнь. Попытки вытащить из нашей жизни, личной, частной, наших знакомых, все самое нелицеприятное, что только можно.** При этом использовались и СМИ, и много чего еще. Я за 17 месяцев, проведенных в тюрьме, имела возможность взглянуть на свою жизнь со стороны. На жизнь Никиты со стороны, на нашу совместную жизнь. Я понимаю, что грязь просто так не может литься, что она берется отсюда, что если столько плохого было сказано в наш адрес, но, наверное, мы не идеальны. Это правда. И я, и он в этой жизни совершали ошибки, и я, и он во многом не правы были. И многие вещи нам стоило бы поставить в вину, но мы никого не убивали. Почему же те люди, которые действительно убийцы, в том числе и те, которые сидят сейчас в высоких кабинетах и решают наши судьбы и всего нашего народа, у которых руки по локоть в крови, сегодня чувствуют себя прекрасно и, наверное, даже хихикают. И над нами, и над потерпевшими, и над всеми остальными. Не знаю, на каких курортах отдыхает Горячев, на каких курортах отдыхают его кураторы из администрации президента. Я тем более не знаю, чем сейчас

занимается Рамзан Кадыров и сколько трупов он складывает у себя, но зато я прекрасно знаю, что когда в 2009 году я решила заниматься правозащитной деятельностью и создала «Русский вердикт», я приняла правильное решение. Я никогда не сверну с этого пути. Вы говорите: как ты можешь защищать русских националистов, на них же по 20 трупов, а я вам отвечу, на них их будет еще и по 50. И еще столько же навешают сверху. Вы говорите мне: как ты можешь защищать бомбистов. А ничего, что их судят по статье «терроризм» за то, что они подорвали заброшенные железнодорожные пути?

*Вы спрашиваете меня о том: зачем же ты защищаешь этих маньяков? А я вам отвечу, что **на этих маньяков вся их маньячность повешена дядьками в погонах. Эти маньяки сидят сейчас в автозаках с большими глазами постаревшими**, хотя им по 15–16 лет, никаких убийств они в этой жизни не совершали вообще. Но это же всем так удобно – свалить всю ответственность на детей. Если вы думаете, что, посадив меня и Никиту на пожизненное заключение, что-то в этой стране измените, вы ошибаетесь. Рано или поздно эти дети вырастут, рано или поздно они станут взрослыми. Это сейчас им нечего вам сказать, господин прокурор. Они вырастут – и смогут, и поверьте, они будут гораздо сильнее, чем вы. Потому что те испытания, через которые им пришлось пройти, гораздо сильнее, чем то, что вы чуточку видели.*

Но в то же время за эти 17 месяцев я поняла, что деятельность правозащитного центра «Русский вердикт», по сути, сейчас олицетворяет собой поговорку «вода камень точит». Потому что если мне даже не дают сказать последнее слово, то о каком вообще правосудии, о каком праве мы говорим?

*Так вот, к сожалению, **главное обстоятельство по данному уголовному делу это то, каким образом ведут себя на протяжении всего расследования и судебного производства господа прокуроры и господа судьи. Это единственное обстоятельство, которое заставляет нас сегодня находиться в тюрьме.***

И это тоже не имеет никакого отношения ни к праву, ни к закону.

Как разбиение на семантические единицы, то есть семантический анализ, так и атрибуция этим элементам того или иного интенционального содержания предполагает значительную долю интерпретативного произвола. Однако, можно надеяться, что именно ограниченность спектра отыскиваемых интенциональных форм позволит компенсировать влияние этого фактора. Мы настолько огрубляем этот спектр, что значимость ошибки исследователя при выборе или атрибуции фрагмента скрадывается самой формой спектра анализируемых предпочтений. Мы ограничиваем инструментарий анализа несколькими фигурами, поддающимися дискуссионной проверке «научный – ненаучный», «сакральный – несакральный», «этическое требование», «эстетический эффект».

Нами получены следующие результаты, которые мы продемонстрируем в таблице.

Фамилия	⁶ Научный дис курс. Кол. знаков и %		Этический дискурс. Кол. знаков и %		⁷ Религиозный дискурс. Кол. знаков и %		Эстетический дискурс Кол. знаков и %		Всего знаков маркирован ного текста и % к общему объему текста	
Голоконникова	2388	13,8%	293	1,7%	3833	22,2%	6912	40,0%	17252	77,7%
Самуцевич	1468	30,0%	299	6,0%	151	3,0%	1468	30,3%	4848	91,0%
Хасис	392	10,7%	322	8,8%	890	24,3%	998	27,3%	3644	71,1%
Ходорковский	1588	17%	454	4,9%	49	0,5%	4104	43,9%	9354	66,3%
Димитров	2529	28,5%	1703	19,1%	831	9,3%	1846	21%	8873	77,9%
Брейвик	3044	15,0%	2492	12,2%	7909	38,9%	3767	18,5%	20365	84,6%

Полученные результаты показывают, что первоначальная гипотеза о наличии четырех типов идеологии получает подтверждение. По крайней мере, интенциональность четырех идеологических позиций: Димитрова (социалистическая), Ходорковского (либеральная), Брейвика (право-консервативная) и Толоконниковой (субкультурный синкретизм) подтверждают полученные результаты. С другой стороны, анализ речей Хасис и Самуцевич показывают, что идеологическая направленность речей обеих обвиняемых не соответствует идеологическому шаблону представляемых ими позиций (Хасис – член националистической организации, а Самуцевич – участник панк группы). В свете полученного нами результата становится понятным «нелогичность» поведения Самуцевич на процессе (смена адвоката и смягчение наказания до условного). Ее собственная идеологическая позиция гораздо ближе к либеральной, поэтому в какой-то момент она выбирает для себя наиболее «рациональную» линию поведения. В то время как Хасис, по всей видимости, случайный человек в националистической среде, увлеченный в нее скорее свойственной ее возрасту романтикой, чем устоявшимися идеологическими предпочтениями.

На данном этапе мы умышленно отбирали для анализа тексты идеологически определенные, такие как последнее слово подсудимого в политическом процессе. При этом мы исходим из предположения, что латентная идеологическая форма таких текстов не должна непременно

⁶ В соответствии с требованиями статьи 336 и 292 Уголовно-процессуального кодекса РФ речь подсудимого может быть основана только на анализе доказательств по делу. Поэтому научный дискурс (в смысле объективного изложения) принципиально неустраим из жанра заключительного слова. Можно сделать условную корреляцию постоянно присутствующего процента научного дискурса в данном жанре.

⁷ Процесс PR связан с нарушением религиозной обрядовости, поэтому определенный процент сакрального дискурса, присутствующего в речи подсудимых, связан с особенностями конкретного юридического дела.

совпадать с декларируемой идеологией автора, например его политических предпочтений. И, как мы считаем, нам удалось подтвердить это предположение в количественном эксперименте.

Если позволено будет предложить визуальную метафору, соответствующую применяемому методу, это будет нечто вроде разбиения множества точек в системе координат на связанные домены, для каждого из которых можно ввести понятие направленности, совпадающей с ориентацией большей оси области, ограничивающей соответствующий домен. Отнесение точек к домену при этом иллюстрирует выбор семантических единиц текста, а приведение направлений ориентации доменов к базовым осям – атрибуцию идеологических форм. Полученная векторная схема в этом случае представляла бы собой «идеологический скелет» текста.

Intentional analysis of ideology

The hypothesis is proposed that a variety of discursive manifestations of ideology can be described by means of a fourfold schema in which each of distinct implications of ideological discourse falls within one of four categories that can be phenomenologically marked as “scientific”, “ethic”, “aesthetic” and “religious”, correspondingly. We argue that due to the difference in temporal orientation of those four forms they are systematically combined in pairs where “ethic” and “aesthetic” forms explain a “meaningful present”, while “religious” and “scientific” are responsible for a “possible future”. As a result, there can be only four possible types of functionally complete ideologies. To test our hypothesis, we have checked several obviously ideologically charged texts for the prevalence of definite “ideological discursive forms”, and found out that, in most cases, the pair representing the expected ideology of the author prevails in our schema.

KULTURA I LITERATURA

Е. А. Агеева

МГУ имени М. В. Ломоносова / Москва

Старообрядческая „полоса” Михаила Кузмина (по дневникам писателя 1905–1907 годов)

Ключевые слова: Михаил Кузмин, старообрядцы, русская традиционная культура
Keywords: Mikhail Kuzmin, Old Believers, Znamenny Chant, Russian traditional culture

Михаил Кузмин (1872–1936) в к. XIX – нач. XX вв. пережил сложный период глубокого погружения в русскую традиционную культуру и старообрядчество, о котором уже 10.09.1905 г. в дневнике заметил: «Собственно говоря, спокойнее, счастливее и уютнее всего мне было в мою раскольничью – русскую полосу».¹ Вместе со своим другом Георгием Чичериным он изучал древнюю систему записи церковных песнопений под руководством выдающегося знатока С. В. Смоленского, писал стилизации старообрядческих духовных стихов². Цельно и светло звучит духовный стих, датированный по нотному тексту 20 апреля 1901 г., наполненный и представлениями о ладе древней Руси и достоверными реалиями старообрядческой жизни:

...Разорили житье богатое,
Да не извели веры правья.
Там три брата росли родные
В старой вере дедовской
И все страду приняли:
Старший, Кирилл, на Кавказ угнан,
Средний, Степан, на каторгу,
Младший, Никитушка, сидит он в Суздале
В монастыре во Спасоевфимьевом.
Полететь бы соколом

¹ Кузмин Михаил. Дневник 1905–1907. СПб, 2000, с. 39. Далее ссылки на это издание даются в тексте.

² РГАЛИ. Ф.959. Оп. 1. Ед. 4. Духовные стихи. Посвящается В. Князеву. Для голоса и фортепиано.

На север, за три озера,
Да высоко окно монастырское,
Крепка решетка железная,
А сердце неутолимое,
А думы неударжимые.³

В то время он носил поддевку, картуз и сапоги, отпустил бороду, придавая внешнему виду важное смысловое значение. Много позже в театральной рецензии он заметит: «Всем известно, как влияет, не только на настроение, но иногда на более широкую и длительную область психики, на наши слова, движения, даже поступки, костюм, а для людей особенно чувствительных выбриться, или причесаться, значит уже стать другим»⁴. Лето проводил в небольших городках, странствовал по Олонецкой губернии, возможно, жил в строгом череповецком скиту Вологодской губернии. О нем ходило множество легенд. Известно, что в конце жизни Кузмин считал себя знатоком лишь гностицизма, музыки в период между Бахом и Моцартом и флорентийского кватроченто, но его смело можно причислить к кругу посвященных в тайну Старой Веры, хотя старообрядческих корней поэт не имел, о чем он сам убедительно свидетельствует в дневниковой записи 20 ноября 1906 г. (с. 267).

Не смотря на публикацию дневников писателя и его эпистолярия, тонкий и подробный комментарий к ним, тем не менее, до сих пор, прежде всего в Сети, бытует мнение о старообрядческом происхождении Кузмина, источником которого, возможно, послужило необоснованное мнение известного психолога Игоря Кона, считающего, «что воспитанному в строго религиозном старообрядческом духе мальчику было нелегко понять и принять свою необычную сексуальность».⁵

Ведущим исследователем творчества писателя Н. А. Богомоловым, а также М. П. Рахмановой⁶, В. В. Перхиным⁷ высказано ряд наблюдений о годах увлечения старообрядчеством Кузмина⁸. В тоже время относительно малый круг источников, отсутствие знаний даже о сочувствии тому или иному старообрядческому согласию, не позволяют создать достоверный конфессиональный портрет писателя. Да и вряд ли это

³ Кузмин Михаил. Стихотворения. Из переписки. Москва, 2006, с. 14.

⁴ Кузмин Михаил. Влияние костюма на театральные постановки, [в:] Проза и эссеистика в 3-х тт. Т.3. Эссеистика. Критика. Москва, 2000, с. 436.

⁵ Кон И.С. Голубые тени Серебряного века, [в:] Люди Лунного Света. № 6. 2002. Персональный сайт И.С. Кона.

⁶ Рахманова М. П., Послесловие, [в:] Музыкальная академия. 1992, № 3, с. 41–44.

⁷ Перхин В.В., Русская литература в письмах [1905–1985]. СПб., 2004, с. 24–27.

⁸ Богомолов Н. А., Мальмстад Джон Э., Михаил Кузмин: искусство, жизнь, эпоха. Москва, 1996, с. 51–65.

возможно для поэта Серебряного века. Александр Эткинд называет Кузмина «религиозным искателем», идентификация которого менялась под влиянием внешних обстоятельств⁹. С этим можно согласиться лишь отчасти. Записи его дневника, дополненные сюжетами эссеистики, духовных стихов, повестей, переписки позволяют говорить, что погружение писателя в старообрядчество было настолько глубинно, познания столь широки, понимание и усвоение традиции всеобъемлюще, что нельзя говорить как о простом увлечении. Кузмин сам отмечал и свой особый склад личности, проявившийся уже в детстве, склонный к четкости, последовательности, углубленности, что созвучно старообрядческому традиционному строю¹⁰. Но, конечно, для Кузмина в мире старообрядчества дорого было, прежде всего, искусство: иконопись, церковные книги, о которых он не раз упоминает в записях, а также песни, сказки, хождения, церковное единогласное пение, прикладное искусство. «Вот что вполне может удовлетворить и удовлетворяет естественные художественные потребности нормального человека, не говоря о поэтических сторонах обряда, о природе и непревосходимой красоте церковной службы» – заключает поэт.¹¹

Кузмин, глубоко сочувствующий старой вере, исповедует своеобразный «экуменизм». Будучи тесно связанным, как с поповцами, так и с беспоповцами, поэт ходил, видимо, на церковные службы и к тем, и к другим а также и в синодальные храмы, что позволяло более утонченно понять особенности традиции, но, с точки зрения канона, недопустимо. Его современники также «допытывались» с кем он молится, предполагали, что Спасова согласия, хотя в Петербурге не было такой моленной (с. 75–76). Сам он восклицает: «Когда же я попаду в единов<ерческую> церкву?» (с. 97). Все же судя по упоминаемому Кузминым кругу имен, архиеп. Иоанна Картушина, Анисима Швецова, в последствии еп. Арсения Уральского, будущего митрополита, писателя еп. Иннокентия Усова, отмеченного в «Крыльях»: «да как же есть и архиереи, светского не чуждающиеся, из ваших же, например, владыка Иннокентий»¹², о. Василия¹³, поэт был более близок к последователям старообрядческой

⁹ Эткинд А. Хлыст. Москва, 1998, с. 303.

¹⁰ Богомолов Н. А., Мальмстад Джон Э., Указ. соч., с. 62.

¹¹ Там же, с. 64–65

¹² Михаил Кузмин. Крылья, [в:] Проза и эссеистика в 3–х тт. Т.1. Проза 1906–1912 гг. Москва, 1999, с. 107. В этой повести приобщение героя к новым ощущениям происходит в том числе и через старообрядцев. Комментаторы не верно идентифицируют личность епископа Иннокентия, называя его одним из иерархов синодальной церкви

¹³ Свящ. Василий Космачев более 20 лет служил на Громовском старообрядческом кладбище.

Белокриницкой иерархии – наиболее многочисленной и известной, носящей в настоящее время имя Русской православной старообрядческой церкви (РПСЦ) с центром в Москве на Рогожском кладбище.

Тема Старой веры не оставляет поэта ни в церковной жизни, ни в творчестве, даже если его занимали уже совсем другие идеи. Задумываясь о написании оперы, «то из времен [боярыни Феодосии – Е.А.] Морозовой» (с. 77). Посещая церковную службу в Смольном соборе, он невольно сопоставляет её со старообрядческой, отмечая, что пение звучит как в концертном зале, в то время как «в скитах голоса отскакивают от стен в голову и есть впечатление интимности» (с. 97). В дневниках прослеживается старообрядческий текст Петербурга: упоминаются, старообрядцы- торговцы древностями, прежде всего Казаков, «плутоватый, вечно строящий планы»¹⁴ – как пишет о нем Кузмин, известные иконописцы Тюлины, старообрядческие центры столицы – моленные на Охте и Коломенской, Чубыкинская богадельня, «исторический отнятый у старообр<ядцев> Деисус в часовне у Гостин<ого> двора» (с.132), неоднократно Громовское кладбище, на котором 22.11.1905 г. Кузмин встретился с владыкой Иннокентием в Петербурге, на «старообрядческом митинге», «где происходило что-то неподобающее. Председателями сами наскочили студенты Полетаев и Мерзлодоков, программу установили явно демократическую, нежелание возвращаться к «старому режиму», чтобы всякая баба подавала голос, – и все попечители, владыка Иннокентий, Голубин¹⁵ выслушивали эту белиберду» (с. 73). Упоминания о митингах и об участии старообрядцев в политических акциях того времени открывают малоизвестную, даже для старообрядцев страницу участия последователей старой веры в событиях 1905 г. Старообрядцы, стремившиеся только к свободе вероисповедания, участвовали в политике формально. И это точно подметил Кузмин: «со старообрядцами выходит какая-то путаница. Борьба честолюбий, городов и т.д. Обе стороны на них надеются, а они голубчики, получив свободу, надуют, я думаю, обеих» (с. 70). В петербургском университете, а позднее и в Москве поэт виделся со знаменитым архимандритом Михаилом Семеновым, профессором Санкт-Петербургской академии, впоследствии старообрядческим епископом Канадским (с. 275, 510).

¹⁴ Ненадёжность Казакова находит подтверждение и во мнениях из строго старообрядческой среды. Так известный деятель Белокриницкой иерархии Я.А. Богатенко 17.01. 1908 г. пишет в своем письме к отцу – еп. Александру, находящемуся в Петербурге на заседаниях Государственной Думы по старообрядческому вопросу: «Не увидите ли Казакова? Не платит 2 года 6 руб. и не отвечает» – РГБ. Ф.246. К.214. Ед.21. Л. 140 об.

¹⁵ Петр Голубин – известный, многолетний деятель старообрядчества в Петербурге, попечитель Громовского кладбища.

Знаком Кузмину был не только град Петров, но и древний Псков: „старинные церкви, единоверческая, поморская моленные» (с. 69), тихие старообрядческие поволжские города, нашедшие поэтическое отражение в вокальном цикле «С Волги», наполненном старообрядческими аллюзиями¹⁶. На самом деле старообрядчество поэта было важной составной частью его Святой Руси, которую поэт искал и не находил в окружающем мире. «Я теперь с болезненным и страстным интересом у всех расспрашиваю про кулачные бои и моленны» – записывает Кузмин в 27.01.1906 г. (с. 105), то есть о былой удали и вере, что составляло суть русской древности.

Дневники писателя 1905–1907 гг. передают эволюцию душевного мира Кузмина, вначале еще до известной степени гармоничного, когда образы и реалии прежней жизни сочетаются, встраиваются в его личные переживания, изредка создавая своего рода идиллию. Так, принимая своего друга, внезапно уснувшего, Кузмин читает «Лимонарь» – жития святых, зажигает лампы, смотрит на образа, и у него возникает ощущение «будто Пасха» (с. 29). В тоже время созерцание из окна частицы Невы, церквей и деревьев на Охте и далёкого горизонта, наводят его на «мечтательную, хотя и не без приятности, печаль. И Охта с заведомо там находящейся поморской моленной и даль к Ладожскому озеру будят во мне мысли и воспоминания, живучести которых, не знаю, радоваться мне или страшиться, [то есть] ресурс или опасность, что я могу опять стать на прежнюю точку зрения, но неискоренимы во мне и потребность в лёгкой земной жизни, всемирности, культуре и солнце» (с. 35).

16 августа 1905 г. Кузмин сбрасывает бороду и усы. Вспомнив замечание доктора: «очень редко бывает такая чувствительная эпидерма», задумывается: «Может быть, это влияет и вообще на восприимчивость?» (с. 45). 24 сентября, гуляя по Морской, и увидев свое отражение в зеркале, стараясь его воспринять как постороннее, действительно увидел господина с черными глазами за золотыми пэнснэ, с бритым подпудренным подбородком, <...> суховатым ртом, лицом, которое что-то таит и скрывает, идеальный аскетизм или порочность, новое учение или шарлатанство. Ничего подобного не было видно с бородкой <...>; с большой винчиевской бородой ещё лучше бы» (с. 46). Эта была очередная попытка преображения. Но повсюду он подмечает «приметы милой старины». Так, посещая Историко-художественную выставку русских портретов, устроенную Дягилевым, он отмечает, что Васнецов, Ге, Крамской – «как это все устарело!» И наш XVIII в. какой-то все-таки грубый, лакейский».

¹⁶ РГАЛИ. Ф. 959. Оп. 1. Ед.5. «С Волги», «Светелка», «Поясок», «Ночная молитва», «Перед Пасхой» и др. Сборник песен. Для голоса и фортепиано.

Но для него «интереснее всего Никон с клиром XVII века (лучшая сатира, причем невольная)» (с. 47). В сумятице политических неустройств октября 1905 г. он явственно чувствует, что «все рассказы, хвастовство, демократов, сознание бессилия других партий противны до последней степени <...>. Я страшно устаю и с какой – то любовью думаю о Лескове: там свет, теплота, уютность. «...». Лампада перед старинной иконой, долгая всенощная, далекий скит в снежном бору, яркое летнее утро в праздник над рекой, пение девушек за шитьем в яблоневом саду: напрасно к вам стремится ухе не могущая обнять вас моя душа». И далее о Петербурге: «О противный, трижды противный, суеющийся политический и без красоты политический, дождливый город, ты хорош был бы только заброшенным» (с. 59). Революционная напряженность, хроническое безденежье, часто отсутствие понимания со стороны петербургской богемы и интеллигенции, в круг которых он только начинает входить, приводят Кузмина к выводам о принципиальном несходстве с миром: « Мои замыслы, мои вкусы не поймут, быть может, и средние интеллигенты, и мне с ними скучнее, чем с совсем простыми «черносотенными» людьми. Если бы я был нерасщепленным, с восторгом бы поборолся за старое, и, отвернувшись к стенке от непреложно долженствующего прийти, умер бы, думая о колоколах, жаркой горенке, бане и морозах». Но я потерял тот рай и не верю в вновь избранный, который я временами пророчески чую..» (с. 61).

Напряжение достигает такой силы, что он записывает в дневнике 25 октября: «Я должен быть искрен [так! – Е.А.] и правдив, хотя бы перед самим собою, относительно того сумбура, что царит в моей душе. Но если у меня есть три лица, то больше ещё человек во мне сидит, и все вопиют. И временами один перекрикивает другого и как я их согласую, сам не знаю?» (с. 61). Но нахлынувшие воспоминания и проникновенная проза Лескова – «сокровищница русской речи, которую нужно бы иметь настольной книгой наравне со словарем Даля»¹⁷ – снова и снова возвращают Кузмина в святую Русь: «И какая тишина и счастье спускается на меня при повороте к старому курсу». И Кузмин вновь растит бороду, и мечтает: «Снять бы мне квартиру или комнату или комнату на Охте, на Боровой. Теплую, с клопами, зажечь лампадки, покупать провизию, есть постное и жить. Ах, Углич, Москва, русские города! Сегодня, как виденье, видел за Невой, в этом месте обрусевшей, не петровской, зеленые дома Охты, баржи с хлебом, заборы, длинные одноэтажные бани в Калашниковском переулке...» (с. 62). Озабоченный судьбой России, охваченной

¹⁷ Кузмин Михаил. О прекрасной ясности. Заметки о прозе, [в:] Проза и эссеистика в 3–х тт. Т. 3, с. 8.

очередной смутой, он видит два пути ее развития: или обновление монархии или возврат к заветам старины: «Как царь не понимает, что прекрасно или возможно или продлить жизнь и власть, став демократическим, мирским монархом (в последнем случае Кузмин – применяет старообрядческую терминологию – Е.А.), или романтично стать во главе гольтыбы, черносотенцев, гвардейских опричников, попов из тех, что старого закала, с деньгами, староверов (заем правительству они не покроют, но царю лично дали бы), запереться где-нибудь в Ярославле и открыть пугачевщину по Волге, вернув на время при московских колоколах власть, погибнуть прекрасно и удивительно?» (с. 63). Этот утопический проект, бесспорно, отражает «расщепленность» самого писателя. Но какая обеспокоенность, какая неизбывная тревога о судьбе дорогой ему России звучит в словах поэта: «Вспыхнет ли ярко Россия, не обвиняя ни ту, ни другую сторону в вине открыто желательного беспокойства, через огонь и кровь, закалившись, новой Россией выйдет? Или все потонет в скрытых, не открытых репрессиях, ребяческих обманных требованиях того да другого, салонном фрондерстве и парламентской болтовне?» (с. 65).

До августа 1906 г. Кузмин все еще обособлен от петербургского художественного общества, но именно в этот период идёт работа над произведениями, определившими начало его творческого пути – циклом «Александрийские песни» и повестью «Крылья» (1906). Уединенность, внутренняя сосредоточенность были в то время органической потребностью писателя, усвоенной в мире старообрядчества. 14 января 1906 г.: «На меня напало уныние от обилия предстоящих посещений, и стал вздыхать о келейности» (с. 100). Не раз, отложив визит или посещение театра, он, затворившись в комнате у лампы, читает любимого Лескова.

Успех его произведений, всплеск творчества, наконец, сложившийся круг общения, надолго, практически навсегда уведут поэта в его мир солнца или рай, в дальнейшем разрушенный как невозможный на земле. Но в душе поэта всегда жил духовно возвышенный и художественно насыщенный мир Древней Руси, сохраненный и запечатленный

старообрядцами, и тонко им воспринятый и раскрытый на разных этапах творчества.

Mikhail Kuzmin and Old Believers' page of his life

At the turn of the 20th century, i.e. at the time of considerable public interest in the Old Believers, the poet Mikhail Kuzmin (1872–1936) went through a difficult period of deep immersion in the Russian traditional culture. Kuzmin studied Znamenny Chant, wrote religious poems imitating Old Believer lyrics, and visited remote monasteries of the Old Believers and prayers in St. Petersburg. This article is based on the poet's diary. It examines the state of mind of the poet who was interested in both modern and ancient times. Kuzmin compared his life with the Russian traditional world. He was concerned about Russia's future and its survival. Further, the success of his work, creativity and a wide circle of friends connected the poet with modernity forever. However, the poet always kept in his soul a spiritually elevated and artistically rich ancient world, preserved and sealed with the Old Believers.

АЛЕКСАНДР КРАВЕЦКИЙ

Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН / Москва

История русской гимнографии: осуществленные и неосуществленные проекты¹

Ключевые слова: старославянский / церковнославянский язык, литургия, литургическая литература, литургический текст

Keywords: Old Church Slavonic, Liturgics, Liturgical books, Liturgical texts

1.

В последнее время мы наблюдаем рост интереса к православной гимнографии, ее истории и поэтике. И это закономерно. На рубеже XX и XXI века с гимнографическими текстами происходит примерно то же, что веком раньше происходило с иконой. То, что еще совсем недавно казалось чем-то отжившим и неинтересным, вдруг начинает соотноситься с художественной жизнью современности. Чтобы не быть голословным, позволю себе небольшой исторический экскурс.

Как известно, интерес любителей старины к русской иконе возник во времена Николая I и был в значительной степени мотивирован «теорией официальной народности». Икона прекрасно подходила на роль того национального православного искусства, которое было востребовано новой идеологией. Тогда же начинается расчистка икон и публикация альбомов отреставрированных образцов². При этом изменилось представление о цвете в древнерусской живописи. Раньше старинная икона ассоциировалась с приглушенной цветовой гаммой. Существовала даже практика искусственного затемнения икон, писавшихся по заказу старообрядцев. На протяжении второй половины XIX в. шло активное раскрытие, копирование, изучение и издание древнерусских икон и фресок. И в результате выяснилось, что древние живописцы работали с яркими и чистыми цветами. Именно это способствовало «открытию» иконы представителями художественного авангарда.

¹ Работа выполнена при поддержке РГНФ. Проект 13-04-00223/14.

² О первом этапе открытия русской иконы см.: Г. И. Вздорнов. *История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век*. Москва, 1986.

Возможность такого открытия была предопределена тем, что приемы, первооткрывателями которых считали себя живописцы рубежа веков, применялись и в древних иконах. Влияние древнерусской живописи испытали многие художники русского авангарда. В начале века в рамках выставок «нового искусства» экспонировалась и древнерусская живопись. Наиболее известной из таких выставок стала организованная Михаилом Ларионовым весной 1913 г. «Выставка иконописных подлинников и лубков»³. Слово «икона» начинает активно использоваться в художественной публицистике того времени – нередко не к месту (например, Малевич называл свой «Черный квадрат» «иконой своего времени»).

На волне этого интереса о русской иконе начинают писать философы Серебряного века. В 1916 г. появляются «Умозрение в красках» и «Два мира в древнерусской иконописи» Евгения Трубецкого, в 1919-22 гг. свящ. Павел Флоренский пишет «Обратную перспективу», в 1922 г. – «Иконостас». В 1931 г. появляется статья С. Н. Булгакова «Икона, ее содержание и границы». Таким образом, интерес к иконе, возникший в среде любителей древностей, был сначала воспринят художественным авангардом, а уже затем началось его осмысление религиозными философами.

Этот экскурс понадобился мне для того, чтобы указать на то, что процесс освоения светской культурой церковной гимнографии имеет сходство с тем, как веком раньше светская культура осваивала древнерусскую живопись. Первые издания гимнографических памятников появились в XIX веке, однако издавались они как памятники языка, а не как литературные произведения. Эстетической ценности за ними не признавалось. Курьезным, но весьма показательным подтверждением этого является известное выступление Горького на Втором съезде воинствующих безбожников (1929 г.): «Несомненно, что многие возвращаются к религии по мотивам эстетическим, потому что в церкви поют хорошо. И действительно, наша русская церковная музыка есть нечто глубоко ценное, это действительно хорошая музыка. Почему-то до сих пор никто не догадался написать к этой музыке хорошие, красивые слова, которые можно было бы слушать не качестве вечерни, обедни, всенощной, а как и когда угодно. Почему не сделать этого? Ценность музыки несомненна, а что касается слов, то чего другого – слов у нас сколько угодно».⁴ То есть, признавая эстетическую ценность церковной музыки, Горький не воспринимает богослужебные тексты как литературные произведения.

³ См. *Русский футуризм. Теория. Практика. Критика. Воспоминания*, Сост. В.Н.Терехина и А. П. Зименков, Москва, 2000, с. 468.

⁴ М. Горький. *Собрание сочинений в 30 тт.* Москва, 1953, с. 35.

Ситуация стала меняться лишь в последней четверти XX века. В лингвистических изданиях богослужебных текстов стали появляться пространные комментарии, раскрывающие аллюзии и поэтические особенности⁵. Характерно, что вышедшая в 1977 году «Поэтика ранневизантийской литературы» С. С. Аверинцева стала интеллектуальным бестселлером. Современная ситуация очень похожа на ту, которую мы наблюдали в начале XX века по отношению к русской иконе. И развитие современной словесности, стремительно осваивающей электронные формы существования, как это ни парадоксально, облегчает читателю путь к памятникам церковной гимнографии.

Книга задает порядок чтения. В нормальной ситуации она читается от начала к концу. При создании текста писатель исходит именно из этого. Любой анализ композиции литературного произведения исходит из того, что книга читается от первой страницы до последней. В противном случае ни о какой логике развития сюжета и композиции говорить нельзя. Начав читать книгу кусками, воспринимая фрагменты не в том порядке, как предполагал писатель, читатель разрушает авторский замысел.

Чтение текста с экрана компьютера устроено совершенно иначе. Даже при чтении обычного текстового файла, трудно избежать соблазна и не воспользоваться поисковиком, чтобы между делом разузнать, каким составом могла быть обработана шерсть собаки Баскервилей. Если же перед нами текст с гиперссылками, то прочитать его от начала до конца, не переключаясь на дополнительную информацию, довольно проблематично. Чтение превращается в путешествие по гиперссылкам. Предсказать, куда гиперссылки заведут читателя, невозможно.

Привычкой к такому нелинейному чтению пользуются и авторы «бумажных» книг. Классическим примером здесь является «Хазарский словарь» Милорада Павича – «бумажная» книга, дающая читателю возможность самому прокладывать «маршрут» чтения. Поскольку части романа имеют форму словарных статей, снабженных системой перекрестных ссылок, у читателя имеется множество вариантов для компоновки того текста, который он в конце концов прочитает. Этот навык современного читателя, также как привычка отождествлять аллюзии и символы, делают средневековую литературу более близкой. С этим, кстати сказать, связан интерес к Средневековью, характерный для современной культуры. А возвращаясь к нашей теме, можно сказать, что современному читателю гимнографические тексты оказываются ближе,

⁵ См.: *Ильина книга. Древнейший славянский богослужебный сборник. Факсимильное воспроизведение рукописи. Билеенарно-спаратическое издание источника с филолого-богословским комментарием*, Подготовил Е. М. Верещагин. Москва, 2006, с. 445–954.

чем читателю недавнего прошлого, воспитанного на классической литературе. Как бы парадоксально это ни звучало, но читатели Джойса, Павича и Эко должны более органично воспринимать литургическую поэзию, чем читатели Диккенса, Толстого и Чехова.

2.

Изучение церковнославянской гимнографии невозможно без решения источниковедческих проблем. Для сотен богослужебных текстов, с которыми имеет дело исследователь, отсутствует информация о времени и обстоятельствах создания, а также об истории редактирования. Если для иконы вопрос о необходимости атрибуции решался уже в середине XIX века (в работах И. Е. Забелина, Д. А. Ровинского и др.), то по отношению к гимнографическим текстам такие исследования стали проводиться значительно позже. Пионером здесь следует считать профессора Казанской духовной академии Алексея Васильевича Попова (1856–1909), выпустившего в 1903 году книгу «Православные русские акафисты»⁶. Занимаясь историей акафистов, А. В. Попов воспользовался тем, что Синод был бюрократической организацией. Соответственно, утверждение (или же неутверждение) богослужебного текста к церковному употреблению (или же к печати) сопровождалось перепиской, на основе которой историк мог установить автора текста (в некоторых случаях), имя архиерея, представившего этот текст Синоду; проанализировать замечания рецензентов и ответы на них, выяснить имена цензоров и их реакцию на текст и т.д. Таким образом, Синодальный архив содержит почти исчерпывающую информацию об истории создания и редактирования богослужебных текстов. Предложенная Поповым методика приложима не только к акафистам, но и к другим богослужебным текстам. Она должна была стимулировать появление аналогичных исследований, посвященных, в первую очередь, служебным Минеям. Однако до 1917 года такие исследования не появились, а после революции осуществление подобной работы стало невозможным по цензурным соображениям.

Во второй половине XX века потребность в таком справочнике остро ощущалась. До недавнего времени считалось что первые попытки его подготовить были предприняты в эмиграции. Наиболее ранний из опытов такого рода принадлежит Борису Ивановичу Сове (1899–1962). В его архиве сохранилась объемная пачка выписок, имеющих заглавие «История

⁶ Переиздана в Москве в 2013 году

гимнографии в Русской Церкви»⁷. К сожалению, это не законченный труд, а библиографические ссылки и заметки, касающиеся служб, составленных на Руси с древнейших времен до середины XX века. Поскольку эти материалы собирались в Париже и Хельсинки, ни о каком обращении к архивам речь здесь не идет. Это выписки исключительно из печатных источников – монографий, дневников, мемуаров, периодики. Собранные Б.И.Сове материалы конечно же интересны, но задачи, которые автор ставил перед собой, они не решают.

Единственная увидевшая свет сводная работа по русской гимнографии также была написана в эмиграции. Речь идет об известной книге Феодосия Георгиевича Спасского (1897–1979) «Русское литургическое творчество» (первое издание появилось в Париже в 1951 г, второе – в Москве в 2008 г.). В этой книге содержится огромное количество интереснейших наблюдений, касающихся влияния служб друг на друга, источников заимствований и т.д. Однако Синодальный архив был недоступен и Ф. Г. Спасскому, а на основании только печатных источников составить полноценную историю русского литургического творчества невозможно. Поэтому исторические сведения, приводящиеся в этой книге, оказываются достаточно скудными.

В 1967 году была закончена книга прот. Ростислава Лозинского «Русская литургическая письменность. Пути исторического развития и анализ богословского содержания»⁸. Это тоже компилятивное сочинение. История дореволюционных служб опирается на исследование Спасского, при этом устраняются ошибки и уточняются некоторые детали. Особый интерес представляют разделы, посвященные службам, написанным в XX веке. Эти разделы созданы на основе значительного количества устных и письменных свидетельств, недоступных историкам, работавшим за пределами СССР. Однако в архивах прот. Р. Лозинский не работал и о службах, написанных до революции, он не сообщает ничего принципиально нового.

3.

Таким образом, задача составления справочника, содержащего историю тех текстов, которые представлены в современных богослужебных книгах, остается нерешенной. Казалось, что предстоит огромная работа по выявлению

⁷ В настоящее время архив Б.И.Сове хранится у автора настоящей статьи. Обзор архива см.: А.Г.Кравецкий. *Борис Иванович Сове*, в: *Ученые записки Российского православного университета ап. Иоанна Богослова*. Вып. 2. Москва, 1996, с. 21-30.

⁸ Эта книга до сих пор не издана. Экземпляр имеется в Библиотеке Московской духовной академии

в архиве Синода дел, относящихся к составлению и утверждению новых чинопоследований.

Между тем выяснилось, что существенная часть этой работы была проделана еще в начале прошлого века. В Российской национальной библиотеке мне удалось обнаружить рукопись кандидатской диссертации иеромонаха Германа, которая была защищена в 1916 году в Петроградской духовной академии. Диссертация озаглавлена «Службы русским святым, появившиеся за синодальный период русской церковной жизни»⁹. Это рукопись (около 840 страниц), содержит историю создания, редактирования и утверждения к печати более чем сотни чинопоследований русским святым, возникших в синодальный период истории Русской Церкви.

В этой работе иеромонах Герман использует методы, разработанные Поповым при работе над историей акафистов. Автор всячески подчеркивает эту преемственность. Текст работы очень добротен. На основании рукописей автор подробнее описывает характер редактуры и языковой правки, выполняя самую трудоемкую и неблагодарную источниковедческую работу. Поскольку диссертация была завершена в 1916 году (всего за год до революции), иеромонах Герман, сам того не подозревая, подвел итог истории русского литургического творчества за этот период. Лишь о последней канонизации Синодального периода – канонизации святителя Иоанна Тобольского – в диссертации ничего не говорится. Иеромонах Герман передал готовый текст диссертации в Совет академии 29 февраля 1916 года, а официальная канонизация святителя Иоанна состоялась 10 июня 1916 года. Иеромонах Герман ничего не пишет и о службе святителю Иоасафу Белгородскому, причисленному к лику святых в 1911 году, поскольку из Синодального архива это дело было кем-то похищено. Это архивное дело было обнаружено лишь в 2009 году¹⁰. Таким образом, в нашем распоряжении оказываются готовые к изданию материалы по истории практически всех служб русским святым, которые были составлены в XVIII. – нач. XX века.

Следует сказать, что эта работа иеромонаха Германа была напрямую связана с тем интересом к русской гимнографии, который возник в конце XIX – начале XX века. Напомню, что во второй половине XVII в. в результате книжных справ из Типикона и Миней были исключены упоминания о тех святых, которых не было в греческих богослужебных

⁹ РНБ Ф. 574, оп. 2, № 43. Выражаю свою признательность Е.В.Потехиной за предоставленную возможность оцифровки микрофильма этой рукописи.

¹⁰ См. *Прославление Святителя Иоасафа Белгородского. Документы*, Сост. прот. Олег Кобец, А.Н.Крупенков. Белгород, 2011. С. 6

книгах¹¹. Понятно, что это были русские и славянские святые. Исключенные службы постепенно возвращались в церковное употребление. Они появлялись в виде отдельных брошюр или же распространялись в рукописях¹². Но этот процесс шел стихийно, и исследования на эту тему не поощрялись. И лишь в конце XIX века появляются работы К. Никольского и И. Мансветова, посвященные исключению из Минеи служб русским святым. В церковной публицистике высказывается идея о «национализации Типикона», то есть о включении в основной круг богослужебных книг служб русским святым. В 1889 г. определением Синода в Служебные Минеи были внесены службы Димитрию Ростовскому, Митрофану Воронежскому, Иннокентию Иркутскому и Тихону Задонскому. В 1909 году по инициативе архиепископа Антония (Храповицкого) и при его деятельном участии выходит Минея дополнительная, включающая в основной круг богослужебных книг 16 новых служб¹³.

Диссертация иеромонаха Германа представляла собой как раз опыт источниковедческого осмысления того процесса, результатом которого стало сначала восстановление празднования всем Святым, в земле Российской просиявшим, а затем включение в месячные Минеи огромного количества новых служб. К сожалению, о работе иеромонаха Германа никто не знал. Недостаток источниковедческих сведений без особого успеха пытались восполнить в своих работах Б. И. Сове, Ф. Г. Спасский и прот. Р. Лозинский.

Сейчас рукопись иеромонаха Германа готовится к изданию в Издательском отделе Московской патриархии. Предполагается, что каждая справка будет дополнена примечаниями, в которых будет прослежена дальнейшая судьба этих служб. Таким образом будет отчасти решена задача составления источниковедческого справочника по поздней русской гимнографии. Составление полного справочника – дело более далекого будущего. Однако и в этой работе исследователи будут иметь возможность обратиться к материалам, подготовленным иеромонахам

¹¹ См. К. Никольский. *Материалы для истории исправления богослужебных книг, об исправлении Устава церковного в 1682 году и Месячных миней в 1689-1691 году*, в: *Памятники древней письменности*, т. СХV, Санкт-Петербург, 1896.

¹² См. А. Г. Кравецкий. *Литургический самиздат XX века: языковые особенности и проблемы рецепции*, в: *Latopisy Akademii Supraskiej. Vol. 3. Język naszej modlitwy – dawniej i dziś*. Pod redakcją U. Pawluczuk. Białystok 2012, s. 85–94.

¹³ Подробнее см.: Н. Ф. Чуриловский. *Новая богослужебная книга: Минея дополнительная* в: *Прибавления к Церковным ведомостям 1909, № 51–52*, с. 2441–2447; А. Г. Кравецкий, А. А. Плетнева. *История церковнославянского языка в России. Конец XIX–XX вв.* Москва, 2001, с. 264–266.

Германом. В предисловии к своей рукописи он сообщает, что материалы по службам русским святым – это лишь незначительная часть собранного им материала. Черновые материалы иеромонаха Германа сохранились¹⁴ и впоследствии могут быть использованы.

4.

В заключение статьи позволим себе небольшую историческую справку. Иеромонах Герман (Герман Адамович Вейнберг) родился в 8.10.1885 в г. Елисаветграде Херсонской губернии. После окончания физико-математического факультета Петербургского университета, поступил в СПбДА. Монашество принял в академии. В 1926 – хиротонисан во епископа. О его служении в Калужской, а затем в Бугульминской епархиях информации нет. Чуть более известно об Алма-Атинском периоде его жизни. В Алма-Ате он служил в единственном храме, принадлежавшем Московской патриархии. Известно о его последовательной борьбе с обновленцами, о поддержке ссыльных, об арестах и кончине (24 мая 1942 года) в больнице Акмолинского отделения Карагандинских исправительно-трудовых лагерей¹⁵. О какой-либо научной деятельности епископа Германа до недавнего времени ничего не было известно. Лишь в мемуарах имеется рассказ о том, что в Алма-Ате он пытался организовать поиски мощей апостола Матфея¹⁶. К поискам пытался привлечь профессуру и образованное духовенство из числа ссыльных. Таким образом, публикация диссертации епископа Германа будет не только важным шагом к составлению истории богослужебных текстов, используемых в РПЦ, но и откроет новые стороны биографии архиерея, принявшего мученическую кончину.

¹⁴ РНБ Ф. 574, оп. 1, № 368-370.

¹⁵ См. В. В. Королева. Герман, в: *Православная энциклопедия*. Том XI. М., 2006. С. 245-246; *Die Russischen Orthodoxen Bischöfe von 1893 bis 1965. Bio-Bibliographie von Metropolitan Manuil (Lemeľevskij)*. Teil. II. Erlangen, 1981, S. 316; *Новомученики, исповедники, за Христа пострадавшие в годы гонений на Русскую Православную Церковь в XX в.*, [в:] http://kuz3.pstbi.ru/bin/code.exe/frames/m/ind_oem.html/ans.

¹⁶ В этих поисках еп. Герман опирался на легендарное, по всей вероятности, свидетельство так называемой Каталонской карты мира (XIV век), сообщавшей, что на берегу Иссик-Куля находится армянский монастырь, где «пребывает тело святого Матфея, Апостола и Евангелиста».

ПРИЛОЖЕНИЕ.

Перечень служб, описанных в диссертации иеромонаха Григория (Вейнберга)

Служба преподобному Авраамию, игумену Городецкому; Служба священномученику Авраамию; Служба благоверному князю Александру Невскому; Служба преподобному Александру Ошевенскому; Служба преподобному Александру Свирскому; Служба святителю Алексию Московскому; Служба благоверному князю Андрею Смоленскому; Служба благоверной княгине Анне Кашинской; Служба преподобному Антонию Дымскому; Служба преподобным Антонию, Иоанну и Евстафию Виленским; Служба преподобному Арсению Коневскому; Служба святому Артемию Веркольскому; Служба святителю Афанасию Пателарию, Патриарху Цареградскому; Служба преподобному Афанасию Затворнику Печерскому; Служба преподобному Василию Печерскому; Служба преподобному Варлааму Важскому; Служба преподобному Варлааму игумену Печерскому; Служба преподобным Варлааму и Ионе; Служба святому благоверному Всеволоду-Гавриилу; Служба святому мученику Гавриилу младенцу; Служба преподобному Геннадию Костромскому; Служба преподобному Герману Соловецкому; Служба святителю Герману Казанскому и Свяжскому; Служба преподобному Григорию Печерскому; Служба святителю Гурию Казанскому; Служба преподобному отцу нашему Даниилу Переяславскому Чудотворцу; Служба святому благоверному Даниилу, князю Московскому; Служба преподобным Дамиану, Матфею и Иремии Печерским; Служба святителю Димитрию Ростовскому; Служба святому архимандриту Диоисию; Служба Евстратию, мученику литовскому; Служба преподобному Евстратию Печерскому; Служба святой благоверной княгине. Евдокии во инокинях Евфросинии; Служба преподобной Евфросинии Полоцкой; Служба преподобной Евфросинии Суздальской; Служба преподобному Евфимию Новгородскому; Служба преподобному Елеазару Анзерскому; Служба преподобному Ефрему Новоторжскому; Служба преподобному Ефрему, епископу Переяславскому; Служба преподобному Зосиме и Савватию Соловецким; Служба преподобному Иакову Боровичскому; Служба преподобному Иакову Железоборовскому; Служба епископу Иакову Ростовскому; Служба святителю Иннокентию Иркутскому; Служба праведному Иринарху Ростовскому; Служба преподобному Иринарху Соловецкому; Служба преподобному Исаакию Печерскому; Служба иже во святых отцу нашему Иоанну Суздальскому; Служба святому мученику Иоанну Виленскому; Служба преподобному Иеремии Печерскому Чудотворцу; Служба преподобному Иову Почаевскому; Служба преподобному Ионе Пертоминскому; Служба праведной Иулиании Лазаревской; Служба праведной Деве Иулиании княжне Ольшанской; Служба преподобному Кириллу Новоезерскому чудотворцу; Служба преподобному Корнилию Комельскому; Служба преподобному Корнилию Палеостровскому; Служба священномученику Кукше и преподобному Пимену; Служба святому праведному Лаврентии. Калужскому; Служба святителю Леонтию Ростовскому; Служба преподобному Марку Печерскому; Служба преподобному Мефодию Песношскому; Служба Митрофану Воронежскому; Служба святителю Михаилу Киевскому; Служба благоверному князю Михаилу Тверскому; Служба преподобному Михею Радонежскому; Служба святителю Моисею Новгородскому; Служба преподобному Моисею Угрину; Служба преподобному Нестору Летописцу; Служба преподобному Никандру Псковскому; Служба преподобному Никодиму Хозьюгскому; Служба преподобному Николе Святоше; Служба преподобному Николаю Кочанову; Служба праведному блаженному Николаю

Салосу; Служба преподобному Никону Сухому; Служба преподобному Никону Радонежскому; Служба преподобному Нилу Сорскому; Служба преподобному Нилу Столобенскому; Служба святителю Нифонту епископу Новгородскому; Служба преподобному Паисию Углицкому; Служба преподобному Пахомию Нерехтскому; Служба преподобному Петру, Царевичу Ростовскому; Служба преподобному Пимену Постнику; Служба преподобному Пимену многоболезненному; Служба блаженному Прокопию Устьянскому; Служба преподобному Прохору Печерскому; Служба преподобному Савве Вишерскому; Служба преподобному Савве Крипецкому; Служба преподобному Савве Сторожевскому; Служба преподобному Севастиану Пошехонскому; Служба преподобному Серафиму Саровскому; Служба преподобным Сергию и Герману Валаамским; Служба преподобному Сергию Радонежскому; Служба преподобному Сильвестру Обнорскому; Служба праведному Симеону Верхотурскому; Служба святителю Симону Владимирскому; Служба преподобному Стефану Махрицкому; Служба святителю Стефану Пермскому; Служба святителю Тихону Воронежскому; Служба преподобному Тихону Калужскому; Служба преподобному Тихону Луховскому; Служба преподобному Трифону Вяжскому; Служба преподобному Трифону Печенгскому; Служба преподобному Феодору и Василию Печерским; Служба святым Федору и Иоанну Суздальским; Служба преподобному Феодору Острожскому; Служба благоверному князю Феодору Ярославичу; Служба преподобному Феодосию Тотемскому; Служба святителю Феодосию Черниговскому; Служба святителю Феоктисту Новгородскому; Служба преподобному Ферапонту Можайскому; Служба преподобному Марку и Феофилу; Служба всем Российским новым чудотворцам; Служба преподобных отец в ближних пещерах; Служба преподобных Отец в дальних пещерах.

On an unknown attempt to write the history of Liturgical Creative Activity of the Russian Orthodox Church

The author of the article raises the problem of compiling a reference-book devoted to the history of the texts of contemporary Church Slavonic Liturgical books. The survey of such attempts undertaken in the 20th century is presented in the article. The description of the recently found manuscript reference-book "The Services to the Russian Saints appeared during the Synod period of the Russian Church" compiled by Hieromonk Herman who died in 1942 in a prison hospital is central to the article. Now this reference-book is being prepared for publication.

АЛЕКСАНДРА НИКИФОРОВА

Институт мировой литературы им. А. М. Горького РАН / Москва

Подобны в византийской гимнографии. Этапы развития (на материале воскресных, рождественских, богоявленских песнопений)

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Византийская гимнография, византийская музыка, служебная Минея, Тропологий, подобен

Keywords: Byzantine hymnography, Byzantine music, office Menaion, Tropologion, prosomoion.

1. Введение

Принцип подобия, т.е. метрического и музыкального воспроизведения модели при создании нового текста – один из базовых принципов византийской гимнографии¹. Византийский гимнограф одновременно сочинял текст и мелодию, соединяя в себя функции поэта и композитора. Поэтому византийская гимнографическая книга, рукописная или печатная, – это сборник текстов звучащих. И открыв ее, мы обнаружим, что абсолютное большинство стихир, седальнов, кондаков, тропарей канонов написаны по модели, «подобию», других стихир, седальнов и т.д.

Ниже я покажу, как возник и развивался принцип подобия в византийской гимнографии, используя преимущественно древние воскресные, рождественские и богоявленские гимны Тропология (Sinait.gr. МГ 56–5, VIII–IX вв.), основной книги палестинского богослужения в VII–IX вв.². В Тропологии предлог $\pi\rho\omicron\varsigma$, т.е. «на», вводит образец, по

¹ Доклад о принципе подобия в византийской гимнографии был прочитан на IV конференции «Современная православная гимнография», организованной Центром по изучению церковнославянского языка ИРЯ РАН (Москва, 11–12 марта 2013 года). В статье рассматривается текстологический аспект вопроса. Благодарю И.Е.Лозовую, Р.Н.Кривко и И.В.Старикову за высказанные в ходе обсуждения материала замечания.

² А.Ю. Никифорова, *Из истории Минеи в Византии: Гимнографические памятники VIII–XII вв. из собрания монастыря святой Екатерины на Синае*, Москва 2012, с. 17–94.

которому нужно распевать цикл стихир³. Распетые по модели стихиры названы ὅμοια, т.е. «схожие, подобные»⁴:

**2. 4 Εἰς τὸ αἰνεῖτε. Ἦχ. πλ. γ´.
Πρός· Γυναῖκες οὐκ ἐνέκρωσαν.**

Ποιμένες μετ' ἀγγέλων
δοξολογοῦντες...
Ὅμοιον. Ὡς βρέφος ἐν τῇ φάτνῃ
ἀνεκλίθης...

Ὅμοιον. Οἱ μάγοι θεασάμενοι τὸν
ἀστέρα...

Термины *ἰδίόμελον* (самогласен) и *αὐτόμελον* (самоподобен) ранней палестинской традиции не известны, они появляются позднее.

**2. 4 На «Хвалите». Гл. пл. 3.
На: Жены упования не погубиша.**

Пастырие со ангели
славословяще...
Подобна. Яко отроча в яслех
положися...

Подобна. Волсви зряще звезду ...

2. Первый этап – «калька»

Первые «подобны», еще не всегда осознававшиеся как подобны, дословно повторяли модель, как стихира предпразднству Богоявления (5 января, рубрика 9. 1) из Тропология МГ 56–5 (VIII–IX вв.) – стихиру на Новую Неделю (рубрика 41. 1), 1-го гласа⁵.

³ Или перед чредой тропарей песни гимнографического канона. Ирмос – это та же модель для распева подобных ей тропарей песен канона.

⁴ Подобными я называю вторичные песнопения. В употреблении термин подобен (греч. προσόμοιον) существует путаница как в русском, так и в греческом языках: этим словом называют как модель для распева, так и вторичное песнопение, написанное по модели. К примеру, уже в Типографском уставе XI–XII вв. модели для распева других песнопений названы «подобници». Такое же употребление термина встречается в славянских рукописях XV–XVII вв. (см.: М.А. Момина, *Самоподобные песнопения αὐτόμελα в церковнославянских богослужебных рукописях, в «Русь и южные славяне»*, Москва 1998, с. 165–185). Для устранения путаницы в теоретических изложениях введены относительные терминологические разграничения: 1) Самогласен (греч. ἰδίόμελον) – песнопение, которое имеет свою, ему свойственную, мелодию и не служит мелодическим образцом для других; 2) Самоподобен (греч. αὐτόμελον) – песнопение, которое имеет свою, ему свойственную метрику и мелодию и является метрико-мелодическим примером для других песнопений 3) Подобен (греч. προσόμοιον) – песнопение, которое само не служит образцом, но использует в качестве образца «самоподобен» (см.: И.А. Гарднер, *Богослужебное пение Русской Православной Церкви*, Сергиев Посад 1998, том 1, с. 113–115). В грузинском переводе нового Тропология, Иадгари, модель вводится без всякого специального обозначения (благодарю за справку Тинатин Кронц).

⁵ Также эти стихиры стабильно помещают в рукописные и печатные Октоихи, на воскресной вечерне.

Пример 1.1: Новая Неделя (Антипасха) / Богоявление

Τροπολόγιον.Sinait.gr.ΜΓ56 –5 (VIII–IX).	Τροπολόγιον.Sinait.gr.ΜΓ56 –5(VIII–IX).	Число слов
41. Κανὼν τῆς Νέας Κυριακῆς.	9. Ἡ παραμονὴ τῶν ἀγίων Θεοφανείων.	
41.1 Εἰς τὸ Κύριε ἐκέκραξα. Ἦχ. α΄.	9. 1 Εἰς τὸ Κύριε ἐκέκραξα. Ἦχ. α΄.	
Τὰς ἐσπερινὰς ἡμῶν εὐχὰς πρόσδεξαι, ἄγιε Κύριε, καὶ παράσχου ἡμῖν ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, ὅτι μόνος εἶ ὁ δεῖξας ἐν κόσμῳ τὴν <u>Ἀνάστασιν.</u>	<Τὰς ἐσπερι>νὰς ἡμῶν εὐχὰς <πρόσδεξ>αι, ἄγιε Κύριε, καὶ πα<ρ>άσχου ἡ>μῖν ἄφεσιν ἁμαρ<τι>ῶν, ὅτι μό>νος εἶ ὁ δεῖ<ξ>ας ἐν κόσμῳ> τὴν <u>Ἐπιφάνειαν</u> ⁶ .	9 9 6 7 5 11/12
Тропологий, Sinait. gr. МГ 56–5 (VIII–IX).	Тропологий, Sinait.gr.МГ 56–5 (VIII–IX).	
41. Последование в Новую Неделю.	9. Навечерие святого Богоявления.	
41. 1 На «Господи, воззвах».	9. 1 На «Господи, воззвах».	
Гл. 1.	Гл. 1.	
Вечерняя наша молитвы прими, святой Господи, и подаждь нам оставление грехов, яко един еси явлей в мире <u>Воскресение.</u>	Вечерняя наша молитвы прими, святой Господи, и подаждь нам оставление грехов, яко един еси явлей в мире <u>Богоявление.</u>	9 8 4 7 6 9/10 ⁷

Сразу отмечу, что отступления от модели в 1–2–3 слога, т.е. настолько, насколько позволял распев, допускались уже в Византии⁸. Использование

⁶ Первый тропарь содержится также в Древнейшем Иадгари (см.: С. Renoux, *Les hymnes de la résurrection. I. Hymnographie liturgique géorgienne*. Introd., trad. et annot. des textes du Sinait 18, Paris 2000, p. 97–98).

⁷ В славянских переводах в большинстве случаев не соответствует число слогов ни между греческим оригиналом и переводным текстом, ни между моделью и подобным ей песнопением.

⁸ «Метрические сбои компенсируются в этом случае допустимыми свободными модуляциями музыкальной фразы, которая оказывается важнее метрических схем» (см.: Р.Н. Кривко, *Перевод, парафраз и метр в древних славянских кондаках. I: Метрика древней церковнославянской поэзии в исследованиях 19–21 вв.* Translation, Paraphrase and Metric in Old Church Slavonic Kontakia: A Critical Survey of the Studies of the 19th–21st cc. In: “*Revue des études slaves*”, Paris 2011, LXXXII / 2, p. 183).

пасхального песнопения как буквального образца для создания богоявленского песнопения не случайно. На близость структур и гимнографии именно этих служб – Пасхи, Рождества, Богоявления – указывали С.Ханерас⁹, протоиерей Фома Хопко. «Церковные песнопения и стихиры Рождества и Крещения, воплощения Христова, явления Его во плоти, повторяют песнопения Пасхи, Христовой смерти и Воскресения. Рождение и Крещение Иисуса Христа тесно связаны с Его смертью и Воскресением. Он родился для того, чтобы умереть. Он крестился для того, чтобы воскреснуть»¹⁰. На примере древних, не вошедших в позднейшие рукописные, и тем более печатные книги песнопений (я имею в виду, прежде всего, богоявленские монострофы-«кальки») Тропология эта параллель особенно очевидна.

Метод кальки, распространенный способ создания новых текстов в ранней палестинской гимнографии, был воспринят авторами IX века и применен в русле общего процесса унификации, вызванного к жизни осуществлением в те годы масштабного столичного проекта по созданию корпуса гимнографических книг. Одни и те же тропари и строфы стихир, а иногда и целые стихиры, гимнограф использовал в службах разным святым, например, в одной из древнейших Минеи Sinait. gr. 607 (IX–X вв.) стихира 4-го плагального гласа «Яко святитель богоприятен» (на подобен «О преславнаго чудесе») помещена в службах священномученику Ипатию Гангрскому (30 марта), преподобному Василию, епископу Парийскому (15 апреля), преподобному Акакию Мелитинскому (17 апреля). А стихиры на положение Ризы Богородицы во Влахернах (2 июля) и положение Пояса Богородицы в Халкопратии (31 августа) в рукописных и печатных Минеях на июль и август – почти что идентичны: «Рака, содержащая, Богородице, Пояс Твой / Ризу Твою, Пречистая, кивот освящения рабом Твоим, и священное граждение, и слава, и похвала, и исцелений источник всегда познавается / на всяк день познавается: идеже днешь священно собравшеса, воспеваем многая Твоя величия и чудес пучину»¹¹.

Рассмотрим следующие примеры применения принципа подобия в Тропологии.

⁹ S. Janeras, *Le Vendredi-Saint dans la tradition liturgique byzantine: structure et histoire de ses offices*, Rome 1988, p. 252–255.

¹⁰ Фома Хопко, прот., *Зимняя Пасха*, Москва 2005, с.7.

¹¹ Подробнее см.: А.Ю.Никифорова, *Из истории Минеи в Византии. На материале гимнографических памятников VIII–XII вв. из собрания монастыря святой Екатерины на Синае*, Москва 2012, с.122–129.

Пример 1.2: Воскресение / Богоявление

Παρακλητική.	Τροπολόγιον.Sinait.gr.MГ56–5(VIII–IX).	Число слогов
Τῷ Σαββάτῳ ἐσπέρας. Ἐν τῷ μεγάλῳ ἐσπερινῷ.	13. Ἡμέρα δ' τῶν ἀγίων Θεοφανείων.	
Στιχηρὰ ἀναστάσιμα. Ἦχ.πλ. δ' .	13. 1 Εἰς τὸ Κύριε ἐκέκραξα. Ἦχ.<πλ.> δ' .	
Ἐσπερινὸν ὕμνον,	Ἐσπερινὸν ὕμνον,	6
καὶ λογικὴν λατρείαν,	καὶ λογικὴν λατρείαν,	7
σοὶ Χριστέ προσφέρομεν,	σοὶ Χριστέ προσφέρομεν,	7
ὅτι ηὐδόκησας,	ὅτι ηὐδόκησας,	6
τοῦ ἐλεῆσαι ἡμᾶς,	τοῦ ἐλεῆσαι ἡμᾶς,	7
διὰ τῆς <u>Ἀναστάσεως</u> ¹² .	διὰ τῆς <u>Ἐπιφάνειάς Σου.</u>	8/9
Οκτοих.	Тропология, Sinait.gr.MГ 56–5 (VIII–IX).	
В субботу вечера, на великой вечерне.	13. Четвертый день святого Богоявления.	
Стихиры воскресны. Гл. 8.	13.1 На «Господи, воззвах».Гл. <пл.> 4.	
Вечернюю песнь	Вечернюю песнь	5
и словесную службу	и словесную службу	7
Тебе, Христе, приносим:	Тебе, Христе, приносим:	7
яко благоволил еси	яко благоволил еси	8
помиловати нас	помиловати нас	6
<u>Воскресением.</u>	<u>Богоявлением Твоим.</u>	5/8
Κύριε, Κύριε,	Κύριε, Κύριε,	6
μὴν ἀπορρίψης ἡμᾶς	μὴν ἀπορρίψης ἡμᾶς	7
ἀπὸ τοῦ προσώπου σου,	ἀπὸ τοῦ προσώπου σου	7
ἀλλὰ εὐδόκησον,	ἀλλὰ εὐδόκησον,	6
τοῦ ἐλεῆσαι ἡμᾶς,	τοῦ ἐλεῆσαι ἡμᾶς,	7
διὰ τῆς <u>Ἀναστάσεως.</u>	διὰ τοῦ <u>Βαπτίσματος.</u>	8/7
Господи, Господи,	Господи, Господи,	6
не отвержи нас	не отвержи нас	5
от Твоего лица:	от Твоего лица:	6

¹² Регулярные и не имеющие разночтений песнопения на греческом и на церковно-славянском языках цитируются по печатным изданиям богослужебных книг, выложенных на интернет-порталах: <http://analogion.net/glt>, <http://lib.pravmir.ru>.

но благоволи	но благоволи	5
помиловати нас	помиловати нас	6
<u>Воскресением.</u>	<u>Κρησением.</u>	5/6
Χαῖρε Σιών ἁγία, Μήτηρ τῶν Ἐκκλησιῶν, Θεοῦ κατοικητήριον· σύ γὰρ ἐδέξω πρώτη, ἄφесιν ἁμαρτιῶν, διὰ τῆς <u>Ἀναστάσεως.</u>	Χαῖρε Σιών ἁγία, Μήτηρ τῶν Ἐκκλησιῶν, Θεοῦ κατοικητήριον· σύ γὰρ ἐδέξω πρώτη, ἄφесιν ἁμαρτιῶν, διὰ τοῦ <u>Βαπτίσματος.</u>	7 7 8 7 7 8/7
Радуйся Сионе святой, мати Церквей, Божие жилище: ты бо приял еси первый, оставление грехов, <u>Воскресением.</u>	Радуйся Сионе святой, мати Церквей, Божие жилище: ты бо приял еси первый, оставление грехов, <u>Κρησением.</u>	8 4 6 8 7 5/4

Пример 1.3: Воскресение / Богоявление¹³

Πεντηκοστάριον.	Τροπολόγιον.	Число
	Sinait.gr.MГ56–5 (VIII–IX).	слогов
Τῇ ἁγία καὶ μεγάλη	11. Ἡμέρα β' τῶν ἁγίων	
Κυριακῇ τοῦ Πάσχα	Θεοφανείων.	
ἐσπέρας.		
Στιχηρὰ ἀναστάσιμα. ᾠχ.	11. 1 Εἰς τὸ Κύριε ἐκέκραξα.	
β'.	ᾠχ. β'.	
Τὸν πρὸ αἰῶνων	Τὸν πρὸ αἰῶνων	5
ἐκ Πατρὸς γεννηθέντα,	ἐκ Πατρὸς γεννηθέντα,	7
τὸν Θεὸν Λόγον	τὸν Θεὸν Λόγον σαρκωθέντα,	9
σαρκωθέντα,		
ἐκ Παρθένου Μαρίας,	ἐκ Παρθένου Μαρίας,	7
δεῦτε προσκυνήσωμεν·	δεῦτε προσκυνήσωμεν·	7
<u>Σταυρὸν γὰρ ὑπομείνας,</u>	<u>Φανεῖς γὰρ τοῖς ἀνθρώποις,</u>	7
<u>τῇ ταφῇ παρεδόθη,</u>	<u>ἐπὶ γῆς ἀνεστράφη,</u>	7
ὡς αὐτὸς ἠθέλησε,	ὡς αὐτὸς ἠθέλησε,	7
<u>καὶ ἀναστὰς ἐκ νεκρῶν,</u>	<u>καὶ βαπτισθεὶς ἐν ρεῖθροις,</u>	7
ἔσωσέ με τὸν πλανώμενον	ἔσωσέ με τὸν πλανηθέντα	12
ἄνθρωπον.	ἄνθρωπον.	

¹³ Нужно отметить, что стихиры ниже приведенного цикла на «Господи, воззвах» между собой не подобны.

Триодь Цветная.

**Во святую и великую
Неделю Пасхи на вечерне.
Стихира воскресна. Гл. 2.**

Прежде век
от Отца рождшемуся
Божью Слову, воплощемуся
от Девы Марии,
приидите, поклонимся.
Крест бо претерпев,
погребению предадеся,
яко Сам восхоте,
и воскресе из мертвых,
спасе мя заблуждающаго
человека.

Χριστὸς ὁ Σωτὴρ ἡμῶν,
τὸ καθ' ἡμῶν χειρόγραφον,
προσηλώσας τῷ σταυρῷ,
ἐξήλειψε,
καὶ τοῦ θανάτου τὸ κράτος
κατήργησε.
Προσκυνοῦμεν Αὐτοῦ,
τὴν τριήμερον Ἐγερσιν.

Христос Спас наш,
еже на ны рукописание
пригвоздив на кресте заглади,
и смертную державу упраздни;
поклоняемся Его
тридневному Воскресению.

Σὺν ἀρχαγγέλοις
ὑμνήσωμεν,
Χριστοῦ τὴν Ἀνάστασιν·
αὐτὸς γὰρ Λυτρωτὴς ἐστὶ,
καὶ Σωτὴρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν,
καὶ ἐν δόξῃ φοβερᾷ,

**Тропологий. Sinait.gr.МГ 56–5
(VIII–IX).**

**11. Второй день святого
Богоявления.**

**11.1 На «Господи, воззвах».
Гл. 2.**

Прежде век 3
от Отца рождшемуся 7
Божью Слову, воплощемуся 10
от Девы Марии, 6
приидите, поклонимся. 8
Явивыйся бо человеком, 5/9
на земли поживе, 9/6
яко Сам восхоте, 6
и крестивыйся в струях 7
спасе мя заблуждшагося 13
человека.

Χριστὸς ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, 7
τὸ καθ' ἡμῶν χειρόγραφον, 8
ἐν τοῖς ρεῖθροῖς βαπτισθεὶς, 11
ἐξήλειψε,
καὶ τὸν Ἀδὰμ πεπτωκότα 12
ἀνέπλασε.
Προσκυνοῦμεν Αὐτοῦ, 6
τὴν σωτήριοιον Ἐπιφάνειαν. 8/10

Христос Спас наш, 4
еже на ны рукописание 10
в струях крестивыйся заглади, 9
и Адама падшаго возсозда; 10
поклоняемся Его 7
спасительному Богоявлению. 9/11

Σὺν ἀρχαγγέλοις ὑμνήσωμεν 9
Χριστοῦ τὴν Ἐπιφάνειαν· 7/8
αὐτὸς γὰρ Λυτρωτὴς ἐστὶ 8
καὶ Σωτὴρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν, 8
καὶ ἐν δόξῃ φοβερᾷ, 7

καὶ κραταιᾷ δυνάμει πάλιν ἔρχεται, <u>κρίναι κόσμον ὃν ἔπλασεν.</u>	καὶ κραταιᾷ δυνάμει πάλιν ἔρχεται <u>σῶσαι κόσμον ἀπολλύμενον.</u>	12 8/9
Со архангелы воспоим Христово <u>Воскресение:</u> Той бо есть Избавитель и Спас душ наших, и в славе страшной и крепцей силе, паки грядет <u>судити миру, егоже созда.</u>	Со архангелы воспоим Христово <u>Богоявление:</u> Той бо есть Избавитель и Спас душ наших, и в славе страшной и крепцей силе, паки грядет <u>спасти мир погибающий.</u>	8 8/9 7 5 5 9 10/8

Подобные кальки пасхальных песнопений также имеются в других текстах попразднства Богоявления в рассматриваемом Тропологии: например, на третий день после Богоявления (рубрики 12.3 и 12.4) стихиры 3-его гласа «Приидите, вси языцы» (греч. Δεῦτε πάντα τὰ ἔθνη) и «Во свете Твоем, Господи» (греч. Ἐν τῷ φωτὶ Σου, Κύριε), на пятый день после Богоявления (рубрика 14.3), стихира 1-го плагального гласа «Велие чудо, невидимых Содетель» (греч. Μέγα θαῦμα ὁ τῶν ἀοράτων κτίστης) и другие.

3. Второй этап – переходный

На следующем этапе появлялись подобны, сохранявшие мелодико-ритмическую формулу модели, но текстологически значительнее отстоящие от образца. Вторичный текст воспроизводил рефрен модели или включал в себя цитаты из нее. Фрагменты текста воскресной стихиры 4-го плагального гласа «Господи, аще и судишицу» (греч. Κύριε, εἰ καὶ κριτηρίῳ παρέστης) повторяются дословно в распетой по ее образцу стихире на отдание Богоявления.

Пример 2.1: Воскресение / Богоявление

Ἠρολόγιον ¹⁴ , Sinait.gr.864 (IX в.).	Τροπολόγιον. Sinait.gr.ΜΓ56–5 (VIII–IX). 17. Ἡμέρα ἡ τῶν ἀγίων Θεοφανείων. 17. 1 Εἰς τὸ Κύριε ἐκέκραξα. Ἦχ. πλ. δ'. Πρός· Κύριε, εἰ καὶ κριτηρίῳ παρέστης.	Число слогов
---	---	-----------------

¹⁴ M.L. Ajjoub, *Livre d'heures du Sinai (Sinaiticus Graecus 864)*, Paris, 2004 [SC 486], p. 392.

Κύριε, <u>εἰ καὶ κριτηρίῳ</u> <u>παρέστης</u> <u>ὑπὸ Πυλάτου</u> <u>κρινόμενος,</u> ἀλλ' οὐκ ἀπελείφθης τοῦ θρόνου τῷ Πατρὶ συνκαθεζόμενος, <u>καὶ ἀναστὰς ἐκ νεκρῶν</u> τὸν κόσμον ἠλευθέρωσας ἐκ δουλείας τοῦ ἀλλοτρίου, ἵνα σώσης τὰς ψυχὰς ἡμῶν.	Κύριε, <u>εἰ καὶ Ἰωάννη παρέστης</u> <u>ἐν Ἰορδάνῃ ὡς ἄνθρωπος</u> ἀλλ' οὐκ κατελείφθης τοῦ θρόνου τῷ Πατρὶ συνκαθεζόμενος, <u>καὶ βαπτισθεὶς δι' ἡμᾶς</u> τὸν κόσμον ἠλευθέρωσας ἐκ δουλείας τοῦ ἀλλοτρίου, ἵνα σώσης τὰς ψυχὰς ἡμῶν.	3 9 9 9 9 7 8 9 9
Часослов, Sinait.gr.864 (IX в.).	Тропологий, Sinait.gr.МГ 56–5 (VIII–IX вв.). 17. Восьмой день после Богоявления. 17. 1 На «Господи, воззвах». Гл. пл. 4. На: Господи, аще и судилищу	
Господи, <u>аще и судилищу предстал</u> <u>еси</u> <u>от Пилата судимый,</u> но не отступил еси от престола, со Отцем седай: <u>и воскрес из мертвых,</u> мир свободил еси от работы чуждаго, да спасеши души наша.	Господи, <u>аще и Иоанну предстал еси</u> <u>на Иордане, яко человек,</u> но не отступил еси от престола, со Отцем седай: <u>и крещя нас ради,</u> мир свободил еси от работы чуждаго, да спасеши души наша ¹⁵ .	3 11 7/10 11 5 6 6 7 8

Другой пример – рождественские стихиры 2-го плагального гласа «Ангельския предыдите силы» (из службы предпразднству Рождества Христова, рубрика 2) и «Трубы глашения» (из службы Рождеству

¹⁵ В печатной славянской Минее: «яко Щедр и Человеколюбец».

Христову, рубрика 3). Здесь модель и вторичное песнопение объединяет общий рефрен.

Пример 2.2: Рождество

Τροπολόγιον. Sinaït.gr. ΜΓ56–5 (VIII–IX).

2. 2 Εἰς τὸ δόξα. Ἦχ. πλ. β´.

Αἱ ἀγγελικαὶ
προπορεύεσθε δυνάμεις,
οἱ ἐν Βηθλεέμ,
έτοιμάσατε τὴν φάτνην,
ὁ Λόγος γὰρ σαρκούται,
ἡ σοφία προέρχεται,
δέχου ἀσπασμὸν ἢ
Θεοτόκος,
δέχου τὴν χαρὰν ἢ
Ἐκκλησία.

Λαοὶ

εἴπωμεν·

εὐλογημένος ὁ καρπὸς τῆς
κοιλίας Σοῦ¹⁶.

Τροπολόγιον. Sinaït.gr. ΜΓ56–5 (VIII–IX).

**3. 2 Εἰς τὸ δόξα. Πρὸς· Αἱ
ἀγγελικαί.**

Σάλπιγγος φωνὴν
ἀναλάβετε, ποιμένες,
λόγους μαγικοὺς
ἀπορρίψατε, οἱ μάγοι,
σκιρτήσατε, τὰ ὄρη,
οἱ βουνοὶ, ἀγαλλιᾶσθε,
δεῦτε, θυγατέρες βασιλέων,
ἐπὶ τὴν χαρὰν τῆς Θεοτόκου.

Λαοὶ

εἴπωμεν·

εὐλογημένος ὁ καρπὸς τῆς
κοιλίας Σοῦ.

Тропологий. Sinaït.gr. ΜΓ56–5 (VIII–IX).

2. 2 На «Слава». Глас пл. 2.

Ангельския

предыдите силы,

иже в Вифлееме,

Тропологий. Sinaït.gr. ΜΓ56–5 (VIII–IX).

3. 2. На «Слава». Подобен:

Ангельския.

Трубы глашению

внемлите, пастырие,

словеса волшебская

4/6

6/7

6/7

¹⁶ Второзак. 28, 4. Стихира входила в состав Древнейшего Иадгари (см.: К. С. Кекелидзе, *Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение*, Тифлис, 1907, с. 375, зд. помещено восемь стихир цикла, как автор указан Косма Иерусалимский). В печатной Минее стихира выписана 20 декабря (в службе сщмч. Игнатию Богоносцу), на «Хвалите», под именем «Романа мелода» в следующей редакции: Αἱ ἀγγελικαὶ προπορεύεσθε δυνάμεις, οἱ ἐν Βηθλεέμ έτοιμάσατε τὴν φάτνην, ὁ λόγος γὰρ γεννᾶται, ἡ σοφία προέρχεται, δέχου ἀσπασμὸν ἢ Ἐκκλησία εἰς τὴν χαρὰν τῆς Θεοτόκου, λαοὶ εἴπωμεν· εὐλογημένος ὁ ἐλθὼν Θεὸς ἡμῶν, δόξα σοι (то же в составе кондака, см.: Romanos le Mélode, *Hymnes. Introduction, texte critique, traduction et notes par José Grosdidier de Matons*. T. II: Nouveau Testament (IX–XX) [SC 110 (1965)], p. 138, 142).

уготовайте ясли,	отвержите, волсви,	7/6
Слово бо воплощается,	ликуйте, холми	8/5
мудрость происходит,	горы, радуйтесь,	6
приими целование,	приидите, дщери царей,	13/8
Богородица,		
приими радование, Церковь.	в радость Богородицы.	10/7
<i>Людие</i>	<i>Людие</i>	3
<i>рцем:</i>	<i>рцем:</i>	1
<i>благословен плод чрева</i>	<i>благословен плод чрева Твоего.</i>	10
<i>Твоего.</i>		

4. Третий этап – иной текст

И, наконец, на третьем этапе создавались тексты, ориентированные на модель только метрически и мелодически. Модель, приписываемая Киприану Студиту, и подобная ей стихира, – это два независимых текста:

Пример 3.1: Входа Господень в Иерусалим / Рождество

Μηναῖον. Τῆ κ' τοῦ	Τριώδιον. Κυριακῆ τῶν Βαΐων.	Число
Ἀγίου Ἰγνατίου τοῦ	Τῷ Σαββάτῳ ἑσπέρας. Ἐν τῷ	слогов
Θεοφόρου. Ἐἰς τὸν	μικρῷ ἑσπερινῷ.	
ἑσπερινόν.		
Ἐἰς τὸν στίχον. Ἦχ. β'.	Ἀπόστιχον προσόμοιον. Ἦχ. β'.	
	Οἶκος τοῦ Εὐφραθᾶ.	
Οἶκος του Εὐφραθᾶ	Λαμπρύνου ἢ Σιών,	6
ἢ πόλις ἢ ἀγία	ἢ νέα καὶ Βαῖοις,	7
τῶν προφητῶν ἢ δόξα,	ἀνύμνει μετὰ παιδῶν,	7
εὐτρέπισον τὸν οἶκον,	ἰδοὺ ὁ Βασιλεὺς σου,	7
ἐν ᾧ τὸ Θεῖον τίκτεται.	σώζων πρὸς Πάθος ἔρχεται.	8

Миняя. 20 декабря.

Сщмч. Игнатия

Богоносца. На вечерне.

На стиховне. Гл. 2.

Доме Евфрафов,
граде святый,
пророков славо,
украси дом,
в немже Божественный
раждается.

Триодь. Неделя Вайи. В субботу
вечера, на малой вечерне.

На стиховне. Гл. 2. Подобен: Доме
Евфрафов.

Светися Сионе
новый ваием,
воспевай со отроки,
се Царь твой
спасаяя к Страсти грядет.

5/6
4/5
5/7
4/3
10/7

В византийской гимнографии этот тип оказался самым продуктивным, однако, в более поздний период, в IX веке. Приведу цифры: если в Тропологии *Sinait.gr.MГ56–5* (VIII–IX) в 23 службах (от Рождества Христова до Великого Поста) содержится около 80 оригинальных (указан глас) и 70 распетых по модели стихир, то в не столь отдаленной по времени написания константинопольской Минее *Sinait. gr. 607* (IX–X) помещено лишь 6 оригинальных и 107 подобных стихир в том же количестве служб. При этом, репертуар моделей палестинского Тропология (см. Приложение №1) значительно отличался от репертуара моделей константинопольской Минее (см. Приложение №2).

5. Выводы

1) Первый этап развития подобнов – при сохранении метрико-мелодической структуры создание нового текста-кальки.

2) Второй этап развития подобнов – при сохранении метрико-мелодической структуры создание нового текста, с повторяющимися фразами или с тем же, что у модели, рефреном.

3) Третий этап развития подобнов – при сохранении метрико-мелодической структуры создание нового текста, полностью отличного от модели.

Приложение №1: Индекс образцов по Тропологию *Sinait.gr.MГ56–5* (VIII–IX вв.)

Ἅγιοι μάρτυρες (°Нх. α', руб. 22. 1, 24. 3)

Αἱ ἀγγελικαὶ (°Нх. πλ. β', руб. 2.2, 3. 2, «Ангельския силы»¹⁷)

Ἀνέστη Χριστὸς ἐκ νεκρῶν (°Нх. γ', руб. 16. 3)

Γυναῖκες οὐκ ἐνέκρωσαν (°Нх. πλ. γ', руб. 43. 1, 2. 4, 16. 1, 39. 4)

Δεῦτε ἀνυμνήσωμεν, λαοί (°Нх. δ', руб. 50. 3, «Приидите, воспоим людие»)

Διὰ ξύλου ὁ Ἀδάμ (°Нх. δ', руб. 13. 4, 48. 1, «Древом Адам рая»)

Ἐξηγέρθη, Χριστέ (руб. 40. 5, 19. 6, 49.6)

Ἐδωκας σημεῖωσιν (°Нх. δ', руб. 61. 1, «Дал еси знамение»)

Ἐν ἱερῶσι καὶ μάρτυσι (°Нх. πλ. δ', руб. 18.1, 49. 1)

Ἐν τῷ σταυρῷ τὴν ἐλπίδα (°Нх. πλ. β', руб. 38. 2)

Ἐπρεπε τῇ πορφύρῳ (°Нх. δ', руб. 55. 3)

¹⁷ Если соответствующий подобен в славянской традиции выявлен, он указан в скобках.

Κύριε, ἀνελθὼν ἐν τῷ σταυρῷ (Ἦχ. δ', руб. 50. 1, «Господи, возшед на крест»)

Κύριε, εἰ καὶ κριτηρίῳ παρέστης (Ἦχ. пл. δ', руб. 17. 1, 18. 4, 49. 2, «Господи, аще и судилищу»)

Μαθητοῦ (Ἦχ. пл. δ', руб. 23. 1)

Μάρτυρες Κυρίου (Ἦχ. пл. δ', руб. 27. 1, 52. 4, 56. 1, «Мученицы Господни»)

Ὅσιε πάτερ θεοφόρε (Ἦχ. пл. α', руб. 15. 1, «Преподобне отче богоносе»)

Ὅτε ἐκ τοῦ ξύλου (Ἦχ. β', руб. 37. 4, 44.6, 59.1, 65.8, «Егда от дерева»)

Οὗτοι οἱ στρατιῶται (Ἦχ. α', руб. 45. 1)

Εὐλον ζωῆς (Ἦχ. пл. γ', руб. 47. 1)

Σπηλαίῳ παρῶκησας (Ἦχ. δ', руб. 13. 3, «В вертеп вселился еси»)

Σταυρέ σου, Χριστέ (Ἦχ. пл. α', руб. 45. 1)

Τὰς ἐσπερινὰς ἡμῶν εὐχὰς (Ἦχ. α', руб. 41. 1, 9.1, «Вечерняя наши молитвы»)

Τὴν ἀνάστασίν σου, Χριστέ (Ἦχ. пл. β', руб. 70. 3, «Воскресение Твое, Христе»)

Τὶ ἡμᾶς καλέσωμεν (Ἦχ. δ', руб. 17. 6, 17. 2, «Что вас наречем»)

Τίς οὐκ ἐξίσταται (Ἦχ. δ', руб. 61.3, 29. 3, 51. 1, 57. 1, «Иже не дивится»)

Τὸν ἐκ νεκρῶν ἀναστάντα (Ἦχ. пл. β', руб. 25. 1, 49. 4, 73. 1)

Τὸν φωτισμὸν ἡμῶν (Ἦχ. β', руб. 11. 4, «Просвещение наше»)

Τῶν ἀθλοφόρων (Ἦχ. δ', руб. 48. 1)

Χαίροις ἀσκητικῶν (Ἦχ. пл. α', руб. 55. 5, 17.8, «Радуйся постником»)

Χοροὶ μαρτύρων (Ἦχ. β', руб. 46. 1, «Лицы мученичестии»)

Ὡ τῆς Ἡρώδου (Ἦχ. пл. δ', руб. 20. 4, 55. 1, 56. 3)

Ὡ τοῦ παραδόξου (Ἦχ. α', руб. 44. 1, «О преславнаго чудесе»)

Ὡς ὠράθης, Χριστέ, ἐν τῷ σταυρῷ (Ἦχ. β', руб. 24. 1)

Приложение №2: Индекс образцов по Минее *Sinait.gr.607* (IX–X вв.)¹⁸

Ἄγγελος μὲν (Ἦχ. β', «Ангел убо»)

Δεῦτε ἀνυμνήσωμεν, λαοὶ (Ἦχ. δ, «Приидите, воспоем людие»)

Ἐδωκας σημεῖωσιν (Ἦχ. δ', «Дал еси знамение»)

Ὁ ἐξ ὑψίστου κληθεὶς (Ἦχ. δ', «Званный свыше»)

¹⁸ Описание этой Минее см.: А.Ю. Никифорова *Из истории Минее в Византии. Гимнографические памятники VIII–XII вв. из собрания монастыря святой Екатерины на Синае*, Москва, 2012, с. 237–285.

Οἱ μάρτυρες σου (Ἦχ. πλ. δ', «Мученики Твои Господи»)

 Ὅλην ἀποθέμενοι (Ἦχ. πλ. β', «Все отложше»)

 Ὅπλον ἀήττητον (Ἦχ. δ', «Орудие непобедимое»)

 Ὅσιε πάτερ (Ἦχ. α', «Преподобне отче»)

 Ὅτε ἐκ τοῦ ξύλου σε (Ἦχ. β', «Егда от древа»)

 Πανεύφημοι μάρτυρες (Ἦχ. α', «Всехвальнии мученици»)

 Τὶ ἡμᾶς καλέσωμεν (Ἦχ. δ', «Что вас наречем»)

 Τὸν φωτισμὸν ἡμῶν (Ἦχ. β', «Просвещение наше»/ «Просветителя
 нашего»)

 Τριήμερος ἀνέστης (Ἦχ. πλ. β', «Тридневен воскресл еси»)

 Τῶν οὐρανίων ταγμάτων (Ἦχ. α', «Небесных чинов»)

 Χαίροις ἀσκητικῶν (Ἦχ. πλ. α', «Радуйся постником»)

 Ὡς γενναῖον ἐν μάρτυσιν (Ἦχ. δ', «Яко добля»)

 Ὡ τοῦ παραδόξου (Ἦχ. α', «О преславнаго чудесе»)

“Προσόμοια” in Byzantine hymnography. The phases of method development (Easter, Christmas, Epiphany chants from the Tropologion Sinait. gr. ΜΓ 56–5, 8th–9th c.).

In this article the fundamental method of Byzantine hymnography, the method of similarity, that is a composition of new hymns on the base of an existing melodic and metrical model, and the phases of its development are analyzed regarding to the text. The Easter, Christmas, Epiphany chants from the Tropologion, main chanting-book in Palestine in 7th–9th c, were examined. At the first stage προσόμοια chants were some kind of loan translation, “calque”, of the model. Further, new texts preserved refrain of the model, as well as included some quotations from the pattern. And at the last stage a model and a new text had nothing in common, except melodic and metrical structure. Also the formation of the chants for Epiphany on the base of Easter hymnography has been shown. The analysis of the phenomenon comes with two indexes of the models from two important hymnographical sources of Byzantine rite Palestinian Tropologion Sinait. gr. ΜΓ56–5 (8th–9th c.) and Constantinopolitan Menaion Sinait.gr.607 (9th–10th c.).

НАТАЛЬЯ ТАРУМОВА

МГУ имени М. В. Ломоносова / Москва

Неопубликованные мемуары и. И. Пузанова¹

Ключевые слова: история, архив, поэзия, культура, аутентичная публикация, Московский университет
Keywords: history, archive, culture, authentic publication, Moscow University

Имя Ивана Ивановича Пузанова (12/24 IV 1885, Курск – 22 I 1971, Одесса) – выпускника Московского университета, выдающегося зоолога, зоогеографа и гидробиолога, доктора биологических наук, профессора, заслуженного деятеля науки УССР, мало известно среди литературоведов. Предоставленная его внуком, А. С. Пузановым, возможность ознакомиться с неопубликованными мемуарами, привлекла мое внимание к жизненному пути, поэтической и переводческой деятельности этого ученого. Встреча и довольно близкое знакомство с поэтами М. А. Волошиным² и Г. А. Шенгели³ позволила раскрыться творческому потенциалу Пузанова. Его произведения – венок сонетов «Крым» (1932), венок сонетов «Даткал» (1939–1940) и «Вселенная» (1951) – заняли достойное место в истории русской поэзии. О том, как он учился у Волошина писать венки сонетов, Пузанов рассказывает в своих воспоминаниях. Мемуары начинаются словами:

Каждый человек, проживший долгую жизнь, много видевший и испытывший, [...] неминуемо вступает в «мемуарный возраст» – в ту пору своей жизни,

¹ Статья подготовлена при финансовой поддержке РГНФ № 13-04-12002В, 2013–2014

² М. А. Волошин (фамилия при рождении – Кириенко-Волошин; 1877–1932) – выдающийся русский поэт, переводчик, художник-пейзажист, художественный и литературный критик.

³ Г. А. Шенгели (1894–1956) – русский поэт, переводчик, критик, филолог-стиховед. Начинал как поэт, опубликовал целый ряд поэтических сборников («Розы с кладбища», 1914; «Гонг», 1916; «Раковина», 1922 и др.). С середины 1920-х гг. занимался переводческой и организаторской деятельностью (в 1930-е гг. заведовал переводами «литературы народов СССР» в Госиздате), перевёл на русский язык почти всего Байрона, многих немецких и французских классиков. Наиболее известны его теоретические работы по стиховедению «Трактат о русском стихе» (1921), сыгравшие важную роль в изучении русского стиха.

когда, с любовью начинаешь относиться к воспоминаниям Былого и чувствуешь, пока есть силы и не совсем угасла память, зафиксировать это Прошлое на бумаге.⁴

Хронологические рамки мемуаров охватывают практически весь период жизни Пузанова, начиная с раннего детства. Они представляют собой двадцать шесть машинописных тетрадей в среднем по сто страниц формата А4, озаглавленные как тома. Каждый том имеет название, датировку и разделен на главы, каждая из которых также имеет название. Тома иллюстрированы photographиями, рисунками и шаржами. Обложка томов: тонкий цветной картон синего или зеленого цвета, и скреплены эти тетради большими скобками. Подготовительную работу к мемуарам Пузанов начал вести в 1931 г., еще при жизни матери, сообщившей ему ряд биографических фактов, которые иначе были бы утрачены безвозвратно. Составляя «свою летопись», Пузанов ежегодно пополнял ее кратким перечислением главнейших событий минувшего года, обычно приурочивая это занятие к новогодним праздникам. Воспоминания представляют не только семейный, но и общественный интерес. Иван Иванович много ездил, много видел и испытал, был знаком с выдающимися людьми своего времени, а главное – жил в одну из самых бурных эпох новой истории. Начиная работу над краткой летописью своей жизни, он думал расширить ее в «Воспоминания», которые представляли бы интерес для широкого круга читателей. Потребность в работе над «Воспоминаниями» Пузанов все острее стал ощущать с наступлением трагических событий в истории XX века – Второй мировой войны:

Во-первых, потому, что основной побудительной стимул каждого составителя мемуаров, сохранить для потомства какой-то след прожитой жизни с особой остротой чувствуется мною именно теперь, когда личная моя жизнь, как и жизнь всякого моего современника, подвергается реальной ежедневной опасности, и когда перспективы этой жизни, даже если ее и удастся сохранить – с каждым днем все мрачнеют... Во-вторых, реальная действительность так невыносимо тяжела, будущее рисуется в таких мрачных красках, что хочется погрузиться в прошлое просто из чувства самосохранения! Вот причины, заставившие меня взяться за перо в промозглый сентябрьский день 21/09-41 г.⁵

Особую привлекательность мемуарам придает то, что автор смотрит на окружающую действительность глазами ученого, его описания событий документально точны и логически обоснованы. Двадцать пятый том

⁴ И. И. Пузанов. Мемуары. Т. 1, с. 1.

⁵ Там же, с. 2.

мемуаров заканчивается событиями лета 1949 г. Продолжение мемуаров с 1950 г. представлено в тезисном варианте в последнем двадцать шестом томе, в котором записаны события вплоть до 1969 г. Называется том «Летопись моей жизни. Memogabilia. Материалы для автобиографии 1950–1969 гг.». Мемуары написаны хорошим литературным языком. Первые три главы первого тома – «Происхождение, детство и отрочество» – это первые впечатления, как пишет автор, «зари жизни». Четвертая глава посвящена школьным и театральным воспоминаниям. В тексте мемуаров отмечены красными скобками главы и абзацы, представляющие общественный интерес, и синими скобками – текст личного характера, которые предназначены для его родственников, а не для публикации.

Составленная автором статьи таблица, с указанием тома, его названия, количества страниц, имеет следующий вид (только в первом и двадцать четвертом томах имеется оглавление).

Том	Название	Количество страниц
Т. 1 – 1885–1895	«Детство»	105 с.
Т. 2 – 1895–1900	I. Отрочество. Гимназия	78 с.
Т. 3 – 1895–1900	II и III Отрочество	89 с.
Т. 4 – 1900–1903	Отрочество, Юность	154 с.
Т. 5 – 1903–1904	II. Юность	106 с.
Т. 6 – 1904–1905 (Учеба в ун-те 1904–1911; 1906 / 7 уч. в Германии.)	Великие потрясения в старом ун-те.	190 с.
Т. 7 – 1905–1906	Великие потрясения. На перепутье.	74 с.
Т. 8 – 1906–1907	Под небом Шиллера и Гёте.	75–214 (139с.) Продолжение нумерации 7 т.
Т. 9 – 1907–1909	Опять на родине.	108 с.
Т. 10 – 1909–1910	От черных вод до черных.	134 с.
Т. 11 – 1910–1911	Москва-Петербург. Первое Путешествие на Кавказ.	97 с.
Т. 12 – 1911–1913	Путешествие на Кавказ. Зима в 1911–12 г. Москве. Зимний сезон 1912–13 гг.	198 с.
Т. 13 – 1913–1914	Лето 1913 г. Симеиз. Кавказский и Карадагский походы. Зимний сезон 1913–14 гг. в Москве. «Галопом по европам» (1914г.).	84 с.
Т. 14 – 1914	«Галопом по европам» (1914 г.). 1. Вниз по Рейну. 2. Под небом Италии.	167 с.
Т. 15 – 1914–н. 1916	Осень 1914 г. в Симеизе. Зима 14–15 гг. в Москве. Счастлирое, хотя военное лето.	168–246 (78 с.) продолжение нумерации 14 т.

Т. 16 – к.1916–1918	Пламенные годы 1916–18 гг.	115 с.
Т. 17 – 1918–1920	Пламенные годы 1918–20 гг. Симеиз-Симферополь. Заповедник.	92 с.
Т. 18 – 1920–1921	Врангелевское лето 1920 г. Василь-Сарайское лето 1921 г.	102 с.
Т. 19 – 1922–1923 (1921 осень – лето 1922 г.)	Василь-Сарайское лето. Жизнь в Ялте (осень 21 – лето 22 гг.).	100 с.
Т. 20 – 1923–1927	Крымский ун-т: расцвет и ликвидация. Педагогический институт.	101–276 (175с.) Продолжение 19т.
Т. 21 – 1928–1932	Крымский период. Годы: 1928–32гг.	277–320 (43стр.) Продолжение 20 т.
Т. 22 – 1933	Батумское интермеццо 1933 г.	37 с.
Т. 23 – 1933–1936	Переселение в Горький 1933–36 гг. Горький 1937–39 гг.	68 с.
Т. 24 – 1940–1944	Les annees terribles 1940–41–42 гг. Перелом войны 1943–44 гг.	93 с. (17глав)
Т. 25 – 1945–1949	Год–1945 – Юбилейный. Год–1946 – На перепутье. Год–1947 – Опять у моря! Год–1948 – Между Одессой и Крымом.	119 с.
Т. 26 – 1950–1969	Летопись моей жизни. Memorabilia. Материалы для автобиографии.	49 с.

Уже в Курской классической гимназии проявились незаурядные способности Пузанова. Окончив гимназию в 1904 году, он поступил на естественное отделение физико-математического факультета Московского университета. Как он пишет в своих мемуарах, большое влияние на формирование его как ученого оказали лекции профессоров К. А. Тимирязева⁶ и М. А. Мензбира⁷. 1906–1907 учебный год Пузанов провел в Германии, где слушал лекции в Лейпцигском и в Гейдельбергском университетах. Вернувшись к обучению в Московском университете осенью 1907 г., Пузанов специализировался по зоологии; работал сначала в лаборатории Н. Ю. Зографа⁸, а затем Мензбира – основателя русской орнитологии. Для Пузанова, судя по всему, это знакомство стало решающим в его научной деятельности (так же, как и знакомство

⁶ К. А. Тимирязев (1843–1920) – биолог, один из основоположников русской школы физиологии растений, профессор Московского университета.

⁷ М. А. Мензбир (1855–1935) – зоолог, выпускник, затем профессор Московского университета, автор классического труда «Птицы России» (2 тт., М., 1893–1895).

⁸ Н. Ю. Зограф (1851–1919) – выдающийся зоолог, выпускник, затем профессор Московского университета.

с Волошиным и Шенгели – в поэзии). В 1909 г. он заведовал Севастопольской биологической станцией. В 1910 г. вместе с В. Н. Никитиным и В. В. Троицким⁹ (сотрудники и товарищи по работе в зографовской лаборатории) путешествовал по берегам Красного моря и Голубого Нила. Путешествие длилось четыре месяца. И как результат – сборник очерков Пузанова «Между Нилом и Красным морем». За эту книгу он был награжден Большой серебряной медалью Общества испытателей природы.

В 1911 г. Пузанов окончил университет с дипломом первой степени и получил предложение остаться в университете для приготовления к профессорскому званию. Однако в знак солидарности со своим учителем, профессором Мензбиром, который был уволен по распоряжению реакционного министра народного просвещения Л. А. Кассо¹⁰ (1865–1914), он отказался от этого предложения¹¹ и поступил в основанную Мензбиром биологическую лабораторию при Московском обществе испытателей природы. Исходив вдоль и поперек Крым, Пузанов отправился в длительное путешествие по Кавказу, а потом, по командировке Московского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, совершил большое путешествие вокруг Азии, посетил Японию и Цейлон. Во время путешествия он собрал коллекцию, о которой современные антропологи пишут следующее¹²:

⁹ И. И. Пузанов. Мемуары. Т. 10, с. 127–128.

¹⁰ Л. А. Кассо (1865–1914) – главноуправляющий Министерства (с 1910), министр народного просвещения России (1911–1914). Проводил жёсткую политику ограничения университетских свобод и прав студенчества, усиления надзора за преподаванием в высших и средних учебных заведениях. Из университетов были уволены многие профессора и преподаватели либеральной ориентации. Активно практиковалось назначение профессоров на должности в противовес обычной практике их избрания в университетах с последующим утверждением министром. Наибольшую известность получил скандал («дело Кассо») в Московском университете. В начале 1911 в знак протеста против действий полиции при подавлении студенческих волнений в отставку подало руководство университета – ректор А.А. Мануйлов, помощник ректора М.А. Мензбир, проректор М.А. Минаков. Кассо принял отставку, фактически солидаризировавшись с полицией. Тогда университет демонстративно покинули около 130 преподавателей и сотрудников университета (в том числе 21 профессор), что нанесло значительный ущерб качеству учебного процесса. Многие студенты были исключены из высших учебных заведений.

¹¹ Отдел Редких Книг и Рукописей Научной библиотеки МГУ. Отчеты Императорского Московского Университета, 1911–1912 гг.

¹² Е. В. Говор, Н. И. Новикова. Этнографические коллекции из Австралии и Океании в фондах НИИ и музея антропологии МГУ // Вопросы антропологии. – М., 1989. Вып. 83 и др.

В начале XX века по инициативе Д. Н. Анучина¹³ интересные коллекции были приобретены К.Д. Бальмонтом¹⁴ и И.И. Пузановым. [...] В 1912 г. известный русский зоолог И.И. Пузанов (1885–1971), в то время молодой выпускник Московского университета, совершая путешествие вокруг Азии, в Сингапуре приобрел для Антропологического музея Московского университета довольно интересную коллекцию папуасских идолов, оружия, начальнических жезлов, привезенных туда бургисской прау¹⁵, пришедшей из Новой Гвинеи.

С 1914 г. Пузанов проходил подготовку к профессорскому званию у А. Н. Северцова¹⁶; по предложению последнего в конце 1915 г. он был оставлен при Московском университете. Однако именно в это время Пузанова призывают в армию, и через полгода, после спецподготовки в Пулковской обсерватории, он был направлен в качестве синоптика на австрийский фронт (где служил вместе с И. С. Щукиным¹⁷ – будущим известным геоморфологом), а с февраля по декабрь 1917 г. – на Черноморскую военно-метеорологическую станцию в Севастополе. В 1918 г., демобилизовавшись, Пузанов остался в Крыму и поселился в Симеизе, где в начале века семьей

¹³ Д. Н. Анучин (1843–1923) – выдающийся отечественный антрополог, географ, этнограф и археолог. С 1884 г. профессор Московского университета, с 1896 г. академик, а с 1898 г. почётный член Академии наук. В 1867 окончил курс естественного отделения физико-математического факультета Московского университета, где с 1890 учредил и читал первый отечественный курс антропологии. С 1885 до конца жизни руководил впервые созданной при Московском университете кафедрой географии. С 1890 президент общества любителей естествознания, антропологии и этнографии (ОЛЕАЭ). В 1879 по его инициативе при Московском университете был создан Музей антропологии (в 1919 кафедра антропологии, а в 1922 научно-исследовательский институт антропологии). Основной специальностью Д.Н. Анучина была антропология, одним из основоположников которой он был в России.

¹⁴ К. Д. Бальмонт (1867–1942) – поэт-символист, переводчик, эссеист, один из виднейших представителей русской поэзии Серебряного века. Д. Анучин. Заморское путешествие К. Д. Бальмонта // Рус. ведомости. 1913. № 5.

¹⁵ Род парусного судна.

¹⁶ А. Н. Северцов (1866–1936) – биолог, выпускник, профессор Московского университета, ученик М. А. Мензбира, основоположник эволюционной морфологии животных; его именем назван Институт проблем экологии и эволюции РАН. Сын Н. А. Северцова (1827–1885) зоолога, зоогеографа и путешественника; профессора Московского университета.

¹⁷ И. С. Щукин (1885–1985) – профессор, выдающийся геоморфолог. В 1911 окончил с отличием Московский университет и оставлен на кафедре географии и этнографии. Почти вся его жизнь – педагога и исследователя – связана с географическим ф-том МГУ им. М.В. Ломоносова. Более полувека читал на географическом факультете университета курсы физической географии, общей геоморфологии и геоморфологии СССР, совмещая педагогическую работу с полевыми исследованиями. Один из очень немногих географов, отметивший 100-летний юбилей. Ему принадлежит свыше 80 трудов, в т.ч. ряд монографий, одна из них – «Общая морфология суши», учебных пособий. Гигантский труд затратил на составление «Словаря физико-географических терминов на четырёх языках».

Пузановых была построена просторная дача. В начале 1930-х гг. власти вынудили его «добровольно» отказаться от собственности, однако эта дача и сейчас известна среди местных жителей как «дача Пузановых» и именно под таким названием она входит в путеводители по Южному берегу Крыма.

В жизненном пути и творческой деятельности Пузанова И. Т. Русев¹⁸ выделил три периода: крымский (1917–1933), горьковский (1933–1946) и одесский (1947–1970), которые были тесно связаны с университетами. Считаю также важным отметить период учебы и работы Пузанова в Московском университете (1904–1917), так как первые его переводческие труды и первые научные путешествия относятся к этому времени. (Осенью 1904 г. был сделан перевод фрелигратовской поэмы «Löwenritt»¹⁹, в переводе Пузанова – «Царская поездка»; 1909 – путешествовал по берегам Красного моря и Голубого Нила; 1912 – вокруг Азии).

В г. Горьком (именно здесь в 1941 г. он приступает к написанию «Воспоминаний») Пузанову довелось встретиться со своим бывшим университетским преподавателем Алексеем Дмитриевичем Некрасовым (1874–1960)²⁰. В стихотворении (А. Ф. Некрасову. Юбилейные октавы), посвященном 75-летию Некрасова, Пузанов так вспоминал Московский университет своей юности:

Мы оба общей *almae matris* дети
И дорог нам Татьянин славный день.
Мы оба свято чтим чертоги эти,
Где Тимирязева витает тень.
Минуло время то (как все на свете),
Когда в фуражке синей набекрень
Я снизу вверх смотрел на вас, ученых,
Сам находясь среди юнцов зеленых.²¹

¹⁸ И. Т. Русев – руководитель Фонда защиты и возрождения дикой природы имени профессора И.И. Пузанова «Природное наследие».

¹⁹ Г. Ф. Фрейлиграт (1810–1876) – немецкий поэт, переводчик; выдающийся представитель революционной поэзии 1848 г. Один из самых видных представителей экзотизма в немецкой романтической поэзии. Самые знаменитые, имевшие огромный успех стихотворения и поэмы Ф. в этом роде: «Löwenritt», «Mohrenfürst», «Der Blumen Rache», «Prinz Eugen, der edle Ritter» и др. В них сказывается характерное для романтика стремление бежать от действительности в мир фантазии, упиваться красками экзотической природы, выдумывать яркий, сказочный Восток, ничего общего с действительным не имеющий.

²⁰ А. Д. Некрасов (1874–1960) – зоолог, эмбриолог и историк биологии. В 1900 г. окончил Московский университет; с 1905 г. преподавал в нем. С 1919 г. профессор; с 1928 г. заведующий кафедрой зоологии Нижегородского, затем Горьковского университета.

²¹ И. Пузанов. Талипот. Стихи 1902–1967. Одесса, 1949. С. 91–92.

В семейном архиве Пузановых сохранился рисунок Некрасова, датированный 1936 годом. [Приложение 1].

В январе 1919 г. в Севастополе, где проходил 2-ой съезд Таврической Научной Ассоциации, произошло знакомство Пузанова с Волошиным.

В перерыве, – вспоминает Иван Иванович в своих мемуарах, – я заметил в коридоре незнакомую мне фигуру коренастого человека в зеленом альпийском костюме, в длинных чулках, с огромной копной седовато-рыжих волос на львиной голове. – Поэт Максимилиан Волошин – шепнул мне один из севастопольцев. Это была моя первая встреча с М. А. Волошиным.²²

После Севастополя, в 1919 году, была встреча с Волошиным в Симферополе на квартире профессора В.И. Вернадского²³:

В условленный час я уже был у Вернадского и занял место в углу, среди других любителей поэзии. И вот он вошел, ведомый под руку В. И. Вернадским – кряжистый, среднего роста мужчина, с копной рыжих с проседью волос на голове, окаймляющей простое мужицкое лицо с глубоко запавшими голубыми глазками, мудрыми и проницательными. Встав в углу комнаты, у окна, Волошин начал. Читал он много – помимо уже известных мне «На вокзале» и «Неопалимая купина», он прочел «Северовосток», «Китеж», «Дикое поле» и другие свои произведения периода гражданской войны, ставшие впоследствии знаменитыми. Читал он, конечно, на память – как-то по-особенному, по-волошински – просто, но энергично.²⁴

Иван Иванович встречался с Волошиным еще несколько раз. Летом 1931 года Пузанов навестил Максимилиана Волошина на его даче в Коктебеле. Вот как он об этом вспоминал:

[...] С трепетом сердечным отправился с визитом к «Властителю моих дум», поэту Максимилиану Волошину, проживавшему в своей даче, названной им «Домом Поэта». Я имел основание явиться к Волошину отнюдь не в качестве любопытствующего туриста: во-первых, я познакомился с ним еще в годы Революции в Симферополе, дискутировал с ним и с профессором А. А. Байковым; наконец, я стал известен в Крыму как знаток и декламатор его стихов,

²² И. И. Пузанов. Мемуары. Т. 17, с. 48.

²³ В. И. Вернадский (1863–1945) – российский естествоиспытатель, мыслитель и общественный деятель. Основоположник комплекса современных наук о Земле. Создатель многих научных школ. Академик АН СССР (1925); первый президент АН Украины (1919). Ректор Таврического университета (1920–1921). Профессор Московского университета (в 1898–1911), ушел в отставку в знак протеста против притеснений студенчества. Его труды составляют более 700 наименований.

²⁴ И. И. Пузанов. Мемуары. Т. 17, с. 61.

что было ему, конечно, известно, особенно от гостившей у него в 1928 году четы Шенгели. Неудивительно, что Волошин встретил меня весьма любезно с возгласом: «А, Иван Иванович! Милости прошу!»²⁵

За вечерним чаем у них завязался непринужденный разговор о положении Крымского пединститута, о его профессорах и в особенности о Шенгели, и о поэзии. Много говорили о создании венка сонетов Волошина «Limaria» и «Corona Astralis». Все услышанное от мэтра, Иван Иванович решил использовать при окончательной шлифовке венка сонетов «Крым», над которым начал работать. Свое впечатление от встречи Пузанов, возвратившись в Симферополь, выразил в стихотворении «Наедине с морем». На прощание Волошин подарил Пузанову три акварели, которые хранятся у его внуков.

Волошин, следуя своему обыкновению, разложил кучу своих акварелей и предложил выбрать себе на память – «хочу штуки три-четыре». Все предложенные акварели повторяли в различных вариантах один и тот же лейтмотив: выжженные холмы Коктебеля, грозные уступы и гребни Карадага, лазурный Коктебельский залив. Из скромности я отложил себе две акварели – конечно, из тех, которые мне больше всего понравились.²⁶

Известие 11 августа 1932 года о смерти Волошина как «громом поразило» Пузанова. Он «намеревался навестить его по примеру предшественного года!»

Имя Пузанова как поэта, мало известно. Большую часть своих стихов автор собрал в рукописном сборнике «Галипот»²⁷. Одним из любимых его жанров была пинакопоэзия – стихотворное сопровождение живописных картин (стихотворения «Отец и сын» и «Казнь»), а одной из любимых поэтических форм – венок сонетов (венок сонетов «Крым»). Мастерски владея классическим стихом, Пузанов порой переходит к свободному белому стиху – таково стихотворение «Глаза», вызывающее в памяти страницы Гоголя и Достоевского. Занимался Пузанов и стихотворными переводами – с английского, французского и немецкого языков. Первые его переводческие работы относятся к 1904 г., но первоначальные редакции переводов содержали много авторских ошибок. В своих мемуарах Иван Иванович писал, что от Шенгели, известного автора «Трактата о русском стихе», он получил ряд ценных технических указаний и разъяснений. При

²⁵ И. И. Пузанов. Мемуары. Т. 21, с. 18.

²⁶ Там же, с. 20.

²⁷ Разновидность цейлонских пальм.

переводах и в собственных стихах Пузанов далеко не всегда соблюдал правила версификации – не выдерживал принятые в оригинале чередование мужских и женских окончаний. Другой частой ошибкой было несоблюдение обязательной цезуры, делящей пополам шестистопный ямб.

Хотя это и делают некоторые игнорирующие правила стихотворцы, но это неудобно и некрасиво. Лучше так не делайте! – говорил Шенгели. – Так, например, слово «спаленный» можно рифмовать с «наклоненный, скрыленный», но не «наклоненных, окрыленных». «Конечно рифмуют и так – но это и некрасиво, и как-то не опрятно», – учил меня строгий стиховед. Учитывая, при этом, что в скором времени Шенгели подарил мне и свои печатные публикации по технике стиха, я с признательностью считаю Георгия Аркадьевича моим настоящим учителем нелегкого искусства стихотворства.²⁸

Близкое общение с поэтом дало возможность Пузанову стать профессиональным поэтом-переводчиком. Евгений Витковский, известный литературовед, поэт и переводчик писал: «И. Пузанову принадлежит перевод практически полного свода поэтических и критических произведений Леконта де Лиля, но эта работа осталась неизвестной читателю».²⁹ В 1956 г. в тринадцатом томе «Собрания сочинений» Виктора Гюго были опубликованы несколько его переводов («Сатурн», «Три сотни»)³⁰; печатались также переводы из Байрона («Стихи, написанные после пересечения вплавь Дарданелл между Сестосом и Абидосом»)³¹. Ему принадлежит перевод поэтических и критических произведений Шарля Леконт де Лиля («Последнее воспоминание», «Орфические гимны»: 1. Аромат нимф (Благоухания); 2. Аромат Гелия – Аполлона (Гелиотроп); 3. Аромат Селены (Мирт)). В кругу профессиональных переводчиков Пузанов известен, прежде всего, именно как переводчик, открывший Леконт де Лиля русскому читателю. В своих воспоминаниях он описывал спор между ним и Волошиным в доме А. А. Байкова³² в 1922 г. о том, какая культура больше

²⁸ И. И. Пузанов. Мемуары. Т. 21, с. 323–324.

²⁹ Е. Витковский. Плоды поздней зрелости. М.: Водолей, 2011. С. 143.

³⁰ Виктор Гюго. Собрание сочинений в пятнадцати томах. Т. 13. М.: Гос. изд. худ. лит., 1956, с. 67–68, 324–330.

³¹ Д. Г. Байрон. Собрание сочинений в четырех томах. Т. 2. М.: Изд-во «Правда», 1981, с. 48.

³² А. А. Байков (1870–1946) – русский, советский химик, действительный член и вице-президент АН СССР. С 1880 года учился в Курской гимназии, где серьезно увлекся химией. После окончания гимназии в 1889 году поступил на физико-математический факультет Санкт-Петербургского университета. Там стал учеником Д. И. Менделеева. В 1918 выехал в Крым в лечебный отпуск, где ему пришлось пережить весь период гражданской войны. Зарабатывал на жизнь преподаванием в местных учебных заведениях. С 1921–1923 гг. – ректор Крымского университета.

дала человечеству: немецкая или французская. Иван Иванович защищал культуру Шиллера и Гете, Волошин и Байков защищали французов.

Когда я аргументировал немецкой эрудицией и основательностью, мои противники указывали мне, что и у немцев не было таких изумительных эрудитов как Литре³³ – филолог и философ-позитивист, создавший замечательный словарь французского языка. Лишь много позже, познакомившись с изумительной французской литературой, я убедился, что Волошин и Байков во многом были правы.³⁴

Особое место в жизни Пузанова занимало знакомство и дружба с поэтом Шенгели и его женой Н. Л. Манухиной³⁵, которое состоялось осенью 1927 г. в Симферополе. Познакомился Пузанов с Шенгели на одном из пединститутских заседаний: «это был стройный, очень красивый брюнет в очках, который при встречах сдержанно-вежливо кланялся мне, не вступая, впрочем, в разговоры». Более тесное знакомство произошло чуть позже, когда их семьи переехали в Симферополь. Шенгели, как вспоминал Пузанов, оказался «чрезвычайно милым, интересным собеседником». Вадим Перельмутер³⁶ писал об этом периоде:

Летом 1927 года Шенгели уезжает из Москвы. С осени он – преподаватель Симферопольского университета³⁷. Причины этого годичного добровольного

³³ Эмиль Литре (1801–1893) – французский филолог и философ-позитивист. Автор классического «Словаря французского языка».

³⁴ И. И. Пузанов. Мемуары. Т. 19, с. 73.

³⁵ Н. Л. Манухина (1893–1980) – поэтесса, вторая жена Г.А. Шенгели. В девичестве Лукина, происходила из офицерской семьи. Первым мужем ее был богатый московский врач Сергей Манухин – человек культурный и безумно ее любивший.

³⁶ В. Г. Перельмутер (г.р. 1943) – поэт, историк литературы, эссеист, культуролог, художник-график, редактор интернет-журнала русской культуры “Toronto Slavic Quarterly“, член-корреспондент Российской академии естественных наук (РАЕН). Подготовил и издал более 50 книг русских поэтов и прозаиков: П. А. Вяземского, К. К. Случевского, В. Ф. Ходасевича, Г. А. Шенгели, С. В. Шервинского, А. А. Штейнберга, В. П. Катаева, а также книги по истории литературы.

³⁷ Таврический университет к осени 1918 г. был полностью укомплектован преподавателями высшей квалификации. К этому времени в Крым переехали всемирно известные ученые: академики Н. И. Андрусов, В. И. Палладин, В. А. Обручев, П. П. Сушкин и др. В конце сентября все службы Ялтинского отделения были переведены в Симферополь, а 14 октября состоялось торжественное открытие Таврического университета как самостоятельного учреждения. В годы гражданской междуусобицы университету выпало стать главным научным центром всего региона. Академик Вернадский, возглавивший университет в октябре 1920 г., отмечал, что тогда Таврический университет «представлял собой одну из самых сильных научных школ в стране». Здесь работали семь академиков (Н. И. Андрусов, М. М. Богословский, В. И. Вернадский, К. Г. Воблый, Д. А. Граве, А. Э. Кесслер, В. А. Обручев), четыре член-корреспондента (Д. В. Айналов, Н. К. Гудзий, И. А. Линиченко, В. Е. Петухов), свыше 100 профессоров. Таврический университет

«изгнания» (так озаглавлено написанное в Симферополе стихотворение) были серьезны. В 1920-х гг. Шенгели «схватился» с лефовцами во главе с Маяковским, отрицавшим культурное наследие, и выпустил в 1927 г. против него резкий памфлет «Маяковский во весь рост», о чем, правда, узнав о его трагической гибели, искренне сожалел...³⁸

Мемуарные воспоминания Пузанова рисуют более подробную картину пребывания семьи Шенгели в Симферополе. Вскоре после приезда в Симферополь семьи подружились и стали частыми гостями друг у друга. Семья Аркадия Георгиевича состояла из супруги, Нины Леонтьевны, домработницы Даши и собаки доберман-пинчера, по кличке Ворон. Из Москвы было привезено минимальное количество багажа, и меблировка их комнаты была более чем скромной. Уют создавали многочисленные фотографии – в основном, портреты друзей. Вот как Пузанов описывает быт семьи Шенгели:

Комната отапливалась своеобразно, вместо традиционной переносной плитки-буржуйки посреди комнаты; на фундаменте из нескольких кирпичей, возвышался „чугунок”, жестяные трубы от которого, перекинутые через всю комнату, ее согревали во время зимних холодов. Этот же чугунок, в котором зимой перманентно горел каменный уголь, временами раскаляя его до красна, служил и для приготовления пищи, которая отличалась спартанской простотой.³⁹

Причина такой экономии заключалась в следующем: «супруги копили деньги на обязательные поездки в Москву, которые всегда совершали в вагоне даже не первого класса, а в международном». От этого принципа Шенгели никогда не отступал. Другим «пунктиком» было довольно странное у поэта «неприятие музыки».

Он совершенно был лишен музыкального слуха, не воспринимал красот Бетховена и Моцарта, и радио приводило его в тихое бешенство. Нина Леонтьевна со смехом рассказывала, как, входя в международный вагон

просуществовал два с половиной года. 23 октября 1920 г. Крымский революционный комитет приступил к реорганизации Таврического университета. 12 января 1921 г. Вернадский отказывается от должности ректора Таврического университета. 25 января Крымская власть принимает решение о высылке Вернадского и других известных ученых из Крыма. 23 февраля Вернадский с группой профессоров Таврического университета под усиленной охраной ЧК выехал из Симферополя в Москву. Осенью 1925 г. Крымский университет преобразован в Крымский педагогический институт им. М. В. Фрунзе.

³⁸ В. Перельмутер. Живущий на маяке (Над архивом Георгия Шенгели) // Вопросы литературы. М., 1990, № 6, с. 66–68.

³⁹ И. И. Пузанов. Мемуары. Т. 21, с. 291.

скорого поезда и слыша звуки радио, Георгий Аркадьевич подзывал к себе проводника, и строго глядя на него в упор сквозь свои круглые очки, вручал крупную денежную купюру со словами: «А радио у нас ис-пор-че-но! Понимаете?» – Проводник, сначала в недоумении почесавший затылок, быстро соображал, и отвечал с глубоким поклоном: «Понимаю-с!» Через несколько минут радио замолкало надолго – до самой конечной остановки.⁴⁰

За беседами вокруг «раскаленного очага» многое стало известно Пузанову о семейной жизни Шенгели, об их происхождении, о чем он достаточно подробно описывает в мемуарах.

Георгий Аркадьевич в раннем детстве переехал в Керчь. Свой родной город, полный седой древности, Шенгели любил страстно, и всю жизнь мечтал переселиться на берега Босфора Киммерийского; лучшим отдыхом для него было пожить хоть немного не на каком-нибудь Крымском или Кавказском курорте, а в рыбацкой хибарке на берегу Пролива: никогда не забуду я этот сухой известняк
Оборвавшийся круто навстречу прибою и бризу –
Никогда не забуду я этот соленый сквозняк –
Что полынью звенит, пробегая обрыв по карнизу –
признается он в одном из автобиографических стихотворений сборника «Норд». Однако, ревнивая жена-поэтесса отнюдь не разделяла этой любви мужа к глухому провинциальному городку и мечта керченского патриота так и осталась неосуществленной!..⁴¹

Нина Леонтьевна Манухина-Шенгели, как пишет Пузанов, происходила из офицерской семьи Лукьяновых. Другие исследователи указывают фамилию Лукина, а не Лукьянова. Думаю, что это ошибка Пузанова, так как этот факт он записывал со слов жены, Евгении Николаевны⁴², которой лишь много позднее, в Коктебеле, Нина Леонтьевна рассказала о своей «довольно бурной проведенной молодости».

⁴⁰ И. И. Пузанов. Мемуары. Т. 21, с. 292.

⁴¹ Там же, с. 324–325.

⁴² Е. Н. Пузанова (1889–1968) – жена И. И. Пузанова, урожденная Галицкая, с которой он прожил более полувека. Имели двух сыновей. Старший сын Борис (1919–2007) выбрал морскую карьеру: старшим механиком грузовых и пассажирских судов Черноморского пароходства обошел почти все крупные порты мира, но, как и его отец, сохранил верность Крыму, считая его красивейшим местом на земле. Младший сын Сергей (р. 1926) до последнего времени также ежегодно навещал Крым. Сергей Иванович был военным топографом, после выхода в отставку преподавал в Львовском политехническом институте. Внук и правнук Пузанова продолжили связь с Московским университетом – оба окончили географический факультет.

Ее детство и юность прошли в бедности, но все же, она могла окончить институт. После смерти отца, отличавшегося строгими правилами, мать вторично вышла замуж, а вскоре – и дочь Нина. Первым мужем ее был богатый москвич врач Сергей Манухин – человек культурный и безумно ее любивший. Однако, она отнюдь не разделяла его любви и по ее откровенному признанию вышла замуж для того, чтобы вырваться, наконец, из обстановки опостылевшей бедности. Не чаявший в Нине души муж часто возил ее по заграницам, где она подолгу жила и в Париже, и в Ницце, и где у неё было много поклонников. Именно к этому времени (1920 г.)⁴³ относятся первые поэтические выступления богато одаренной молодой женщины. Начало романа её с известным уже в то время поэтом Шенгели носило, если можно выразиться – вполне „романтический” характер. Однажды она, в серой амазонке, ехала верхом вдвоем со своим братом где-то на окраине Москвы – быть может, за тверской заставой. Внезапно взгляд её упал на какого-то красивого брюнета в очках, который стоял при дороге и не сводил с неё глаз. Судьбе было угодно, чтобы вскоре она встретила с этим брюнетом на каком-то вечере, и была ему представлена. «Скажите, с первых же слов спросил её поэт Шенгели – а это был, разумеется, он – не Вас ли я встретил там-то и тогда-то, когда вы в серой амазонке, катались верхом с каким-то... молодым человеком?» – «Да, это был мой брат». После этой встречи поэт и поэтесса страстно влюбились друг в друга, и Н. Л. поняла, что без Г. А. она жить не может. Но как бросить мужа, дочь Ирину? Как расстаться с обеспеченным положением супруги хорошо зарабатывавшего врача? Ведь у поэта Шенгели, еще недавно разгуливавшего по Одессе босиком, не было гроша за душой! Сознание трудности – казалось даже невозможности найти выход довели обоих любовников до того, что Нина пыталась отравиться вероналом а Георгий – повеситься на каком-то обрывке. Наконец, Нина не выдержала, и, бросив все – бежала в убогую каморку Георгия, почти вся обстановка которой состояла из трехногого стула. Это было незадолго до переезда молодых супругов Шенгели в Симферополь.⁴⁴

В Крымском педагогическом институте Шенгели проработал осенний семестр 1927 г. и весь 1928 г. Пузанов пишет, что с началом летних каникул 1928 г. «Шенгели укатили в Москву – проветриться и подтвердить свое право на занимаемую ими комнату», а часть лета провели в Коктебеле, в гостеприимном «Доме Поэта» у Волошиных.

Летний сезон 1928 года прошел очень оживленно: собралось много писателей, поэтов, просто друзей. Совершали прогулки в горы, купались без конца, музицировали, читали стихи, просто дурачились. Волошин читал свое новое произведение религиозного цикла «Сказание об иноке Епифании», не

⁴³ Н. Манухина. Не то... Стихи. Кашин, 1920.

⁴⁴ И. И. Пузанов. Мемуары. Т. 21, с. 325–327.

вызвавшее больших восторгов у слушателей. [...] Гораздо более удачным было стихотворное состязание, организованное Волошиным. Собравшиеся поэты должны были написать стихотворение на заданную тему: «Не остывал аэролит». (Имелся в виду метеоритный камень, положенный на могилу Эдгара По его друзьями и поклонниками). [...] Против всякого ожидания, премию получила скромная «поэтиха», авторша крошечного сборника стихов «Не то» – Нина Манухина-Шенгели. Жюри было подкуплено необычайно скромным и в то же время – оригинальным подходом ее к трудной теме. Приведу остроумное стихотворение поэтессы полностью.

Баллады форма мне трудна:
Я не в большом поэтском чине
Занежена /зане-жена!/
Я не умею брать твердыни
Боюсь поддаться рифм лавине
Тем более, что муж – пиит
Не знает: по какой причине
Не остывал аэролит?
Сегодня полная луна
Задумчивого цвета дыни
Мечтаю, сидя у окна
О «фернампиксах», о дельфине
А тут поэты в мрачном сплине
Шагают – и вопрос открыт:
Когда и где, в какой пустыне
Не остывал аэролит?

А я другим удручена:
Алеют губы – все в кармине,
Рояль звенит, словно зурна!
Ах! Диспут не помог кручине:
Фокстрот запретнее святыни
Манит миражем... кровь бурлит...
Кой чорт мне в том, что и доньше
Не остывал аэролит?!
И пусть в неведомой пучине
Не «фернампикс»¹, а «пёс»² на вид,
Совсем не интересный Нине
Не остывал аэролит!..

Нина Манухина I/IX – 28 г.

¹) фернампикс – на кокетбельском жаргоне – прозрачный халцедон.
²) „пёс” – простая галька». ⁴⁵

Осенью 1928 года над Шенгели начали «сгущаться тучи». Разразившаяся над головами супругов Шенгели кризисная ситуация была чрезвычайно болезненно воспринята их друзьями – в первую очередь, семьей Пузановых, а также довольно многочисленными их поклонниками и поклонницами. Причина состояла в резко-оппозиционном отношении профессора новой русской литературы Шенгели к почти что канонизированному Маяковскому.

Конечно, литературовед и поэт Шенгели культивировавший строгие формы стиха и традиции классиков – Пушкина, Тютчева у нас, Верхарна и Гюго на западе, не мог давать на лекциях Маяковскому иной оценки, как самой

⁴⁵ И. И. Пузанов. Мемуары. Т. 21, с. 321–322.

отрицательной. Это не понравилось большей части студентов, показалось опасным руководству факультета и вуза.⁴⁶

Профессору Шенгели было сделано внушение с просьбой переменить свое отношение к «поэту революции» Маяковскому. Георгий Аркадьевич на это пойти не мог и заявил о своем уходе из вуза, особенно после враждебной демонстрации против него части студенчества. Шенгели, решил окончить читаемый курс, и к следующему весеннему семестру уехать из Симферополя. Особенно по поводу отъезда Шенгели волновались сестры Манские⁴⁷, большие поклонницы творчества поэта. Они умоляли профессора переменить свое решение, помириться со студентами и остаться. Это дало Пузанову повод написать шуточное стихотворение – «Монорим» – вольное подражание известному отрывку о двух газелях из детской книжки Корнея Чуковского «Телефон». Приведу отрывок:

К отъезжающим Шенгели
Прибежали две газели,
Две сестрицы, две мамзели:
Неужели в самом деле
Покидают нас Шенгели?
Ах, как сильно мы хотели,
Чтоб вы прочно здесь засели!⁴⁸

Это шуточное стихотворение Иван Иванович прочел на прощальном приеме отъезжающих Шенгели, приглашенных на традиционный семейный праздник – именины матери Пузанова, 16 декабря 1928 г. «Однако, ни шуточный тон стихотворения, ни богатое угощение, не могли смягчить грусть расставания с четой наших друзей – культурных и симпатичных супругов Шенгели. Когда-то мы снова увидимся, и где? Конечно, в Москве? – Увы! Оказалось, что встреча наша осуществилась через сравнительно длительный промежуток времени». В январе 1929 года, когда Георгий Аркадьевич вернулся в Москву, он написал Пузанову «довольно унылое» письмо:

⁴⁶ И. И. Пузанов. Мемуары. Т. 21, с. 327.

⁴⁷ Манские Соня и Лёля – сестры Манского Давида Моисеевича (1904–1974), – русский советский режиссер. Заслуженный деятель искусств РСФСР (1945). Окончил Крымский театральный техникум в 1924 (класс С. И. Днепрова и Е. А. Лепковского). С того же года выступал как актёр в театрах Симферополя, Севастополя и др. городов. В 1928 в Омском театре начал режиссёрскую работу.

⁴⁸ И. И. Пузанов. Мемуары. Т. 21, с. 327.

Вообще же, скучновато и бесперспективно... Живем, чтобы есть, и едим, чтобы жить... был мой вечер в Союзе Поэтов и в «Никитском субботнике». Народу много, похвал тоже, успех – на четыре с минусом. – К письму была приложена доверенность на получение – «моей сотняги». В отставку я подал на днях, и жалование за первую половину января мне, во всяком случае, пригодится.⁴⁹

Ситуацию, сложившуюся в Педагогическом институте, Иван Иванович описал в пародии на известное стихотворение Шенгели «К музе» (Я груб и неумыт, я на ветру дрожу / В одежде порванной, истленной. / Мне надо жить и есть – и по дворам хожу / С тобою, с обезьянкой пленной.) и нарисовал дружеский шарж. [Приложение 2] Приведу фрагмент пародии:

Я черен и небрит. По городам хожу
В одежде кожаной, нетленной,
И сквозь очки свои я круглые гляжу
На мир с улыбкою надменной.
Поэта лиру я сложил пока в портфель:
Сейчас – профессор я Педвуза.
Достаточно скучна мне эта канитель –
Но ты со мной, маргышка – Муза!
[...]
Читаю, дурочкам я вузовским своим
Как мир дурачит Маяковский
Мальчишкам нипочём обидеть больно нас –
Тогда с подошв мы пыль стрясаем
И взявши Дашу, пса, весь твой иконостас
Коварный город покидаем.⁵⁰

Потеряв работу в Крымском Пединституте и не имея перспектив на заработки в Москве, Георгий Аркадьевич принял приглашение занять место профессора в Самарканде. Будучи разделенные с четой Шенгели широкими пространствами, они никогда не теряли друг друга из виду и время от времени обменивались письмами, «когда ленился поэт, отписывалась за него поэтесса». К сожалению, в семейном архиве А. С. Пузанова, внука Ивана Ивановича, не сохранилась переписка с Шенгели, может быть она находится у других родственников. В Российском государственном архиве литературы и искусства (РГАЛИ)⁵¹ мне удалось найти фотографию с подписью «Профессура Крымск.

⁴⁹ И. И. Пузанов. Мемуары. Т. 21, с. 329.

⁵⁰ Там же, с. 329–330.

⁵¹ РГАЛИ. Ф. № 2861, Шенгели Г. А. Оп. 1. Ед.хр. 299, л.2; 335, л. 1; 394, лл. 1, 2, 4–8.

Педагогич. Института 7/ХІ 27. Экз. Г.А. Шенгели», фотографию первого мужа Н.Л. Манухиной; семь писем от семьи Пузановых, адресованных Манухиной-Шенгели: два письма датированы апрелем 1950 г. и июнем 1956 г. (Шенгели был еще жив, умер в ноябре 1956 г.); три письма от 19 марта 1958 г., 10 августа 1960 г., 10 ноября 1962 г. и два письма без даты. Публикуемые ниже два письма⁵² дают представление о тесных и доверительных отношениях между семьями Пузановых и Шенгели.

19/21.03.58

Дорогая Нина Леонтьевна!

Вы, вероятно, уже надулись на нас за то, что мы с женой никак не реагировали на ваш отчет о вечере памяти Георгия. Не думайте, что я, бегло просмотрев ваше писание, тотчас о нем забыл: совсем наоборот! Не далее как вчера, я пытался ознакомить с ним других «трудящихся», начав с друзей семейства Шенгели, и предложил его Николаю Всеволовичу Аргиропуло, одному из наших библиотекарей, прирожденному Керчанину. Но он уведомил меня, что мать его, старая Аргиропулиха, которая, по-видимому, дружила с Йоросом⁵³ еще в детстве, уже получила отчет из первых рук. Но больше в Одессе его предложить некому! В этом удивительном городе буквально нет ни одного человека, который бы любил и понимал стихи, и был при этом знаком с творчеством Шенгели! Вы понимаете, почему моя муза здесь глохнет и звучит только на сатирический лад.

Не совсем мне нравится, что вы опять начинаете прихварывать. Неужели вы не прекратили перегружать себя работой? Вы же видите, что ваша спешка не привела ни к чему. По моему глубокому убеждению, вас сильно подкузьмила деградация Пузикова. Он, по-моему, все же не мог отмачить такой репликой, что «будем, дескать, печатать живых, а сущие в гробе пусть себе тихо спят». «Черти полосатые! А когда Шенгели был жив, вы его шибко печатали?!» Так нам было бы гаркнуть на эту шпану, стукнув кулаком по столу. Возвращаясь к Пузикову, я полагаю, что на него можно было воздействовать через его учителя, Николая Каллиновича Гудзия. Да! Не везет российским Музам! Быть может, вы пришлете мне еще что-нибудь из поэтического наследия Шенгели? А потом – вы же мне обещали замечательное стихотворение Пастернака?

В заключение, опять возвращаюсь к вашему отчету. Удивительное дело! Он произвел на меня и Евгению Николаевну прямо противоположное впечатление – т.е. не самый отчет, как таковой, а вечер в его освещении. Мне вечер, в общем, понравился,

⁵² Орфография текста писем приводится без изменений.

⁵³ «Йоргос» или «Йорос» (греч. Геюсгйпт, Гйюсгпт) – в переводе с новогреческого «Георгий».

Крепость Йоромс (тур. *Yoros kalesi*) – руины разрушенной крепости на слиянии Босфора и Чёрного моря, в районе Анадолукавагы (ильче Бейкоз, Стамбул). Кроме того, её обычно называют Генуэзской крепостью (тур. *Ceneviz Kalesi*), так как генуэзцы контролировали её во второй половине XIV века.

и я нахожу, что наиболее яркие выступления свидетельствовали о большой любви и уважении к памяти покойного (конечно, не говоря о товарище, который «не успел подготовиться»). А Евгения Николаевна вечером, в общем, не удовлетворена. Ну – будьте здоровы, вы и вся ваша семья. Если дочь ваша действительно вернется под крылышко мамаша, это будет замечательно!

Ваш навеки И. И. Пузанов⁵⁴

10.11.62

Chire Poltesse!

Давно собирался вам написать, но собрался сделать это в преддверии печальной для всех нас даты. Об этом позаботилась хранительница всяких дат – Е.Н.П. Я частенько вспоминая Георгия и перечитываю его стихи. Не помню, писал ли я вам, что я очень хотел бы иметь его балладу о мышелове, которую он читал в Симферополе еще до приезда своей Музы, сопровождаемый Дашей и Вороным. А еще хотел бы иметь из его цикла «Сны» тот сон, где рассказывается о каком-то еврее подарившем ему не то чудесный кубок, не то чашу. – Конечно, посетил я в этом году и Коктебель – право, совсем мимоходом. Был у Марии Степановны – она понемногу расчистила сонм докучливых чужаков и чужачек, ничего общего не имеющих и не имевших с Максом и его поэзией. «Гуна» Паливанова, также Шагинянцы уже уехали. Истекшим летом не удалось приколотить к Дому Поэтов мемориальную доску – воспротивилась какая-то сволочь. Но у любителей Максовой поэзии появилась надежда увидеть, наконец, в печати сборник его стихов, в частности – наиболее приемлемых стихов 1927-28-х годов. И это – по заказу Крымиздата! Над отбором стихов работал л-градский [ленинградский] литературовед Виктор Андроникович Мануялов, конечно – при Марии Степановны. На одном их «заседании» участвовал и я. Конечно, Цикл «Путями Каина» выйдет не целиком, но большая историкософическая поэма «Россия» выйдет, с вариантом, правда, нескольких стихов; например, после уничтожительной характеристики графа Аракчеева фраза: „Земли российской первый коммунист” конечно, предстоит еще сражения с Крымиздатом – и с гадательным успехом! А моя муза понемногу глохнет. Летом случайно вывалил из себя одну басню в стиле дедушки Крылова, под заглавием «Барбос и Дружан» подзаголовком грехов собачих суть, конечно, сами собой вылились, две новых песни „Трофимианы”, о новейших событиях на фронте Лысенко, перевел из Леконта-де-Лиля „Les inguïtudes de don Simuel” и „Le secret de la vie”. Когда немного освобожусь, попробую продвинуть ряд своих переводов его антиклерикальных стихотворений через антирелигиозное издательство.

Пишите – как ваше здоровье? Ваш И.П.

P.S. Конечно, горячий поцелуй от Е.Н.!»⁵⁵

⁵⁴ РГАЛИ. Ф. № 2861, Шенгели Г. А. Оп. 1. Ед.хр. 394, л.2.

⁵⁵ Там же, л. 9.

Unpublished memoirs by Ivan Puzanov

Ivan Ivanovich Pusanov (1885–1971) is one of the poets coming back to the literature of the 21st century. The chance to read unpublished memoirs by Ivan Pusanov, the scientist, has attracted my attention to his life, poetry and translations. Ivan Pusanov was quite close to Maximilian Voloshin and George Shengeli, and that friendship helped him to unlock his creative potential. His collections of poems, Wreaths of Sonnets „The Crimea” (1932), „Datkal” (1939–1940) and „The Universe” (1951) constitute an essential part of the history of Russian poetry and cannot be disregarded. In his memoirs, Ivan Pusanov tells about the days when he learnt from Maximilian Voloshin how to write wreaths of poems, about his friendship with Shengeli and how it helped him to become a professional translator.

JĘZYK

НАДЕЖДА КАЛУЖНИНА
ПСТГУ/Москва

Греческие параллели и русские переводы в лексикографическом описании церковнославянских слов¹

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: церковнославянская лексика, гимнография, переносные значения, греческие параллели, Синодальный перевод Ветхого Завета, русские переводы Псалтири

Keywords: Church Slavonic words, hymns, metaphorical meaning, Greek parallel versions, Synodal translation of the Old Testament, Russian translations of the Book of Psalms

Проблема формирования и функционирования вторичных, переносных значений имеет в церковнославянском особенности, связанные с тем, что это в основе своей язык переводов, во многих своих проявлениях имеющий признаки поэтического, художественного языка, что едва ли не в первую очередь относится к сфере церковнославянской гимнографии.

Наши наблюдения, сделанные, преимущественно, на материале статей нового словаря церковнославянского языка², касаются случаев, где многозначность церковнославянского слова как бы повторяет набор значений греческой параллели, по крайней мере, той ее части, которая связана с церковнославянскими контекстами.

В некоторых случаях отчетливо ощущается связь не только с греческой параллелью, но, через нее, и с еврейской, идущей из ветхозаветных текстов; в отдельных случаях здесь, однако, возникают противоречия.

1

Рассмотрим достаточно частотные простые и прозрачные случаи соответствия набора значений церковнославянского слова и греческой параллели.

¹ Статья подготовлена при финансовой поддержке РГНФ (проект 13-04-00223).

² Проект РГНФ 13-04-00223 «Описание лексики богослужебного языка Русской Православной церкви», который осуществляется в Центре по изучению церковнославянского языка Института русского языка РАН им. В.В. Виноградова.

У глагола **вѣжѣти** предварительно выделено два значения: 1) «физически бежать, убегать» и **рекѡша ѡгнѣпчани: вѣжѣмъ ѿ лица иїлеба, гдѣ бо поборѣтъ по нѣхъ на ѡгнѣпчани** – φύωμεν (Исх 14.25); 2) «удаляться, избегать опасностей, греха и т.п.» **мѡзарекѡ и богѣтѣгѡ житїе ѡбличѣ ... ѡбѡгѡ оубѡ вѣжѣмъ немилосѣрдїа и безчеловѣчїа, ѡбѡгѡ же поревнѣмъ терпѣнїю и веледѣшїю** – φύωμεν (ТП³ вс 5 седм веч, стх ст самогл); **вѣжѣи несытъа дѣшїи, оучителю такѡвѣа дерзнѣшїа** – φεύγε (ТП Вел чт, утр, по шестопс тр). Все отобранные для словарной статьи 15 примеров, кроме одного, имеют в качестве параллелей формы глагола φεύγω.

Аналогичная картина наблюдается и у глагола **взѣти** для всех предварительно выделенных 8 значений: в качестве параллели в 17 примерах из 22 находим глагол ἀναβαίνω: 1) «пойти, прийти» **оучинїша взѣти пѡвлѣ и варнѡвѣ, и нѣкнмъ дрѣгнмъ ѿ нѣхъ, ко аплѡмъ и старцѣмъ ко іерлїмъ** – ἀναβαίνειν (Деян 15.2); 2) «прийти, прийти» **по трѣхъ днѣхъ взѣде ко іерусалимъ ѿ кесарїи** – ἀνέβη (Деян 25.1); 3) «дойти, прийти» как переносное значение **взѣде вѣстѣ къ тѣсацннѣспїры, ѣкѡ вѣсъ возмѣтнїа іерусалимъ** – ἀνέβη (Деян 21.31); 4) «выйти, уйти» и **крѣтнїа іисъ взѣде ѡбїе ѿ воды** – ἀνέβη (Мф 3.16); 5) «напасть» и **не взѣдетъ тѡмѡ львѡ, ннжѣ ѿ свѣрѣи лѡтѣхъ взѣдетъ нанѣ** – οὐ μὴ ἀναβῆ (Ис 35.9); 6) «взойти (о растениях), вырасти» **дрѣгѡ же падѡша въ тернїи, и взѣде тернїе, и подѡвѣ иѣхъ** – ἀνέβησαν (Мф 13.7); 7) «взойти над горизонтом» (о небесных светилах): **взѣде бо зарѡ** – ἀνέβη (Быт 32.26); 8) «взойти, прийти, подняться» как переносное значение **молитѣвы тѡѡ, и мїлѡстїнн тѡѡ взѣдѡша на пѡмѡть предѣ вѣа** – ἀνέβησαν (Деян 10.4), – это значение отражено также в сочетаниях **взѣти на небо** [о Христе, о святых], **взѣти на сердце**, **гнѣвъ взѣде на**.

То же находим у существительного **богѣтѣтво**. Для него предварительно выделено 3 значения: 1) «богатство, материальные ценности, обилие материальных благ» **мїрѡ ѡстѡвнѡхъ ѡнѣ, богѣтѣтво и славлѣ ннѡчтѡже вѣтнївѡ** – τὸν πλοῦτον (ТП вс 4 седм, веч, по сл стх (Ин Леств)); 2) «нематериальное богатство, сокровище» **прїѡлѡ ѡнѣ въ дѣшїи вѣжѣтѣвеннѡе богѣтѣтво дѣа, непорѡчнѡю молитѣвлѣ, чнстѡтѣвлѣ, чѣртнѡстѣ** – τὸν πλοῦτον (ТП вс 4 седм, утр к 2 (Ин Леств) 6-1); 3) «обилие духовных благ» **спѡсѡлетъ мѡ слѡбо вѡплѡщнѣеѣа, прѣчѣтѡа, ѿ тѡѡнѣхъ прѣчѣтѣхъ кровѣи, богѣтѣтѡмъ вѡлѡгѣтнн, разрѣшѡа ѡсѣдѣнїе пѣрѡагѡ падѣнїа** – πλοῦτῳ (М 22 ил, к (Марии Магдалины), 3-бгр). Параллель ὁ πλοῦτος представлена во всех этих значениях в 13 из 15 примеров, для которых найдены параллели.

³ См. список сокращений в конце статьи.

Эти слова выбраны в качестве примеров не случайно. Вторичные, переносные значения (или одно из переносных значений) образованы у них сходным образом, по одной, по-видимому, характерной, продуктивной для церковнославянского языка модели: если прямые значения связаны с материальными, физическими предметами, явлениями, действиями, процессами, то переносные по сходству значения (фактически, метафоры) связаны с нематериальными явлениями, относятся к духовному миру или к внутреннему миру человека, что отражают контексты, зависимые слова.

Собственно, для глаголов это видно из описания значений: так образованы переносные значения глаголов **вѣжати** (2-е «избегать») и **взыти** (8-е, последнее: **взыти на пѣмать**, **взыти на ердце**). А для существительного **богѣтство** можно привести сочетания, с одной стороны, для 1-го, прямого значения: **раздѣти богѣтство**, **богѣтство земное**, **богѣтство тлѣнное**, **рахиѣти богѣтство**, — а с другой стороны, для переносных значений: для 2-го значения **вжѣтвенное богѣтство**, **нѣсное богѣтство**, **богѣтство нестоѣимое**, **богѣтство некрѣдомое**, **богѣтство дѣхѣбное** и, с некоторым семантическим сдвигом и изменением сочетаемости, для 3-ого значения **богѣтство милоердѣа**, **богѣтство блѣгодѣти**, **богѣтство блѣгодѣробѣа**, **богѣтство блѣгостѣи**, **богѣтство слѣкы**.

Можно привести еще ряд подобных случаев. Так, глагол **врециѣа** имеет значения: 1) «кидаться, бросаться, падать» **ѡце сѣхъ сѣнъ вжѣиѣ**, **вѣрзѣа ѡиѣдѣ дола** – βάλε (Лк 4.9); 2) «впадать во что-либо, подвергаться чему-либо» с предлогом **вз** и винительным падежом существительных со значением искушений, страданий, грехов: **колѣнъ не преклонѣвъ иѣтѣкѣннѣмъ**, **ко иѣкѣшенѣе вѣргѣа сѣнъ велѣчѣиѣше** – ἐβλήθησ (М д 19, мч Вонифатия, утр, к 7-1). Во всех примерах представлена параллель **βάλλω**. Так же и глагол **велѣчѣти** имеет значения: 1) «увеличивать, удлинять, расширять» **всѣ же дѣла своѣа тѣворѣтъ**, **да бѣдѣми вѣдѣтъчѣа человекѣи**: **разширѣютъ же хранилища своѣа**, **и велѣчѣютъ воскриѣлѣа рѣзѣа своѣихъ** – μεγαλύνουσι (Мф 23.5); 2) «прославлять, величать, воспевать, восхвалять» **ѣтѣнѣиѣшѣю херѣвѣмъ**, **и слѣвнѣиѣшѣю вѣзѣ ерѣвнѣиѣа ерѣфѣмъ**, **вѣзѣ иѣтѣлѣнѣиѣа вѣа слѣва рѣждѣшѣю**, **вѣшѣю вѣдѣ тѣа велѣчѣемъ** – μεγαλύνομεν (Служ, литур Ин Злат). Во всех примерах представлена параллель **μεγαλύνω**.

Следует отметить, что при подборе этих примеров путем просмотра статей складывается впечатление, что большинство среди подобных случаев составляют глаголы.

2

В качестве случаев, когда особенности значений явно связаны не только с греческой, но через нее, по-видимому, и с древнееврейской параллелью, идущей из ветхозаветных текстов, интерес представляют, на наш взгляд, следующие примеры, достаточно яркие и значимые, прежде всего потому, что есть некоторая трудность в их восприятии русскоязычным читателем, возможно за счет семантических особенностей, связанных с недостаточно знакомой нам поэтической образностью. Многие из них были сочтены требующими комментария в Толковой Библии⁴. Они были в свое время компактно собраны и описаны в пределах соответствующих словарных статей в рукописном словаре протоиерея А. Невоструева, а оттуда с соответствующей ссылкой заимствованы в «Полный церковнославянский словарь» протоиерея Г. Дьяченко.

Это известные случаи, когда в единственном числе слово **дщѣ** с именем города или народа (притяжательным прилагательным) означает самый город или народ (часто с формой винительного падежа **дщѣрь** в роли именительного), например, **дщѣрь Сиѡна** θυγάτηρ Σιών или **Иерусалима** θυγάτηρ Ἱερουσαλήμ Сион или Иерусалим (Пс 9.15 **возвѣщѣ всѣмъ хвалѣ твоѣмъ во всѣхъ дщѣре сиѡнн**; 72.28; Ис 1.8; 10.32; 16.1 [греч. 16.2]; 62.11; Иер 4.31; Зах 2.10 [дщѣ])⁵ [греч. 2.11]; 9.9 [дщѣ]; Мф 21.5; Ин 12.15 [дщѣ]); **дщѣрь Сидѡна** θυγάτηρ Σιδῶνος Сидон (Ис 23.12); **дщѣ Тирова** θυγατέρες Τύρου Тир или тиряне (Пс 44.13); **дщѣ Вавилѡна** или **Вавилѡнка** θυγάτηρ Βαβυλῶνος Вавилон или вавилоняне (Пс 136.8; Зах 2.7); **дщѣрь людѣи моѣхъ** θυγάτηρ λαοῦ μου народ Мой (Иер 4.11; 6.26 [дщѣ]); 8.19). В синодальном переводе находим здесь либо конструкции, сохраняющие слово «дщерь», либо, в полном соответствии со значением, конструкции, без этого слова, сохраняющие лишь название города или страны.

Иногда к рассматриваемым выражениям со словом **дщѣ** прибавляется слово **дѣва** или **дѣвица** (ἡ παρθένος) для обозначения красоты и неприкосновенности, например, **дѣвица дщѣ сиѡна** παρθένος θυγάτηρ Σιών девственный, прекрасный Сион (Ис 37.22); **дѣва, дщѣ вавѣлѡна** παρθένος θυγάτηρ Βαβυλῶνος девственный, прекрасный Вавилон (Ис 47.1); **дѣво, дщѣ Египта** παρθένος θυγάτηρ Αἰγύπτου прекрасный Египет (Иер 46.11 [греч. 26.11]); **(дѣва) дщѣрь людѣи моѣхъ** девственный, прекрасный

⁴ *Толковая Библия*. Издание преемников А. П. Лопухина, Стокгольм 1987 (репринт: Санкт-Петербург 1904 -1913).

⁵ В квадратных скобках после ссылки дается форма **дщѣ** или **дщѣрь**, если она не совпадает с той, которая дана в качестве примера перед ссылками.

народ Мой (Иер 14.17). Аналогичное толкование находим для части этих случаев в Толковой Библии.

Также слово *дщѣ* может обозначать небольшой город или селение, принадлежащее к главному городу, в противоположность метрополии, или матери городов (Суд 1.27 *И не разорѣ манасій вѣдѣана, ѣже ѣсть скѹдскій градъ, ниже дщѣрей ѣгѡ, ниже ѡкрѣстныхъ (предѣлъ) ѣгѡ*).⁶

Другой случай (по описанию Невоструева в словарной статье «Богъ»):

«Слова *бѣ* и *гдѣ*, *вѣѣ* употребляются иногда для выражения превосходства предмета, например: *ѣѣ вѣ ѣполнѣ ловѣцѣ предѣ гдѣмѣ вѣгомѣ: ѣгѡ радѣ рекѣтѣ: ѣакѡ невѣрѡдѣ ѣполнѣ ловѣцѣ предѣ гдѣмѣ* *γίγας κυνηγὸς ἐναντίον Κυρίου τοῦ Θεοῦ* чрезвычайно сильный зверолов (Быт 10.9); *царѣ ѡ бѣ βασιλεὺς παρὰ Θεοῦ* князь великий (Быт 23.6 в ответе хеттеев Аврааму: *царѣ ѡ бѣ тѣ ѣнѣ вѣ наѣ: вѡ ѣзѣрѣнныхъ гровѣхъ наѣшнѣхъ погрѣнѣ мертвѣцѣ тѣвогѡ*); *блѣгѣ вѣзѡромѣ гѣдѣн* *ἀγαθὸς ὄρασει* *Κυρίῳ* чрезвычайно красив лицом (1 Цар 16.12); *гѡры вѣѣтѣ* *ὄρη Θεοῦ* высочайшие горы (Пс 35.7 *прѣвѣдѣ ѣакѡ гѡры вѣѣтѣ, ѣдѣбѣ тѣвоѣ вѣзѣдѣна мнѡга*); *рѣкѣ вѣѣтѣ* *ὁ ποταμὸς τοῦ Θεοῦ* величайшая река (Пс 64.10 *Посѣтѣнѣ ѣнѣ зѣмлю ѣ ѡѣпоиѣнѣ ѣнѣ ѣ, ѡѣмножнѣнѣ ѣнѣ ѡбогатѣнѣнѣ ѣ: рѣкѣ вѣѣтѣ напѡлнѣна бѡдѣ: ѡѣгѡтѡвалѣ ѣнѣ пѣцѣ ѣмѣ, ѣакѡ тѣакѡ (ѣсть) ѡѣгѡтѡбанѣ*)⁷; *кѣдры вѣѣтѣ* *οἱ κέδροι τοῦ Θεοῦ* величественнейшие кедры (Пс 79.11 *Бѣноградѣ ѣзѣ ѣгѣптѣ пренѣлѣ ѣнѣ ... Покрѣ гѡры ѣѣнѣ ѣгѡ, ѣ вѣтѣтѣ ѣгѡ кѣдры вѣѣтѣ*); *градѣ велѣнкѣ вѣѣ* *πόλις μεγάλη τῷ Θεῷ* чрезвычайно большой город (Ион 3.3 *Бѣневѣ же бѣше градѣ велѣнкѣ вѣѣ*)⁸.

Все примеры — из Ветхого Завета. Синодальный перевод, опирающийся на еврейский текст, в большинстве случаев сохраняет конструкции со словами «Бог», «Господь», «божий». Аналогичное толкование дано в большинстве приведенных случаев и в толковой Библии. Может быть, можно в какой-то степени связывать с таким пониманием этих церковнославянских выражений (и их соответствий в Синодальном переводе) сохранившиеся в современном русском языке

⁶ См. Н. В. Калужнина, М. Э. Давыденкова, О. Л. Стриевская, Н. К. Мазурина, *Словарь речений из богослужебных книг прот. А. И. Невоструева. Буква Д, часть 3*, «Вестник ПСТГУ III: Филология» 2013, вып.2 (32), с. 114 -138. – Издание Словаря осуществляется при финансовой поддержке международного грантового конкурса «Православная инициатива» (направление «Культура», проект 847(1)).

⁷ Срав. несколько другое толкование, но все же с сохранением рассматриваемого смысла — превосходства предмета, высшей степени качества – «сильный дождь»: *Толковая Библия*. Издание преемников А. П. Лопухина, т.1, Стокгольм 1987 (репринт: Санкт-Петербург 1904 - 1907), с.257.

⁸ См. Н. В. Калужнина, М. Э. Давыденкова, О. Л. Стриевская, Е. Е.Серегина, *Словарь речений из богослужебных книг прот. А. И. Невоструева. Буква Б*, «Вестник ПСТГУ III: Филология» 2008, вып.4 (14), с. 101 -102.

словосочетание *βρατὰ βζῶτι* приведено как устойчивое в словаре П. А. Гильтебрандта¹⁴. Особенно показательным в плане отражения в гимнографии (Вознесения) толкование на этот псалом и стих Евфимия Зигабена со ссылками на толкования Григория Нисского, блж. Феодорита и других святых отцов:

«Отселе Давид пророчесствует о вознесении Господа на небеса. Он здесь представляет Ангелов ... повелевающими [другим ангелам] ... взять [убрать] врата, ... т.е.: вы, имеющие власть над вратами небесными, примите [уберите] их. Поставлено же «ваши» вместо «над которыми имеете власть». Не сказал «отворите», но «возьмите», иначе — «совершенно примите их», каковым словом изображает невместимую славу Христа, имеющего войти».¹⁵

В толковании Евфимия содержатся также возражения принятому в еврейской традиции пониманию этого псалма как связанного с вавилонским пленением иудеев и их надеждой на возвращение. В греческом тексте находим винительный падеж прямого объекта «врата» *πύλας* в роли дополнения и именительный или звательный субъекта действия в роли подлежащего или обращения *οἱ ἀρχόντες*, которое при таком понимании переводится как *кнѣзи* «князья» или в богослужебных текстах *гѣрншыя иѣлы* «высшие ангельские силы». Но существует и другая трактовка этого стиха, другие переводы на русский язык, идущие от еврейского текста. Преимущественно различия касаются падежей и значения слов *οἱ ἀρχόντες* (церковнославянского *кнѣзи*) в значении «начальствующие, имеющие власть, управляющие» в именительном или звательном падеже и *πύλας* (врата) в винительном падеже: по-видимому, еврейский текст требует обратного соотношения падежей в переводе – соответственно подлежащее или обращение (субъект) и дополнение (объект) меняются местами. В таком случае невозможно и выделение устойчивого сочетания *βρατὰ βζῶτι*; русские переводы, сделанные на основе еврейского текста, позволяют говорить об этом вполне определенно. Так в Синодальном переводе находим «поднимите, врата, верхи ваши». То же и в переводе С. С. Аверинцева (с использованием пассивной конструкции): «Поднимитесь, косяки врат, древние двери, раздайтесь ввысь»¹⁶.

¹⁴ П. А. Гильтебрандт, *Справочный и объяснительный словарь к Псалтири*, Санкт-Петербург, 1898 (Репринт: Munchen 1993), с.47.

¹⁵ См.: Евфимий Зигабен, *Толковая Псалтырь*, Москва, Донской монастырь, б.д. <1993> (репринт: Киев, 1882), с.144-145 или электронный ресурс http://azbuka.ru/dictionary/15/zigaben_tolkovaja_psaltyr_03-all.shtml#23

¹⁶ *Избранные псалмы*. Перевод и комментарии С.С. Аверинцева, Москва 2005, с.28.

Аналогичный текст представлен в русском переводе Кетувим¹⁷: «Поднимите, врата, главы ваши и возвысьтесь, двери вечные». То же понимание этого стиха отражено в Словаре О. А. Седаковой: в статье **кнѣзь** этот стих – пример для 3-го значения «верхнее бревно на воротах»¹⁸. В Словаре русского языка XI–XVII вв. представлено слово **кнѣзь**, которое рассматривается как омоним к привычному нам слову **кнѣзь** и имеет значение «верхняя кровельная балка, князек»¹⁹. Подробное объяснение в связи с таким переводом и пониманием находим в Толковой Библии Лопухина: ворота в древних городах были очень низкими, с подъемным верхом; чем значительнее было входящее лицо, тем просторнее должен был быть вход; «вечные» — указание на древность ворот; для того, чтобы в ворота Сиона могла войти процессия левитов, несущих на плечах Кивот Завета, недостаточно во всех отношениях было открыть только нижнюю часть ворот²⁰. К сожалению, из этого объяснения не ясно, о какой процессии идет речь, возможно, как раз имеется в виду возвращение в Иерусалим.

И та, и другая трактовка, наверное, уже прочно укоренились. Трактовка, основанная на греческом переводе, получила широкое отражение в гимнографии. Но, как нам кажется, несмотря на различие этих трактовок, все же есть общий смысл: сделать просторным, открытым, свободным путь Господу, или словами пророка Исаии, повторенными в Евангелии: «приготовьте путь Господу, прямыми сделайте стези Ему» (Ис 40.3; Мф 3.3). Может быть, этот смысл и послужил основанием для включения данного псалма в наше правило ко причастию, что, на наш взгляд, подтверждают и слова из молитвы ко причастию Иоанна Златоуста (9-ой в Следованной Псалтыри, 8-ой в стандартном молитвослове):
Нѣсмь доболенъ, вѣко гдѣи, да внидеши подъ кровъ дѣши моеѣ: но ... повелѣвѣиши, да ѿверзѣ двѣри, ꙗже ты сдѣиши создѣи сѣи.

Сокращения, используемые в ссылках на богослужебные книги

бгр	– богородичен
Вел чт	– Великий четверг
веч	– вечерня
Возн	– Вознесение

¹⁷ *Кетувим*, Иерусалим 1978 (ред. перевода Д. Йосифон), с.14.

¹⁸ О. А. Седакова, *Церковнославянско-русские паронимы*, Москва 2005, с.158.

¹⁹ *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып.7, Москва, Наука 1980 с.208.

²⁰ См.: *Толковая Библия*. Издание преемников А.П. Лопухина, т.1, Стокгольм 1987 (репринт: Санкт-Петербург 1904-1907), с.184.

вс	– воскресенье
д	– декабрь
ил	– июль
Ин Злат	– Иоанн Златоуст
Ин Леств	– Иоанн Лествичник
к	– канон
к 7-1	– песнь 7 тропарь 1 канона
литур	– литургия
М	– Минеи служебные
мч	– мученик
Пасх	– Пасха
предпразд	– предпразднество
седм	– седмица
сл	– «Слава ...»
Служ	– Служебник
ср	– среда
стх	– стихира
стх Гв	– стихира на «Господи воззвах ...»
стх самогл	– стихира самогласна
стх ст	– стихира на стиховне
ТП	– Триодь Постная
ТЦ	– Триодь Цветная
тр	– тропарь
утр	– утренняя
чт	– четверг
шестопис	– шестопсалмие

Greek parallels and Russian equivalents in the lexicographic description of Church Slavonic words

In the article, some examples of forming and functioning of supplementary metaphorical meanings of the Church Slavonic words are considered with reference to their Greek parallels. The subject of the analysis is a number of examples demonstrating different correlations between the Church Slavonic and Greek parallels from the Old Testament books and the corresponding Russian equivalents, as well as the linguistic features of Psalm 22 rooted in the Greek and Church Slavonic translations and their presence in the Hymns for the Ascension.

АЛЕКСЕЙ ЕВГЕНЬЕВИЧ ПОЛЯКОВ

НПБ им. К. Д. Ушинского / Москва

Корпус церковнославянских текстов: проблемы орфографии и грамматики¹

Ключевые слова: церковнославянский язык, корпусная лингвистика, орфография, словоизменение, морфология, грамматический словарь

KEYWORDS: Church Slavonic language, corpus linguistics, spelling, inflexion, morphology, grammatical dictionary

1. Корпус

В 2012 году впервые в истории мировой науки был создан и открыт для широкого доступа корпус церковнославянских текстов (<http://ruscorpora.ru/search-orthlib.html>). Этот корпус создан в рамках проекта «Национальный корпус русского языка» и открывает собой раздел исторических корпусов русского языка, которые должны охватить историю его развития от XI до XVIII века. Церковнославянский язык по своим лингвистическим свойствам ближе всего к богослужебному языку XVII–XVIII века, когда в основном была оформлена каноническая форма современных богослужебных текстов.

Церковнославянский язык, несмотря на свою старославянскую языковую основу, занимает важнейшее и естественное место в истории русского языка. Он всегда функционировал параллельно с русским и оказал заметное влияние на формирование русского литературного языка, в котором не только многие слова, но даже некоторые грамматические формы имеют церковнославянское происхождение, например, действительные причастия (*делающий, делавший*) и формы превосходной степени (*сильнейший*).

Церковнославянский язык, являющийся важнейшей частью русской культуры, до сих пор не имеет адекватного научного описания, отвечающего современному уровню. Существующие грамматики и словари носят

¹ Данное исследование выполнено при поддержке РГНФ (проект 12-04-12045 «Электронная справочно-информационная система «Грамматический частотный словарь церковнославянского языка») и Программы фундаментальных исследований Президиума РАН «Корпусная лингвистика» (проект «Развитие корпуса церковнославянских текстов»).

Автор данной статьи является основным разработчиком церковнославянского корпуса. Кроме того, активное участие в создании корпуса принимали Е. Р. Добрушина (ПСТГУ), А. Г. Кравецкий (ИРЯ РАН), А. И. Зобнин (Яндекс), и ряд сотрудников ПСТГУ, ИРЯ РАН и компании «Яндекс».

в основном исторический или нормативный характер и описывают некоторую идеальную картину, которая часто не соответствует фактическому состоянию языка, отраженному в текстах. Без обращения к реальным текстам невозможно выяснить, как функционирует конкретное слово, как оно изменяется по формам, какие варианты написания имеет и т.д.

Адекватное научное описание церковнославянского языка должно носить не прескриптивный (нормативный), а дескриптивный (описательный) характер, опирающийся на реальное употребление. Единственной надежной основой для создания такого описания является **корпус** текстов, снабженных специальной разметкой (грамматической, структурной, метатекстовой). Корпус отличается от простого собрания текстов (библиотеки) именно наличием разметки, которая делает возможным поиск слов и словосочетаний по различным критериям (лемма, грамматические признаки, жанр текста и др.) и решение других задач. Корпус является важнейшим инструментом для исследований, который позволяет получить реальную информацию о лексике, грамматике и словоупотреблении из текстов.

2. Тексты и метатекстовая разметка

Церковнославянский корпус включает около 1250 текстов, которые охватывают все основные типы и жанры церковнославянской литературы (богослужбные, святоотеческие, писание, типикон, церковное право). Корпус имеет объем около 4.6 миллиона словоупотреблений и включает около 150 тыс. различных словоформ, которые группируются примерно в 30 тыс. лексем. Корпус такого объема вполне репрезентативен с точки зрения охвата лексики и различных жанрово-тематических групп текстов. Все тексты подготовлены в едином формате и снабжены метатекстовой и грамматической разметкой.

Основным источником текстов для корпуса явилась «Библиотека святоотеческой литературы» (<http://orthlib.ru>). На данном ресурсе собраны результаты титанической работы по оцифровке и переводу в текстовый формат основных церковнославянских книг, за что создатели корпуса приносят искреннюю благодарность его создателям.

К сожалению, тексты в том виде, как они представлены в библиотеке, не вполне пригодны для корпуса. Во-первых, они представлены в нестандартной кодировке НІР, которая удобна для набора на клавиатуре, но неудобна для чтения и обработки. Во-вторых, тексты не имеют лемматизации и грамматической разметки, что делает невозможным лексический поиск. Поэтому все тексты, взятые из библиотеки, были существенно переработаны и дополнены для нужд корпуса.

Метатекстовая разметка – это параметры, которые характеризуют текст в целом, а не отдельное слово. Сюда относятся следующие параметры текста:

- 1) Заголовок текста (иногда включает название книги).
- 2) Количество слов.
- 3) Жанр текста.
- 4) Период создания текста.
- 5) Перевод или оригинал.

Жанрово-тематическая классификация текстов ориентирована, прежде всего, на массового пользователя, а не на узкого специалиста, и строится исходя из принципов практического удобства и понятности. Выделяются следующие жанры текстов (с указанием % слов в корпусе):

- а) библия (17%): ветхий завет, новый завет, служба (богослужебное Евангелие);
- б) служба (64%): акафист, ирмологий, минея, октоих, служебник, требник, триодь, часослов;
- в) типикон (5%);
- г) святоотеческий (10%);
- д) право («Книга Правил святых апостолов» = 1%);
- е) научный («Ифика иерополитика» = 0.5%).

Период создания текста определяется условно, поскольку для многих книг невозможно точно определить дату создания, историю редактирования и дату последней правки. Дата издания позволяет определить только верхнюю границу, поскольку некоторые книги могли неоднократно редактироваться на протяжении XVII–XIX веков. В итоге выделяются следующие периоды:

- а) стандарт (XIX–XX = 86%);
- б) архаика (XVII–XVIII – «Пролог», «Добротолубие» = 2%);
- в) 20 век (3%);
- г) гибридный (8%, например, «Алфавит Духовный»).

Таким образом, основу корпуса составляют современные богослужебные тексты (60%), однако представлены и остальные жанры и периоды. Отдельно стоит старообрядческий «Пролог», который резко отличается от остального массива архаичным языком и орфографией.

3. Орфография и кодировка

Каноническая церковнославянская орфография, ориентированная на точное типографское представление текста, включает множество избыточных символов, имеющих одинаковое фонетическое значение: $u=i=v$, $\phi=\theta$, $o=o=w$, $e=e$, $ia=а$, $ou=ук$, $\bar{w}=от$, $s=з$, $\check{z}=кз$, $\psi=пс$, \bar{b}' (паерок), ударение (острое=тупое=облеченное).

В церковнославянском письме (в отличие от русского) некоторые пары символов используются для различения лексем и грамматических форм:

- в греческих словах сохраняется этимологически правильное написание букв *u-i-v*, *o-w*, *φ-θ*, *ξ*, *ψ*, например: *августъ-авраамъ*, *акундѣнъ*, *ѣкѣнна*, *тѣхѣнѣнъ*, *ѣвмѣамъ*;
- буквы *u-i* обычно распределены позиционно (*i* – перед гласным), однако используются для различения нескольких корней: *миръ* (спокойствие) vs. *мѣръ* (вселенная), *вѣно* vs. *вина*;
- буквы *w*, *w̄* используются для префиксов *o(б)*, *от* и противопоставляются обычному *o*: *вблчати* vs. *облакъ*, *обцѣй*; *всмотрѣти* vs. *осмъ*; *вѣчати* vs. *отчѣй*, *отрокъ*; в некоторых словах имеется колебание *w/o*: *вбразъ/образъ* (но *вбразовати*);
- буквы *o-w* используются для различения форм: единственное vs. множественное число (*милости* vs. *милѣсти*, *домомъ* vs. *домѣмъ*), винительный vs. родительный падеж в адъективном склонении (*новаго* vs. *новагѣ*, *моего* vs. *моегѣ*), прилагательное vs. наречие (*сильно* vs. *сильнѣ*) и в некоторых других случаях;
- для различения омонимичных форм единственного vs. множественного/ двойственного числа также используются буквы *e* vs. *ε* и острое vs. обложенное ударение (камора): *конемъ* vs. *конѣмъ*, *ѣерѣ* vs. *ѣерѣ̄*, *елени* vs. *еленӣ*, *раба̄* vs. *раба̄̄*, *рабӯ* vs. *рабӯ̄*, *рабы̄* vs. *рабы̄̄*.

Некоторые пары символов имеют нулевую или минимальную различительную способность:

- придыхание ставится автоматически над начальной гласной слова;
- диграф *ou* пишется в начале слова, лигатура *ук* в середине и конце;
- *ѣа* пишется в начале слова, *ѣ* в середине и конце, за исключением корней *ѣазык-* (народ) vs. *ѣзык-* (орган);
- *ε* (широкое) пишется в начале слова, *e* (узкое) в середине и конце, за исключением различения некоторых флексий единственного vs. множественного/ двойственного числа (см. выше);
- *o* (широкое) пишется в начале слова и корня в сложных словах (*отець*, *праотець*), *o* (узкое) в прочих случаях.

В результате тщательного анализа церковнославянской графики для представления корпуса в интернете была выработана более простая орфографическая система, которая сохраняет наиболее существенные языковые различия, но не пытается имитировать точный типографский вид текста. В этой орфографии отсутствуют некоторые символы с малой или нулевой различительной способностью (придыхания, различие *ou/ук*, *ѣа/ѣ*), однако сохраняются символы, связанные с различением лексем или грамматических форм (*o-w*, *u-i-v*, *φ-θ*, *ξ-s*). Кроме того, были выработаны правила перевода текста из этой орфографической системы в современный вид для удобства поиска.

Словоформы в корпусе представлены в том виде, в котором они встречаются в тексте, а леммы даются в унифицированном написании, в котором не используются избыточные буквы, а титла раскрыты (например, словоформа *млѣть* относится к лемме *милость*).

Для поиска в корпусе можно использовать три орфографические системы:

- 1) Точная – служит для поиска словоформ, сохраняет максимально точный вид словоформы (*e–ε, o–o*, титла, ударения) с учетом вышеуказанных отличий от канонической орфографии.
- 2) Упрощенная – служит для поиска лексем, сохраняет основные лексические оппозиции (*o–w, u–i–v, φ–θ, z–s*), но игнорирует различия, не служащие для различения лексем (*e=ε, o=o*, титла).
- 3) Модернизированная – служит для поиска лемм и словоформ в современной орфографии, включает только современные буквы (*e=b, u=i=v, φ=θ, z=s, o=w*).

Точная и упрощенная орфография ориентирована на специалистов, которые знают все тонкости церковнославянской орфографии и хотят получить наиболее точный результат. Модернизированная орфография рассчитана на широкий круг людей, которые хотят искать в корпусе, но не знают, как точно пишется некоторое слово (*лѣто* или *лето*, *ікѡна* или *икона*). Заметим, что модернизированная орфография просто заменяет буквы, но не переводит слово в современное написание (*езеро ≠ озеро, дѣлати ≠ делать, аггль ≠ ангел*).

Независимо от того, в каком виде слово введено в запрос, результаты поиска всегда выдаются в точной орфографии.

Основные соответствия между орфографическими системами сведены в таблице.

Символ	Каноническая (типографская)	Точная (словоформы)	Упрощенная (леммы)	Модернизированная
придыхание	(есть)	(нет)	(нет)	(нет)
букво-титла	млѣть, блгѣть	млѣть, блгѣть	милость, благодать	млѣть, блгѣть
паерок	безязычный	безъязычный	безъязычный	
титла	мѣти, аггль, блгѣть	мѣти, аггль, блгѣть	мати, ангель, благодать	мѣти, аггль блгѣть
оу- / -ук-	оучити, научити	учити, научити	у	у
іа- / -а-	іати, вѣбѣати	јати, вѣбѣјати	ј	ј
ѣ	сѣль	ѣ	ѣ	е
ε- / -ε-	εзеро, кон+εмь	ε (езеро)	е (езеро)	е
o- / -o-	отець, праотець	o (отець)	o (отець)	o
w во флекс.	раб+wмь	раб+wмь	(нет)	o
w в корне	ідwль, іkwна	w	w	o
w в префиксе	wбразь/образь	w	w	o
ѡ	ѡдати, ѡјати	ѡдати, ѡјати	wtдати, wtјати	ot-
i+согл.	ідwль, мѣрь, вина	i	i	и
i+глас.	знание	i	i	и
и	мирь	и	и	и
v ѡ	мѡро, εвсѡгнѣи	v	v	и / в
Ѹ	анѸразь	Ѹ	Ѹ	ф
ѹ	анѹразь	ѹ	ѹ	кс
ψ	апокалѹψись	ψ	ψ	пс
s	сло, smа	s	s	з

Церковнославянские тексты в корпусе представлены в стандартной кодировке Unicode. Нестандартные кодировки, которые применяются при наборе текстов в типографиях (НП, UCS), очевидно, не могут использоваться в интернете. Нам пришлось решать нетривиальную задачу по перекодировке из НП в Unicode, чтобы сохранить максимум значимых различий, присутствующих в исходной кодировке, однако пришлось пожертвовать некоторыми менее значимыми деталями. Дело в том, что некоторые важные символы (*ia*, *ук*, букво-титла) появились в стандарте Unicode относительно недавно (в версии 5.2) и отсутствуют в большинстве доступных шрифтов. При просмотре в интернете браузер (по крайней мере, Mozilla Firefox) автоматически подгружает нужный шрифт и текст выглядит очень красиво, похоже на печатное представление. Однако, если выделить текст и скопировать его в редактор, некоторые символы будут отображаться как пустые квадраты, если на компьютере установлены старые версии стандартных шрифтов. Чтобы не отталкивать пользователей, которые не хотят устанавливать специальные шрифты, мы пожертвовали некоторыми символами: *оу/ук* заменили на обычное *у*, *ia/a* заменили на обычное *я*. Мы считаем, что лучше немного упростить текст, но оставить его читаемым, поскольку буквы *у* и *я* весьма частотны и их потеря существенно затруднит понимание текста (в отличие от потери редких букв – *Ѡ*, *ѡ*, *Ѣ*, *ѣ*, *Ѥ*, *ѥ*). В будущем, когда стандартные шрифты будут включать полный набор славянских символов, можно будет восстанавливать замененные буквы и тем самым приблизить вид текста в корпусе к канонической орфографии.

4. Грамматическая разметка.

Корпус отличается от простого собрания текстов наличием лингвистической разметки (грамматической, синтаксической, семантической и т.д.) и возможностью поиска по этой разметке. Для языков с богатой морфологией прежде всего необходима грамматическая разметка, которая обеспечивает возможность поиска слов по лемме (словарной форме) и грамматическим признакам. Поиск по точной словоформе (даже с усечением или шаблонами) абсолютно недостаточен для церковнославянского языка, в котором некоторые классы лексем имеют по несколько десятков словоформ (например, глаголы, включая формы причастий).

Грамматическая разметка для корпуса включает следующие задачи:

- 1) лемматизация – приведение словоформы к лемме (словарной форме) и определение ее грамматических признаков (часть речи, род, вид, переходность);
- 2) грамматический анализ – определение грамматических признаков словоформы (падеж, число, время, лицо, наклонение).

Эти задачи могут решаться одновременно, но с разной степенью полноты и точности. Пользователям прежде всего нужен поиск по лемме и части речи, в меньшей степени – по другим грамматическим признакам. Кроме того, в церковнославянском очень распространена грамматическая омонимия между словоформами одной лексемы, поэтому точно определить их грамматические признаки часто невозможно.

Существующие грамматики и словари церковнославянского языка не дают полной картины словоизменения. Грамматики приводят парадигмы для наиболее частотных слов, а также отдельные примеры вариативных форм. Словари обычно включают наиболее частотные или важные слова, а грамматическая информация дается фрагментарно или не дается вообще. В результате нередко невозможно выявить, какие реальные формы имеет данное слово, а спорные вопросы остаются без ответа (примеры см. в п. 5). В таких случаях единственным достоверным источником является корпус.

Грамматическая модель словоизменения церковнославянского языка не задается априорно на основе существующих грамматик и словарей, а выводится эмпирически на основе анализа данных корпуса. Модель словоизменения включает в себя два основных компонента:

- 1) грамматический словарь,
- 2) таблица словоизменительных типов (парадигм).

Грамматический словарь представляет собой список лексем с приписанной им информацией о словоизменении. Каждая лексема в словаре содержит, как минимум, следующие параметры:

- лемма (словарная форма) и ее варианты (если есть);
- постоянные признаки лексемы (часть речи, одушевленность, переходность);
- код парадигмы и особенности словоизменения (нерегулярные словоформы);
- краткое толкование для устаревших и малопонятных слов (по необходимости).

Словоизменительный тип (парадигма) представляет собой список грамматических значений и соответствующих им грамматических форм, общий для некоторого множества лексем.

Парадигмы также не задаются априорно на основе существующих описаний, а выводятся из корпуса на основе анализа множества словоформ, имеющих однотипное соотношение между грамматическими формами. Таким образом, номенклатура парадигм получается значительно более детальной и может существенно отличаться от традиционных грамматик. Например, традиционное первое склонение (*рабъ*) распадается на 14 подтипов в зависимости от конечного согласного (парный твердый–мягкий, велярный, шипящий, йот), наличия беглого гласного и других особенностей.

Вот небольшой фрагмент таблицы парадигм в формальной записи.

Парадигма	N1t	N1t*	N1j	N1k	N1x	N1k*
Пример	рабъ	осель, сонь	конь, царь	отрокъ	духъ	свитокъ
Основа	раб+ъ	осе*л+ъ, со*н+ъ	кон+ъ, цар+ъ	отро(к ц ч)+ъ	ду(х с ш)+ъ	свит(к ок ц ч)+ъ
sg,nom	ъ	2ъ	ь	ь	ь	2ъ
sg,acc	=nom/gen	=nom/gen	=nom/gen	=nom/gen	=nom/gen	=nom/gen
sg,gen	а	а	я	а	а	а
sg,dat	у	у	ю	у	у	у
sg,loc	ѣ	ѣ	и	2ѣ	2ѣ	3ѣ
sg,ins	омъ	омъ	емъ	омъ	омъ	омъ
sg,voc	е	е	ю	3е	3е	4е
pl,nom/voc	и	и	и/іе	2ы	2и	3ы
pl,acc	ы/=gen	ы/=gen	и/=gen	и/=gen	и/=gen	и/=gen
pl,gen	wвъ/ъ^	wвъ/ъ^	ей	wвъ	wвъ	wвъ
pl,dat	wмъ	wмъ	емъ	wмъ	wмъ	wмъ
pl,loc	ѣхъ	ѣхъ	ехъ	2ѣхъ	2ѣхъ	3ѣхъ
pl,ins	ы	ы	и/ьми	и	и	и
du,nom/acc	а^	а^	я^	а^	а^	а^
du,gen/loc	у^	у^	ю^	у^	у^	у^
du,dat/ins	ома	ома	ема	ома	ома	ома

В этой таблице в первой строке указаны коды парадигм, в первом столбце – грамматические формы в виде набора признаков. Во второй строке даются примеры лемм в обычной записи, в третьей – в формате грамматического словаря. Чередования записываются как формулы вида (x|y|z), например, *отро(к|ц|ч)* означает, что основа имеет три варианта – *отрок*, *отроц*, *отроч*. Номер варианта используется при записи флексий, причем первый вариант считается основным. Например, флексия «у» требует первого варианта основы (*отрок+у*), флексия «2ѣ» имеет форму «ѣ» и требует второго варианта (*отроц+ѣ*), флексия «3е» требует третьего варианта (*отроч+е*).

Грамматический словарь и модель словоизменения создаются эмпирически и итеративно. Сначала из корпуса генерируется список словоформ и делается его первичная проверка и чистка (исправляются явные ошибки). Затем для частотных слов делается ручная лемматизация, определяются типичные шаблоны и строится первичная модель словоизменения. Далее на основе шаблонов разобранных словоформ анализируются другие словоформы, затем автоматические разборы проверяются и правятся вручную, снова

уточняется грамматическая модель, и так далее. На последнем этапе разбираются варианты и уникальные словоформы и принимается решение о том, что с ними делать (исправить, включить в словарь, считать исключением, игнорировать).

В настоящее время создана пилотная версия грамматического словаря, которая используется для поиска в корпусе. Было проанализировано около 150 тыс. словоформ, которые в итоге были сведены примерно в 30 тыс. лемм. В результате ручной, а затем автоматической лемматизации удалось приписать грамматические разборы большинству словоформ. Часть словоформ была квалифицирована как ошибки (опечатки), а для некоторых редких форм лемму определить не удалось или она была определена гипотетически.

5. Вариативность

В церковнославянских текстах имеется множество орфографических и словоизменительных вариантов, обусловленных тем, что тексты создавались в разное время и в разной языковой среде. Вот некоторые примеры.

1) В грамматиках дается список слов и корней, которые обычно пишутся под титлом: *агѣль*, *апѣль*, *бѣъ*, *гѣдѣ*, *млѣть*, *мѣи*, *стѣи*, *члѣкъ*. Возникает вопрос: всегда ли эти корни пишутся именно так (под титлом), а если нет, то как еще они могут писаться? Ответ на этот вопрос может дать только корпус. В результате анализа разных написаний в корпусе оказывается, что например, корень *апостол-* может писаться тремя способами: *апостол-* (полностью раскрыто), *апѣл-* (полностью сокращенно), *апѣтол-* (частично сокращенно); основа прилагательного *ангельскій* пишется тремя способами: *агѣльск-*, *агѣлск-*, *агѣльск-*. Без корпуса выявление всех реально встречающихся вариантов было бы просто невозможно.

2) В грамматиках написано, что для различения омонимичных форм единственного и множественного/двойственного числа может использоваться замена букв (*о*→*ѡ*, *е*→*ѣ*) или замена острого ударения на обличенное (ка-мору). Таким образом, возникает конкуренция орфографических правил и непонятно, какое из них нужно применять в конкретном случае. Например, как будет множ. число от слов *милость*, *высота*: *мѣлѡсти* (*о*→*ѡ*) или *мѣлѡсти* (камора), *высѡтѣ* (*о*→*ѡ*) или *высѡтѣ* (камора)? Ответ на этот вопрос может дать только корпус, который дает следующую статистику: *высѡтѣ* (17 раз), *высѡтѣ* (9 раз), *высѡтѣ* (1 раз), *мѣлѡсти* (93 раз), *мѣлѡсти* (2 раза). Из анализа других аналогичных примеров мы можем сделать вывод, что при конкуренции правил замена *о*→*ѡ* более предпочтительна, чем замена ударения.

3) В грамматиках написано, что слова с суффиксом *-тель* типа *дѣлатель* могут иметь особые формы именит. множ. на *-е* (*дѣлатели*, как *агаряне*) и на *-іе* (*дѣлателие*, как *царіе*). Кроме того, они могут иметь стандартные

формы на *-и* (*дѣлатели*). Естественно, возникает вопрос о том, какие из этих форм реально встречаются и с какой частотой. Решить подобный вопрос возможно только при помощи корпуса, который дает следующую статистику: *дѣлатели* – 36 раз, *дѣлателие* – 18 раз, *дѣлателе* – 13 раз. Таким образом, для данного слова чаще всего употребляется стандартная форма, за ней идет форма на *-іе*, а затем на *-е*. Для получения достоверных выводов нужно проанализировать остальные слова с суффиксом *-тель*, а также другие слова с аналогичными особенностями (с суффиксом *-арь* и т.д.).

4) Церковнославянский язык является смешанным по своему грамматическому строю. Многие грамматические формы совпадают с русскими, а несовпадающие, происходящие от старославянских, нередко вытесняются эквивалентными русскими формами. Например, наряду со старославянской формой *на земли* встречается русская форма *на земль*; предложный падеж множественного числа от слов первого склонения имеет вариативные формы *сельхъ/селахъ*, *жилицахъ/жилицихъ*, но только *моряхъ*, *мужахъ* (при отсутствующих **морихъ*, **мужихъ*). Вопрос о конкуренции старославянских и русских форм изучен совершенно недостаточно, а для получения достоверных результатов нужен корпус.

Church Slavonic corpus: spelling and grammar problems

Church Slavonic corpus, opened in 2012, can dramatically improve the accuracy and objectivity of Church Slavonic language studies. The corpus differs from a collection of texts by special markup (grammatical, structural, metatextual) and search facilities. Existing grammars and dictionaries are of historical or regulatory nature and often do not match the facts reflected in real texts. This paper discusses the problem of spelling representation and grammatical tagging of texts in the corpus and its usage for studying grammatical variation.

ALEKSANDER KIKLEWICZ

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Semantyka a pragmatyka: dialektyka wzajemnych relacji w perspektywie lingwistyki interkulturowej

Słowa kluczowe: komunikacja międzykulturowa, typologia językowa, semantyka, pragmatyka, dyskurs, polsko-rosyjskie konfrontacje językowe

Keywords: intercultural communication, language typology, semantics, pragmatics, discourse, Polish-Russian language relations

Wstęp

Przedmiotem niniejszego artykułu jest zastosowanie funkcjonalnych aspektów znaku w celu parametryzacji sytuacji kulturowych w perspektywie lingwistyki interkulturowej. Będę bazował na dynamicznym (zaproponowanym przez B. Malinowskiego¹) pojęciu kultury jako zespołu form i reguł/zasad działalności ludzkiej prowadzących do zaspokojenia, a częściowo także do generowania, potrzeb grup społecznych różnego formatu w odmiennych, historycznie i geograficznie nacechowanych warunkach. O ile pojęcie kultury ma charakter rodzajowy, o tyle pojęcie sytuacji kulturowej, którym będę posługiwał się w tym tekście, ma charakter podrzędny – gatunkowy. Mimo że termin *sytuacja kulturowa* jest aktywnie wykorzystywany we wszystkich językach europejskich (przeważnie w tekstach naukowych i publicystycznych), to jednak w naukach humanistycznych rzadko bywa definiowany. Proponowana przeze mnie definicja opiera się na pojęciu *sytuacji językowej*²: s y t u a c j a k u l t u r o w a to zespół jednostek (zwykle zorganizowanych grup podmiotów), systemów funkcyjnych (takich jak: polityka, nauka, religia, sport, media masowe, edukacja, wojsko itd.), systemów koncepcyjnych (w tym systemów wartości) oraz form ich manifestacji wraz z relewantnym otoczeniem ekologicznym, gospodarczym, egzystencjalnym itd., czyli tzw. sceną zdarzeń.

¹ B. Malinowski, *Dzieła, t. 9: Kultura i jej przemiany*, Warszawa 2000, s. 16.

² Zob. Н. Б. Мечковская, *Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков*, Москва 2001, s. 160.

Sytuacje kulturowe są opisywane przy uwzględnieniu określonych parametrów, uwarunkowanych nastawieniami badawczymi i dlatego bardzo zróżnicowanych w pracach socjologów, politologów, psychologów społecznych, lingwistów, eko-lingwistów i in.³ Z punktu widzenia *lingwistyki interkulturowej* sytuacje kulturowe należy badać ze względu na zróżnicowanie w zakresie zastosowania języka, a także językowej organizacji dyskursów i aktów mowy⁴. Szczególne znaczenie dla typologii sytuacji kulturowych ma czynnik pragmatyczny (czy też pragmalingwistyczny), dlatego w niniejszym artykule zostanie mu poświęcone najwięcej uwagi.

1. Semantyka i pragmatyka w semiotycznym modelu dyskursu

Dyskurs, rozumiany tu jako rodzaj zdarzenia komunikacyjnego, któremu przysługuje określona zasada konstrukcyjna, funkcja i scena (por. np. takie dyskursy akademickie, jak: wykład, inauguracja roku akademickiego, egzamin, kolokwium habilitacyjne i in.), może zostać opisany z semiotycznego punktu widzenia, tzn. jako typ zastosowania znaków. Proponowany w niniejszym artykule *semiotycznym model dyskursu* zakłada skonfigurowanie czterech jego aspektów:

1. pragmatyki;
2. semantyki;
3. formy/struktury;
4. konsytuacji/kontekstu (w niniejszym studium będę posługiwał się pojęciem kontekstu – w szerokim znaczeniu, obejmującym także pojęcie konsytuacji).

Po pierwsze, zakłada się, że celem działania nadawcy komunikatu jest oddziaływanie na adresata – na jego stan poznawczy, emocjonalny lub na jego zachowania. W związku z tym F. S. von Thun pisze:

[W komunikacji] nic nie dzieje się „ot tak”, wyłącznie dla czystej informacji, żeby coś powiedzieć. Kiedy już zabieram głos, to chcę także wywrzeć wpływ, chcę dotrzeć do moich rozmówców i do czegoś w nich. Mówiąc językiem psychologii komunikacji: każda wypowiedź zawiera także (otwarty lub ukryty) apel, przez który nadawca chce wywrzeć wpływ na odbiorcę⁵.

³ Zob. P. X. Хайруллина, *Лингвистика межкультурных коммуникаций*, Уфа 2005, s. 82 i nn.; C. Földes, *Interkulturelle Kommunikation: Positionen zu Forschungsfragen, Methoden und Perspektiven*, Veszprém–Wien 2007, s. 17 i nn.; R. R. Gesteland, *Różnice kulturowe a zachowania w biznesie*, Warszawa 2000; G. Hofstede, *Kultury i organizacje. Zaprogramowanie umysłu*, Warszawa 2000; C. Thomann, F. S. von Thun, *1. Klärungshilfe. Handbuch für Therapeuten, Gesprächshelfer und Moderatoren in schwierigen Gesprächen*, Reinbek 2006, s. 20 i nn.; F. Trompenaars, *Riding the waves of culture*, London 1993.

⁴ Zob. A. Kiklewicz, *Kategorien der Interkulturellen Linguistik in systemgezogener Auffassung*, w: *Interkulturelle Linguistik im Aufbruch. Das Verhältnis von Theorie, Empirie und Methode*, pod red. C. Földesa, Tübingen 2011, s. 66.

⁵ F. S. von Thun, *Sztuka rozmawiania*, Kraków 2006, s. 236.

Przy tym należy zaznaczyć, że obiektem oddziaływania nie zawsze i niekoniecznie jest adresat (czyli kontrahent komunikacyjny), gdyż komunikat może być kierowany do osób trzecich (wówczas adresat występuje w roli pośrednika) lub do samego nadawcy⁶.

Ten pierwszy aspekt komunikacji zgodnie z zapoczątkowaną przez zachodnią szkołę semiotyki określa się mianem *p r a g m a t y k i*.

Po drugie, oddziaływanie na adresata w komunikacji międzyludzkiej (komunikacja międzykulturowa nie stanowi tu wyjątku) dokonuje się zwykle za pośrednictwem *i n f o r m a c j i s e m a n t y c z n e j*, tzn. poprzez poinformowanie adresata o stanach rzeczy, które – jak przewiduje się – powinny zostać uwzględnione w jego reakcji (mentalnej, emocjonalnej, behawioralnej). O znaczeniu informacji semantycznej szczególnie świadczą sytuacje i zdarzenia komunikacyjne, w których za pomocą środków językowych jest wyrażana tylko treść nominatywna – przedstawienie stanu rzeczy, jak np. w polskim wypowiedzeniu:

Pan podejdzie tu bliżej!

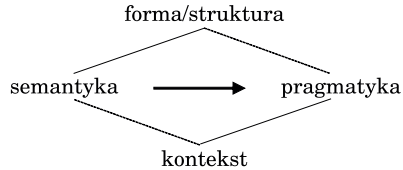
Środki językowe wyrażają tu jedynie pożądaną, oczekiwany stan rzeczy, natomiast o funkcji pragmatycznej wypowiedzenia (a mianowicie – prośbie) informuje się za pomocą środków parawerbalnych, takich jak intonacja i kontekst.

Po trzecie, do celów manifestacji informacji semantycznej oraz – w mniejszym stopniu – informacji pragmatycznej służy *s y s t e m f o r m j ę z y k o w y c h*, czyli kod znakowy. Zgodnie z obowiązującą w działalności językowej zasadą oszczędzania środków językowych wykorzystanie kodu znakowego zawsze jest dostosowane do otoczenia interakcji. Nadawca komunikatu dąży do takiego stopnia specyfikacji treści za pomocą środków kodowych, który pozwala na jej odczytanie przez odbiorcę przy uwzględnieniu wszystkich innych czynników – sytuacyjnych, kulturowych, poznawczych itd.

Innymi słowy – system kodowy współdziała w komunikacji z jej czwartym aspektem – systemem habitualnym, czyli *k o n t e k s t e m*. Forma językowa w komunikacji jest niezbędna o tyle, o ile tego wymaga otoczenie dyskursu/aktu mowy, a stosunek udziału obydwu systemów znakowych (kodowego i habitualnego) jest odwrotnie proporcjonalny: im większy jest „wkład” środowiska, tym mniejszy jest „wkład” systemu językowego, tzn. większy stopień redukcji formy językowej komunikatów. Skrajnym przypadkiem supremacji kontekstu i całkowitej dekompozycji systemu kodowego w komunikacji jest milczenie.

⁶ Por. akty samopobudzenia, opisane m.in. w pracy: A. Barentsen, *О побудительных конструкциях с исполнителем первого лица*, Dutch Contributions to the Thirteenth International Congress of Slavists, Ljubljana: Linguistics (SSGL 30), Amsterdam–New York 2003, s. 1–33.

Semiotyczny model komunikacji, uwzględniający skonfigurowanie czterech jego aspektów – pragmatyki, semantyki, formy/struktury językowej i kontekstu, można przedstawić w sposób schematyczny:

Powyższy schemat przedstawia ogólny, ambiwalentny w stosunku do rozmaitych arealów i sfer działalności znakowej model interakcji komunikacyjnej. W zależności od warunków komunikacji ulega on różnego rodzaju modyfikacjom⁷. Tak więc dyskursy komunikacji potocznej są zasadniczo podporządkowane funkcji pragmatycznej: jak piszą (za B. Malinowskim) A. Awdiejew i G. Habrajska, w tym przypadku na pierwszy plan wysuwa się „pierwotna sytuacja pragmatyczna, kiedy język służy przede wszystkim jako narzędzie koordynacji wspólnego działania i wyrażania postaw emocjonalnych”⁸. Odwrotnie – cechą dyskursów naukowych jest podporządkowanie zachowań komunikacyjnych względem semantycznym. Według wspomnianych wyżej autorów

komunikacyjnym przeznaczeniem dyskursu naukowego jest organizacja procesu poznawczego, czyli wspólne dążenie uczestników komunikacji do udowodnienia prawdy lub wiarygodności opisywanych zjawisk rzeczywistości z pozycji obiektywnych i niezależnych od jakichkolwiek indywidualnych postaw⁹.

Jakim modyfikacjom ulega prototypowy model komunikacji w warunkach interkulturowości, jakie środki przy tym są zastosowywane (czy też aktualizowane) – pokażę w następującej sekcji.

2. Realizacja modelu komunikacji w perspektywie interkulturowości

Realizacja modelu komunikacji ma charakter *idiosynkratyczny*, tzn. przybiera różne formy konfiguracji w zależności od sytuacji kulturowej. Na skutek oddziaływania czynnika kulturowego w strukturze dyskursu może zostać wyeks-

⁷ Zob. A. Kiklewicz, *Modelowanie parametryczne przestrzeni komunikacyjnej (aspekty stylistyczne)*, w: *Teorie komunikacji i mediów*, t. 2, pod red. M. Graszewicza, J. Jastrzębskiego, Wrocław 2010, s. 61 i nn.

⁸ A. Awdiejew, G. Habrajska, *Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej*, t. 2, Łask 2006, s. 191.

⁹ *Ibidem*, s. 191–192.

ponowany jakiś jeden aspekt albo grupa powiązanych ze sobą aspektów. Pod tym względem na uwagę szczególnie zasługuje n a s t a w i e n i e p r a g m a - c e n t r y c z n e jako cecha charakterystyczna współczesnej kultury postmodernizmu (zauważalna nie tylko w mediach – reklamie, dziennikarstwie, public relations, lecz także w dyskursach akademickich czy edukacyjnych). Pierwszeństwo funkcji pragmatycznej wiąże się, z jednej strony, z nobilitacją kontekstu, gdyż wygenerowane przez kontekst znaki naturalne okazują się najskuteczniejszym środkiem realizacji funkcji sprawczej komunikatów, zwłaszcza jeżeli chodzi o szczególny typ oddziaływania – wpływ na stany emocjonalne adresatów. Z drugiej strony, pragmacentryzm oznacza – w pewnych granicach – eliminację semantyki oraz redukcję formy i struktury komunikatu – por. słynną postmodernistyczną dekonstrukcję¹⁰.

Wpływ kultury postmodernizmu na współczesne dziennikarstwo znalazł wyraz m.in. w tym, że obecnie można obserwować radykalny w z r o s t p e r - s w a z y j n o ś c i. Nic dziwnego, że zgodnie z definicją Awdiejewa/Habrajskiej styl dziennikarsko-publicystyczny charakteryzuje się nastawieniem na perswazję, tzn. na „wywieranie wpływu na odbiorców”¹¹. W opinii wspomnianych badaczy perswazja w prasie, radiu i telewizji „ma powodować zmiany lub umocnienie ich systemów przekonań i motywować ich zachowanie się w społeczeństwie”. Jakkolwiek dziennikarstwo tradycyjne bazowało, jak pisze P. Nowak¹², na modelu transmisji, zakładającym rozgraniczenie dwóch rodzajów wypowiedzi dziennikarskich – informacyjnych i publicystycznych, to dziś sfera komunikacji medialnej została podporządkowana modelowi interakcji, który zakłada aktywną reakcję, współuczestniczenie odbiorcy.

Nastawienie na efekt, perswazyjność zasadniczo przekonfigurowały strukturę dyskursów publicznych, w których są wykorzystywane takie narzędzia, jak wizualizacja, personalizacja (nobilitacja autora komunikatu) oraz determinizm technologiczny (uzależnienie przekazu, w tym jego interpretacji, od środków technicznych).

Jest oczywiste, że taki stan rzeczy znajduje się w opozycji do kultury tradycyjnej, w której dziennikarstwu przysługiwała przede wszystkim funkcja przedstawieniowa, mimetyczna, a funkcja *agenda setting* (konstruowanie systemu koncepcyjnego i wartościowanie rzeczywistości) zdecydowanie bazowała na tej

¹⁰ W stosunku do dyskursów współczesności zastosowano określenie „pragmatyka bez semantyki”. Zob. A. Kiklewicz, *Czwarte królestwo. Język a kontekst w dyskursach współczesności*, Warszawa 2012, s. 63 i nn.

¹¹ A. Awdiejew, G. Habrajska, op. cit., s. 192.

¹² P. Nowak, *Informowanie w przestrzeni komunikacji medialnej*, w: *Nowe zjawiska w języku, tekście i komunikacji*, pod red. A. Naruszewicz-Duchlińskiej, M. Rutkowskiego, Olsztyn 2006, s. 250 i nn.

pierwszej. Nic więc dziwnego, że człowiek, wychowany w kulturze tradycyjnej, w sytuacji odbioru współczesnych komunikatów prasowych, radiowych, telewizyjnych czy internetowych niejednokrotnie czuje dyskomfort, a nawet niesmak. Mamy tu do czynienia z dość często spotykanym w komunikacji międzykulturowej zjawiskiem niepowodzenia czy też frustracji.

Za przykład może posłużyć odbiór wyprodukowanego w Wielkiej Brytanii filmu Tomasa Alfredsona *Szpieg* (oryginalny tytuł – *Tinker, Tailor, Soldier, Spy*). Film opowiadający o tajemnicach brytyjskiego wywiadu z połowy XX w., a w szczególności o tajnym śledztwie, którego celem jest wykrycie sowieckiego agenta w brytyjskim wywiadzie MI6, w Polsce wszedł na ekrany w 2011 r., wywołując diametralnie odmienne reakcje publiczności. Bartłomiej Sienkiewicz na łamach „Tygodnika Powszechnego” (11 XII 2011) pisze o skrajnych ocenach, które wystawili filmowi krytycy oraz internauci. W opinii internautów (w większości młodych ludzi, wychowanych na thrillerach i filmach akcji) film jest nudny, niezrozumiały, zbyt skomplikowany, nic się w nim nie dzieje. Odwrotnie – krytycy wychwalają film pod niebiosa, głosząc „perfekcyjną reżyserską robotę, mistrzostwo aktorów [...] i klimat, budujący wciągający szpiegowski dreszczowiec”. Jest to typowy przykład zróżnicowania dwóch kulturowych punktów widzenia: eksperckiego i potocznego. O filmie *Szpieg* Sienkiewicz pisze:

[Agent Smiley, pan w nieokreślonym wieku w jasnym prochowcu, o wciąż takiej samej, nic niewyrażającej twarzy] jest bohaterem filmu Alfredsona, powieści Le Carrégo i ludzi wołających dobrą książkę od kina akcji, inteligencję od pistoletu beretta Jamesa Bonda, podobnie jako Frodo z „Władcy pierścieni” Tolkiena, jest ulubieńcem tych, którzy wiedzą lub przeczuwają, że wielkie rzeczy robią na ogół zwykli ludzie. [...] Smiley w tej kwestii zbliża się [do ludzi], dla których wierność „paru prostym zasadom” była przepisem na życie. A także przepisem na sens cywilizacji, która sama w sobie często okrutna i niesprawiedliwa, trzyma się na zwykłych ludziach, gotowych wypełnić swoje obowiązki do końca.

Z przykrością należy stwierdzić, że dla większości polskich odbiorców egzystencjalne przesłanie filmu okazało się zupełnie obce, niezrozumiałe. W zasadzie chodzi tu o zderzenie dwóch kultur. Ludzie, przyzwyczajeni do filmów akcji, traktują sztukę filmową (i sztukę w ogóle) z konsumpcyjnego, rekreacyjnego punktu widzenia: przekaz – podobnie jak każdy towar – ma być jasny, konkretny, film zaś przede wszystkim powinien bawić.

Odwrotnie – u przedstawicieli kultury tradycyjnej sprzeciw budzi tabloidyzacja współczesnej kultury masowej. Takie stanowisko wyraża np. wybitny, mieszkający w USA, reżyser filmowy Andrei Konchalovsky, którego nadmierna ikonizacja semiosfery napawa głębokim pesymizmem¹³. Ten sam autor wspomi-

¹³ A. Кончаловский, *Низкие истины*, Москва 2007, s. 445.

na o szeroko rozpowszechnionym w amerykańskiej kulturze filmowej zjawisku *product placement* – inkorporowaniu informacji o charakterze reklamowym w scenach filmu. W poetyce (czy też w praktyce) Hollywoodu, jak pisze Konchalovsky, „nic nie może być przypadkowe” (z pragmatycznego punktu widzenia). Rosyjsko-amerykański reżyser zdradza tajemnicę Hollywoodu: znanemu aktorowi Sylwestrowi Stallone w kadrze filmu mogą towarzyszyć tylko te rzeczy, które uwzględniono w kontrakcie z ich producentem. A więc pragmatyzm, o którym tu mowa, ma charakter powszechny – nie tylko z punktu widzenia odbiorcy (konsumenta), lecz także z punktu widzenia nadawcy.

A. Kobrinskij pisze o innym kulturowym aspekcie zjawiska, jakim jest pragmacentryzm: pragmatyka wysuwa się na pierwszy plan w każdej formie awangardy artystycznej¹⁴. Jak twierdzi rosyjski badacz, w tym przypadku w centrum uwagi znajduje się „oddziaływanie sztuki”: dzieło poety, malarza, kompozytora powinno poruszać, zadziwiać, fascynować, wywoływać aktywną reakcję u odbiorcy. „Nierozumienie (pełne lub częściowe) naturalnie stanowi część zamysłu awangardysty, dla którego adresat nie jest podmiotem postrzegania, lecz obiektem oddziaływania”¹⁵.

W zależności od sytuacji kulturowej odmiennie jest respektowany też inny element semiotycznego modelu dyskursu – *f o r m a i s t r u k t u r a k o m u n i k a t ó w*. Jakkolwiek w kulturze klasycyzmu i późniejszego romantyzmu, a także pozytywizmu wymóg poprawności formalnej, kompozycyjności wypowiedzi był nie do pominięcia (dlatego U. Żegleń traktuje ten wymóg jako ogólnie charakterystyczny dla komunikacji międzyludzkiej¹⁶), to we współczesnych dyskursach postmodernistycznych na pierwszy plan wysunęła się *z a s a d a s y n e r g i z m u* – współdziałania językowych i niejęzykowych środków przekazywania informacji. W ten sposób forma odeszła na drugi plan, czego wyrazem jest np. twierdzenie jednego z polskich zwolenników komunikacyjnego ujęcia języka A. Awdiejewa o wtórności, fakultatywności formy:

„Formalne” środki na poziomach: morfologicznym, składniowym i innych mają w całym procesie przekazu rolę czynników wspomagających, ułatwiających jednoznaczny analizę i odbiór przekazanych komunikatów i dlatego są podporządkowane rozkładowi informacyjnemu¹⁷.

¹⁴ A. Кобринский, *Обэриуты: между эстетическим вызовом и скандалом*, w: *Семиотика скандала*, pod red. Н. Букс, Париж–Москва 2008, s. 422.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ U. Żegleń, *Wprowadzenie do semiotyki teoretycznej i semiotyki kultury*, Toruń 2000, s. 202.

¹⁷ A. Awdiejew, *Wstęp*, w: *Gramatyka komunikacyjna*, pod red. A. Awdiejewa, Kraków 1999, s. 7.

Forma jest inaczej profilowana nie tylko w historycznych paradygmatach kultury (tzw. stylach epok), lecz także w funkcjonalnych sytuacjach kulturowych, realizujących się w obrębie poszczególnych systemów funkcyjnych. Szczególnie dużą wagę do formalnej organizacji wypowiedzi przywiązuje się w dyskursach kancelaryjno-urzędowych – nawet twierdzi się, że w tym przypadku forma dokumentu stanowi część jego treści. Brak umiejętności posługiwania się tym rodzajem formy określa się jako analfabetyzm funkcjonalny. Jednak nie w każdej kulturze narodowej ta sfera komunikacji publicznej jest w ten sam sposób zdeterminowana przez schematy i wzory formalne. W sytuacjach kulturowych, realizowanych za pośrednictwem języków o niezbyt długiej historii piśmiennictwa, zachodzi większy stopień tolerancji w stosunku do „wolnego” stylu w komunikacji oficjalnej, często za sprawą tego, że normy komunikacji publicznej nie są ukształtowane¹⁸. Na przykład w pierwszej połowie XX w., gdy dopiero kształtował się styl komunikacji epistolarniej literackiego języka białoruskiego, w tekstach pisanych szeroko używano elementów stylu potocznego, por. apelatwy typu *Droguški Paneczku!* i in.¹⁹

Odmienne nastawienie na formę komunikatów charakteryzuje także klasowe odmiany kultury, np. dyskursy enkratyczne i akkratyczne, o których piszą (za R. Barthesem) B. W. Grigoriew i W. I. Czumakowa. Rosyjscy badacze twierdzą, że zachowaniom przedstawicieli kultury akkratycznej (tzn. niższych warstw, a także marginalnych grup społecznych) właściwy jest duży udział gry językowej, humoru, przysłów, powiedzonek, przezwisk, jak również inwektyw, które są negatywnie traktowane w środowisku kultury wysokiej²⁰.

Rodzaj ogniskowania formy komunikatu może być zakodowany w kulturze narodowej. W związku z tym przede wszystkim należy wskazać na zróżnicowanie języków ze względu na zakres współdziałania z kontekstem pragmatycznym, o czym pisał m.in. S. Karolak²¹. Polski badacz zwrócił uwagę na to, że w niektórych językach (np. japońskim czy w językach romańskich) istnieje większa swoboda dekompozycji zdania przy uwzględnieniu relewantnych elementów sytuacji komunikacyjnej: zdanie jest budowane w taki sposób, że jego forma w całości wyraża grupę orzeczenia, podczas gdy informacja o podmiocie jest generowana przez konsytuację (podobne zjawisko występuje też w języku dzieci²²). Językiem słowiańskim taki sposób organizacji wypowiedzi jest obcy, dlatego Polaka czy Rosjanina dziwi sposób wysławiania się Japończyka, który mówi:

¹⁸ Zob. Н. Б. Мечковская, op. cit., s. 145.

¹⁹ С. Важнік, *Эпістальны этыкет беларусаў у святле нацыянальнай сінтаксічнай ідыяматыкі беларускай мовы (на матэрыяле эпістальнай спадчыны Янкі Купалы)*, w: *Славянские языки: аспекты исследования*, pod red. Е. Н. Руденко, Минск 2009, s. 38.

²⁰ Б. В. Григорьев, В. И. Чумакова, *Межкультурные коммуникации*, Санкт-Петербург 2008, s. 75.

²¹ S. Karolak, *Od semantyki do gramatyki. Wybór rozpraw*, Warszawa 2001, s. 91 i nn.

²² Zob. A. Sechehaye, *Essai sur la structure logique de la phrase*, Paris 1926.

Nippong-ga wakarimasu.

Dosłownie wyrażenie to oznacza ‘Język japoński jest rozumiany/znany’, choć jest wykorzystywane w bardziej konkretnym znaczeniu: ‘Rozumiem/znam język japoński’²³. W podobny sposób Słowian zaskakuje dowolność organizacji wypowiedzi w języku angielskim – w porównaniu z językami rodzimymi. Składnia angielska pozwala na dość dużą redukcję formy zdaniowej przy uwzględnieniu kontekstu, a w szczególności tego, co G. Lakoff określił jako zasadę odpowiedzialności²⁴. Chodzi np. o angielskie zdania typu:

This car drives easily.

Dosłownie to zdanie znaczy: ‘Ten samochód kieruje łatwo’, choć w rzeczywistości chodzi o to, że samochód prowadzi się w łatwy, nieskomplikowany sposób.

Z lingwokulturowego punktu widzenia jeszcze bardziej interesujące są przykłady zróżnicowania – w aspekcie ogniskowania formy – kultur narodowych, np. słowiańskich: białoruskiej, polskiej i rosyjskiej. N. B. Mieczkowska pisze, że Białorusinom (np. w porównaniu z Ukraińcami) właściwy jest brak wrażliwości językowej, niezdarność w wysławianiu się, co tłumaczy się dominującym wiejskim przywiązaniem do ziemi, brakiem świadomości państwowej oraz późnym powstaniem uniwersytetów (dopiero w latach 20. XX w.)²⁵.

W polskiej przestrzeni kulturowej – poczynając od XIX w. – szczególnie dużą rolę odgrywa romantyzm jako uniwersalny program życia społecznego. Dominacją romantyzmu można tłumaczyć fakt, że w polskiej kulturze (np. w odróżnieniu od kultury czeskiej) nie został zaakceptowany ani modernizm, ani strukturalizm²⁶. M. Janion pisze o „wmontowaniu” romantyzmu w polską kulturę

²³ Dla kultury semiotycznej Wschodu charakterystyczny jest większy stopień schematyczności, natomiast obcy – obowiązujący w kulturze Zachodu realizm (czyli zasada odniesienia). Rosyjski pisarz Aleksander Genis w związku z tym przywołuje historyczny fakt: gdy angielski poseł lord McCartney w XVIII w. wręczył w prezencie bogdychanowi europejskie ryciny, przedstawiające członków angielskiej rodziny królewskiej, Chińczyków zaskoczyły światłocienie, które zostały odebrane jako ślady zranienia. B. W. Grigoriew i W. I. Czumakowa (za R. Barthesem) także piszą o większym stopniu umowności obrazów w kulturach Wschodu; odwrotnie, w kulturach Zachodu wieloznaczność jest traktowana jako nieporządek. W komunikacji przedstawicieli kultury wschodniej zakłada się większą interpretacyjną aktywność odbiorcy, który uzupełnia schematyczne w swej istocie przekazy (w tym obrazy), podczas gdy w kulturze Zachodu przekaz jest bardziej analogowy, a udział odbiorcy w nadawaniu mu nowych treści jest (szczególnie w kulturze masowej) zminimalizowany. Zob. Б. В. Григорьев, В. И. Чумакова, *op. cit.*, s. 91.

²⁴ G. Lakoff, *Linguistic Gestalts*, „Papers from the Thirtieth Regional Meeting Chicago Linguistic Society” 1977, nr XIII.

²⁵ Н. Б. Мячкоўская, *Мовы і культуры Беларусі*, Мінск 2008, s. 76 i nn.

²⁶ Zob. A. Kiklewicz, *Paradygmaty lingwistyczno-filozoficzne w kontekście słowiańskich tradycji kulturowych*, w: *Narodowy i ponadnarodowy model kultury. Europa Środkowa i Półwysep Bałkański*, pod red. B. Zielińskiego, Poznań 2002, s. 276.

Romantyzm w najbardziej szerokim sensie – nigdy nie osiągnął stanu „poezji czystej”, ani też nigdy nie zamknął się w gronie „poetów wybranych”; zawsze był rozumiany nie tylko jako poezja, lecz również jako praktyka społeczna i polityczna. [...] Poezja romantyczna została tutaj [...] utożsamiona z religią uczuć patriotycznych²⁷.

Zabory, a także przysłowiowa „waleczność” Polaków uwarunkowały swoje polskie zaangażowanie się w świat problematyki politycznej, społecznej, historycznej i – odwrotnie – odsunęły na drugi plan semiotyczne (a w pewnym sensie też formalne) aspekty kultury. Nastawienie na treść przekazu jako cecha zachowania romantycznego znalazła wyraz w różnych sferach komunikacyjnych, oznaczając równocześnie niezainteresowanie formą. Oczywiście w polskim środowisku kulturowym także ceni się humor, grę językową – por. chociażby monografię D. Buttler czy B. Dziemidoka²⁸. Jednakże O. Leszczak słusznie twierdzi, że w porównaniu z Rosjanami czy Ukraińcami Polacy są mniej skłonni do humoru językowego, gry językowej, co m.in. znajduje wyraz w folklorze miejskim. W Polsce, jak pisze Leszczak, jest zdecydowanie mniej dowcipów językowych, mniejsza jest też liczba ich koneserów²⁹. Różnica ta znajduje swój wyraz w komunikacji interkulturowej, a mianowicie w faktach niepowodzenia komunikacji. Leszczak pisze:

W praktyce nauczania Polaków języka rosyjskiego i ukraińskiego zauważyłem pewną regularność różniącą ich od Ukraińców i Rosjan, których uczyłem czeskiego. Otóż Polacy praktycznie nie reagują na motywację obcojęzycznego wyrazu, odbierają go w całości i skupiają się na znaczeniu. Natomiast Rosjanie i Ukraińcy bardzo wyraźnie reagują na strukturę wyrazów, zarówno obcych, jak i własnych³⁰.

Te obserwacje pozwalają Leszczakowi twierdzić: „Brak zainteresowania formą wyrazów to cecha charakterystyczna polskiej kultury językowej”³¹. Słuszność tej tezy potwierdza m.in. historia literatury polskiej, a w szczególności fakt, o którym pisał wybitny literaturoznawca K. Cysewski w związku z oceną dorobku poetyckiego Adama Mickiewicza. Cysewski uważał, że ze względu na wymogi formalne, artystyczne dzieła Mickiewicza, np. jego *Ballady i romanse*, niczym nie wyróżniały się na tle twórczości innych autorów – istniały nawet

²⁷ M. Janion, *Gorączka romantyczna*, Warszawa 1975, s. 12.

²⁸ D. Buttler, *Polski dowcip językowy*, Warszawa 1968; B. Dziemidok, *O komizmie. Od Arystotelesa do dzisiaj*, Gdańsk 2011.

²⁹ O. Leszczak, *Lingwosemiotyczna teoria doświadczenia*. t. 2: *Doświadczenia potoczne a językowy obraz świata*, Kielce 2009, s. 169.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem.

„dzieła częstokroć doskonalsze i głębsze”³². Recepcja twórczości Mickiewicza opierała się jednak na względach zupełnie innego rodzaju – merytorycznych, ideologicznych, a szczególną rolę w tym odgrywał „program związany z losem i rolą człowieka, autora cyklu”³³ – chodzi o obraz Mickiewicza jako Polaka-patrioty.

Leszczak próbuje wyjaśnić tę cechę kultury polskiej ogólnoeuropejską orientacją na wynikający z tradycji arystotelizmu (w którym treści nie oddziela się od formy) realizm i monizm³⁴, dlatego zgodnie z podstawowym założeniem tej sytuacji kulturowej „mówienie powinno zgadzać się z myśleniem i na odwrót; [...] mówienie-myślenie powinno być poprawne (zgodne z normami)”³⁵.

Wydaje się jednak, że **d o m i n a c j a e s e n c j o n a l i z m u** w polskiej kulturze wynika nie z zachodnioeuropejskiego (w szczególności łacińskiego) racjonalizmu (zasadniczo obcego Polakom), lecz z cechy, którą można określić jako **p o w a ż n o ś ć**. Jest ona szczególnie charakterystyczna dla romantycznego typu zachowania – nie tylko w Polsce, lecz także w Rosji XIX wieku. W związku z tym J. M. Łotman pisał o kultywowaniu przez dekabrystów tradycji „poważnego stosunku do życia”: „Dekabryści kultywowali poważność jako normę zachowania”³⁶. Poważność nie tylko na poziomie dyskursów publicznych, lecz także w komunikacji codziennej zakłada dla każdej sytuacji jakąś jedną normę „poprawnych zachowań”. Przy tym szczególnie ważne jest to, że, jak pisał Lotman, „dekabryści negatywnie oceniali kulturę gry językowej jako formy zachowania komunikacyjnego”. Na dominację esencjonalizmu romantyków wskazuje to, że

z romantycznego punktu widzenia wymagana była jedność zachowań, ich niezależność od okoliczności. [...] Jedność stylu w działaniach dekabrysty miała szczególną cechę – ogólną „literackość” zachowań romantyków, dążenie do tego, aby wszystkie działania rozpatrywać jako znakowe³⁷.

Lekceważenie formy w kulturze semiotycznej Polaków wiąże się nie tylko ze sferą humoru językowego – może mieć diametralnie odmienne skutki, dotyczące ludzkiej egzystencji. Miejsce, gdzie 10 kwietnia 2011 r. miał wylądować samolot z prezydentem Lechem Kaczyńskim na pokładzie, jest określane

³² K. Cysewski, *Romantyczne nowatorstwo i tradycja. O „Balladach i romansach” Mickiewicza*, Słupsk 1994, s. 273.

³³ Ibidem, s. 274.

³⁴ O. Leszczak, op. cit.

³⁵ Ibidem, s. 170.

³⁶ Ю. М. Лотман, *Беседы о русской культуре*, w: <http://moy-bereg.ru/lotman-kultura/lotman-kultura.-lotman-yu.-besedy-o-russkoy-kulture.-chast-tretya.-dekabrist-v-povsednevnoy-zhizni-1-3.html> [data dostępu: 17.03.2012].

³⁷ Ibidem.

w Polsce jako „lotnisko Smoleńsk Siewiernyj” (czy też potocznie lotnisko „pod Smoleńskiem”) – formalnie (leksykalnie) to brzmi podobnie jak „lotnisko Heathrow”. Polskiemu rzeczownikowi „lotnisko” w języku rosyjskim jednak odpowiadają dwa wyrazy: *аэропорт* – por. niem. *Flughafen*, ang. *airport*, i *аэродром* – por. niem. *Flugplatz*, ang. *airdrome*. Różnica polega na tym, że *аэродром* (właśnie tak kwalifikuje się miejsce lądowania prezydenckiego samolotu pod Smoleńskiem) nie jest wyposażony w sprzęt niezbędny do zabezpieczenia regularnych rejsów lotnictwa cywilnego, w tym lądowania statków międzynarodowych. Nie jest wykluczone, że przygotowujący podróż do Rosji ludzie z kancelarii prezydenta po prostu nie zwrócili uwagi na ten „szczegół językowy”, a sam prezydent nie wiedział, że „lotnisko pod Smoleńskiem” (jako *airport*) w pewnym sensie nie istnieje.

Opisywana tu różnica dwóch kultur znajduje także wyraz w odmiennej akceptacji zachowań dewiacyjnych, mających cechy *infantylizmu* i *kacynego*, karnawalizacji, gry językowej czy też tego, co w języku rosyjskim określa się jako *озорство*. Wyraz ten na język polski tłumaczy się jako ‘łobuzerstwo, zgorzenie, wybryki’, choć tłumaczenie nie oddaje istotnej różnicy konotacji kulturowych: rosyjski wyraz, w odróżnieniu od polskich odpowiedników, ma tylko lekkie nacechowanie negatywne, ale może być odbierany też całkiem pozytywnie. W rosyjskich tekstach kultury *озорник* (czyli dosłownie ‘łobuz, psotnik’) to raczej żartowniś, wesołek, który żyje w zgodzie z naturą i potrafi zachować humor w najtrudniejszych sytuacjach – por. przykład dieda Szczukara z powieści Michaiła Szołochowa *Zaorany ugór* czy przykład Sieni Maliny – postaci z bajek Siemiona Pisachowa.

W kulturze rosyjskiej ponadto występuje fenomen *старушка-веселушка*, czyli ‘babka-żartowniś’. Oczywiście nie można twierdzić, że obraz ten w ogóle nie jest spotykany u Polaków – wystarczy powołać się na przykład Hanki Bielickiej, jednak w Polsce kojarzy się on głównie z domeną kabaretu, estrady, podczas gdy w Rosji obejmuje rozmaite sfery komunikacji publicznej: literaturę, reklamę, a nawet naukę. Jednym z takich przykładów jest szeroko znana w Rosji babcia Szapoklak – bohaterka filmu rysunkowego dla dzieci według scenariusza Edwarda Uspienskiego. Za inny przykład może posłużyć fenomen prof. Ludmiły A. Iwaszko z Sankt Petersburga: prowadząc na konferencji naukowej *Frazeologia a językowe obrazy świata przełomu wieków* (Uniwersytet Opolski, 2006) jedną z sekcji, zaskoczyła uczestników z Polski frywolnym, obfitującym w żarty językowe stylem prowadzenia obrad. W momencie, gdy wyznaczony na wygłoszenie referatu czas zbliżał się do wyczerpania, prof. Iwaszko kilkakrotnie wydała głośny dźwięk: „Kukuryku!!!”. Taka maniera zachowań w dyskursie akademickim Polakom (szczególnie jeżeli chodzi o kobiety) jest zupełnie obca, natomiast Rosjan bawi, ale wcale nie razi.

3. Parametry pragmatyczne sytuacji kulturowej

Odmienne w różnych sytuacjach kulturowych profilowanie formy i struktury komunikatów pozostaje w związku z aspektem pragmatycznym, a mianowicie wzmacnia ekspresję wypowiedzi, jej funkcję sprawczą. Istnieją jednak także takie aspekty sytuacji kulturowej, które bezpośrednio należą do sfery pragmatyki. Najczęściej jest omawiany jeden z nich – treść i pozycjonowanie aktów mowy, na co m.in. wskazuje obszerne studium A. Wierzbickiej³⁸. W kolejnych punktach omówię inne aspekty pragmatyczne: stopień ekspresywności wypowiedzi, stopień zrytualizowania zachowań komunikacyjnych, stopień uprzejmości, a także monologowość/dialogowość.

3.1. Stopień ekspresywności zachowań komunikacyjnych

W komunikacji międzyludzkiej, jak pisze Z. Nęcki, obowiązuje r e g u ł a e k s p r e s y j n o ś c i , zgodnie z którą należy dążyć do „nadawania możliwie osobistego i emocjonalnego tonu wypowiedzenia się, tak by odbiorca wiedział, jaki jest stosunek nadawcy do mówionego tekstu”³⁹. Choć wymóg ekspresywności ma charakter ogólny, ambiwalentny w stosunku do sytuacji komunikacyjnych, to jednak jego realizacja zależy od warunków komunikacji, a także uczestniczących w niej podmiotów. Na przykład zwrócono uwagę, że komunikacyjnym zachowaniem przedstawicieli niższych warstw społecznych właściwa jest konkretność i większy stopień kategoryczności wypowiedzi⁴⁰. Rosyjski pisarz Wsiewołod Iwanow, autor kilku powieści na temat rewolucji październikowej 1917 r., podkreślał, że rewolucjoniści mówią nader głośno i sugestywnie, dążąc w ten sposób do dominacji, ale pokonując też pewne kompleksy.

Za sprawą tych różnicowań w komunikacji przedstawicieli różnych klas powstają zakłócenia, w tym szczególne, nieprzewidywane reakcje partnerów, jak np. we fragmencie sztuki Jerzego Szaniawskiego *Dwa teatry*:

Matka. Wy tam w miastach wolicie się łajdaczyć, niż mieć dzieci.
Pani (ubawiona i nie urażona). Ha, ha. Pani mocno się wyraża.

Jak widzimy, matka jako przedstawicielka niższej warstwy społecznej (jest wdową po leśniczym) „wyraża się mocno”, co jednak nie wywołuje u mieszkającej w mieście Pani (nauczycielki z zawodu) reakcji odwetowej, gdyż jej zacho-

³⁸ A. Wierzbicka, *Język – umysł – kultura*, Warszawa 1999, s. 228 i nn.

³⁹ Z. Nęcki, *Komunikacja międzyludzka*, Kraków 2000, s. 130.

⁴⁰ Z. Nęcki, op. cit., s. 48; J. Bobryk, *Jak tworzyć rozmowę. Skuteczność rozmowy*, Warszawa 1995, s. 28 i nn.

wanie w większym stopniu jest podporządkowane innej regule komunikacji – uprzejmości. Zgodnie z definicją Nęckiego polega ona na konstruowaniu wypowiedzi w taki sposób, aby były one „możliwe do zaakceptowania przez partnera” i nie wywoływały „nieprzyjemnych stanów uczuciowych”⁴¹.

Stopień ekspresyjności wypowiedzi jest odmienny w różnych sytuacjach funkcjonalnych. Tak więc we współczesnych dyskursach dziennikarskich – w porównaniu z dziennikarstwem tradycyjnym – znacznie wzrosła ekspresja przekazu – niewątpliwie pod wpływem „języka publicznego” (w terminologii B. Bernsteina), a także (perswazyjnych w swej istocie) tekstów reklamy. G. Majkowska w związku z tym pisze:

W języku mediów kurczy się obszar słownictwa i frazeologii neutralnej stylistycznie i emocjonalnie. Zwłaszcza w tytułach, śródtytułach, zapowiedziach programów, ale także w tekstach informacyjnych nośnikami sensu stają się określenia silnie nacechowane ekspresywne. Neutralne tytuły w rodzaju *Zima w Tatrach* pojawiają się już tylko w prognozach pogody dla narciarzy. Na pierwszej stronie dziennika podobna informacja zatytułowana jest: *Atak zimy paraliżuje stolicę Tatr*. Powszecność w większości mediów udratycznienia przekazu prowadzi do wyboru spośród wielu możliwych określeń tylko tych, które zwiększą prawdopodobieństwo przykucia uwagi odbiorcy, np.: *Koszmar w ZUS-ie; Zabójcza grypa; Amok przedświątecznych zakupów*⁴².

R. R. Gesteland zwrócił uwagę na to, że nastawienie na eksponowanie stanów emocjonalnych jest odmienne w różnych kulturach narodowych⁴³. Wyodrębniając kultury ekspresyjne i powściągliwe, wspomniany badacz pisze, że różni je nie tylko stopień akceptowania zachowań ekspresyjnych, lecz także formy wyrażania ekspresji – werbalne lub niewerbalne. W kulturach pierwszego typu szczególnie dużą rolę odgrywa przekaz niewerbalny, zwłaszcza tzw. mowa ciała oraz specyficzna proksemika, co u przedstawicielek kultur drugiego typu może budzić niezrozumienie, a nawet negatywne reakcje. Do obszaru kultur ekspresyjnych należą kraje śródziemnomorskie⁴⁴ i latynoamerykańskie, natomiast do obszaru kultur powściągliwych – kraje azjatyckie (przede wszystkim Azji Wschodniej i Południowo-Wschodniej), a w Europie – kraje skandynawskie i germańskie.

⁴¹ Z. Nęcki, op. cit., s. 130.

⁴² G. Majkowska, *O języku mediów*, w: *Dziennikarstwo i świat mediów*, pod red. Z. Bauera, E. Chudzińskiego, Kraków 2000, s. 232 i nn.

⁴³ R. R. Gesteland, op. cit.

⁴⁴ L. N. Kolesnikowa pisze, że w kulturze arabskiej emocjonalny styl wypowiedzenia się jest uważany za normę, a wysoką siłę głosu odbiera się jako znak szczerości mówiącego. Zob. Л. Н. Колесникова, *Профессиональные требования к преподавателю русского языка как иностранного*, „Вестник Московского университета” 2010, № 19/1, s. 126.

3.2. Stopień ceremonialności zachowań komunikacyjnych

W jednej z poprzednich publikacji rozróżniłem dwie makrokategorie czynności językowych: 1. inwencjonalne, tzn. dotyczące perspektywy aktu mowy – celów, które mówiący realizuje za pomocą komunikatu, i 2. konwencjonalne, tzn. dotyczące retrospektywy aktu mowy – przyczyn oraz czynników, które w określonej sytuacji warunkują działalność językową człowieka⁴⁵. Zachowania inwencjonalne mają charakter proceduralny – w terminologii teorii transakcji E. Berne’a, podczas gdy zachowaniom konwencjonalnym przysługują cechy rytuałów – formalnych bądź nieformalnych⁴⁶. W komunikacji międzyludzkiej występują obydwie typy zachowań językowych, choć w różnych sytuacjach kulturowych ich realizacja ulega zmianom. Zróżnicowanie to występuje przede wszystkim w różnych systemach funkcyjnych: o ile w środowisku militarnym czy administracyjnym obowiązuje hierarchia stanowisk, pozycji społecznych oraz nadrzędnie ustalony system etykiety językowej, o tyle np. w środowisku komunikacji potocznej (a szczególnie jeżeli chodzi o zjawiska undergroundowe) rytualność formalna (w ujęciu Berne’a) jest czymś marginalnym, a czasem nawet celowo lekceważonym, unikany.

Większy udział zachowań konwencjonalnych wyróżnia także kulturę wiejską na tle kultury miejskiej. Postępująca urbanizacja przyczyniła się do stopniowej regresji w sferze funkcjonowania wielu dyskursów kultury ludowej, np. takich jak przysłowia, zagadki, pieśni (okolicznościowe, biesiadne, związane z pracą i in.). Odwrotnie – kulturze wiejskiej właściwa jest mniejsza funkcjonalność rytuałów formalnych. Tym A. Gura tłumaczy unikanie konfliktów w tradycyjnej kulturze chłopskiej⁴⁷.

Sytuacje kulturowe mogą się różnić pod względem ideologicznym i historycznym. Na przykład w krajach objętych systemem totalitarnym dominuje komunikacja rytualna, a mianowicie ścisła reglamentacja sytuacji, sfer i obszarów komunikacji językowej, a także stosowanych w nich form języka, w szczególności słów-pasożytów, frazeologizmów, tekstów rutynowych (np. rytualnych zwrotów życzących), skrótowców⁴⁸. O języku totalitaryzmu J. Warchała pisze, że „postępowała atrofia funkcji informacyjnej na rzecz wypełnienia funkcji rytu-

⁴⁵ A. Kiklewicz, *Podstawy składni funkcjonalnej*, Olsztyn 2004, s. 244 i nn.

⁴⁶ E. Berne, *Games People Play – The Basic Hand Book of Transactional Analysis*, New York 1964.

⁴⁷ A. Гурa, *О конфликтных ситуациях в традиционной крестьянской культуре*, w: *Семиотика скандал*, s. 92 i nn.

⁴⁸ J. Bralczyk, *O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych*, Warszawa 2001, s. 46; K. Ożóg, *Ewolucja językowych rytualizmów społecznych i towarzyskich (od roku 1945 do chwili obecnej)*, w: *Rytualizacja w komunikacji społecznej i interkulturowej*, pod red. J. Mazura, Lublin 2004, s. 28.

alnej tekstów, rozrost czystej formułczości i pustego etykietowania”⁴⁹. Rozważmy przytoczony przez Warchalę przykład sylwetki prasowej z tamtych lat:

W Komitecie Miejskim PZPR w Mysłowicach powiedziano nam, że towarzysz Stanisław S. – I sekretarz niedawno utworzonego Komitetu Zakładowego w Przedsiębiorstwie XX – jest zwolennikiem mocnych, przekonujących argumentów. Umie rozmawiać z załogą, nie boi się rozmawiać o rzeczach niepopularnych i bronić własnych poglądów. Jednym słowem, że ma mocny charakter. Potrafi też tak poprowadzić szkolenia, narady, zebrania, że nikt się nie nudzi, nie patrzy na zegarek i nie wzdycha: „Kiedy to się skończy”. Rozmawia z załogą, kierownictwem przedsiębiorstwa, robotnikami rzeczowo i konkretnie. Chce, aby ludzie mówili o wszystkim, co ich cieszy i boli. Wykazuje dużą aktywność w tropieniu przypadków niesprawiedliwości, biurokracji, niedbalstwa, które zwalcza jako zło społeczne.

Warchala zwraca uwagę na następujące fragmenty tekstu, niezawierające konkretnej informacji, lecz będące raczej rytualnymi formułami totalitarnej sugestii:

Dlaczego towarzysz S. musi używać mocnych argumentów? Przeciw komu używa tych argumentów? Jakie to są niepopularne rzeczy, o których nie boi się mówić? Na jakie tematy trudne rozmawia z załogą i kierownictwem? Co boli tych ludzi? Czy rzeczywiście ich coś cieszy, skoro trzeba tak odważnego człowieka, jak S., żeby z nimi rozmawiał?”⁵⁰

Wykorzystanie frazeologii totalitaryzmu we współczesnych tekstach prasowych może mieć na celu stworzenie efektu komicznego, por.:

Lech Wałęsa ogłosił, że tym razem nie zamierza startować w wyborach prezydenckich. Oświadczenie zo-stało przyjęte z głębokim zrozumieniem („Nie”, 2005/5).

Gesteland pisze o zróżnicowaniu pod względem ceremonialności/nieceremonialności na poziomie kultur narodowych⁵¹. Na przykład stopień ceremonialności zachowań komunikacyjnych w krajach Wschodu jest wyższy niż w krajach Europy Zachodniej, w Europie jest wyższy niż w Australii czy Stanach Zjednoczonych, w Niemczech jest wyższy niż w Polsce, a w Polsce jest wyższy niż w Rosji czy na Ukrainie.

⁴⁹ J. Warchala, *Kategoria potoczności w języku*, Katowice 2003, s. 145.

⁵⁰ Ibidem, s. 147.

⁵¹ R. R. Gesteland, op. cit. Zob. także: Б. В. Григорьев, В. И. Чумакова, op. cit., s. 92.

Swego czasu, przebywając w Niemczech jako stypendysta Fundacji Aleksandra Humboldta, zwróciłem uwagę na pracowników niemieckiej poczty, którzy zwracali się do siebie oficjalnie: *Herr Zeiske! Frau Lindenbauer* itp. W Polsce taka sytuacja jest raczej nietypowa, gdyż w tym środowisku kulturowym zwykle posługuje się formą familiarną – samym imieniem (bez dodatków), które często występuje w formie zdrobniałej: „Beatko! Andrzejku!” itd. (A. Wierzbicka widzi w tych formach wyraz większej spontaniczności czy też serdeczności kultury polskiej w porównaniu z kulturą anglosaską⁵²). W podobny sposób I. A. Sternin pisze, że cechą charakterystyczną komunikacyjnego stylu Rosjan (w zestawieniu z mieszkańcami Europy Zachodniej) jest dążenie do komunikacji nieformalnej – inaczej Sternin nazywa to demokratyzmem komunikacyjnym: Rosjanie preferują w komunikacji parytet – niezależnie od stopnia znajomości/ /nieznajomości partnerów, dlatego często unika się ceremonii, etykiety językowej, demonstruje się otwartość, poufność konwersacji⁵³. Z obserwacji Y. Richmonda wynika, że dla kultury komunikacyjnej Amerykanów właściwy jest jeszcze większy stopień demokratyzmu⁵⁴.

Zróznicowania pod względem ceremonialności znajdują wyraz w komunikacji międzykulturowej. Typowe dla przedstawicieli kultury nieceremonialnej zwracanie się po imieniu czy wyciąganie pierwszemu ręki przy powitaniu ze starszą osobą jest odbierane przez przedstawiciela kultury ceremonialnej jako niegrzeczne, a nawet chamskie. Za inny przykład może posłużyć nieumiejętność przedstawicieli kultur nieceremonialnych w zakresie posługiwania się stylem oficjalno-urzędowym. Dla kultury rosyjskiej nie jest charakterystyczne zastosowanie w sferze komunikacji administracyjnej elementów potocznych (o tzw. funkcji fatycznej) – informacyjne i proceduralne (w tym ekspresywne) wątki przekazu są zasadniczo odseparowane. Inaczej jest w kulturze japońskiej⁵⁵: wypowiedzi oficjalne i nieoficjalne (osobiste) tu się swobodnie przeplatają, nie obowiązuje monotoniczność stylistyczna. W związku z tym D. B. Gudkow przytacza fragment oficjalnego listu japońskiego korespondenta rosyjskiemu adresatowi, którego stylistyka jest niezwykła z punktu widzenia europejskiej kultury (nie tylko rosyjskiej, ale także np. polskiej)⁵⁶:

Szanowny Panie Ministrze! Nadeszła jesień. Mamy nadzieję, że Pan czuje się dobrze. Z głęboką satysfakcją pragnę powiadomić Pana, że pani N., lektor języka rosyjskiego,

⁵² A. Wierzbicka, op. cit., s. 215.

⁵³ И. А. Стернин, *Основные особенности русской коммуникативной культуры*, w: *Человек, сознание, коммуникация, интернет*, pod red. Л. Шипелевич, Warszawa 2004, s. 35.

⁵⁴ Y. Richmond, *From nyet to da: understanding the Russians*, Yarmouth–Maine 1992, s. 109.

⁵⁵ Mimo faktu, że w języku japońskim istnieją formy gramatyczne (np. w systemie zaimków) przyporządkowane różnym społecznym statusom rozmówców.

⁵⁶ Д. Б. Гудков, *Теория и практика межкультурной коммуникации*, Москва 2003, s. 73.

delegowana przez kierowane przez Pana Ministerstwo, szczęśliwie dojechała i rozpoczęła pracę na naszym Uniwersytecie. Mimo chłodnego sezonu pani N. czuje się dobrze, co nas bardzo cieszy, dlatego śpieszę ucieszyć Pana tym faktem. Pragnę podziękować Panu oraz pracownikom Ministerstwa, szczególnie Panu X., który zajmuje się współpracą z naszym Uniwersytem, za przybycie pani N. we właściwym czasie. Wyrażam także nadzieję na przychylną uwagę Pana do nas w przyszłości. Z głębokim szacunkiem Rektor Uniwersytetu (podpis).

Pochodzący z Azji cudzoziemcy, posługując się językiem rosyjskim, jak pisze Gudkow, często popełniają błąd polegający na stosowaniu w tekstach urzędowych różnego rodzaju „poetyzmów”, m.in. wyrażeń metaforycznych. Na przykład podanie koreańskich studentów do rektora MGU z prośbą o zmniejszenie opłaty za studia kończy się tak:

Wyrażamy nadzieję, że Pan da nam szansę na ukończenie studiów i nie odstawi od piersi matki.

3.3. Stopień grzeczności

W punkcie 3.1 była mowa o obowiązującej w komunikacji międzyludzkiej regule uprzejmości (zob. *tact maxim* w teorii G. Leecha⁵⁷). Zasada funkcjonowania tej reguły nie różni się od innych: w różnych sytuacjach kulturowych odmienny jest stopień jej przestrzegania, co znajduje wyraz w nawykach etykietalnych przedstawicieli wspólnot kulturowych, m.in. pisałem o większym stopniu honoratywności zachowań językowych Polaków w porównaniu z Rosjanami⁵⁸. W języku polskim w celu wyrażenia oficjalno-uprzejmego charakteru czynności językowej (w szczególności takiego aktu mowy jak prośba) m.in. są wykorzystywane czasowniki optatywne, por.:

Bardzo proszę Pana Profesora, żeby Pan z e c h c i a ł się zgodzić z tym terminem.
Pani z e c h c e odpowiedzieć na moje pytanie.
Niech Pan z e c h c e zwrócić uwagę na dziesiątki i setki przykładów.
Czy jeszcze Pan z e c h c e odpowiedzieć?

Dla języka rosyjskiego takie używanie czasowników woluntatywnych, szczególnie podkreślające uprzejmy charakter prośby, nie jest charakterystyczne,

⁵⁷ G. Leech, *Principles of Pragmatics*, London 1983.

⁵⁸ A. Kiklewicz, *Funkcja stylistyczna wypowiedzi w perspektywie lingwistyki porównawczej*, „Stylistyka” 2011, nr XX, s. 33.

dlatego rosyjskie odpowiedniki przytoczonych wyżej wypowiedzeń nie posiadają takiego natężenia kategorii honoratywności, jak wypowiedzenia polskie:

*Я очень Вас прошу, чтобы Вы согласились с этим сроком.
Ответьте, пожалуйста, на мой вопрос. // Будьте любезны, ответьте на мой вопрос.
Обратите, пожалуйста, внимание на десятки и сотни примеров.
Может быть, Вы еще хотите ответить?*

W niemieckiej etykiecie językowej, jak można sądzić, obowiązuje jeszcze większy niż w Polsce stopień uprzejmości. Za przykład może posłużyć zwrot klientki do kasjerki (przykład pochodzi z autentycznej sytuacji, której byłem świadkiem na Uniwersytecie w Poczdamie):

Wir möchten gerne Geld erhalten.

Przysłówek *gerne* można tu potraktować jako operator honoratywności, gdyż jego funkcja polega na przekazaniu informacji o satysfakcji klienta, która nastąpi po dokonaniu transakcji. W tym przypadku mamy do czynienia z prośbą ('Proszę o wypłatę pieniędzy'), która jest połączona z podziękowaniem ('Z góry dziękuję za przysługę'), a może także z deklaracją ('Przyznaję, że korzystanie z Pani usług sprawia mi przyjemność'). Posługując się terminologią prawniczą, prośby i deklaracje takiego typu można kwalifikować jako *c z y n n o ś c i w y p r z e d z a j ą c e*, a więc niepozbawione elementów rytualności. Gdybyśmy przetłumaczyli powyższe wypowiedzenie niemieckie na język polski czy rosyjski dosłownie, brzmiałoby ono sztucznie:

? Chcielibyśmy chętnie / z przyjemnością / z radością otrzymać pieniądze.
? *Мы бы хотели с удовольствием получить деньги.*

W autentycznej wersji polskiej czy rosyjskiej z odpowiednika przysłówka *gerne* należałoby zrezygnować.

Pełniące funkcję honoratywną wyrażenia językowe zwykle występują w postaci tzw. *f o r m u ł t o w a r z y s z ą c y c h*, o których m. in. pisze A. Wierzbicka, porównując polskie i angielskie „dodatki” do aktów mowy (czyli tagi)⁵⁹. Wyrażenia tego typu nie występują samodzielnie, lecz jako dodatek do podstawowej konstrukcji, na przykład zawierającej treści wartościujące (zdarza się, że formuła towarzysząca powtarza emotywne nacechowanie repliki poprzedzającej). Zjawisko to występuje w wielu językach europejskich, jednak jego szczególne

⁵⁹ A. Wierzbicka, op. cit., s. 204 i nn.

nasilenie obserwuje się w języku irlandzkim, gdzie obecność semantycznie pustych formuł towarzyszących o podstawowej treści benefaktywnej jest prawie obligatoryjna. A. A. Korostelowa, opisując to zjawisko, przytacza następujące przykłady⁶⁰:

Tá tú luath láidir, bail is beannú ort – Jesteś silnym, energicznym człowiekiem, niech Cię Bóg błogosławi.

Gasúr maith, beannacht air – Dobre dziecko, niech go Bóg błogosławi.

Muise, tá togha na Gaeilge agat, bail ó Dhia ort – Pięknie mówisz po irlandzku, niech Cię Bóg błogosławi.

Tá fiacla maith agat, bail ó Dhia ort – Masz ładne zęby, niech Cię Bóg błogosławi.

Fear gnaíuil, bail ó Dhia air – Szczodry człowiek, niech go Bóg błogosławi.

Nach maith atá se ag fás, bail ó Dhia air! – Jak on rośnie, niech go Bóg błogosławi!

Formuły towarzyszące w języku irlandzkim mogą pojawiać się także w kontekście pytania:

Tá tú go maith, bail ó Dhia ort? – Jak się masz, niech błogosławi Cię Bóg?

Mimo że pytanie bezpośrednio nie zawiera pozytywnej oceny, to jednak zakłada (implikuje) ją w odpowiedzi odbiorcy. Tym się tłumaczy pojawienie się w dialogu szablonu komunikacyjnego. Por. także wyrażenie *buíochas le Dia* ‘dzięki Bogu’, które w języku irlandzkim regularnie towarzyszy wypowiedziom wartościującym:

Maidin álainn, buíochas le Dia – Poranek jest piękny, dzięki Bogu.

An aimsir go breá, buíochas le Dia – Pogoda jest cudowna, dzięki Bogu.

Ag mothú thar cionn, buíochas le Dia – Czuję się znakomicie, dzięki Bogu!

W języku polskim frazeologizm „dzięki Bogu” częściej funkcjonuje jako zawierające pozytywną ocenę wyrażenie deklaratywne, tzn. w znaczeniu: ‘Uważam, że dobrze jest, że...’, por.:

Północnoamerykański system obronny, do którego wstąpiliśmy, odnosi się do północnego Atlantyku, a mimo to Polska, która nie ma związku z północnym Atlantykiem, jest w tym systemie i dobrze się miewa, dzięki Bogu.

⁶⁰ A. A. Коростелева, *Сопровождающие формулы при структурах оценки в русском и ирландском языках*, w: <http://shadow.phi-lol.msu.ru/~school/kaa.htm> [data dostępu: 2009].

Chciałem jednak powiedzieć, że d z i ę k i B o g u od 10 lat żyjemy w państwie niepodległym.

Przypomnę, że ówczesny rząd z tego obowiązku się nie wywiązał i rzecz jasna do sprywatyzowania tych banków jeszcze d z i ę k i B o g u nie doszło.

Wspomnieć tu trzeba również o zaporze solińskiej, która d z i ę k i B o g u jeszcze nie jest groźna.

W opozycji do kultur o wysokim stopniu uprzejmości (czy też serdeczności, jak to określa Wierzbicka) stoją kultury, podobne do rosyjskiej, gdzie brak życzliwości w stosunku do partnera komunikacyjnego (czasem graniczący z ordynarnością), bezkompromisowość zachowań to często spotykane zjawiska⁶¹. Badacze piszą, że niegrzeczność, grubiańskość jest oficjalnie potępiana przez rosyjskie normy kulturowe, lecz w praktyce komunikacyjnej szeroko kultuwyje się ją w różnych sferach: oficjalnej i nieoficjalnej, w relacjach towarzyskich, rodzinnych, zawodowych i in.⁶² Sternin pisze o pokrewnej cesze rosyjskiej kultury komunikacyjnej – unikaniu uśmiechu: Rosjanie nie mają zwyczaju uśmiechać się do ludzi nieznanym, nie odpowiadają uśmiechem na uśmiech. Uśmiech jest traktowany w Rosji jako wyraz osobistej sympatii dla konkretnego człowieka⁶³.

Grzeczność w stosunkach międzyludzkich jest nabywana w procesie socjalizacji, w szczególności wychowania, dlatego zrozumiałe jest, że dzieci ogólnie są powściągliwe w wyrażaniu szacunku dla innych – o tym świadczy chociażby popularność fraz typu „*Powiedz wujkowi «Dziękuję»!*”! korygujących niepoprawne (z punktu widzenia dorosłych) zachowania dziecięce. Podobna sytuacja zachodzi w kulturach pierwotnych, gdzie nawyk komunikacji kurtuazyjnej nie został jeszcze wypracowany. Tak więc Wierzbicka (powołując się na S. G. Harrisa) pisze o australijskich aborygenach Yolngu, którzy nigdy nie wyrażają słownie podziękowań, co wiąże się z założeniem, iż każda przysługa wynika z rodzinnych lub towarzyskich zobowiązań, tzn. o charakterze naturalnym, niejako narzuconym odgórnie, innymi słowy – uważa się, że nie ma potrzeby za cokolwiek dziękować⁶⁴.

Różnice kulturowe w zakresie kategorii uprzejmości mogą stawać się przyczyną nieporozumień, a nawet konfliktów w komunikacji międzykulturowej. Rozważmy następujący przykład⁶⁵:

⁶¹ Choć niektórzy badacze piszą o dobroduszości, poczciwości Rosjan. Zob. Л. Н. Колесникова, op. cit., s. 124.

⁶² И. А. Стернин, op. cit., s. 36; Ю. А. Арямова, *Анализ интерпретации англофонами коммуникативного поведения российских сотрудников в сфере обслуживания авиапассажиров*, «Вестник МГОУ» 2010, № 2, s. 124–128.

⁶³ И. А. Стернин, op. cit., s. 36.

⁶⁴ А. Wierzbicka, op. cit., s. 235.

⁶⁵ Yu Jiamin, *Factors of communicative failures of the Chinese students at their training to Russian*, [http://www.emissia.org/offline/2011/1609.htm] [data dostępu: 2012].

Rosjanin. *Ты очень хорошо говоришь по-русски* „Bardzo dobrze mówisz po rosyjsku”.

Chińczyk. *Нет, я еще не говорю хорошо* „Nie mówię jeszcze dobrze”.

Rosjanin daje pozytywną ocenę jakości mówienia Chińczyka po rosyjsku, ale ten, posługując się własnymi normami kulturowymi, uważa, że przede wszystkim należy być skromnym, w ten sposób manifestując swoją grzeczność wobec partnera⁶⁶. Jak widzimy, w kulturze chińskiej grzeczność jest oparta na pojęciu skromności, podczas gdy w kulturze rosyjskiej – na pojęciu zgody. Dlatego Chińczyk i Rosjanin opierają się na różnych programach zachowawczych, co warunkuje nieporozumienie: Rosjanin nie odczytuje w replice Chińczyka nastawienia uprzejmego i uważa, że jego partner komunikacyjny wyraża w ten sposób niezgodę z jego repliką. Skutkuje to zakończeniem rozmowy.

3.4. Monologowość vs. dialogowość

W zależności od celów i warunków komunikacji zachowania językowe realizują się w formie dialogu lub monologu. Aktywność stosowania tych form zależy od sytuacji kulturowej. Ogólnie rzecz biorąc, monolog stanowi w pewnym sensie produkt ewolucji kulturowej – wskazuje na to fakt, że komunikacja w świecie zwierząt, a także w społeczeństwach pierwotnych przeważnie nosi charakter dialogowy. Jako jeden z pierwszych zwrócił na to uwagę rosyjski językoznawca L. W. Szczerba, który w pierwszej połowie XX w. badał dialekty łużyckie. Obserwując zachowania językowe wieśniaków, przekonał się, że posługują się oni przeważnie mową dialogową – monologi występują bardzo rzadko⁶⁷. Szczerba w związku z tym pisał, iż monolog stanowi w pewnym stopniu sztuczną formę realizacji języka, którego naturalne funkcjonowanie objawia się przede wszystkim w dialogu. Sam L. P. Jakubiskij stwierdził, że dialogowa forma zachowań językowych najbardziej odpowiada reflektorowej istocie działalności psychicznej człowieka, a więc jest niejako zakodowana w jego naturze biologicznej⁶⁸.

Na rozwój monologowości pozytywnie wpływa piśmiennictwo, a także rozwój tych sfer działalności społecznej, które są oparte na wymianie tekstów pisanych, np. sfery urzędowej. Dlatego kultury o bogatej tradycji piśmiennictwa dysponują szerszym rejestrem dyskursów (czy też gatunków) monologowych,

⁶⁶ L. N. Kolesnikowa pisze, że na tle Rosjan studenci z Chin wyróżniają się nadgorliwością w zakresie uprzejmości językowej, np. po zakończeniu zajęć bardzo długo żegnają się z wykładowcą, mogą nawet odprowadzić go i kontynuować pożegnanie już na ulicy. Zob. Л. Н. Колесникова, *op. cit.*, s. 128.

⁶⁷ Л. П. Якубинский, *Язык и его функционирование. Избранные работы*, Москва 1986, s. 31 i nn.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 32.

choć zależność ta nie jest bezpośrednia, gdyż na dialogowy lub monologowy charakter zachowań językowych wpływają też inne czynniki, np. stopień ceremonialności. Za przykład może posłużyć współczesna kultura kazachska. Mimo że piśmiennictwo kazachskie (w jego współczesnym rozumieniu) powstało dopiero w XIX w., co mogło przyczynić się do dominującej orientacji na dialog w komunikacji językowej, to jednak w rzeczywistości jest wręcz inaczej: każdy, kto po raz pierwszy styka się z tą kulturą narodową, bywa zaskoczony notoryczną skłonnością Kazachów do różnego rodzaju wystąpień, przemówień, wykładów. Przedstawiciele tego narodu uwielbiają np. przemawiać to a s ty – niektóre z nich trwają dziesiątki minut, nawet do półgodziny! W telewizji Kazachstanu jest bardzo rozpowszechniony gatunek talk-show – jednak w swoistej modyfikacji: goście w studiu chętnie zabierają głos, mówią długo i w bardzo spokojnej, „domowej” manierze. Zjawisko to można tłumaczyć wysokim stopniem ceremonialności kultury kazachskiej: zachowania monologowe (czyli swoista kompensacja braku tradycji piśmienniczej) stanowią jej naturalny, nieodłączny element.

Monolog/dialog występują w różnym nasileniu zależnie od sytuacji społeczno-politycznych. Wspomniany już w poprzednim punkcie Ożóg pisze o rozbudowanych systemach zachowań rytualnych w państwach autokratycznych, przy tym należy zaznaczyć, że „rytualizmy związane z władzą” realizują się przeważnie w formach monologowych, czyli według zasady: rządzący mówią – rządzeni milczą (a jeżeli mówią, to w imieniu rządzących)⁶⁹. Tym się tłumaczy fakt, że nowomowa totalitaryzmu ma dominujący charakter monologowy⁷⁰. Odwrotnie – demokratyzacja społeczeństwa oznacza jego otwartość na dialog, na wymianę stanowisk i zdań, dlatego badacze piszą o ekspansji dialogowości we współczesnych mediach masowych⁷¹. Nastawienie na dialog i interakcję pod wpływem demokratyzacji w komunikacji masowej znajduje wyraz w nasileniu gatunków interakcyjnych, na przykład takich jak wywiad czy talk-show⁷²; w konwencji wywiadu są realizowane czasem nawet artykuły promocyjne.

3.5. Stopień stylistycznej dyferencjacji języka

Każda sytuacja kulturowa dysponuje określonym zespołem systemów funkcjonalnych (w terminologii M. Fleischera), którym są przyporządkowane style funkcjonalne języka. Im bardziej złożony charakter ma występujący w społeczeństwie system kultury, tym większa jest liczba stylów, stopień ich zróżnicowania

⁶⁹ K. Ożóg, op. cit., s. 28.

⁷⁰ J. Warchała, op. cit., s. 137.

⁷¹ Г. П. Нецименко, *Языковая ситуация в славянских странах. Опыт описания. Анализ концепции*, Москва 2003, s. 89.

⁷² G. Majkowska, op. cit., s. 242.

(W. W. Winogradow pisał o zmienności zespołu stylów w różnych epokach rozwoju języka narodowego⁷³). Zależy to ponadto od długości tradycji piśmiennictwa: najbardziej odczuwalna różnica między obszarem komunikacji oficjalnej, pisanej a obszarem ustnej komunikacji codziennej, między normą a uzusem zachodzi w tych krajach, w których literatura pisana istnieje od dawna, np. w Czechach, gdzie język pisany (*spisovná čeština*) i język mówiony (*obecná čeština*) zawierają częściowo odmienne zasoby jednostek leksykalnych, różniące się systemy fleksyjne i nawet fonetyczne. W sytuacjach oficjalnych i nieoficjalnych Czesi posługują się dwoma normami. W języku polskim czy rosyjskim dystans między normą a uzusem nie jest tak spotęgowany, ale i tu zachodzi różnica: dla kultury rosyjskiej charakterystyczna jest większa specjalizacja stylu naukowego (czy też akademickiego), dlatego w opinii Polaków niektóre rosyjskie teksty naukowe przekraczają granicę dobrego smaku, są nader skomplikowane, manieryczne, nieczytelne⁷⁴.

W kulturach o niedawnej tradycji piśmiennictwa (powstałej w drugiej połowie XIX w. czy w XX w.) granica między językiem komunikacji oficjalnej a językiem komunikacji potocznej, a także między normą literacką a dialektem jest rozmyta. Taki charakter miał język pierwszych wydań „Naszej Niwy” – białoruskiej gazety wydawanej od 1906 r. W tekstach informacyjnych i publicystycznych występuje wiele elementów stylu potocznego, np. wyrazy deminutywne *зямелька* (zdrobnienie od *зямля* ‘ziemia’), *вестачка* ‘nowinka’, *кароўка* ‘krówka’ (*Каб кароўка давала шмат добрага малака* – „Ażeby krówka dawała dużo dobrego mleka”), *чалавечак* ‘człowieczek’ i in. Ponieważ nie powstał wówczas jeszcze odrębny styl reklamowy, w tekstach reklamy używało się języka ogólnego i częściowo języka potocznego – o niskim stopniu perswazyjności, por. opublikowaną w „Naszej Niwie” w 1909 r. reklamę sierpów i kos:

Хто хочэ зарабіць крыху грошы і разам зрабіць добрую прыслугу суседзям, той нехай займаецца прадажай слаўных дабротой сяроў літоўскіх і кос тырыйскіх (Аўстрыяцкіх). Хто хочэ мець каталёг з цэнамі, той нехай аб гэтым напішэ ў склад – вышлюць дарма. [Tłumaczenie: Kto chce zarobić trochę pieniędzy i zrobić dobrą przysługę sąsiadom, niech ten zajmuje się sprzedażą sławnych swoją niezawodnością sierpów litewskich oraz kos austriackich. Kto chce mieć katalog z cenami, niech ten napisze o tym – wyślemy za darmo].

Stylistyczne zróżnicowanie języków znajduje wyraz w zjawisku luk funkcjonalnych. Polega ono na tym, że przyporządkowane określone stylowi formy językowe nie znajdują odpowiedników w innym języku (zwykle biedniejszym stylistycznie). Taką sytuację można było obserwować na Białorusi w latach 90.

⁷³ В. В. Виноградов, *Проблемы русской стилистики*, Москва 1981, s. 23.

⁷⁴ Zob. A. Kiklewicz, *Funkcja stylistyczna wypowiedzi...*, s. 29.

XX w., po uzyskaniu przez ten kraj niepodległości. Wówczas powstała konieczność stworzenia terminologii naukowo-technicznej, która dotychczas istniała w języku rosyjskim. Terminy zaczęto tworzyć na bazie już istniejących rosyjskich, jednak wiele prób było nieudanych. Ponieważ styl naukowo-techniczny w języku białoruskim był prawie nieobecny, nowo powstałe wytwory językowe wyglądały niezgrabnie, wywoływały zbyt konkretne, przyziemne konotacje. Na przykład rosyjski rzeczownik *конус* ‘stożek’ przetłumaczono na białoruski jako *стажок*, co spotkało się z zarzutem, że termin jest zbyt obrazowy, a więc rzutuje na prymitywność myślenia Białorusinów. Podobne trudności zaistniały przy tłumaczeniu wielu innych terminów. Rozważmy przykład z języka rosyjskiego:

БМП-1, боевая машина пехоты гусеничная плавающая ‘BMP-1, bojowy wóz piechoty, gąsienicowy, pływający’.

Wydawałoby się, że tłumaczenie na język białoruski nie będzie skomplikowane, gdyż w tym języku występują wszystkie składniki leksykalne oryginału. Problem jednak jest w tym, że w białoruszczyźnie wyrazy te funkcjonują w znaczeniu podstawowym – konkretno-przedmiotowym. Ich nowemu, nieskonwencjonalizowanemu zastosowaniu w kontekście literatury naukowo-technicznej, inżynierskiej towarzyszą cechy semantyki pierwotnej, dlatego w tłumaczeniu dosłownym występuje swoista oscylacja znaczeń – podstawowego i nadanego. Na skutek tego powstaje szczególna, nieprzewidywana przez twórcę terminu ekspresja, która w żaden sposób nie przyczynia się do skutecznego funkcjonowania terminu w literaturze specjalistycznej. Tak więc rosyjski przymiotnik *гусеничный* ‘gąsienicowy’ jest utworzony na podstawie rzeczownika *гусеница* ‘gąsienica’. Na język białoruski przetłumaczono go jako *гусенічны*, co budzi zdumienie, gdyż po białorusku „gąsienica” brzmi: *вусень*, więc uzasadnione byłoby tłumaczenie: *вусенічны*. W tej wersji termin ten we współczesnych tekstach białoruskich jest prawie niespotykany, dlatego że wywołuje u Białorusinów zbyt silne skojarzenia obrazowe z gąsienicą jako istotą żywą.

Komplikację sprawia także imiesłów przymiotnikowy *плаваюцый* ‘pływający’ – za sprawą tego, że w języku białoruskim formy gramatyczne tego typu prawie nie istnieją (właśnie są uważane za rusycyzmy). W tej sytuacji tłumacz jest skazany na to, żeby zastąpić jeden wyraz całą grupą wyrazową:

БМП-1, боевая машина пехоты, гусенічная, такая, якая плавае.

Porównując rosyjski oryginał i jego białoruski odpowiednik, nie mamy wątpliwości, jak znacząco różnią się one pod względem sprawności, „giętkości” językowej, a to wszystko za sprawą tego, że dwa systemy językowe nie przystają do siebie w aspekcie stylistycznym.

Zakończenie

W warunkach komunikacji międzykulturowej obowiązuje z a s a d a „s c h o - d z e n i a w d ó ł”, tzn. dostosowania się partnera posługującego się rozbudowanym kodem komunikacyjnym do partnera, który dysponuje kodem ograniczonym. Innymi słowy – podmiot o wyższym statusie społeczno-kulturowym naśladuje sposób komunikowania właściwy partnerowi o niższym statusie. Nosi- ciele kodu ograniczonego także są otwarci na przekodowanie; w odniesieniu do komunikacji zwierząt Fleischer pisze o możliwości rozwoju „nieuaktywnionych dyspozycji [...] zgodnie z nowymi potrzebami”⁷⁵. Przyznać jednak należy, że sytuacje tego typu są dość rzadkie.

Przekodowanie (według zasady „schodzenia w dół”) jest możliwe dlatego, że osoby, które władają kodem rozwiniętym (według teorii B. Bernsteina), zachowują także zdolność posługiwania się kodem ograniczonym, który przyswaja się na pierwszych stadiach socjalizacji lub ma charakter wrodzony. Dlatego dorosły stara się rozmawiać z dzieckiem, naśladując dziecko (por. takie zjawisko jak *motherese*), właściciel psa – naśladując psa (Fleischer pisze o uaktywnieniu systemu mimicznego, gestycznego i olfaktorycznego człowieka w komunikacji międzygatunkowej, tzn. ze zwierzęciem)⁷⁶. W podobny sposób (za sprawą tego samego mechanizmu komunikacyjnego) współczesne media masowe wzorują się na systemie komunikacji niższych warstw społecznych o praktycznych, konsumpcyjnych, merkantylnych postawach życiowych. W związku z tym K. Uściński pisze: „Fakt, że współczesne media docierają do niezwykle szerokiego kręgu «konsumentów», siłą rzeczy wymusza obniżenie ich poziomu do gustu [...] najbardziej masowego odbiorcy”⁷⁷.

Z powyższego wynika, że u podstaw zjawiska pragmacentryzmu we współczesnych dyskursach publicznych (które oznacza też wyeliminowanie funkcji semantycznej wypowiedzi oraz zdezaktualizowanie kryterium prawdy) leżą mechanizmy rządzące w sferze komunikacji międzykulturowej.

⁷⁵ M. Fleischer, *Komunikacja międzygatunkowa. Przypadek: człowiek – pies*, „Język a Kultura” 2003, nr XV, s. 224.

⁷⁶ Ibidem, s. 229.

⁷⁷ K. Uściński, *Doda, dwugłowe ciele, geje i Jaruzelski*, „Odra” 2010, nr 2, s. 30.

**Semantics and pragmatics: the dialectics of mutual relations
in the perspective of intercultural linguistics**

A cultural situation is defined as a group of individuals (usually organized groups of entities), of functional systems (such as politics, science, religion, sport, mass media, education, the military, etc.), of conceptual systems (including systems of values??), of forms of their manifestation and of relevant environment – ecological, economic, existential, etc. (i.e. events stage). The author presents a semiotic model of discourse, which is founded on four categories: pragmatics, semantics, form / structure of the message and context (surrounding of the speech act). The author shows (mainly on the example of the Eastern European cultural area) volatility of the relationship of these categories depending on the type of cultural situations. In separate sections, such pragmatic parameters of the cultural situation are described as: the intensity of pragmatic/persuasive function, the grade of expressiveness, the grade of ceremonious, the grade of politeness, monologism vs. dialogism, and the grade of the stylistic differentiation of language.

ФЕДОР ЛЮДОГОВСКИЙ

Институт славяноведения РАН / Москва

Издательский совет Русской православной церкви / Москва

Рефрены кондаков в церковнославянских и греческих акафистах*

Ключевые слова: акафист, гимнография, гимнология, греческий язык, кондак, рефрен, церковно-славянский язык

KEY WORDS: Church Slavonic, Greek, akathist, hymnography, hymnology, kontakion, refrain

Большинство акафистов на разных языках (в том числе на греческом и церковнославянском) обладают устойчиво воспроизводимой структурой: сам гимн состоит из одной вступительной строфы и 24 строф основной части; нечетные строфы основной части (в славяно-русской традиции они именуются икосами) содержат хайретизмы (воззвания, начинающиеся с формы *радуйся*) и оканчиваются припевом (= рефреном); четные строфы хайретизмов не содержат и практически всегда завершаются воззванием «Аллилуия»; и т. д. Тем не менее, существуют тексты интересующего нас жанра, где лексическое наполнение тех или иных микротекстов обладает определенной спецификой. В рамках предлагаемой статьи мы хотели бы рассмотреть некоторые особенности кондаков в церковнославянских и греческих акафистах.

1. Термин кондак и его значения

Кондак – многозначный гимнологический термин, причем многозначность эта такого свойства, что разные значения термина могут соседствовать в пределах одной научной статьи и даже одного абзаца (аналогичная картина – с терминами *икос*, *тропарь* и др.).

Основными представляются следующие четыре значения термина *кондак*:

- древняя многострофная поэма (для уточнения часто говорят о «древних кондаках», «кондаках-многострофниках» и т. п.);
- строфа после 6-й песни канона на утрене (как правило, в составе минейной, триодной или октоишной службы);

* Работа выполнена при поддержке РГНФ, Проект № 13-04-00223.

- в церковнославянских акафистах – строфы без хайретизмов;
- в греческих акафистах – первая (вступительная) строфа (= проимий, кукулий).

Ниже речь пойдет кондаке в двух последних значениях.

2. Церковнославянские акафисты

2.1. В подавляющем большинстве церковнославянских акафистов в кондаках (за исключением первого) рефреном является молитвенное восклицание «Аллилуия» (что, как известно, в переводе с древнееврейского означает «хвалите Яхве», «хвалите Господа», но в христианской гимнографии давно переосмыслилось и фактически приобрело значение «слава Тебе, Боже!» – откуда, с одной стороны, споры о сугубой и трегубой аллилуе в XVII веке, с другой – представление о том, что в акафистах этот рефрен может быть обращен лишь к Богу). Что же касается первого кондака, то его концовка представляет собой икосный рефрен, т. е. хайретизм, присутствующий во всех 12 икосах данного акафиста. Однако есть и исключения из указанного правила. Здесь нужно различать два случая.

2.2. Кондачный рефрен – не «Аллилуия», но, как и в большинстве акафистов, он противопоставлен икосному рефрену. Таких акафистов известно по меньшей мере два.

2.2.1. Во-первых, это написанный священномучеником Серафимом (Звездинским), епископом Дмитровским, «Акафист Господу Иисусу Христу, Искупителю и Спасителю грешных, Сладчайшему, в нашествии горчайших искушений и страстей»¹. Рефрен кондаков этого акафиста – «Помилуй мя Боже, помилуй мя», рефрен икосов и проимия (= первого кондака) – «Иисусе, ада Победителю, победи ад души моя и воскреси мя, умерщвленного страстьми».

2.2.2. Второй гимн – авторства архиепископа Одесского Никона (Петина): «Акафист вознесемому от земли на небо Христу Богу»². Кондачный рефрен здесь – «Яко прославися!» Икосы и проимий заканчиваются псаломским стихом: «Пойте Богу нашему, пойте, пойте Цареву нашему, пойте!» (Пс 46:7).

2.3. Второй случай – это ситуация, когда кондачный рефрен – не «Аллилуия», и при этом он совпадает с икосным рефреном и концовкой

¹ См.: Все вы в сердце моем. Жизнеописание и духовное наследие священномученика Серафима, епископа Дмитровского, Москва, 2001, с. 445–450.

² Акафисты архиепископа Никона (Петина): Акафист Вознесемому от земли на небо Христу Богу нашему, [в.] <http://ierokirik.livejournal.com/15229.html> (проверено 25.04.13).

первого кондака. Нам известен лишь один такой акафист – это акафист Воскресению Христову патриарха Сергия (Страгородского)³. Во всех 25 строфах этого гимна – один и тот же рефрен, представляющий собой не что иное как тропарь Пасхи: «Христос воскрес из мертвых, смертью смертью поправ и сущим во гробех живот даровав».

3. Греческие акафисты

3.1. Напомним, что применительно к греческим акафистам кондаком именуется первая, вступительная строфа, иначе называемая проимием. В Великом акафисте (равно как и во многих других текстах этого жанра в рамках греческой традиции) концовка проимия, как уже отмечалось, представляет собой икосный рефрен – отсюда и соответствующее правило в славяно-русской традиции: концовка первого кондака – это икосный рефрен. Однако в греческих гимнах это правило соблюдается не столь неукоснительно, как в русских. В ряде случаев указанное тождество не может быть обеспечено технически, поскольку некоторые греческие акафисты содержат не один, а два (см. ниже 3.3, 3.3.4), три (3.3.3) или четыре (3.3.1, 3.3.2) икосных рефрена, распределенных по различным строфам и чередующихся циклически или же более сложным образом. В таких ситуациях концовка проимия будет представлять собой либо сумму икосных рефренов, либо особый микротекст. С другой стороны, противопоставление концовки проимия икосному рефрену может и не иметь подобных причин (см. 3.3.5).

3.2. Рефрен проимия = сумма икосных рефренов. О сумме икосных рефренов (точнее, их основных частей, за вычетом начального *χαιρε*) можно говорить, разумеется, лишь в том случае, когда в икосах встречается два и более различных рефренов. Такая ситуация характерна для некоторых греческих акафистов. В частности, здесь следует упомянуть акафист архангелам Михаилу и Гавриилу⁴ (переведенный на церковнославянский язык)⁵, а также акафист апостолам Петру и Павлу⁶.

3.2.1. В акафисте архангелам Михаилу и Гавриилу в икосах чередуются два рефрена: в икосах с нечетными номерами (И1, И3 и т. д.) представлен

³ Акафисты Святой Пасхе и двенадцатым праздникам, Санкт-Петербург 2002, с. 277–290.

⁴ Ὑμνολόγιον τὸ Χαρμოსύνων... Ἐκδοσις ἱερᾶς Μονῆς Σταυροβουνίου, Κυπρὸς 1996, с. 209–218.

⁵ См.: http://akafist.narod.ru/A/Arch_Mihail_Gavriil.htm (проверено 26.04.13).

⁶ Ὑμνολόγιον τὸ Χαρμოსύνων... Ἐκδοσις ἱερᾶς Μονῆς Σταυροβουνίου, Κυπρὸς 1996, с. 516–526.

рефрен, обращенный к архангелу Михаилу: «Χαῖρε, Νόμου Διάκονε» («Радуйся, закона служителю»), в икосах с четными номерами – архангелу Гавриилу: «Χαῖρε, Χάριτος Ἀγγελε» («Радуйся, благодати вестниче»). В проимии же мы видим оба этих рефрена с вкраплением «авторского текста»: «...τῷ μὲν κράζοντες· Χαῖρε, Νόμου Διάκονε, τῷ δὲ λέγοντες· Χαῖρε, Χάριτος Ἀγγελε» («...единому взывающе: Радуйся, закона служителю, другому же глаголюще: Радуйся, благодати вестниче»).

3.2.2. В акафисте апостолам Петру и Павлу картина несколько иная. Точно так же чередуются два рефрена (в четных икосах – Петру: «Χαῖρε, Πέτρε Απόστολε» – «Радуйся, Петре апостоле», в нечетных – Павлу: «Χαῖρε, Παῦλε Απόστολε» – «Радуйся, Павле апостоле»), однако в проимии – не повтор обоих рефренов, а, так сказать, их компрессия: «χαίρετε, κράζοντες, Πέτρε, Παῦλε, Απόστολοι» («Радуйтесь, вопиюще, Петре, Павле, апостоли») – заметим, опять с вкраплением авторского текста, теперь уже внутри рефрена.

3.3. Рефрен проимия – особый микротекст. Можно указать и такие тексты, где концовка проимия, представляя собой отдельную фразу, синтаксически обособленную, не будет совпадать с икосным рефреном – или же с икосными рефренами, поскольку такая ситуация, как и в предыдущем случае, характерна прежде всего для греческих акафистов с двумя и более рефренами.

Начнем с акафистов с четырьмя рефренами.

3.3.1. В акафисте прпп. Ксенофону, супруге его Марии и их сыновьям Иоанну и Аркадию (память 26 января по ст. ст.)⁷ каждому из четырех святых адресован свой рефрен. В проимии же – обращение ко всей семье: «Χαίροις, ἅγιε ὄμιλε» («Радуйся, святой сонме»).

3.3.2. Не менее интересен акафист трем святителям – Василию Великому, Григорию Богослову и Иоанну Златоусту (память 30 января)⁸. Здесь каждому из святых так же адресован свой рефрен, однако имеется еще и общий припев – «Χαίρετε, θεῖοι Διδάσκαλοι» – «Радуйтесь, божественнии учителяе» (он находится в И1, И5 и И9). И, тем не менее, в конце проимия мы обнаруживаем не это обобщенное воззвание, как можно было бы ожидать, а особый микротекст: «Θεοκήρυκες, χαίρετε» («Богопроповедницы, радуйтесь»; обратим внимание на «χαίρετε», которое стоит не в начале, как это бывает обычно, а в конце рефрена!).

⁷ Op. cit., с. 391–400.

⁸ Op. cit., с. 401–410.

3.3.3. В акафисте трем новым святителям (Фотию Константинопольскому, Григорию Паламе и Марку Эфесскому)⁹ в икосах три рефрена (обобщающего рефрена, в отличие от предыдущего акафиста, нет), рефрен проимия – «οὐρανόφρονες χαίρετε» («небомудреннии, радуйтесь»; вновь «χαίρετε» оказывается на последней позиции).

3.3.4. В акафисте святым царям Константину и Елене (память 23 мая)¹⁰ – два рефрена, концовка проимия не совпадает ни с одним из них: «Χαίρετε, παναοίδιμοι» («Радуйтесь, всеславнии»).

3.3.5. Однако можно указать по меньшей мере один текст, в котором в икосах присутствует единственный неизменный рефрен, но при этом рефрен проимия от него отличен. Это акафист вмц. Марине (17 июля)¹¹. В икосах этого гимна – рефрен «Χαίροις, Μάρτυς πολύαλλθε» («Радуйся, мученице многострадальная»), проимий же кончается обращением «Χαίροις, Μαρῖνα πολύαλλθε» («Радуйся, Марино многострадальная»).

Выводы

Анализ рефренов кондаков церковнославянских акафистов и первых кондаков (= проимиев) греческих акафистов показывает наличие существенной асимметрии в двух локальных акафистографических традициях. С одной стороны, в греческих акафистах нередки случаи, когда концовка проимия не тождественна икосному рефрену – вопреки традиции, идущей от Великого акафиста. Среди церковнославянских гимнов этого жанра нам известен лишь один текст с подобным несовпадением. С другой стороны, славяно-русская акафистная традиция не чужда отступлений от неписаного правила, согласно которому кондаки (кроме первого) должны оканчиваться восклицанием «Аллилуия». И хотя таких случаев нам известно всего лишь три, само существование такого рода текстов также может рассматриваться как дополнительный параметр противопоставления славяно-русской традиции греческой, поскольку в рамках последней акафистов без «Аллилуия» в кондаках нам неизвестно.

⁹ См.: http://voutsinasilias.blogspot.ru/2009/11/1_07.html (проверено 26.04.13).

¹⁰ Ὑμνολόγιον τὸ Χαρμσύνων... с. 480–490.

¹¹ Op. cit., с. 549–559.

Refrains of the Kontakions in Church Slavonic and Greek Akathists

The article studies the specific character of refrains of the kontakions in Church Slavonic and Greek akathists. In most akathists (in various languages), refrains in kontakions (except the first one) contain the expression “Alleluia”, but there are some Church Slavonic texts with other endings. On the other hand, there are several Greek akathists in which the endings of the first kontakions do not coincide with the refrains of the ikoses (unlike the Great Akathist and most of other akathists).

**RECENZJE, OMÓWIENIA,
PUBLIKACJE ŹRÓDŁOWE**

BARTŁOMIEJ GARCZYK

Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu

Jan Sobczak, *Zmierzch ery Gorbaczowa i triumf Jelcyna. Mój znikający świat...* (z *Dziennika moskiewskiego 1990-1992*), Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Aspra–JR”, 2012; 845 ss. + ilustr.

Ranek był słoneczny i ciepły. Przed 11-tą zaczął padać deszcz, który trwał z przerwami do 19:00. Miałem tylko dwa raporty. Na śniadaniu Chan Nachiczewański. Byliśmy na spacerze. Dużo czytałem i odrabiałem zaległości, przed obiadem popływałem po Gaczyńce. Wieczorem intensywnie pracowałem.

Z dziennika cara Mikołaja II. 28 lipca, piątek

Wspomnienia i pamiętniki nie należą do katalogowych rzadkości polskich bibliotek. Jednak w dobie utrudnionego dostępu do rosyjskiej literatury wspomnieniowej, książki naukowej czy chociażby zwykłej publicystyki każda praca dotycząca Związku Radzieckiego i Rosji budzi zainteresowanie. Tym samym *Dziennik moskiewski* znakomitego uczonego, znawcy Rosji Aleksandra III, autora jedynej polskiej monografii Mikołaja II – Profesora Jana Sobczaka, należy uznać za niewielki, lecz jakże ważny krok w zaspokojeniu potrzeb polskiego czytelnika, coraz to bardziej interesującego się problematyką wschodnią.

Autor, co należy podkreślić, przebywał w Związku Radzieckim od 1989 r., w jednym z chyba najgorętszych dla tego kraju momentów dziejowych. Dla Profesora był to okres niezwykle trudny. Lata radziecko-rosyjskiego przełomu, upadek systemu socjalistycznego i krach ZSRR silnie determinowały zapiski. Na każdej niemal stronie odcisnięta została dynamika, często jakże dramatycznych, wydarzeń tamtych lat. Jak podkreśla Autor, „niepewność jutra zwiększyła ilość siwych włosów na głowie”. W wielu miejscach odczuwa się wyraźnie negatywne nastroje, będące efektem pesymistycznie rysującej się przyszłości. W warunkach transformacji ustrojowej i społecznej życie pomiędzy Moskwą a Warszawą przynosiło dziesiątki, często egzystencjalnych, pytań: o dalszy byt, miejsce pracy, o stypendium. Jakże wymowny jest także podtytuł *Dziennika – Mój znikający świat...* Choć tego typu sformułowanie można spotkać w literaturze¹,

¹ Zob. K. Sayn-Wittgenstein, *Koniec mojej Rosji. Dziennik z lat 1914–1918*, Noir Sur Blanc 1998.

to w obu przypadkach mamy do czynienia z olbrzymią dozą emocji bohaterów i autorów tychże prac oraz wzruszeń towarzyszących rewolucjom społecznym i rozpadowi dotychczasowych struktur.

Książka Profesora Sobczaka, dość pokaźnych rozmiarów (liczy bowiem blisko 850 stron!), podzielona została na trzy chronologiczne części, obejmujące lata 1990, 1991 i 1992. W skład całości wchodzi także wstęp, posłowie i prywatna ikonografia. *Dziennik* nie ma formy retrospekcji, jest pisany „na gorąco”. Autor nie przywołuje obrazów z pamięci, a notatki są kreślone na bieżąco każdego dnia. Fakt ten bez wątpienia wpływa na wiarygodność i dokładność informacji w nim zawartych. Warto też odnotować, że rzadko mamy do czynienia z podobną formą narracji. Prócz *Dziennika* Sobczaka na myśl przychodzą mi jedynie kapitalne *Dzienniki polityczne* nieodżałowanego Mieczysława F. Rakowskiego, do których zapiski sporządzane były, podobnie jak i u Sobczaka, każdego dnia.

Pojemność merytoryczna *Dziennika* budzi uznanie. Czytelnik znajdzie w nim bowiem imponujące spektrum zagadnień. Radziecko-rosyjska historia, polityka, sprawy społeczne przenikają się wzajemnie z kwestiami osobistymi, rodzinnymi, zawodowymi i życiem towarzyskim.

Autor znaczną uwagę poświęcił wydarzeniom politycznym i społecznym w ZSRR. Niemalże na każdej stronie odnajdujemy zapiski dotyczące najwyższych przedstawicieli partyjnych i państwowych oraz aktualnych przetasowań na scenie politycznej. Komentowane są poczynania przywództwa radzieckiego, w tym samego Borysa Jelcyna, którego już wówczas dość powszechnie oskarżano o nadużywanie alkoholu. „Tania Manus[iewicz], a teraz [prof. Michaił] Noryński potwierdzają krążącą wersję o prawdziwych przyczynach ostatniej nieobecności Jelcyna – zlekceważenia spotkania z japońskim ministrem spraw zagranicznych i niektórych innych ważnych przedsięwzięć. To po prostu pijaństwo”.

Wiele miejsca zajmują kwestie narodowe w ZSRR i poszczególnych republikach związkowych. Jak wiadomo, „pierestrojka” wyzwoliła masowe ruchy narodowe oraz obudziła aspiracje mniejszości narodowych zamieszkujących Związek Radziecki. W kraju miała miejsce radykalizacja dążeń niepodległościowych oraz postępowała terytorialna dezintegracja. Dlatego uwagę Autora przykuwała sytuacja zapalna na Litwie, w Estonii, w Baku, Tbilisi, w Górnym Karabachu.

Bardzo interesujące są między innymi opisy życia codziennego w Rosji. Warunki bytowania w Moskwie w początkach lat 90. były utrudnione, dlatego z uwagą wychwytywałem wszelkie informacje dotyczące materii egzystencjalnej – cen benzyny, żywności, problemów z taksówkami:

Na dworcu Białoruskim tylko bardzo trudno jest teraz znaleźć taksówkę. W kolejce po normalne taksówki trzeba czekać co najmniej ze dwie godziny, zaś różni cwaniacy, których tutaj nie brakuje, chcą już za przewóz 50 rubli!

Do ciekawszych zaliczyć należy wszelkie informacje związane z codzienną pracą w rosyjskich archiwach, choć dla osób, które znają realia postradzieckiego Wschodu, lektura poszczególnych fragmentów będzie stanowić rodzaj przypomnienia i „sentymentalnej podróży”. Profesor opisuje utrudnienia i wszechobecny surrealizm maszyny administracyjno-biurokratycznej. Przybliża problemy, jakie towarzyszyły pracy nad biografią o Mikołaju II, niechęć pracowników archiwum przy udostępnianiu materiałów archiwalnych i dzienników cara, archaiczny stan aparatury do odczytu mikrofilmów, problemy z kserokopiarkami etc. Jakże znajome są to obrazy...

Dość rzadko Autor opisuje, nazwijmy to umownie, „estetykę rosyjskiej ulicy”. Mimo wielu lat, jakie upłynęły od pobytu Profesora w Moskwie, trudno znaleźć różnicę między ówczesną rzeczywistością a współczesnymi wrażeniami z zimowego pobytu w rosyjskiej stolicy:

Pryncypalna moskiewska ulica pełna kałuży, przez które się brnie po kolana w mazi błotnej, jak na najbardziej u nas zapyziałej wsi [...]. Wszystko aż się lepi od brudu [...] a przy tym Moskwa w wielu miejscach po prostu przepiękna.

Na kartach *Dziennika* przewija się ogromna liczba nazwisk. Nierzadko odnajdujemy w tej swoistej skarbnicy wiedzy interesujące informacje dotyczące wielu uczonych, trudniących się historią i tematyką rosyjską, m.in.: Bazylego Białokozowicza, Franciszka Nowińskiego, Jerzego Ochmańskiego, Antoniego Czubińskiego, Ireny Spustek. Pojawiają się przyjaciele i znajomi Profesora oraz czołowi politycy. Co ciekawe, daje się zauważyć wyraźny krytycyzm i dystans Autora wobec jednego z głównych aktorów tamtego okresu – Michaiła Gorbaczowa, którego oskarża m.in. o nieudolność.

Widać wyraźnie, że polityk ten wyczerpał się już, wypalił wewnętrznie jako przywódca. Nie przytacza żadnych nowych argumentów, nieustannie powtarza stare. Poza sztuką krasomówstwa, której nie stracił, nic nowego a godnego uwagi nie prezentuje, wiele przy tym demagogii [...]”. Gorbaczow wybrany został prezydentem ZSRR – pierwszym, ale czy nie ostatnim?

Ostatni przywódca ZSRR jest wspomniany w *Dzienniku* chłodno: „Ileż to [...] jeden człowiek może sprawić zła w historii”. Krytycznym okiem spoglądał także Profesor na podziwianą przez Zachód pierwszą damę Związku Radzieckiego – Raisę Maksimownę.

Ujmujący jest natomiast, co zresztą nikogo, kto znał wysoką kulturę Profesora Sobaczaka i jego szarmanckość, nie dziwi, stosunek do Szanownej Małżonki Ireny, którą na kartach *Dziennika* nazywa często zdrobniale ukochaną Irenką, Irenecką. Ważnym bohaterem *Dziennika* jest także, i piszę to bez krzty ironii, ukochany pies Profesora – Kuba. Jednak podczas lektury nie potrafiłem ukryć

emocji, jakie wywołał wstrząsający dla mnie zapis w *Dzienniku* z 2 grudnia 1992 roku...

W tym miejscu wypada podkreślić, że książka, co stanowi jej atut, posiada indeks osobowy, niewolny jednak niekiedy od błędów i pewnej niekonsekwencji. Nie przy wszystkich bowiem nazwiskach odnajdujemy imiona, które zastąpione są przez nierozwiązane inicjały. Nie w każdym też przypadku strony podane w indeksie odpowiadają rzeczywistości w tekście. Przykładowo Nikołaj Ryżkow (ur. 1929), radziecki premier, którego nazwisko zgodnie z informacją, zawartą w indeksie, powinno znajdować się na stronie 205, został zastąpiony Ryżkowem, ale Władimirem (ur. 1966) – rosyjskim politykiem i opozycjonistą, którego z kolei brak w indeksie. Oczywiście zdaje się to być zwykła „literówka”. Bardziej martwi fakt, że nie wszystkie zdjęcia umieszczone w tekście mają swój oddzielny opis, niektóre z nich pozostawione są samym sobie, co utrudnia lekturę i zmusza czytelnika do własnej interpretacji. Tak np. jest w przypadku zdjęcia wspomnianego wyżej Władimira Ryżkowa (Nikołaja Ryżkowa) z Władimirem Putinem na stronie 205. Sama fotografia także sprawia wrażenie jak gdyby zbyt współczesnej w odniesieniu do poruszanych w *Dzienniku* zagadnień.

W *Dzienniku* spotykamy także humor i anegdoty. „Oby metra nie ogarnęła *pierestrojka!* Wtedy zginiemy!” W innym miejscu czytamy:

Wszyscy prawie Polacy z Kapicy kupują płytki, wykładziny do łazienki i terakotę. Starają się wykorzystać tutejszy pobyt przede wszystkim finansowo, cele naukowe pozostają daleko w tyle. Chyba jedynie ja, głupiec, poświęcam cały czas na ślęczenie w Inionie nad książkami o epoce Mikołaja II.

Natomiast całkowicie urzekające są fragmenty dotyczące prywatnej strony życia w Moskwie:

Rano Irenka [...] wygłosiła mi dłuższe przemówienie na temat moich licznych wad i przewinień. Bardzo lubię takie przemówienia. Wychowani byliśmy wszyscy w epoce przemówień i obszernych referatów. Teraz ich nie ma, nie publikuje ich nawet prasa, dobry więc domowy surogat tego, nawet jeśli krytyczny.

Warto dodać, że *Dziennik moskiewski* obfituje także w wiele informacji dotyczących nastrojów społecznych i sytuacji politycznej w Polsce. Autor nieraz nieszablonowo komentuje bieżące wydarzenia, charakteryzując postaci z polskiej sceny politycznej. Pod datą 13 marca 1992 czytamy: „Ale ten Mazowiecki robi wrażenie, jakby go niepotrzebnie budzono z głębokiego zimowego snu. To polityk mumia”. W innym miejscu znajdujemy dość jaskrawą, lecz jakże trafną puentę ówczesnej rzeczywistości: „Walka o żłoby, zawsze towarzysząca niestety polityce, przybiera wprost odrażające formy w wydaniu niedowarzonych mężów stanu, niszczących obecnie Polskę”.

Dziennik to nie tylko lapidarny zapis ówczesnych faktów. Autor przelewa na papier swoje spostrzeżenia, myśli i przeżycia, często bardzo osobiste i emocjonalne. Beznamiętna narracja właściwa dziennikowi Mikołaja II została zastąpiona narracją uczestniczącą. Profesor Sobczak nie pozostawia wydarzeń samym sobie, lecz je komentuje, nierzadko wyrażając kategoryczne sądy.

Na koniec pozwolę sobie przytoczyć, już bez komentarza, jeszcze jeden fragment *Dziennika*:

(poniedziałek, 22 czerwca 1992) Rocznicą wybuchu wojny radziecko-niemieckiej. Z dr. Tegoborskim [...] zjedliśmy za 400 rb. dobry obiad w pobliskiej restauracji, a wychodząc, ujrzeliśmy staruszka w cywilu, ale w czapce generalskiej i z baretkami orderów wojennych zastanawiającego się najwidoczniej z żoną, czy wejść do restauracji *Kołobok* – i to zapewne do biedniejszej, stołówkowej części. Gdybym wtedy miał przy sobie pieniądze i czas, zaprosiłbym jako Polak jego – bohatera tej wojny na obiad. Nie wiem oczywiście, czy zaproszenie to przyjęły? Wiec weteranów wojny na Maneżu przekształcił się z miejsca w miting antyjelcynowski. A telewizja i radio wyszydza tych ludzi nawet dziś. Opluto już wszystko z przeszłości tego kraju...

MICHAŁ KOTIN
Zielona Góra

Helena Pocietchina, *Грамматическая вариативность в славянских языках: морфонологический аспект*. Olsztyn: Wydawnictwo UWM, 2009; 390 ss.

Монография Е. Потехиной посвящена прямому и опосредованному действию морфонологических факторов в словообразовательной и словоизменительной парадигмах имени существительного, а также в обогащении лексического запаса в сфере имен существительных славянских языков.

Концепция книги сочетает традиционный подход к структуре и функциям именной парадигмы в славянских языках с новейшими методами анализа именной парадигматики в синхронии и диахронии. Сразу же заметим, что целый ряд постулатов классического структурализма, в том числе сосюрровская аксиома непреложности антиномии синхронии и диахронии в методологическом плане, в рецензируемом исследовании подвергаются аргументированной ревизии. При этом автор использует аргу-

ментацию, приводимую в современных историко-типологических исследованиях, опирающихся, в частности, на (в целом панхронически ориентированную) концепцию грамматикализации (так называемых «однонаправленных процессов» и «реанализа») в ее типологическом измерении (Т. Кутева, Б. Комри и др.), теорию «лингвистической естественности» (В. У. Дресслер, В. У. Вурцель, В. Майерталер и др.) и целый ряд других теоретических и методологических принципов, позволяющих в известной степени если не совершенно стереть, то, по крайней мере, существенно релятивировать границу между „статической” и „эволюционной” лингвистикой в понимании Ф. де Соссюра. Нужно признать, что такие попытки делались и до появления вышеупомянутых теорий. Так, уже Пражский лингвистический кружок (Н. Трубецкой, Р. Якобсон и, в особенности, Е. Курилович) выдвигает ряд основополагающих гипотез не только относительно синхронно понимаемых, асимметричных по своей сути привативных бинарных оппозиций немаркированных и маркированных единиц, но и относительно диахронических процессов, в результате которых происходит поляризация данных оппозиций, то есть маркированные члены теряют дифференциальный признак и становятся нейтральными, тогда как немаркированные, наоборот, приобретают маркирующий признак. Подобные процессы охватывают единицы всех уровней языка, однако их действие ярче всего проявляется именно на уровне морфонологии, то есть применительно к фонологическим маркерам, обладающим категориальной функцией.

Несомненным преимуществом рецензируемого труда является соединение классических постулатов морфонологии с современными концепциями причин и механизмов языковых изменений, а также включение исследуемой проблематики в широкий типологический дискурс. Помимо этого, следует отметить редкую для современных исследований черту: автор рассматривает генетические факторы морфонологии в тесной связи с ее типологическими аспектами. Обычно историко-диахронические работы, посвящённые такого рода проблемам, замыкаются либо в кругу сравнительно-исторического подхода, либо ограничиваются собственно типологией, без учета генетических аспектов.

Материалом исследования Е. Потехиной являются языковые формы, образующие парадигмы именного словообразования и именной флексии славянской группы, однако на примере близкородственных языков индоевропейской семьи автору удается показать действие определённых тенденций, выходящих за рамки собственно сравнительно-исторического ракурса и имеющих общетипологические основания.

Наконец, третьим существенным достоинством книги является рассмотрение морфонологии как феномена грамматической вариативности,

обнаруживающей системный характер как на уровне словообразования, так и на уровне словоизменения. Вариативность, в свою очередь, сопровождается действием тенденции к ликвидации морфонологических чередований в процессе широко понимаемой унификации, направленной на создание «оптимальной», в терминах «естественной» фонологии и морфологии, парадигмы, которую характеризует однозначность и «прозрачность» форм. Впрочем, автор монографии далека от постулирования однонаправленности и безусловности данных процессов, она неоднократно указывает на многофакторность фономорфологических изменений, вплоть до усложнения конфигурации форм вместо ожидаемого упрощения. Другой диахронической антиномией фономорфологии является (также анализируемое в работе на целом ряде примеров) противоречие между стремлением языка к морфонологической иконичности формы и кодируемой категориальной функции, с одной стороны, и действием принципа аналогии, с другой.

Композиция монографии отражает последовательность рассмотрения каждой из исследуемых проблем. За сравнительно кратким Введением, содержащим необходимую информацию о цели, задачах, методах исследования и структуре работы, следуют две главы, посвящённые месту морфонологии в современной лингвистике и тенденции к ликвидации морфонологических чередований

Автор подробно описывает историю вопроса – от первых работ, в которых (как, например, в знаменитом сосюрвовском «Мемуаре о первоначальной системе гласных в индоевропейских языках») проводятся морфонологические исследования без какого бы то ни было терминологического определения, до новейших исследований в рамках генеративной теории и теорий лингвистической естественности (школа Вурцеля – Майерталера – Дресслера, причём в книге особый акцент сделан именно на трудах последнего). В полной мере учтены также работы российских и польских учёных, посвящённых исследуемой проблематике (среди прочих, Е. Куриловича, Р. И. Аванесова, М. В. Панова, Л. В. Щербы и его учеников), причём не только славистов, но и, например, германистов (М. М. Гухман, В. Н. Ярцевой и др.). Центральный вопрос об особом статусе морфонологии как лингвистической дисциплины рассматривается, по-видимому, в силу его неоднозначного решения языковедами, с особой тщательностью, однако по целому ряду параметров остаётся открытым. Впрочем, такое решение автора следует скорее приветствовать, чем подвергать критике. Собственно определение статуса морфонологии в ряду лингвистических дисциплин не вносит ничего существенно нового в рассмотрение центральной для данного исследования проблемы фонологических чередований, обладающих грамматико-морфологической

релевантностью. Намного интереснее и важнее показать действие морфонологических факторов в панхроническом (или „амфихроническом”, согласно П. Кипарскому) плане, а с этой задачей исследователь справляется в целом превосходно. Особое место уделяется при этом процессам оптимизации и проблемам, связанным с описанием вариативности на морфонологическом уровне, а также моделированию процессов грамматической аналогии.

Очерченные в книге контуры морфонологии и выводы относительно её применимости в сопоставительных исследованиях славянских языков позволили автору в полной мере использовать теоретическую базу и методологический инструментарий, разработанные в теоретической главе, при эмпирическом анализе состава именных парадигм в славянских языках в историческом плане. Исследовательская гипотеза, сформулированная в работе, опирается на признание ведущей роли тенденции к ликвидации морфонологических чередований, которая может быть рассмотрена как закон аналогических изменений, хотя автор в известной степени колеблется, признавать ли законом совокупность явлений, объединённых хотя и несомненной, но всё же сложно обобщаемой тенденцией (ср. с. 121–125, в особенности с. 124). Автор разделяет поэтому подход, принятый в так называемой «естественной лингвистике», который в целом сводится к описанию и систематизации отдельных аналогических процессов (там же). Это позволяет в некоторой степени соединить процессы, на первый взгляд антиномичные, то есть упрощение и, с другой стороны, усложнение грамматической и семантической подсистем языка. Существенным обогащением теоретической концепции исследования является расширение его методологической базы за счёт прагматических факторов, влияющих на морфонологические чередования, а также рассмотрение взаимодействия системы и нормы (во многом согласно пониманию данной стержневой дихотомии языковых изменений Э. Косериу) при изучении механизмов языковых изменений. Системные изменения «глобальной» природы рассматриваются наряду с действием случайных, субъективных по своей сути факторов языкового развития – со ссылкой, между прочим, на известные труды В. Доршевского (ср. с. 148).

Особый интерес представляет раздел 2.2.4. (с. 152–156), посвящённый взаимоотношениям словообразования и словоизменения с морфонологической точки зрения. Полемизируя с позицией Г. А. Хабургаева, ратовавшего за проведение ясно очерченной границы между слово- и формообразованием, автор приводит ряд примеров, показывающих взаимопроникновение обоих типов кодификации именных категориальных

и семантических функций. Поскольку принципиальных генетических различий между флексией и деривацией не существует, следует, согласно авторской гипотезе, по крайней мере в панхроническом аспекте, признать факт взаимозависимости обоих типов именных маркеров. Помимо этого, грамматические маркеры, в свою очередь, далеко не однородны. Одни из них имеют статус, близкий к агглютинативным маркерам, другие являются флексией в собственном смысле. Здесь уместно было бы привлечь труды польского германиста Ю. Дарского,¹ который вполне резонно предлагает говорить о так называемых „синтаксических экспонентах”, объединяющих как монофункциональные форманты (в частности, грамматические суффиксы), так и бифункциональные (внешнюю флексию, т.е. окончания). Относительно онтологической связи флексии и словообразования автор делает два весьма существенных замечания. Ссылаясь на работу Дресслера (1977), она отмечает феномен обратимости процессов образования флексии и словообразовательных процессов, что означает сходство обоих типов «в диахроническом отношении» (с. 154) (по-видимому, и в онтологическом тоже, и даже в первую очередь). Помимо данной ссылки, автор приводит 29-ю лингвистическую универсалию Дж. Гринберга (1963), согласно которой, если язык имеетфлексию, то он всегда имеет и деривацию (там же). Здесь, однако, следовало бы обязательно отметить, что симметричное утверждение неверно, то есть наличие в языке деривации вовсе не означает обязательность в нем флексии, ср. агглютинативные языки. Поэтому сходство флексии и суффиксации (и, шире, деривации) несомненно, но не абсолютно.

В трех эмпирических главах монографии последовательно рассматриваются типы чередований: качественные консонантные чередования, количественные чередования гласного с нулем звука и количественные чередования с наращением основы, представленные как в словоизменении, так и в словообразовании славянских языков (с. 162). Исследуются процессы преобразования праславянской системы склонения и словообразования имени существительного в трех группах славянских языков и в каждом из отдельных представителей соответствующей группы. При этом отправной точкой являются разные парадигматически обусловленные варианты, а конечным пунктом – снятие либо упрощение вариативности за счёт процессов аналогического выравнивания внутри микро- и макро-парадигм. Интересно, что при сохранении вариантности соответствующие вариантные маркеры, как правило, дифференцируются по своей семантике

¹ См.: Darski, J., *Linguistisches Analysemodell. Definitionen grundlegender grammatischer Begriffe*. 2., völlig neu bearbeitete und ergänzte Aufl. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2004; ĩāĩ ěĩ: *Deutsche Grammatik. Ein völlig neuer Ansatz*. Frankfurt a.M. u.a.: Peter Lang 2010.

(как в случае с формами типа польск. *Włosi* vs. *Włochy*) или, как минимум, получают дополнительную коннотацию, напр., в формах типа *Polaki* – *Polacy* (ср. с. 173).

В монографии рассматриваются различные ступени и виды снятия морфонологических чередований или их упрощения: сближение вариантов, их фонологическое, морфологическое, деривационное и семантическое устранение, ведущие к унификации флексии и деривационных моделей и т.п. Охвачены все типы чередований, причём показано принципиальное сходство процессов вокалической и консонантной унификации на базе аналогического выравнивания. Учтены не только литературные языки всех трёх ветвей, но и отдельные диалекты, причем на материале последних показаны, в частности, альтернативные модели развития флексийных и деривационных экспонентов. Сопоставление состава форм именного склонения и типов субстантивной деривации в нормированных литературных языках и в диалектах убедительно демонстрирует тенденцию к упрощению и унификации парадигмы в устных диалектных формах, которая именно там зачастую достигает гораздо большей степени и происходит быстрее, чем в нормированных и тем самым в известной мере «консервируемых» литературных языках. С другой стороны, диалекты могут, хотя и реже, обнаруживать больший разброс форм, воспринимаемых как равнозначный разговорный узус.

Автор весьма убедительно показывает, что при известных условиях перестройке парадигмы могут благоприятствовать фонотактические факторы, в том числе в ущерб, например, формированию парадигм по признаку грамматического рода (ср., в частности, с. 248). В других случаях несомненно, напротив, иерархический приоритет морфонологических факторов. Интерпретация причин и механизмов описываемых процессов даётся при этом для каждого отдельного случая, а, с другой стороны, встраивается в систему обобщений, адекватную исследуемой парадигме в целом, рассматриваемой всегда через призму ее становления, то есть в панхроническом плане.

Особо отметим исследуемые автором монографии проблемы освоения заимствований и их морфонологической интерпретации. Убедительно показано, что в процессе адаптации заимствованных иноязычных форм происходят по сути те же самые морфонологические процессы, что и в сфере исконных словоформ родного языка, в частности, утрачиваются морфонологические чередования, смещаются морфемные границы, происходит демотивация и идиоматизация производных конструкций и т.д. (с. 334).

В Заключении подводятся общие итоги проведённого анализа и намечаются пути дальнейших исследований морфонологии в генетическом и типологическом аспектах. Автор подчеркивает, в частности, что

«решительно отказывается от распространенного мнения, согласно которому морфонологические явления анализируются исключительно внутри фонологического или морфологического (словоизменительного) уровня языковой структуры, и предлагает комплексный анализ морфонологических явлений также на уровне словообразования и на уровне лексики» (с. 350). Характерно и другое замечание автора – о неактуальности вопроса о знаковом характере единиц морфонологии (с. 351), которое было сделано и во вступительных главах труда. Считаю необходимым полностью поддержать такой подход, восходящий по своей сути к асемиотической (или, лучше, транссемиотической) концепции языкового развития Вильгельма фон Гумбольдта. Он никоим образом не ставит под вопрос знаковую природу языка, а лишь подчеркивает, что система языковых форм в ее целостности подвержена закономерностям внезапного по своей природе свойства. Таким образом, строго семиотический подход налагает на исследование языкового развития ограничения, которые в конечном итоге блокируют саму возможность адекватного объяснения причин и механизмов языковых изменений. Напротив, распространение закономерностей внезапного характера на языковые знаки вносит, как показал в своё время еще Р. Якобсон, обобщив фонологические закономерности, открытые Н. Трубецким, для языковой системы в целом, необходимую упорядоченность в анализ разноуровневых языковых форм, в том числе в генетическом и типологическом аспектах.

Монография Е. Потехиной отвечает самым насущным потребностям изучения именной парадигматики славянских языков в динамическом аспекте с учётом новейших достижений современного языкознания. Она гармонично встроена в историко-типологический и общеграмматический исследовательский контекст и содержит аргументированный критический анализ посвященных данной тематике работ и целый ряд оригинальных идей и предлагаемых решений дискуссионных и до сегодняшнего дня открытых вопросов становления именной флексии и деривации, а также лексической семантики имени существительного в её динамике.

Монография, несомненно, станет настольной книгой языковедов-славистов, компаративистов, типологов, историков славянских и, шире, индоевропейских языков, специалистов в области грамматики, фонологии и семантики, а также аспирантов и студентов самых разных лингвистических специальностей.

ROMAN JURKOWSKI

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

O sposobach mających wzmocnić świadomość narodową Białorusinów i przeciwdziałać ich polonizacji. Tajny memoriał mińskiego gubernatora Aleksieja Girsy o polityce rosyjskiej wobec Białorusinów i Polaków w przededniu I wojny światowej. Część II

Cztery lata (1901–1904) pracy na stanowisku powiatowego marszałka szlachty (*предводителя дворянства*)¹ w Poniewieżu uświadomiły Aleksiejowi Girsowi, że dominacji polskich ziemian w życiu gospodarczym, kulturalnym i towarzyskim – nawet w tak małej jednostce administracyjnej jak powiat – nie są w stanie ograniczyć nawet najbardziej dotkliwe i przemyślane systemy prawno-administracyjne. Aby te ostatnie przynosiły korzyści w postaci „wzmocnienia żywiołu rosyjskiego”, tenże żywioł powinien być dodatkowo wspomagany i, co więcej, inspirowany do rozwijania szerszej działalności przez państwo i Cerkiew prawosławną. Objęcie funkcji gubernatora mińskiego, w guberni, gdzie polskie ziemiaństwo było wyjątkowo liczne, bardzo zamożne i dobrze zorganizowane (w Mińskim Towarzystwie Rolniczym kierowanym przez Edwarda Woyniłłowicza), jeszcze tylko potwierdziło obserwacje wyniesione z powiatu poniewieskiego w guberni kowieńskiej.

Dlatego druga część memoriału, mimo że nadal mówi o walce z wpływami polskimi i katolickimi, nie zawiera już propozycji kar i ograniczeń, a wskazówki i pomysły jak pomagać Rosjanom i prawosławiu w zdobywaniu coraz to nowych pozycji w życiu ekonomicznym, społecznym, kulturalnym i religijnym. Osiem podrozdziałów drugiej części memoriału, to: 1. *Rosyjska własność ziemska*; 2. *Seminaria nauczycielskie*; 3. *Słabości szkolnictwa podstawowego na Białorusi*; 4. *Opracowanie i popularyzacja materiałów historycznych*; 5. *Bractwa prawosławne*; 6. *Mińskie Prawosławne Bractwo św. Mikołaja*; 7. *Średnie i wyższe szkoły rolnicze na Białorusi*; 8. *O budowie cerkwi prawosławnej pod wezwaniem świętych Cyryla i Wawrzyńca w Turowie*. Można je pogrupować w trzy bloki tematyczne: o problematyce ekonomicznej (nr 1), oświatowo-naukowej (nr 2, 3, 4, 7) i religijno-społecznej (nr 5, 6, 8).

Tylko podrozdział pierwszy dotyczy spraw ekonomicznych – powiedzmy – podstawowych, bo przeciw silnym gospodarczo polskim ziemianom przez

¹ Wyjaśnienie różnicy między (*предводителем дворянства*) a marszałkiem szlachty por.: wprowadzenie do cz. I memoriału: „Przegląd Wschodnioeuropejski”, t. IV, 2013, s. 583, przyp. 7.

kilkadziesiąt lat po powstaniu styczniowym nie udało się stworzyć porównywalnej siły w postaci rosyjskich właścicieli ziemskich. Aby przyspieszyć ten proces, gubernator proponuje nie tylko utrzymanie (a nawet przywrócenie zniesionych ograniczeń), ale także realne wzmocnienie żywiołu rosyjskiego poprzez „stworzenie specjalnego zachodnio-rosyjskiego, bezstanowego banku ziemskiego, który na wzór pruskiej Komisji Kolonizacyjnej, zasilalby Rosjan z kraju kredytami ziemskimi, lub doprowadzić do rozciągnięcia sfery działalności Banku Włociańskiego i Szlacheckiego na całą masę ludności rosyjskiej”. A więc w guberniach zachodnich cenny dla państwa był każdy Rosjanin, bez znaczenia, z jakiego stanu się wywodził. Dla zwiększenia liczby rosyjskich właścicieli ziemskich gubernator A. Girs zdecydował się nawet na świadome zmniejszenie liczebności przedstawicieli szlachty (najważniejszej przecież grupy społecznej w carskiej Rosji) kosztem Rosjan pochodzących z innych stanów społecznych.

Kwestie oświatowe i związane z oświatą popularyzowanie „odpowiedniej” wiedzy historycznej o „rosyjskiej przeszłości” ziem białoruskich zajmowały najwięcej miejsca w planach gubernatora mińskiego. Przy omawianiu roli seminariów nauczycielskich pojawiają się w memoriale Białorusini, tym razem jako „bogaty materiał etnograficzny”, dotąd niewykorzystywany dostatecznie przez władze rosyjskie. I tutaj ponownie wzorem do naśladowania jest dla niego hr. Michał Murawjow, który już w 1864 r. prosił monarchę o zgodę na „zatrudnianie miejscowych wykształconych włościan w terenowej administracji”. Proponując rozszerzenie w seminariach nauczycielskich wykładów z historii Rosji, a zwłaszcza z historii Kraju Zachodniego, oraz „wychowania patriotycznego i religijnego”, nawołuje jednocześnie do stosowania ułatwień w przyjmowaniu do nich ludności ukraińskiej. Naturalną konsekwencją wzmocnienia w seminariach „wychowawczo-patriotycznego nauczania opartego na historii” powinno być zlikwidowanie niedostatków w pracy szkół elementarnych na Białorusi. Przejawiają się one, zdaniem gubernatora, przede wszystkim w zbyt krótkim kursie nauczania „historii ojczystej, geografii Rosji i literatury rosyjskiej”, co owocuje tym, że „dzieci po ukończeniu szkoły nie mają pojęcia o wielkiej przeszłości swojej ojczyzny”, a dzieci pochodzenia białoruskiego nic nie wiedzą „o tych smutnych losach w historii, które przeżyli ich przodkowie w przeszłości”. Dlatego w podrozdziale zatytułowanym *Opracowanie i popularyzacja materiałów historycznych* proponuje nie tylko opracowywanie i wydawanie drukiem dokumentów archiwalnych dotyczących „rosyjskiej przeszłości kraju Zachodniego”, ale szeroki druk prac historycznych w popularnej formie, jak też wspieranie publikacji autorów, np. litewskich, którzy przeciwstawiają się dominacji kultury i języka polskiego. Przykładem takich opracowań jest według niego książka księdza Kazimierza Propolanisa *Polskie Apostolstwo w Litwie. Szkic historyczny 1387–1912* wydana w Wilnie w 1913 r. Chwali autora za pracę, „która po przetłu-

maczeniu na język rosyjski mogłaby być cennym przewodnikiem dla nauki o dziejach polonizacji w przeszłości i czasach współczesnych”.

Ale to, co potrzebne dla „sprawy rosyjskiej” na poziomie szkół elementarnych, już nie było wskazane, gdy w grę wchodziły szkoły wyższe, zwłaszcza takie, które znalazłyby studentów wśród Żydów i Polaków. Kilka lat trwały starania Mińskiej Giełdy Leśnej i władz miasta o zgodę Ministerstwa Handlu i Przemysłu na założenie w Mińsku Instytutu Handlowo-Przemysłowego. Ostateczna odpowiedź odmowna przyszła w 1913 r. i niewiele pomogły tu koncepcje połączenia daty powstania instytutu z obchodami 300-lecia Domu Romanowych. Przeciw wystąpił także gubernator A. Girs. Według historyka P. Brigadina „w lutym 1914 roku pisał on do ministra spraw wewnętrznych, iż otwarcie Instytutu posłuży tylko wzmocnieniu elementów wrogich istniejącemu porządkowi i bez tego już okazujących znaczący wpływ na życie polityczne kraju”². Oczywiście chodziło o to, że większość słuchaczy projektowanego instytutu stanowiliby liczni mińscy Żydzi.

Natomiast gubernator gorąco popierał ideę założenia w Mińsku państwowej wyższej szkoły rolniczej. Pisał o tym w podrozdziale zatytułowanym *Średnie i wyższe szkoły rolnicze na Białorusi* – widząc w takiej uczelni jeszcze jeden krok do zmniejszenia liczby polskich specjalistów (agronomów, mierniczych, instruktorów hodowli, mleczarstwa itp.) w guberni mińskiej i zastąpienia ich Rosjanami i Białorusinami. O utworzeniu takiej szkoły zaczęto mówić w Mińsku po wprowadzeniu ziemstw (tzw. stołypinowskich) w 1911 r. Oficjalnie mińskie gubernialne ziemstwo wystąpiło z projektem w lutym 1913 r. Sprawa poszła do Dumy Państwowej, gdzie na początku 1914 r. specjalna komisja wyłoniona w tym celu przyjęła projekt wyższej szkoły rolniczej przedstawiony przez B. Samojułkę – przewodniczącego Mińskiego Urzędu Ziemskiego. Przyjęty projekt przesłano do Departamentu Rolnictwa w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych w celu szczegółowego opracowania – potem przyszła wojna...

Wzmocnienie prawosławia i związanych z nim instytucji życia religijno-społecznego podlegało szczególnej trosce A. Girsy. Mimo iż jego ojciec był luteraninem³, sam gubernator miński należał do gorliwych wyznawców prawosławia. Religia i oddanie monarchii miały być według niego najsilniejszym spoiwem łączącym Rosjan i Białorusinów w walce z katolikami i „polonizmem”. Dlatego w całej swojej działalności w Poniewieżu, Kijowie i Mińsku popierał organizacje i instytucje związane z prawosławiem. Jeszcze będąc powiatowym marszałkiem szlachty w Poniewieżu, został (8 IX 1902 r.) wybrany honorowym członkiem Birżańskiego Cerkiewno-Parafialnego Towarzystwa Dobroczynnego

² П. И. Бригадин, *Минские губернаторы: история власти*, Минск 2009, s. 310.

³ Por. wprowadzenie do cz. I memoriału: „Przegląd Wschodnioeuropejski”, t. 4, 2013, s. 582, przyp. 5.

„za aktywne i twórcze zaangażowanie w sprawy cerkwi w Birżach”⁴, które zaowocowało uzyskaniem od Oberprokuratora Świątobliwego Synodu środków na remont dachu i zakup dzwonu. Wśród licznych funkcji honorowych opisanych w formularzu o służbie A. Girsy wiele związanych jest z instytucjami cerkiewnymi, np. 23 lutego został honorowym członkiem i opiekunem Prawosławnego Bractwa Aleksandra Newskiego w Dźwińsku; 9 VI 1914 r. honorowym członkiem Prawosławnego Bractwa im. Świętego Kiryła – biskupa Turowskiego w Mozyrzu, a 17 VIII 1914 r. także członkiem honorowym Mińskiego Bractwa św. Mikołaja⁵. Trudno się więc dziwić, że apelował do państwa o dotacje na rozwój bractw, ich działalności wydawniczej i był gorącym zwolennikiem wybudowania cerkwi w miasteczku Turów.

Postulaty i pomysły gubernatora mińskiego przedstawione w prezentowanym tutaj ściśle tajnym memoriale pozostały niezrealizowane. Wojna, rewolucja, obalenie caratu, przewrót bolszewicki zamknęły definitywnie epokę, którą mimo wszystkich jej ułomności nazwano „pięknym wiekiem XIX”. Przyszedł czas totalitaryzmów i ludobójstwa, przy których budzące wówczas oburzenie metody i sposoby walki z katolicyzmem i kulturą polską proponowane przez Aleksieja Girsy – okazały się niewinnymi igraszkami.

* * *

Tajny memoriał Aleksieja Girsy, część II

⁶Русское землевладение⁶.

Как бы целесообразно ни были поставлены и организованы мероприятия охранительного характера, они не приведут к цели, если параллельно с этим не будут приняты серьёзные меры к более интенсивному росту и развитию русского просвещения, русской культуры, русской экономической жизни.

Истекшее пятидесятилетие, в течение которого окраинная политика держалась главным образом мер охранительного характера, уделяя мало внимания положительному русскому творчеству, показало всю несостоятельность этой односторонности.

Как только сняты были запрещения, как только общественной жизни дан был более или менее широкий простор, так немедленно же обнаружилось превосходство польского меньшинства и в культурном и в экономическом отношениях и недостаточная подготовленность русского большинства для противодействия польской гегемонии в крае. Польская

⁴ *Формулярный список об службе Минского Губернатора, в звании Камергера Двора Его Императорского Величества, Действительного Статского Советника Алексея Фиодоровича Гирсы*, Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі ў Менску [НГАБ] ф. 299, оп. 13, д. 421, л. 64

⁵ *Ibidem*, л. 71–72.

жизнь во всех культурных областях деятельности начала заметно брать верх над русской жизнью и вынуждает правительство вновь возвращаться к прежним мерам охранительно-запретительного характера, чего не было бы и что было бы излишним, если бы в течение истекшего полувека, параллельно с мерами охранительного характера, принимались бы и меры характера созидательно-творческого, если бы местному русскому элементу, вышедшему из-под власти Польши сильно ослабленным и в духовном и в материальном отношениях, оказано было серьёзное содействие со стороны правительства к возможно скорому возмещению его духовных и материальных потерь.

Первостепенным источником и главной основой жизненности и силы польских влияний в крае является польское землевладение. Правительство сознавало это с самого момента присоединения Западного края к России и принимало меры к ослаблению польского землевладения и к насаждению землевладения русского.

Меры эти не привели, однако, к намеченной цели: польское землевладение в крае уменьшилось весьма незначительно, а русское не возросло в тех размерах, на которые рассчитывало правительство. Причины неуспеха заключаются в том, что насаждалось землевладение исключительно дворянское, что не обеспечен был льготный земельный кредит за представителями других культурных классов общества, которые могли дать кадр культурных русских землевладельцев. При проведении земельной политики в Западном крае упущено было из виду, что в то время, когда дворянство в России, сравнительно с массой населения, представляет собою величину численно незначительную, польское дворянство, сравнительно с польским и даже белорусским и литовским населением, представляет собою величину весьма внушительную. Упущено было из виду и то обстоятельство, что русское дворянство, обладая правами государственной службы, не может создать кадра оседлого землевладения, живущего только от земли, в то время, когда польское дворянство, лишённое прав на государственную службу в крае и неохотно идущее на ту же государственную службу в центр России, создало кадры землевладельцев прочно осевших на земле, создало прочные поместно-родовые традиции и приобрело весьма сильное, как моральное, так, главным образом, материальное влияние на окружающее население.

Польское землевладение в крае – это источник, из которого питаются и польский костел, и польско-католическая пропаганда, и польская печать, и рост польского домовладения в городах, и все культурно-польские предприятия в крае, и вся та сумма старошляхетской ненависти к России и ко всему русскому, с которою правительству приходилось считаться в прошлом, приходится считаться в настоящем и придется считаться в будущем,

пока этот гордиев узел польского засилия в крае не будет разрублен решительными и целесообразными мерами.

Крестьянское землевладение, как бы оно интенсивно ни развивалось, не может считаться орудием целесообразным для разрешения национально-культурного вопроса в крае, так как крестьянство в культурном отношении поднимается слишком медленно, а между тем культурным польским силам необходимо противопоставить равные культурные русские силы.

Рассчитывать, что силы эти может дать русское дворянство, нельзя, хотя бы потому, что даже в центре России дворянское землевладение начинает идти к упадку.

Для разрешения этого вопроса необходимо обратиться, как к источнику будущих землевладельцев края, к местным русским культурным силам недворянского происхождения, к православному духовенству, давшему значительные кадры местной русской интеллигенции, весьма стойкой в национальном, религиозном и государственном отношениях, к русскому чиновничеству, среди которого часть элемента пришлого из центра России, часть же выделенного местным населением, а также к той местной русской интеллигенции, которая выделена местным белорусским населением, благодаря полувековой деятельности здесь русской школы. Эта интеллигенция, в среде которой преобладающей по численности группой являются учителя народных и церковно-приходских школ, наиболее пригодна для создания из нее кадров русских культурных землевладельцев, в виду того, что она знакома с местными условиями жизни и сельского хозяйства и безусловно враждебно настроена к полонизаторским тенденциям поляков.

До настоящего времени правительством почти ничего не сделано, чтобы использовать эти русские культурные силы в национально-государственных интересах и тем обеспечить прочную почву для национально-государственной политики в крае.

Для целесообразного разрешения этого большого вопроса соответственно насущным нуждам государства, необходимо одно из двух: либо создать особый западно-русский бессловный земельный банк, который по образцу прусской колонизационной комиссии снабжал бы русских людей края земельным кредитом, либо же распространить права крестьянского и дворянского земельного банка на всю массу русского населения.

В отношении сельских учителей и чиновников, не исключенных из податного сословия и могущих создать кадры сильных и культурных русских мелких землевладельцев, не придется прибегать даже к особому законодательству. Необходимо будет только признать за ними те права на

кредит из крестьянского банка, которым они должны пользоваться в силу своего сословного состояния.

^б-Учительские семинарии^б.

Крупным недостатком окраинной политики было неумение использовать тот богатый и благодарный этнографический материал, который представляет собою белорусское племя.

Богато одаренное от природы, необыкновенно трудолюбивое, трезвое, несомненно преданное России и Русскому Престолу, что оно показало во время польских восстаний, это племя, при внимательном к нему отношении со стороны правительства и при умении использовать его в национально-государственных целях, могло бы выделить из своей среды крупные культурные силы.

Но этот богатый этнографический материал не был использован, так как он мог бы быть использован при тех средствах и силах, какими для этого располагало правительство в течение всего истекшего столетия.

Первым, кто понял и оценил значение этого богатого этнографического материала, был граф М. Н. Муравьев, который ещё в 1864 году исходатайствовал ВЫСОЧАЙШЕЕ разрешение на предоставление прав государственной службы местным крестьянам, получившим образование.

Это ВЫСОЧАЙШЕЕ повеление было единственным мероприятием для использования в государственных целях белорусского этнографического материала.

Вне этого мероприятия единственным средством для выделения из народных масс культурных сил остались учительские семинарии.

Но учительские семинарии поставлены были так, что они преследовали цели исключительно педагогические и не ставили себе целей политических. В питомцах учительских семинарии, воспитывавшихся на казенный счет, видели только будущих народных учителей, но не видели того государственного элемента, на который правительство всегда могло бы опереться в проведении своих государственных предначертаний. В силу этого в программе учительских семинарий преобладающее место занимали предметы специально-педагогического характера и весьма мало места отведено было преподаванию истории, особенно местной, а также воспитанию патриотического чувства, воспитываемого главным образом на истории.

В интересах государства и нации необходимо реформировать учительские семинарии на новых более целесообразных началах. Необходимо смотреть на них не только с точки зрения педагогической, но и с точки зрения политической, как на единственный пока путь для приобщения более способных представителей белорусского племени к русской

культуре. Соответственно с этим взглядом необходимо расширить программу преподавания в учительских семинариях истории России и в особенности истории Западного края, религиозно-нравственного воспитания и воспитания патриотического.

Учителей, способных выполнить важную государственную задачу, могут дать только хорошо поставленные учительские семинарии, сеть которых должна быть расширена до таких пределов, чтобы они могли обслужить учительским персоналом все существующие и предполагаемые к открытию школы по плану школьной сети, рассчитанной на введение всеобщего образования.

^бНедостатки начальной школы в Белоруссии^б.

Недостатки в постановке преподавания и воспитания в учительских семинариях и вообще в подготовке учительского персонала не могли не отразиться и на постановке обучения в начальных школах.

Главнейший из этих недостатков, который не может не останавливать на себе внимания, заключается в слишком кратком преподавании отечествоведения, географии России и русской литературы. Все преподавание этих предметов сводится к нескольким отрывочным историческим рассказам из школьной хрестоматии, составленной по одному образцу для всей России, да к нескольким стихотворениям, заученным наизусть.

В результате даже юноши, окончившие курс сельской начальной школы, не имеют представления о великом прошлом своего отечества, а юноши белорусского происхождения не имеют представления о тех печальных исторических судьбах, которые пережиты предками белорусов в прошлом.

Начальная школа Белоруссии не может игнорировать этого прошлого. Оно важнее грамматики и арифметики, которые забываются благодаря невозможности их применить на деле, между тем как патриотическое чувство, воспитанное на изучении родной истории, не может быть забыто. А прошлое Белоруссии представляет собою богатый материал для воспитания русского патриотического чувства, для воспитания любви и преданности к России и русским Самодержцам, спасшим белорусское племя от окончательного поглощения его поляками.

^бРазработка и популяризация исторических материалов^б.

Несмотря на то, что протекло целое столетие со времени присоединения Западного края к России, несмотря на то, что почти весь исторический материал, не подвергшийся уничтожению, уже собран в архивы, история края остается ещё неразработанною и недоступною массам интеллигенции.

Комиссия по разработке древних актов, работающая в Виленском центральном архиве, производит свою работу с крайней медленностью и до сего времени успела выпустить не более 50 томов актов, не охватывающих даже и десятой доли того богатого исторического материала, который заключается в этом архиве. Кроме того, акты эти печатаются комиссией в сыром виде на тех языках, на которых они были написаны – на древнем западно-русском, польском и латинском. Хотя каждый том актов сопровождается предисловием, поясняющим его содержание, тем не менее ориентироваться в этом материале может только специалист по истории. Для обыкновенных смертных он недоступен. Разработкою и популяризациею этого богатого исторического материала никто не занимается, вследствие недостатка в крае свободных культурных сил.

В результате даже лица, крайне заинтересованные в том, чтобы знать прошлое края, лишены возможности с ним познакомиться вследствие полного отсутствия необходимых для этого руководства.

В шестидесятых годах были изданы „Лекции по истории Западной России” покойного профессора С.-Петербургской духовной академии Кояловича и „История Литвы” преподавателя Брянцева. Но эти руководства сделались уже библиографическою редкостью, нового же с тех пор ничего не сделано, и лицам, интересующимся местною историею, приходится обращаться к источникам, написанным на польском языке. Но так как язык этот из русских мало кто знает, то и этот источник следует считать закрытым.

Между тем, польские историки и польские ученые работают над разработкой истории Белоруссии с крайним напряжением и в Вильне, и в Кракове, и в Варшаве и каждый год выпускают по несколько книг на эту тему, не считая массы брошюр исторического содержания, которыми завалены все местные книжные магазины.

Между прочим, в Вильне вот уже второй год выходит отдельными выпусками богато иллюстрированное издание на польском языке, под названием „История Белоруссии и Литвы после раздела”.

Вполне понятно, что в польских изданиях местная история освещается с польской точки зрения, именно как часть польской истории и весь край рассматривается как часть Польши, органически с нею связанная.

Печальнее всего здесь то, что русские историки и публицисты левого направления, за недостатком русских источников, пользуются источниками польскими и преподносят широкой русской читающей публике историю Белоруссии в польском освещении, как это делают профессор Погодин, профессор Бодуэнь-де-Куртэнэ, профессор Любавский и другие.

Таким образом, историческая истина затемняется и извращается.

Для того чтобы оказать противодействие этому затемнению и извращению, необходимо усилить работу по разработке исторических данных прежде всего обновлением и по-полнением состава Виленской археологической комиссии новыми свежими силами и затем привлечением к исторической работе, в особенности к популяризации исторических сведений более широкие культурные массы.

Местное культурное русское общество не может без содействия правительства взяться за эту работу вследствие недостатка свободных обеспеченных людей, которые могли бы отдать этой работе свое время.

Весьма возможно, что несколько премий, назначенных правительством за те или другие работы по истории Белоруссии и Литвы, могли бы дать значительные результаты, вызвав оживление в этой области.

Благодаря недостатку средств и подготовленных для исторической работы людей, остаются не использованными для правой русской литературы и беспристрастной истории и многие очень ценные произведения, написанные о крае на польском и литовском языках.

Так только на днях известный прелат ксендз Казимир Прополянис, отличающийся тяготением к России, выпустил брошюру в 200 страниц под заглавиением „Польское апостольство в Литве”, в которой с документами в руках излагает как систематически велась колонизация Литвы и Белоруссии. Брошюра эта, будучи переведенной на русский язык, могла бы быть ценным руководством для изучения истории колонизации в прошлом и в настоящем.

Правительство не может относиться безразлично к этому вопросу и должно тем или другим способом прийти на помощь местному русскому обществу в его стремлении знать историю края в беспристрастном освещении. Историческая правда здесь всецело на стороне Русского народа, и необходимо вывести эту историческую правду из-под спуда архивов.

⁶Православные братства⁶

Православные братства – древнее учреждение православной церкви Западного края. Организуемые православным духовенством под знаменем православной церкви, православные братства сыграли крупную роль в деле отстаивания православия и русской народности в период состояния этого края под польским владычеством. Хотя православные братства в то время подвергались сильным гонениям со стороны польского правительства, но имели и сильных покровителей в лице западно-русской православной знати. С течением времени, когда знать эта перешла в католичество и ополячилась, православные братства начали ослабевать и западнорусская церковь захвачена была униєю. Лишь немногие братства сумели сохранить остатки православия в крае.

Со времени присоединения края к России, православная церковь оказалась под сильным покровительством правительства, и потому сохранившиеся православные братства ограничивали сферу своей деятельности исключительно областью церковною и благотворительною.

Новый толчок жизнедеятельности православных братств дан был ВЫСОЧАЙШИМ манифестом о веротерпимости. Истолковав этот манифест как право самой широкой пропаганды католицизма, католическо-польское духовенство сделало сильный натиск на православную церковь, в особенности на крестьянское и рабочее население белорусского происхождения, у которого сохранились еще остатки униатских традиций.

После первой растерянности, вызванной массовыми переходами православных в католичество, православное духовенство и преданные православной вере русские люди начали собираться под древние знамена православных братств, чтобы общими силами выступить на защиту интересов веры и нации. На первых порах под знаменами братств организовались только духовенство и простонародие. Городская и сельская интеллигенция держалась в стороне от этого движения. Но с течением времени, когда стало ясно, что со стороны католицизма атака ведется не только против веры православной, но и против русской народности, против русской государственности, русскаго просвещения, русской культуры, против всего того, что носит на себе признаки русских влияний, к православным братствам потянулась и интеллигенция.

Православные братства, представляющие в настоящее время значительную силу по своей численности, как это показали съезды братчиков в Вильне, Ковне, Минске, могли бы сослужить незаменимую службу русскому народу и русскому государству в деле борьбы с католицизмом и полонизацией, если бы они располагали достаточными средствами. Располагая единственным источником дохода – ничтожными членскими взносами братчиков, православные братства не только лишены возможности завести свои органы печати для пропаганды своих идей, но в некоторых случаях не имеют даже возможности приобрести волшебные фонари для устройства народных чтений.

Недостаток средств – это главное препятствие для широкого развития деятельности православных братств. В то время, когда католическо-польская пропаганда поддерживается весьма внушительными средствами со стороны польских магнатов, а также польских национальных организаций из Варшавы, Кракова и Львова, православные братства не имеют таких источников из которых они могли бы почерпнуть средства для своей деятельности.

Если принять во внимание, что православие в крае тесно связано с русскою народностью, что оно является единственною почвою, на

которую опираются здесь и русская культура, и русская государственность, то придется признать, что всякие организации, отстаивающая православие, отстаивают в то же время и интересы русской народности и интересы русской государственности и потому имеют право не только на самое внимательное отношение к себе со стороны русского правительства, но и на самую серьезную материальную поддержку из государственного казначейства.

⁶Минское Православное Свято-Николаевское Братство⁶.

Цель Минского Православного Свято-Николаевского Братства, как это указано в его уставе, заключается в нижеследующем: а) содействовать воспитанию и просвещению учащегося юношества в духе учения православной церкви, а также просвещению народа путем беседований, чтений, лекций, воззваний в листках и брошюрах, народных библиотек, читален, школ и т. п.; б) заботиться о благолепии православных храмов, о торжестве и красоте церковных служб и вообще о процветании церковно-общественной жизни и плодотворной деятельности каждого прихода; в) стоя на страже русской народности, заботиться об улучшении экономического благосостояния местного населения содействием возникновению учреждений мелкого кредита, мелких сельско-хозяйственных обществ взаимопомощи, потребительских лавок и т. п. учреждений; г) отстаивать и защищать права и интересы православного русского населения, а равно и отдельных членов братства как перед местною, так и высшею государственною властью. Район деятельности братства простирается на все города, местечки, села и деревни Минской губернии. Братство имеет свои отделы, которые объединяются центральным советом братства, находящимся в Минске. Покровителем братства и его руководителем является Епархиальный Епископ. Отделы братства открываются по городам и селам и во главе их стоят местные священники.

Для достижения намеченных целей братство:

а) устраивает народные чтения с световыми картинками, лекции, народные концерты;

б) может издавать печатные патриотические листки и брошюры, книги для народного чтения и иметь свой печатный орган;

в) устраивает склады для продажи по возможно дешевым ценам книг религиозно-нравственного и патриотического содержания и картин из священной и русской истории;

г) устраивает с разрешения Епархиального Архиерея внебогослужбные беседования;

д) содействует развитию в народе любви к чтению книг религиозно-нравственного и патриотического содержания, устройством библиотек и читален при отделах братства и безвозмездной раздачей книг.

21 октября 1913 года высокаторжественный день восшествия на престол ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА был для русских людей города Минска днем знаменательного по своей сущности торжества открытия и освящения Юбилейного дома, сооруженного на средства православного духовенства епархии в память 300-летия Царствования Дома РОМАНОВЫХ.

Преосвященный Митрофан в своей проповеди так определил назначение Юбилейного дома: „этот дом предназначен для бесед и собраний не только в праздничные дни, но и во всякое время; вскоре предполагается устроить здесь и читальню; эта мысль только в зародыше, но помещение имеется и остается обратиться только к Вашей помощи, так как даже небольшую библиотеку трудно создать на те ограниченные средства, которыми мы располагаем. Обязанность всех русских людей употребить все от них зависящее, чтобы в новооткрытом братском доме создать историческую библиотеку, в которой православный русский читатель мог бы найти всё, касающееся его прошлого, всё, касающееся подвигов его православных предков и научился бы любить это прошлое и благоговеть перед подвигами его предков”. Призывая православных братчиков к дружной и энергичной работе, Преосвященный Митрофан указывал им в своей проповеди на необходимость объединения белорусского населения на почве их духовно-нравственных, культурных и экономических интересов.

На происходившем под руководством Преосвященного Митрофана с 22–25 октября 1913 года многолюдном съезде братчиков ярко выразилась их готовность под руководством своего архипастыря работать на пользу церкви и отечества и долг правительства щедрою рукою прийти на помощь братству, так как, с одной стороны, серьезные денежные затраты неизбежны для осуществления и развития намеченной братством деятельности, а с другой стороны, материальная помощь правительства была бы лучшей нравственной поддержкою для идейных местных тружеников.

Требуемая на покрытие намеченных братством мероприятий сумма распадается на две части: единовременное и ежегодное пособия. Единовременное пособие требуется: а) на приобретение фонаря для Юбилейного дома и оборудование приспособлений для пользования им при народных чтениях – 700 рублей; б) на приобретение книг и брошюр для библиотеки Юбилейного дома – 1000 рублей; в) на приобретение по крайней мере шести фонарей и организацию народных чтений по селам – 2000 рублей, итого 3700 рублей.

Ежегодно для братства необходимо: а) на приобретение картин для народных чтений 1000 руб.; б) на вознаграждение и расходы по командировке в разные места губернии особых руководителей чтений 2000 руб.; в) на пополнение братской библиотеки 500 рублей; г) на издание листков

и брошюрь для народа 600 руб.; д) на издание еженедельного журнала „Братский Листок” 2500 руб.; е) на устройство певческих курсов 2000 руб.; ж) на устройство народно-просветительных курсов 2000 руб.; з) на устройство при братском доме осведомительного бюро по просветительным и экономическим предприятиям и посылке инструкторов и руководителей 2000 руб.; и) на содержание Юбилейного дома 500 рублей, итого 13100 рублей.

Существенная материальная поддержка Братства, о которой ходатайствует его руководитель и покровитель Епархиальный Епископ Преосвященный Митрофан, будет служить лучшим средством для противодействия польской пропаганде, обильно субсидируемой не только внутренними, но и внешними врагами единой и нераздельной Российской Империи.

^бСельско-хозяйственный институт^б.

Вопрос об открытии в крае высшего учебного заведения стоит на очереди уже несколько лет; разрешение его задерживается незакончившимися еще спорами о том, в каком учебном заведении край больше всего нуждается, в каком пункте оно должно быть открыто и, наконец, какое влияние оно может оказать на исход незакончившейся еще в крае национально-культурной борьбы между русским и польским элементом.

Последнее соображение несомненно имеет значение решающее.

Исход национально-культурной борьбы зависит не от исторических прав той или другой народности, не от численного превосходства той или другой из борющихся национальностей, а от того, на чьей стороне превосходство в культурном и экономическом отношениях. Превосходство это до настоящего времени было и теперь остается на стороне элемента польского.

Вся политика русского правительства в Западном крае, со времени присоединения его к России, направлена была на то, чтобы перевести это превосходство с польской стороны на сторону русскую.

Если эта политика до настоящего времени не увенчалась успехом, то причина этого неуспеха кроется не только в ошибках аграрной политики, о которых было сказано выше, но и в неудачной организации системы учебных заведений в крае.

В начале XIX столетия бывшим попечителем Виленского учебного округа Адамом Чарторыйским создана была стройная система учебных заведений с Виленским университетом во главе. Система эта направлена была к одной определенной цели – к окончательной полонизации высших классов местного общества.

После восстания 1831 года система эта была разрушена. Но новой системы, которая заменила бы разрушенную и действовала бы в обратную сторону, создано не было. И таким образом край в течение 80 лет оставался без высшего учебного заведения.

Всякий раз, когда поднимался вопрос об открытии того или другого высшего учебного заведения в крае, на пути его разрешения становились опасения, что оно может очутиться под сильными польскими влияниями или и совершенно очутиться в польских руках.

Опасения эти несомненно имели в свое время серьезные основания, так как в крае, при избытке польских культурных сил было слишком мало русских культурных сил. В настоящее время, благодаря значительно увеличившимся кадрам культурных людей, прибывших сюда из центральных губерний России, а также лиц местного происхождения, получивших высшее образование в русских учебных заведениях, соотношение культурных сил значительно изменилось. Тем не менее, окончательного перевеса в этом отношении можно достигнуть только организацией в крае чисто русского высшего образования, приуроченного к местным нуждам и поставленного в такие условия, при которых о польских влияниях на характер и направление местных высших учебных заведений не могло бы быть и речи.

Обращаясь к местным нуждам, следует сказать, что Северо-Западный край, если оставить в стороне торговлю, которая находится исключительно в руках евреев, носит характер земледельческий с сильно развитою сельско-хозяйственною промышленностью. Следовательно, с точки зрения экономической здесь более всего необходимо высшее учебное заведение типа сельско-хозяйственного.

Этот же тип учебного заведения будет более всего соответствовать и национально-политическим интересам русского населения края.

Если в интересах усиления здесь русского землевладения будет признано необходимым расширить рамки земельного кредита и привлечь к земледелию и землевладению возможно большее количество русских людей всех сословий, то естественно, что не только в высокой степени желательно, но и необходимо, чтобы новые кадры земледельцев и землевладельцев были подготовлены к той новой роли, которую на них может возложить государство в национально-государственных целях, чтобы государственный кредит не попал в руки людей, лишенных возможности использовать его с наилучшими результатами.

Недостаток русских людей с агрономическими познаниями и в то же время знакомых с условиями местного сельского хозяйства крайне пагубно влиял на развитие в крае русского землевладения, сводя его часто к фикции.

Русское дворянство, приобретающее в крае земельныя недвижимыя имущества большею частью принадлежало и принадлежит к разряду людей служилых, занятых государственною службою и редко имеющих возможность жить в своих имениях и управлять ими непосредственно. Волею-неволею приходилось обращаться к услугам управляющих и экономов, располагающих нужными сельско-хозяйственными познаниями и, что важнее всего, знакомых с условиями местного сельского хозяйства и местной сельскохозяйственной промышленности. Русских людей, которые могли бы выполнить эту немаловажную роль, в крае совершенно не было, да и теперь нет. Естественно, что русскому помещику приходилось обращаться к элементу польскому, в рядах которого весьма много людей если не с специальным сельскохозяйственным образованием, то во всяком случае достаточно подготовленных для успешного ведения крупного сельского хозяйства и хорошо ознакомленных с местными сельско-хозяйственными условиями и с местными сельско-хозяйственными рынками.

В результате в крае сплошь и рядом приходится наталкиваться на такое явление, что имение числится за русским помещиком, состоящим на государственной службе в крае или за его пределами, а фактически оно находится в руках управляющего поляка, который заводит всю польскую челядь и устанавливает отношения к местному белорусскому населению совершенно такие же, какие устанавливаются экономией имения, находящегося в собственности поляка.

Распространение высшего агрономического образования среди русских людей местного происхождения могло бы внести в эту область значительные перемены даже в том случае, если бы не было тенденции создавать новые кадры русских землевладельцев.

Таким образом, из высших учебных заведений сельскохозяйственное представляется наиболее соответствующимъ нуждам и интересам края, так как счастливо соединяет в себе и экономические и политические интересы русского населения и дает возможность правительству с наибольшим успехом достигнуть тех целей, который оно себе ставит в этом крае.

Сельскохозяйственный институт будет иметь крупное влияние и на развитие хозяйства крестьянского и влияние не только экономическое, но и политическое. Быстрый рост в крае хуторного хозяйства породил спрос на агрономические знания. Эти знания проникают в крестьянскую среду в настоящее время двумя путями: с одной стороны через посредство правительственных агрономов и инструкторов, а с другой стороны через посредство местных сельско-хозяйственных обществ, находящихся всецело в руках поляков. Оказывая то или другое воздействие на развитие крестьянского хозяйства, польские сельско-хозяйственные общества

несомненно проводят параллельно и свои полонизаторские тенденции, которым будет положен предел, если сельско-хозяйственные знания будут проводиться в крестьянские массы исключительно русскими агрономами.

Что касается, в частности, пункта для открытия сельскохозяйственного института, то все преимущества в этом отношении на стороне города Минска.

Минск не только является географическим центром Северо-Западного края, но и центром местной сельскохозяйственной и лесной промышленности.

С 1872 по 1902 год в Минске были сосредоточены бывшим Министерством Земледелия и Государственных имуществ работы Западной экспедиции по осушению болот. Не так давно Департаментом Земледелия губернии Минская, Могилевская, Витебская, Смоленская и Черниговская выделены в особый район по культуре лугов и кормодобыванию. Эти же губернии, за исключением Смоленской, предположено включить в район работ областной болотной станции, находящейся в настоящее время в гор. Минске.

Далее с лета 1913 года Главным Управлением Землеустройства и Земледелия была сформирована особая Полесская изыскательная мелиоративная партия, имеющая своим объектом главным образом губернии Северо-Западного края.

Наряду с правительственными организациями, обслуживающими нужды полесского района в последнее время, с открытием в крае земских учреждений, возникают для удовлетворения тех же районных нужд и организации и мероприятия земские. Таковы, например, учреждаемые местными губернскими земствами культур-гидротехнические бюро, разных типов опытные организации и ряд других мероприятий общеагрономического характера.

Все эти мероприятия нуждаются в подготовленных людях, а таковых на месте нет.

Независимо от всего этого, Минская губерния, с прилегающими к ней соседними губерниями с одинаковыми условиями климата и почвы, представляет собою огромную площадь с огромным запасом неразработанных природных богатств, которые ждут людей знаний и опыта.

⁶О постройке православного храма во имя святителей Кирилла и Лаврентия в древнем Турове⁶.

Местечко Туровь, Мозырского уезда, в историческом прошлом нынешнего С.-Западного Края играет ту же роль, как вообще в России мать городов русских – Киев. Некогда славный столичный город, а ныне небольшое местечко – Туровь явился колыбелью христианства, откуда

светлые лучи евангельского учения и православной католической веры широким и ярким снопом озарили Полесье, сперва в пределах нынешних Мозырского и Пинского уездов, а затем и далее, по прочим землям теперешней Минской и соседних с нею губерний. Предание гласит, что Туровское княжество получило свое наименование от первого своего князя Тура. Варяг по происхождению Тур в составе дружины Аскольда и Дира после похода на Цареградъ, принял Св. Крещение и засим насадил учение Греческой веры и в поселениях древних ятвягов, древлян, дреговичей, кривичей и радимичей, живших по берегам Днепра и Припяти, в районе настоящих Минской, Могилевской, Черниговской и Витебской губерний. Эти славянские племена образовали собою тот народ, который теперь известен под названием Белорусов -названием, данным ему, как полагают историки, от тех белых свиток, которые носили указанные племена... Уже в половине XI вька образовалась и особая Туровская епархия, начало которой было положено при князе Владимире. Первым Епископом Туровским был Симеон, поставленный Митрополитом Киевским Леонтием, а засим 8-м и 9-м Епископами Туровскими были в XII веке ныне благоговейно чтимые населением Минской губернии Святители Кирилл и Лаврентий.

Видным и стойким борцом за православную веру своей епархии явился в этот тяжелый период гонений преследования православных Св. Кирилл. Родился он в г. Туров от бедных и благочестивых родителей, принял монашество и избрал труднейший подвиг подвижничества - столпничество. Слава о его подвигах распространилась далеко, и народом Туровским в 1169 году был избран и поставлен в епископы, оставаясь на архипастырской своей кафедре до 1189 года, когда он снова удалился уединение. В Турове и поныне сохранились следы того обиталища, „дворца“, которое занимал святитель на месте нынешней Борисоглебской церкви. Год блаженной кончины святителя точно неизвестен, равно как по сей час не удалось обрести Святыя нетленные мощи этого Праведника. Возможно предполагать, что современники святителя скрыли место его погребения, опасаясь нашествия татар и поругания дорогого для них праха. Славным продолжателем деятельности епископа Кирилла в деле насаждения православной веры явился епископ Лаврентий. Кровавая борьба с иезуитами и защита угнетенных единоверцев от подчинения Папе выпали и на долю Св. Лаврентия. Тягостный период этот в истории нашей церкви останется на веки памятным. Святитель Лаврентий, как гласит летопись, был первоначально иноком печерского игуменства, засим был на затворе в Изяславово-Дмитриевом монастыре и здесь высокими подвигами достиг дара исцелений, прослав чудотворцем. В истории не встречается следа, каким образом святитель оказался потом на епископской кафедре в Турове.

Возможно предполагать, что Изяславов Дмитриев монастырь, построенный на земле князей Туровских, находился чрез владетеля последней князя Святополка Изяславовича в тесной духовной связи с Туровом, и что этот князь пригласил туда на епископство святителя Лаврентия, прославившего себя подвигами строгой жизни и чудесным даром исцеления. Судя далее по некоторым сохранившимся документам, нетленные мощи Св. Лаврентия были найдены в церкви на кладбище Борисоглебского епископского монастыря (ныне церкви), а засим увезены в Киев, где почивают в настоящее время в Печерской Лавре.

Таким образом бывший стольный город Туров сыграл огромную роль в церковной и гражданской истории России. Он был не только колыбелью православия и государственности в С.-Западном Крае, но и оплотом для последнего в деле борьбы с польским влиянием, когда нарочно вытравлялось из памяти народа все то, что было дорого и близко для него – вера, язык и обычаи. В данное время Туров продолжает именоваться епископством, и архипастыри, призванные управлять Минскою епархиею, носят титул Епископов Туровских. Историческая связь с прошлым и благодарная память далекого потомства продолжают существовать в Турове по отношению к светлым борцам за православную веру. Ни протекшие века, ни пережитые годы бедствий не поколебали торжества господствующей нашей веры. Наоборот в таких испытаниях окрепла православная церковь Полесья и по прежнему стоит на страже духовных интересов своей паствы. Но православное население уезда, чтя блаженную память Св. Кирилла и Лаврентия, глубоко, однако, скорбит душою, что поныне на месте славного служения этих архипастырей не воздвигнуто еще храма во имя чтимых ими святых. Эта грусть православного населения Минской губернии всегда омрачала светлое воспоминание истории края и в душе каждого таилась надежда на то, что рано или поздно нынешнее местечко Туров, превратясь снова в город, увидит у себя достойный памятник сподвижникам за православную веру – храм, созданный усердием верующих и в нем нетленные мощи своего чтимого святителя Лаврентия.

В настоящий момент по инициативе Мозырского Предводителя Дворянства Перрена, уже образован и утвержден Преосвященнейшим Митрофаном, Епископом Минским и Туровским, комитет по постройке в Турове храма - памятника во имя Св. Кирилла.

Храм предполагается воздвигнуть на площади местечка, так как наиболее подходящее для увековечения памяти святителя место – Борисоглебского монастыря, где жил и подвизался святитель 725 лет тому назад, ныне заливадается в половодье водой и для постройки непригодно. Церковь предполагается создать в строгом стиле XII столетия – той эпохи, когда

жили Св. Кирилл и Лаврентий, причем предполагается собрать на создание этого церковного памятника 50000 руб. путем общегубернской подписки.

Являясь памятником старины, данью благодарности и поклонения православного населения губернии пред своими местными покровителями, храм этот и в настоящее время призван будет служить к охране господствующей веры в С.-Западном Крае, являясь местным оплотом православия против поползновений запада и пропаганды католицизма. В этом отношении Минская губерния приобретет новое могучее средство борьбы с полонизацией Края и новую твердыню государственности. Исторически, следовательно, Туров будет вновь призван играть для Полесья роль защитника и рассадника религиозно-нравственного просвещения, преданности престолу и родине.

Русская патриотическая партия Минской губернии верит, что правительство поддержит идею постройки нового православного храма в Турове во имя его святителей Кирилла и Лаврентия и эту поддержку укрепит в сознании бело-русского народа его преемственную, нравственную связь с древнею колыбелью православия на Руси.

Он надеется также, что об учреждении Комитета по постройке храма в Турове будет повергнуто к священным стопам ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА.

Благосклонное внимание ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА к этому высокопатриотическому и государственному делу обратит взоры всей России на древний Туров и напомнит каждому, что Белоруссия была родным ее краем, горевшим светом православия еще в первые века христианства на Руси.

Было бы крайне желательно день освящения храма соединить с днем торжественного внесения в него частицы св. мощей Туровскаго святителя Лаврентия.

Минский Губернатор ГИРСЬ.

25 января 1914 года.

Uwagi:

â-â Tytuły kolejnych części memoriału, umieszczone na marginesie, z lewej strony tekstu głównego.